

АБДУЛЛОИ МИРБОБО

МУҚАДИМАИ ТАЪРИХИ ХУЧАНД

Абдуллои Мирбобо

Рӯзгори гузаштагони мо,
дурнамои ояндаи мост
(*Ҳақмати халқӣ*)

Мукаддимаи таърихи Хучанд

Нашриёти «Ношир»
Хучанд - 2013

ББК 63.3/21

М 65

Намрози маъмур бо мадади молики The Association for the Study of Persianate Societies (USA) ва ҳам ҳидояи шахсии профессор Джо Анн Гросс ба чоп расид.

Абдуллои Мирбобо. МУҚАДДИМАИ ТАЪРИХИ ХУҶАНД. –
Хуҷанд: Ношир, 2013. – 448 саҳ.

ISBN 978-99947-994-1-1

© Абдуллои Мирбобо, 2013

МУҶДАРИЧА

Аз муҳарриррон.....	6
Пешгуфтор.....	7
Фасли 1. Муҳити табиӣи Хучанд дар замонҳои қадим.....	21
Фасли 2. Нахуст шаҳру шаҳракҳо дар ҳавзаи рӯди Яксарт.....	33
Фасли 3. Мудофиаи ҳисораки Хучанд.....	49
Фасли 4. Хучанд пас аз пош хӯрдани давлати Юнону Мақдунӣ.....	61
Фасли 5. Оғози тамаддуни кишоварзӣ дар ҳавзаи рӯди Тақоб.....	69
Фасли 6. Номҳои қадимии рӯди Сир.....	72
Фасли 7. Эҷодкорони фарҳанги қадим.....	80
Фасли 8. Воҳаи Хучанд дар замони давлатдории Ҳайгонӣ.....	98
Фасли 9. Ҷашнҳои суннатии шаҳриён.....	108
Фасли 10. Зухури ислом. Арабҳо дар Хучанд.....	127
Фасли 11. Шаҳри Хучанд аз дидгоҳи ҷуғрофидони арабу тоҷик асрҳои X-XII.....	147
Фасли 12. Фарҳанг аз диди хучандиёни қадим.....	156
Фасли 13. Маъорҳои маъруфи Хучанд ва атрофи он.....	176
Фасли 14. Масҷид ва мадрасаҳои шаҳр.....	219
Фасли 15. Доинимандони асри мӯънағӣ ва давраи пави Хучанд.....	230
Фасли 16. Таркиби наҷодӣ ва миллии шаҳриён.....	250
Фасли 17. Ҷаҳаҳои шаҳрӣ ва тарзи идоракунии онҳо.....	273
Фасли 18. Обёрии шаҳр ва воҳаҳои он.....	284
Фасли 19. Бозорҳои қуҳани шаҳр.....	294

Фасли 20. Робигаҳон бурунмарзии тоҷирони Хучанд.....	299
Фасли 21. Хунари чининазми хучандиён.....	311
Фасли 22. Шаҳри Хучанд дар арафай нишони русҳо.....	322
Фасли 23. Шаҳраки «урусҳо».....	378
Фасли 24. Нахустин пул аз болои рӯди Сир.....	389
Фасли 25. Ободихон шаҳр дар айёми русзабонҳо.....	394
Фасли 26. Саҳми табибони рус дар бехдошти саломатии шаҳриён.....	399
Фасли 27. Яҳудиёни Хучанд.....	411
Фасли 28. Чойхонаҳои кӯхани Хучанд.....	419
Хулоса.....	428
Номгуш мухтасари маъхаз ва адабиёти илми.....	437

АЗ МУҲАРРИРОН

Устод Абдулло Мирбобоев муаррихи тавонону шинохта аст. Номи ин олими варзида ба мо аз овони донишҷӯӣ шинос буда, аз асарҳои таърихӣ эшон тавассути нашрияҳои даврии «Адабиёт ва санъат», «Омузгор», «Қавонони Тоҷикистон» хуб бохабар ҳастем. Соли 2002-юм устод Абдуллои Мирбобоев ба зодгоҳи хеш баргашта, фаъолияти илмиро дар Донишгоҳи давлатии Хучанд идома дод. Зимни ин бурдани татқиқотҳои илмӣ устод Абдулло Мирбобоев бо матбуоти даврии шаҳриву вилояти «Тирози ҷаҳон», «Ҳақиқати Суғд», «Суғд» ва дигар ҳамкориҳои зиҷ дошта, беш аз 20-25 мақолаи нави илмӣ хешро ба интишор додааст. Аз ҷумла, мақолаҳои «Тоҷикон дар ҳоки Русия бегона нестанд», «Тоҷикон ворисони ориёӣҳои бостон», «Исёни Фирдавсӣ дар Шоҳнома», «Нимҷазираи Арабистон ва арабҳо» ва ғайра мақолаҳои мебошанд, ки аз ҷониби хонандагон сершумор эътироф гардидаанд.

Бо эҳтимоми котиби масъули шӯъбаи сӯдиқи Иттифоқи нависандагонӣ Тоҷикистон Аҳмадҷони Раҳматзода ҷони асари пурмуҳтавои Абдулло Мирбобоев таҳти унвони «Тарихи Хучанд» дар нашрияи мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳри Хучанд «Тирози ҷаҳон» аз соли 2011-ум оғоз ёфт. «Тарихи Хучанд» миёни хонандагонӣ сершумори нашрия маъруфият пайдо кард, ба хусус мақотиби таҳсилоти миёнаи шаҳр. Асар барои шинохти Хучанди қадим, аз қучо то ба қучо шуҳратёр шудани он, тамаддуни ориёиасл доштани ин қуҳанмарз, барои хонандагон як дастури бисёр арзишманду омӯхтанӣ маҳсуб меёбад ва дар ҳештаншиносиву ҳудогоҳии миллии мо саҳми бузург мегузорад.

Умедворем, ки китоби мазкур дар дили хонандаи ҳеш ҷойи сазоворро хоҳад гирифт.

*Муҳайё Воситзода,
Абдумавлон Самеев,
Неъматӣ Оташ.*

*Шӯро ба фазли эзидӣ сарсабз саҳрои Хучанд,
Кӯҳу динтани долазорон ҷумла маъвои Хучанд.
Нутқани ороу ҳавояи мурдари ҷон медиҳад,
Мебарад бар дусли мурда оби дарёи Хучанд.*

Тоҷири Хучандӣ

ПЕШГУФТОР

Илми «хучандшиносӣ» собиқаи зиёда аз 60-сола дошта бошад ҳам, вале мутаассифона, то ба ҳанӯз, ба истиснои таълифҳои профессор Н. Турсунов «Шаҳри офтобӣ» (Душанбе, 1989), «Ғафрӣномаи Хучанд» (Хучанд, 2012) ва ҳам навнистҳои руҷноманигору муаррихи шинохта, шодранои Ҳасанбой Шарифов «Манзили аҷдоди мо» (Хучанд, 2007) дигар асари хонданбобе доир ба таърихи қадиму қадимтарин ва асрҳои миёнаи шаҳри Хучанд ба ғайри модарии ҳеш надорем.

Устодони илму адаб аз ҷумлаи Айнӣ, Иқболи Лоҳурӣ, Унутовда ва дигар арбобони барҷаста дониши таърихиро қутбнамо ҷи худ раҳнамои инсонҳо эътироф кардаанд. Чунонки таърих гувоҳ аст, охириҳои асри Х давлати миллии тоҷикон-Сомониён аз байн рафт. Дар солҳои аввали асри XX-ум бо бахонаи «тақсими миллию марзӣ» асоситарин марказҳои шинохтани тоҷикон, аз ҷумла Бухоро, Самарқанду Термиз, Шахрисабз, Насаф ва ҳатто ҷаид муддат шаҳрҳои Хучанду Конибодом ва Исфара, ки аҳолиашон сад дар сад тоҷик буданд, дар ҳайъати ҷумҳурии ҳамсоя монданд. Раҳмат ба наслҳои калонсоли шаҳрҳои Хучанд, Конибодом ва Исфара, ки дар натиҷаи тағйирҳои мардонии дилери ин шаҳрҳо онҳо дар солҳои 1924-1925 мақоми «шаҳрҳои худмухтори миллий»-ро ба даст дароварданд.

Ҳоло ба миллати кӯчаки тоҷик марази дигар ҷаҳоншавӣ таҳдид менамояд. Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон қариб дар ҳар як баромадаш моро аз ин хатар огаҳӣ медиҳад. Вале дар байни насли нави тоҷик, ки аз дониши таърих куллан дур мондааст, майлонҳои ғайритоҷикӣ низ рӯз аз рӯз афзоиш меёбад.

Шаҳри Хучанд аз замонҳои қадим аз маъмултарин шаҳрҳо-воҳаҳои тараққикардаи Вароруду Хуросон ба шумор мерафт. Муаллифи гумноми «Таърихи Сиистон» (асри XII) шаҳри Хучандро дар радифи шаҳрҳои Балху Бухоро ва Самарқанд номбар кардааст. Аз маъхазҳои қадим бармеояд, ки Хучанд дар ҳазораи I то милод марзи шарқии давлати Ҳахоманишии Эрони таърихӣ махсуб меёфт.

Муаррихони Юнони Қадим аз ин огаҳӣ доштанд. Ба ин сабаб Искандари Мақдунӣ низ тобистони соли 329 то милод бо сипоҳиёни хеш то шаҳри Хучанд ва соҳили руди Яксарт расида, пас аз ондаке ба сун Ҳиндустон равон гардид¹. Чунин тазод дар давраи тохтутози арабҳо, муғулҳо ва ниҳоят русҳо, дар солҳои 60-уми асри XIX ба ҷашм расидаанд. Чунинчи, аскарони Русия ҳамонро пас аз ишғоли шаҳри Тошканд, моҳи майи соли 1866 шаҳри Хучандро ба даст дароварданд. Хонигарии Қўқанд ва пойтахти он шаҳри Қўқанд танҳо соли 1878 аз миён бардошта шуд. Яъне барои ҳарбиёни ҳамонвақтаи рус шаҳрҳои Хучанд ва Ўротешна пас аз Тошканд аҳамияти аввалиндараҷа доштанд.

Аз ин санадҳои таърихӣ метавон хулоса намуд, ки шаҳраки Хучанд дар аҳди бостон ва ҳатто замонҳои

¹ Фафуров Б.Ф., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток.- М., 1980.-с.252-342; Шахермаир Ф. Александр Македонский.- М., 1984.-с.237.

насин нуле, нестохе буд дар роҳи қадими корвонӣ ва он тамаддунон Шарку Фарбро ба ҳам пайваста ва худ низ як тими дуни потакрори шаҳрдориро ба миён овард, ки суниатҳои он то рузҳои муосир барҷо мондааст. Ба ҳамин сабаб дар шаҳри Хуҷанд ва деҳкадаҳои атрофи он то ба ҳолҳои маҳалҳои қадима, аз ҷумлаи Динвағкат, Фарак, Фаркет, Ҳаватак, Каюмарс, Истак, Хазонак, Хистеварз, Моҳруй ва дигар номҳои таърихӣ маҳфуз мондаанд, ки онҳо низ худбаҳингари воқеан ҳам таърихи қадим доштани шаҳри Хуҷанд мебошанд. Ё худ яке аз резишгоҳҳои рудии қабилҳои Тақоб дар маҳали қаторкӯҳи Қашғару Довон Хуросон ном гирифтааст. Ё худ яке аз маҳалҳои қабилҳои шаҳрамон «Хазонак» ном дошт ва он чунонки дар рисолаи «Китоб-ул-тафҳим»-и Берунӣ омадааст, ин ном бо идкунии ҷаҳили «Меҳргон» алоқамандии наздик доштааст.

Солиҳои 70-уми асри XX дар ҷараёни кор дар байни маркази Душанбе тифоқ ба дастам навиштае афтод, ки он тарҷумай русии китоби «Таърихи Хуҷанд» буд ва дар он ривоят мешуд, ки нахустин силсилашохони шаҳри Хуҷанд шох Таҳмурас, Гуштосп, Ҷамшед, Фаридун, Тур, Кайкубод ва дигар шохон аз хонадони Пендодӣ ва Каёнӣ Эрони бостон будаанд. Дар матни паҳлавии «Шахристонҳои Эрон», ки он аз эҳтимоли кули мутахассисони паҳлавиинос ва минҷумла Додихудо Саймиддинов, дар асрҳои VIII - IX мураттаб шудааст, ин омада, ки дар ин шаҳр нисбат ба ҳашт шаҳриёр - Ҷамшед, Даҳок, Фаридун, Манучехр, Ковус, Кайхусрав, Луҳросп ва Гуштосп шохҳои намудаанд. Дар як санади дигар бо ин омада, ки «Хуҷандро Кайхусрав бунёд ва бино намуда, баъд аз ҷарби Дороб таъмир ва тамом намуд». Ин навиштаҳо ба кашфиёти бостоншиносон ҳамоҳанг

буда, аз таърихи 3- ҳазорсола доштани шаҳри Хучанд башорат медиҳанд.

Соли 1989 нависандаи ин сатрҳо бахшида ба ҳазораи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мақолаеро таҳти унвони «Унсурҳои фарҳанги бостон дар маданияти Хучанд» иншо намуда, дар китоби «Шоҳроҳи абрешим» ба ҷоп расонидам.¹

Бино ба навиштаи Ҳ. Шарифов боз як асари дигари таърихӣ зери унвони «Таърихи ҷаҳоннамо»-и Муҳаммад Аттори Хучандӣ ҷой доштааст, ки он низ аз таърихи Хучанд ҳикоят менамудааст ва муаррихи ўзбек Шодмони Воҳид порчаҳои алоҳидаи онро дар маҷаллаи «Шарқ юлдузи» ба забони ўзбекӣ баргардон карда, ҷоп намудааст.²

Аммо омӯзиши илмӣ осори бостонии қалъаи шаҳр ва маҳалҳои таърихӣ он танҳо соли 1954 бо ташаббуси устод Н. Неъматов, яке аз аввалин бостоншиносони тоҷик оғоз ёфт ва ин марҳила соли 1976 ба птмом расид ва соли 1986 бо ҷашн гирифтани 2500-солагии таъсиси шаҳри Хучанд анҷомид.³ Соли 1974 бостоншиносон Билолов ва Беляева аз зери девори самти шарқии қалъаи Хучанд девори қадимиеро, ки наздик 4 м дарозӣ ва 2 м баландӣ дошта ба асрҳои IV-III-и то замони милодӣ мансуб аст, пайдо карданд. Аз қабатҳои поёнии диҷи қалъа бошад,

¹ Мирбобоев А. Древнеиранские элементы в культуре Ходжента// Шелковый путь .-Альманах. Вып.1.-Душанбе, 1990.-с.31-49.

² Шарифов Ҳ. Манзили аҷдодии мо.-Хучанд, 2007.-с.4.

³ Неъматов Н. Предварительный отчет о работах Ходжентского отряда в 1954 г. //АРТ.-Вып.2/1954 г./.-Сталинабад, 1956; Неъматов Н. о работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1955 г.- АРТ.-Вып.3/1955г./.-Сталинабад, 1956. Неъматов Н. К истории Ходжентской цитадели //Известия Отд.Общ.наук АН Таджикской ССР.-Вып.1/28/-Душанбе, 1962.-с.51-65.

дар соҳон 1982-1984 осори асрҳои VIII-V-уми то милодро би даст даровардаанд.¹

Тобистони соли 1991 камина - нависандаи ин сатрҳо бо сунориши устод Н. Неъматов дарвозахонаи қалъаро хуфрӣ намудам. Дар солҳои минбаъда бо талошҳои пайгиронаи устод Н. Неъматов девори самти шарқии қалъаи Хучанд ва ҳам регистони таърихӣ эҳё шуда ва дар самти ҷимолӣ ин девор дар як вақт осорхонаи қалъаи шахр ва Маркази илмӣ ба фаъолият пардохт. Соҳон 1982-1984 бо пешниҳоди устод Н. Неъматов ва бо дастгирии устод Муҳаммад Осимӣ, собиқ президенти АИ Тоҷикистон, омодагии ба таҳияи «Энсиклопедияи Хучанд» оғоз гардид. Таҳияи «Лугатнома»-и ин асари нодир ба душман банди афтод ва то ба ҳамиш рӯз дар бойгонии ман дар ҷаҳор кутуби махсус ин санадҳо ниғаҳдорӣ мешаванд. Дар ҷаннаи маълумотнома-мақолаҳо доир ба 148 маҳалаҳои қуҳнаи шаҳрамон бо профессор Н. Турсунов ҳамкори доштам. Ба андешаи банда, «Энсиклопедияи Хучанд» ин подиртариш нашрҳои таърихӣ ва фарҳангии Хучанд махсус мессбад.

Бо ташаббуси устод Н. Неъматов дар давоми солҳои 1954-1978 дар маҳалҳои ҷудогонаи шаҳрамон бостонишиносон зиёда аз 55 адад хандакҳои археологӣ

¹ Неъматов Н. Исследования в Северном Таджикистане в 1971 г. // АРГ - Вып. 11/1971г. - Душанбе, 1971.-с.143-156; Неъматов Н. Исследования Северо-Таджикистанского археологического отряда в 1973 г. // АРГ - Вып. 13.-Душанбе, 1977.-с.112-121; Беляева Т. В. К открытию древнего поселения на территории Ленинабада // История и археология Средней Азии.-Ашхабад, 1978.-с.41-48; Беляева Т. В. Бинаев А. П. Исследования цитадели Ходжента в 1975г. // АРГ - Вып. 15 - Душанбе, 1980.-с.281-284; Беляева Т. В. Архаический, античный и раннесредневековый Ходжент по данным письменных и археологических источников // Исследование по истории и культуре Ленинабада.-Душанбе, 1986.-с.82-100 ва диг.

(шурф) канда ва ба ин васила олимони зинаҳои инкишофи шаҳрамонро дар давоми 3 ҳазор соли охир ва то миёнаҳои асри XX муайян сохтанд.

Бо ташаббуси устод Н. Неъматов соли 1986 ба муносибати чашнгирии 2500-солагии шаҳри Хучанд, дар Душанбе таҳти назари Н. Неъматов маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ зери унвони «Пажӯҳишҳо доир ба таърих ва фарҳанги шаҳри Ленинобод» дар ҳаҷми наздик 20 ҷузи ҷопӣ ва ҳам ду шумора маҷаллаи илмӣи шӯъбаи ҷамъиятшиносии АИ Тоҷикистон нашр гардид.

Солҳои 1953-1954 гурӯҳи бостоншиносон бо сарвари А. П. Окладников, Литвинский ва В. А. Ранов ба муносибати оғози сохтмони истгоҳи барқии Қайроққум дар маҳали дашти Қайроққум, ва баҳусус, деҳқадаҳои Хоҷа Ягона, Навкат ва ҳам дар сарғаҳи руди Тақоб, дар маҳалли деҳи Овҷӣ Қалъача ҷанг осори асри санг ва асри биринҷро ҳафриёт намуданд, ки натиҷаҳои ин корҳо соли 1962 ба ҷоп расиданд.¹ Аммо, новобаста ба ин дастовардҳои илмӣ таърихи асрҳои миёна ва охириҳои асримиёнагии Хучанд, баҳусус асрҳои XVII-XVIII, аз ҷама боб омӯхта нашудааст. Сабаби чунин ҳолат дар ҳамин аст, ки қариб кулли санадҳои ҳуқуқӣ - вақфномаи мадрасаҳо, мазорҳо, масҷидҳо, хонақоҳҳо, фурушӯ харидаи обу замин, дӯконҳои тиҷоратӣ, қорвонсаройҳо ва дигар иншоотҳо дар замони шуми ба ном «Муллоҷинӣ ва китобсӯзӣ» аз байн рафтаанд. Масалан, яке аз равшанфикрони солҳои 20 - 40-уми шаҳри Хучанд Сафохон Аминзода он рӯзҳои шумро ба хотир оварда, чунин навишта буд: «Аз ҳуди ҷанобашон пӯшида нест, ки як замон дар хона китоби кӯҳнаро бинанд, ҳеч набошад, айб мекарданд».

¹ Литвинский Б.А., Окладников А.П., Ранов В.А. Древности Кайраккумов. - Душанбе, 1962. - с. 243, 245.

Сабаби дигари камёб шудани санадҳои номбурдаи таърихи дар ҳамин аст, ки солҳои 1873-1874 амалдорони генерал-губернатории Туркистон бо мақсади ҷамъоварии бончу хироч аз замини масҷиду мадраса ва мазорҳо кулли нақфиномаи ин муассисаҳоро дар шаҳрҳои Самарқанд ва Тошканд ба воситаи мутаваллиҳо гирдоварӣ намуданд. Ин санадҳои подир ҳоло дар бойгонии маркази шаҳри Тошканд нигоҳдорӣ мешаванд. Камина солҳои 1974-1976 дар ҷараёни ҷамъоварии мавод доир ба мадраса, масҷид ва мазорҳои шаҳри Хучанд ва дигар шаҳрҳо бо ин санадҳо ошно шуда, қисман аз онҳо баҳрабардорӣ намудам ва дар рисолаи хеш «Мадрасаҳои Шимолӣ Тоҷикистон» (Душанбе, 1994) истифода ҳам кардам.¹

Новобиста ба қатъаварҳои солҳои 30-уми асри XX бино ба ёддоштҳои устод Қорӣ Ниёзӣ, ки зодаи маҳаллаи Довудхӯҷаи шаҳрамон буданд, дар солҳои 20-30-уми асри XX дар баъзе аз ҷойхонаҳои маҳаллаҳои ҷудогона бо ширироки адибони маҳаллӣ маҳфили «шоҳномаҳои» доир мешуд. Ховаршиносии номдори тоҷик Алиқул Девонақулов, ки дар рӯзҳои ҷашнгирии 2500-солагии Хучанд дар шаҳрамон меҳмон буд, баъди сӯҳбат бо пирамардонии шаҳрамон қашфи тоза намуд. Мавсуф дар рисолаи хеш «Асрори номҳои кишвар» чунин овардааст: «Дар ҳамини Хучанд иддаи пирамардон худро пайрави онин зарвони медонанд».²

Мушоҳидаҳои бандасобит намуданд, ки дар гузаштаи наҷандон дур дуқонҳои «Антиқафурӯшӣ» як ҷузъи бозорҳои Хучанд буданд. Дар боби ташаккули мактаби кишваршиносии шаҳри Хучанд ва ҳам фаъолияти ин зумра одамон, аз ҷумлаи Ҳоҷӣ Антиқаи Хучандӣ ва

¹ Мирбабаев А. Мадрасаи тоҷикистона.- Душанбе, 1994.- 8,7 ҷ.ч.; Мирбабаев А., Марофиев С. Кишваршиносии таърихи.- Хучанд, 2003.

² Девонақулов А. Асрори номҳои кишвар.- Душанбе, 1989.- с. 196-197.

ҳам Акрам - полвони Аштӣ профессор С. Марофиев аз солҳои 70-уми асри XX то имрӯз чанд мақолаҳои илмӣ ва рисолаҳои кӯчаке таълиф намудааст. Бо устод С. Марофиев дар офаридани нахустин раҳнамои таълимии «Кишваршиносии таърихӣ» (Хучанд, 2003) ҳамкорӣ доштам. Дар як мақолаи хеш, ки «Вяткини Хучандӣ» ном дошт ва онро камина ба 70-солагии С. Марофиев таълиф намуда будам, кулли паҳлӯҳои фаъолияти ҳамаҷонибаи эшонро дар боби сари вақт сабт кардан ва ниғаҳ доштани бозёфтҳо ва обидаҳои таърихии шаҳрамон қайд карда будам.

Шаҳри Хучанд аз замони қадим шаҳри саноатӣ ва макони тоҷирон маҳсуб меёфт. Дар як маъхази бойгонӣ омадааст, ки то солҳои 30-уми асри XX дар Хучанд наздик 300 намуди ҳунароҳои дастӣ ҷой дошт. Як муаллифи гумном Хучандро «лолаи косибон» номида буд. Ба омӯзиши ин мавзӯи гуногунҷанба ва ҳам таҳқиқи паҳлӯҳои ҷудогонаи таърих ва фарҳанги Хучанди асрҳои XVIII ва ибтидои асри XX солиёни зиёд профессор Н. Турсунов машғул шудааст. Дар рисолаи бунёдии Н. Турсунов «Инкишофи ҳаёти шаҳрӣ ва деҳкадаҳои Шимоли Тоҷикистон дар садаҳои XVIII ва ибтидои асри XX» (Душанбе, 1991) тасвири воқеии ҳаёти шаҳрӣ ва пешаи ҳунармандии шаҳриёнамон мавқеи асосиро ишғол намудааст.¹ Профессор Н. Турсунов бахшида ба таърихи Хучанд чанд рисола ба ҷоп расонидааст. Соли 1999 дар шаҳри Машҳади Эрон мавсуф ба забони форсӣ «Таърих ва фарҳанги Хучанд» ном рисолаеро ба ҷоп расониданд. Соли 2012 рисолаи дигари муаллиф

¹Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана в XVIII-начале XX вв.- Душанбе,1991.-с.82-134; Турсунов Н.Шаҳри офтобӣ.-Душанбе,1989;Турсунов Н. Таърихномаи Хучанд.-Хучанд,2012.

«Табрихномаи Хучанд» дар ҳаҷми наздик 29 ҷузъи ҷопӣ ба дастги хонандагон расид. Худи ҳамин сол якҷоягӣ бо шоғирдони Ҷӯрабек Исомаддинов рисолаи арзишмандеро асри ушвони «Хунари ҷӯборӣ ва пешаҳои дигари Хучанд дар охири асри XIX ва аввали асри XX» дар ҳаҷми наздик 12 ҷузъи ҷопӣ ба нашр расонид, ки он ҳам дар ҳуҷандшиносӣ як ҳиссаи арзанда аст. Ҷолиби диққат аст, ки яке аз устоҳои дуредгари шаҳри Хучанд, аз рӯи навиштаи боз ҳамон Н. Турсунов, баъди соли 1898 ба шаҳри Хучанд омадани нахуст паровоз модели ҷӯбини чунин паровозро сохта, онро ба ҳаракат андохта буд. Ин киши аз он башорат медиҳад, ки устоҳои Хучанд дар хунари ҳаи ҷӯборӣ ҳам буданд. Аз ин боб дар фаслҳои ҷӯборӣ ва ин таърих мисолҳои фаровон омадааст.

Аз соли 1965, аз оғози доишҷӯӣ то аввали асри XXI дар шаҳри Душанбе истиқомат доштам. Душанбе барои кулли тоҷикони Бухорою Самарқанд, Истаравшану ҳатто тоҷикони кӯхистони Сӯх ватани дуҷумин гашт. Кулли тоҷикон Тоҷикистони навиро даст ба даст дода, обод намуданд. Солиҳои 1991-1992 дар ҳаёти шаҳр мудҳиштарин рузҳо буданд. Он рузҳо аз баландгӯяҳои намоишгарони майдони Шаҳидони пойтахт баъзе нотикон нисбати аҳолии Хучанду фарзандони он суҳанҳои ноҷӯр мезаданд. Ин ҷониб аз канори кӯча истода ба ин гуфтаҳо гӯш меодам. Таърихчиёни майдон, ба истиснои чанд нафари дар минбар буда, ҳама куллан деҳиштин буданд ва аз таърихи таърихи Ҷумҳурии ҷавони Тоҷикистон табиист, ки оғаҳи қомил надиштанд. Ба ин сабаб эшон нисбати шаҳри Хучанду фарзандони барӯманди он суҳанҳои таърихчиёни майдон меуфтанд. Дар чунин тундгӯфторӣ Бозор Собир нестгоҳ буд.

Ба ин сабаб соли 1992 ба таҳияи рисолаи «Мероси таърихии Хучанд» дар ҳаҷми бештар аз 8 ҷузъи чопӣ пардохтам, ки он соли 1995 рӯи чопро дида буд.¹ Дар муқаддима ва фаслҳои алоҳидаи ин асар камина мақоми таърихии шаҳри Хучандро дар тақдири таърихии тоҷикони кишвар нишон додам. Минбаъд, дар рисолаҳои «Хучанднома» (1994) ба ҳуруфи кириллик ва «Хучанднома» (1996) ба забони тоҷикӣ (бо ҳуруфи арабӣ) низ мақоми шаҳри Хучанд ва одамони барӯманди вайро ба таври возеҳ қаламдод намуда будам.²

Соли 2001 бо ташаббуси устод Неъматов ва дастгирии Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон гурӯҳи муаллифон ба навиштани китоби дарсии «Таърихи халқи тоҷик» парохтем, ки он асрҳои XI-ибтидои асри XX-ро фаро мегирифт. Ин асар соли 2008 дар яке аз нашрияҳои шаҳри Хучанд ба чоп расид. Ба зиммаи камина навиштани воқеаҳои асрҳои XVI-XIX воғузор шуд. Дар ин асар низ ҳаводиси таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Хучанд ба тариқи саҳеҳ қаламдод шуданд.

Дар чанд нашри академии «Таърихи халқи тоҷик», мутаасифона, ҳаёти тоҷикони водии Фарғона сатҳӣ қаламдод шудааст. Аммо, осори сершумори хаттӣ башорат медиҳад, ки тоҷикони водии Фарғона низ асосан шаҳрнишин буданд ва дар ҳаёти хонигарии Қўқанд ҳиссаи муассир доштанд. Илова бар ин бо сабаби он, ки то соли 1842 шаҳри Қўқанд истехком-девори шаҳрӣ надошт ва вазъи сиёсии он бо сабаби ҳамлаҳои пайгиронаи қабоили қипчоқия ва қирғизия устувор набуд, нахустин хонҳои Қўқанд дар қухандизи шаҳри Хучанд савганд ёд менамуданд. Ба ин ва сабабҳои дигар

¹ Мирбабаев А. Историческое наследие Худжанда. - Душанбе. 1995.

² Мирбобоев А. Хучанднома. - Хучанд, 1996. 8, 75 ҷ.ч.; Мирбобоев А. Хучанднома. - Душанбе, 1994. Нашриёти «Мерос».

хонҳои аввалини Қӯқанд, ба мисоли Олимхон (ваф.1812), Умархон (ваф.1822) дар идораи давлатӣ асосан ба тоҷикони шаҳрҳои тоҷикнишини ин водӣ ва ҳам шаҳри Хучанд таъя доштанд.

Дар ҳамин асар инчунин бори аввал мафҳуми луғавии истилоҳи «сорт» шарҳу маънидод гардид. Бо назардошти аҳамияти илмӣ масъала камина бори аввал дар тоҷикшиносӣ дар чанд шумораи рӯзномаи «Омӯзгор», дар рӯзномаи «Ҷумҳурият», ва дар чанд шумораи «Ҳақиқати Суғд» роҷеъ ба шарҳу тавзеҳи истилоҳи «сорт» мақолаҳо ба чоп расонидам. Дар як фасли ин таърих, ки дар он аз бахши ҳайати наҷодӣ ва миллии аҳолии шаҳри Хучанд сухан меравад, ин масоил бори дигар баррасӣ шудааст.¹

Дар китоби номбурда инчунин чанд масоили моҳияти назариявӣ дошта бори аввал баррасӣ шудаанд. Масалан, В. В. Бартольд, Н. Неъматов, А. Ҷалилов ва дигар муаллифон дар чараёни баррасии маълумоти ҷуғрофидонони арабу форсу тоҷик, навиштаанд, ки бо сабаби сернуфузии шаҳри Хучанд ҳосили киштзори атроф ба аҳоли намерасад ва гандумро барои шаҳриён аз Фарғонаву Уструшана мекашониданд». Муаллифи ғумноми «Ҳудуд-ул-олам» бошад, баръакс навишта, ки «Хучанд шаҳрест ва касабай он ноҳият аст ва бо кишту барзи бисёр аст». Хучанд, воқеан ҳам, дар асри IX-X дорои заминҳои фаровони обёришаванда буд, ки дар онҳо бо назардошти ниёзи бозори беруна, баҳусус кишвари Сибир ва Руси қадим, дарахтони мевадиханда, аз ҷумлаи

¹ Мирбабаев А. О термине «сарт» как о синониме этнонима «таджик»//Духовная культура таджиков в истории мировой цивилизации.-Душанбе. 2002; Мирбобоев А.Вклад ученых выходцев из худжанда в развитии мировой культуры//Вклад таджиков и персоязычных народов в мировую цивилизацию.-Душанбе,2002.-с.93-95; Мирбобоев А. Мовароуннахр дар асрҳои XVI- миёнаи XIX//Таърихи халқи тоҷик.-Хучанд,2008.-с.548-738.

зардолу, ангур, чормағз парвариш меёфтанд. Точирони хучандӣ, яъне сортҳо, ки иқтисоддони моҳир буданд, дар заминҳои обӣ боғ бунёд кардаву ҳосили фаровони мева рӯёнида, бар ивазаш аз вилоятҳои ҳамсоя гандуми арзонро ба шаҳр интиқол медоданд.

Ҳоло саҳеҳ муайян гаштааст, ки дар қадим ва ҳатто то даҳсолаҳои аввали асри XX, кулли боғоти меваи Хучанд ва деҳкадаҳои атрофи он хусусияти молӣ дошта, онҳо бештар ба кишвари Сибир, Шарқи Дур ва манотиқи дигари Руссия содир мешуданд.

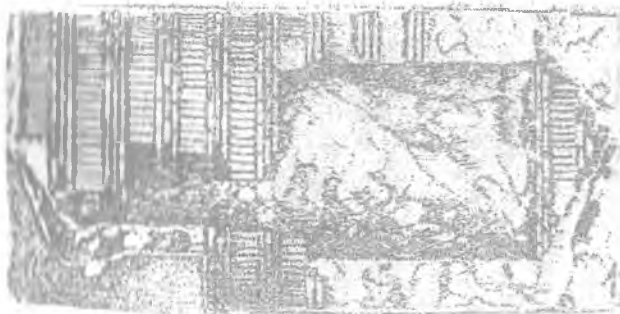
Бо шомил гаштани Хучанд ба ҳайъати давлати Русия дар сарнавишти хучандиён давраи нав оғоз гардид. Ин шаҳр аз байни шаҳрҳои дигари Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз аввалинҳо шуда бо тарзи зиндагӣ ва рӯзгору фарҳанги русҳо шиносӣ пайдо намуд. Соли 1898, пас аз ба қор даромадани роҳи оҳани Тошканд-Андиҷон дар ҳаёти иҷтимоии аҳолии Хучанд низ рӯйдодҳои нав ба нав рух доданд. Дар шаҳрамон гурӯҳҳои иҷтимоии «масковчӣ», «вагончӣ», «тилмоч» (яъне тарҷумон), «қорвон» ва дигарҳо ба миён омаданд. Хучандиён инчунин аввалин шуда бо дастгоҳи сеҳрангези «самовор» шиносои пайдо карданд. Аввалин чойхонаҳо низ «самоворхона» ном гирифтанд.

Ин ва дигар рӯйдодҳои фарҳангӣ дар ҷанд фаслҳои алоҳидаи ин китоб баррасӣ гардидааст.¹ Соли 2007 ба шогирдам Олимҷон Маҳмудов, дар мавзӯи «Аз таърихи ҳаёти фарҳангии аҳолии русзабони Хучанд дар нимаи дуҷуми асри XIX ва аввалҳои асри XX» кори илмӣ супурдам. О. Маҳмудов соли 2010 рисолаи ҳешро бомуваффақият дифоъ намуда, номзади илмҳои

¹ Мирбабаев А., Маҳмудов О. Худжанд по пути нового исторического прогресса.-Хучанд,2009.-172 сах.

таърих гашт. Як сол пеш, яъне соли 2009 бо ҳамқаламии О. Маҳмудов рисолаеро таҳти унвони «Худжанд-по пути нового исторического прогресса» рисолаеро ба ҷои расонидем ва аз навовариҳои барои хучандиён манзуркардаи аҳолии русзабони шаҳрамон як-як ёдовар шудем. Воқеан ҳам аҳолии Хучанд нисбат ба аҳолии дигари манотиқи Тоҷикистон дида қор қарданро дар қорхонаҳои нафтаъсиси русҳо бештар омӯхтанд, аз таҳдиди ҳарсолаи вабо ҳалос шуданд, бо хидматрасонии тиббии беморхонаҳои сохти аврупоӣ ошно шуданд. Аввалин сирк, аввалин кино, аввалин автомашина ва аввалин поездҳо ҳам русҳо ба Хучанд оварданд.

Ин ва дигар рӯйдодҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ дар инкишофи шуур ва ҷаҳоншинохти аҳолии Хучанд тақдирӣ бузурге гардиданд ва онҳо батадриҷ бо ҷаҳони муғамалдини аврупоӣ ошно шуданд.

*Кӯҳандизи
Хучанд.
Манори
қунҷи ғарбӣ.
Асри XI*

Дар таълифи ин китоб аз баёни баъзе аз воқеоти таърих, масалан, «Ишғоли Хучанд аз ҷониби муғулҳо», «Аз ҷониби Русия» ва боз аз ҷанге мавзӯҳои дигар, ҳудудҳои шуд. Масалан, истилои муғул дар «Ҳафт хони Темурмалик»-и профессор Н. Турсунов¹, дар

¹ Турсунов Н. Ҳафт хони Темурмалик. Таҷқиқоти илмӣ.-Хучанд, 2003.-404 саҳ.

рисолаи арзишманди ховаршиноси тоҷик Л. Бойматов «Темурмалик ё худ ишғоли шаҳри Хучанд аз ҷониби муғулҳо»¹, дар чанд рисолаи шодравон Ҳасанбой Шарифов², инчунин дар рисолаи ҷашнии «История Ленинабада»³ (1986) ва дар асарҳои дигар баён шудаанд.

Камина дар таълифи ин асар аз дунболгирии даврабандии маъмули таърих, ки барои мо одат шудааст, худдорӣ намудам.

Рисолаи «Муқаддимаи таърихи Хучанд» аз 28 фасли алоҳида таҳия ёфта, дар маҷмӯъ хонандаро бо таърихи пурғановати шаҳрамон ошно месозад.

¹ Бойматов Л. Аз Темурмалик чӣ медонем?.-Душанбе,2006.-140 саҳ.

² Шарифов Ҳ.Манзили аҷдодин мо.-Хучанд,2007.- 753 саҳ.

³ История Ленинабада.-Душанбе,1986.-607 саҳ.

Ф А С Л И 1.

МУҲИТИ ТАБИИИ ХУЧАНД ДАР ЗАМОНҲОИ ҚАДИМ

Муҳити мусоиди табиӣ яке аз омилҳои асосии дар ҳудуди ҳозираи шаҳри Хучанд дар ҳазорсолаҳои II-I пеш аз милод ба миён омадани бошишгоҳҳои кӯчаки қадима мебошад. Аз рӯи навиштаи бостоншиносон, дар замони биринҷӣ ва асри оҳанини аввал, яъне ҳазораҳои II-I-уми то милод гурӯҳҳои сақоиёни қадим на дар соҳили чапи руди Сир, балки дар маҳали поёноби шохҳои сершумори руди кӯҳии Тақоб иқомат доштанд.

Ба ҳамин сабаб аҳолии сақои ин маҳал ҳавзаҳои поёнии дарёчаҳои дигари ин водӣ, аз ҷумлаи Сафедоб (дегар Оқсу), Исфанасой, Ширин ва дигарҳоро низ маҳалли зисти доимӣ интихоб намуданд. Соли 1954 академик А. П. Окладников ва В. А. Ранов дар яке аз маҳалҳои поёноби руди кӯҳии Тақоб олоти сангии одамони қадимро дарёфт намуданд, ки ба ҳазораи 100 - 120 то милод нисбат дошт. Бостоншиноси дигар Н. А. Москаленко миёнаҳои солҳои 80-уми асри XX дар яке аз серроҳаҳои самти ҷанубӣ-шарқии суфақӯҳи Деҳмӯй, ки он ба осори палеолити Шаҳристон шабоҳат дошт, маданиятеро дарёфт намуд. Шабеҳи чунин олоти сангиро ҳамчунин аз маҳалли ҳуди деҳи Овҷӣ Қалъача низ дарёфт намуданд.

Ин боварҳои қадима аз он баъшорат медиҳанд, ки ҳавзаи миёноби руди Тақобро ҳанӯз аз замони пеш, яъне 80-30 ҳазор сол муқаддам аз солшумории мо одамони қадима маҳалли зиндагонӣ қарор дода буданд. Чунин

осор аз маҳалли деҳи Навкати Қайроққум низ солҳои 1954-1956 ба даст омада буданд.

Ба ин минвол метавон гуфт, ки ҳаётбахши шаҳри қадими Хучанд маҳз хамин руди Такоб буд. Ин руди кӯҳӣ дар доманаи самти қаторкӯҳи Довону Қошғар оғоз гирифта, баъди ба ҳам васл шудани дарёчаҳои кӯҳии Хуросон ва Қаробулоқ дар маҳалли деҳаи Уруки ноҳияи Лайлаки вилояти Баткенти Ҷумҳурии Қирғизистон ва гузаштан аз тангии Тешиктош ба худуди вилояти имрӯзаи Суғд ворид мешавад. Пирамардони шаҳрамон маҳалли саршавии руди Такобро «Сарғахи об» мегуфтанд. Дарозии ин руди кӯҳӣ наздик ба 60 км мерасад. Аз ду соҳили ин руд ҳанӯз дар замонҳои қадим барои то деҳи Хистеварз, дар самти шарқ ва деҳаи Ғӯлакандоз дар самти ғарб, дастрас намудани оби ин руди кӯҳӣ дахҳо коризҳо ва ҷӯйҳои об канда шудаанд. Тавассути корезҳо, яъне ҷӯйҳои зеризаминӣ, оби ин рӯд то деҳи Ғӯлакандозу Хитойреза дар самти ғарбӣ ва деҳа-шаҳракҳои Хистеварз, Исписор, Қатаган расонида мешуд. Дар самти Ғӯлакандоз, масалан, бидуни деҳаи калони Ғӯлакандоз аз оби ин руди кӯҳӣ боз чандин деҳаҳои дигар шодоб мешуданд. Маҳсулоти деҳқонони Хитойрезаи ноҳияи имрӯзаи Ҷаббор Расулов ва Навободи кӯҳна то бозорҳои шаҳри Хучанд расида, ба фаровонӣ ва арзонии маҳсулот мусоидат менамуд.

Кандани корез коре буд ниҳоят вазнин. Устодони корезкан асосан сокини Хучанд буданд ва эшон аз илми ҳандаса, риёзиёт ва соири донишҳои дигари замони худ бархурдор буданд. Корезканҳо ҳамчун аҳли фарҳанг ва дониш кадрӣ қиммати баланд доштанд.

Силсилакорезҳои руди Такоб, ки шумораи умумии онҳо наздик ба 35-40 адад мерасид, тӯли зиёда аз ду ҳазор сол ба аҳолии ин маҳал хидмати содиқона карданд ва

ҳоло ҳам хизмат мекунанд. Оби ҷонбахши ин корезҳо дар шодиву ғами аҳолии ин ҷо ҳамеша ҳамроз буд. Аз ҳамин сабаб шаҳри Хучанд ва деҳаҳои қадими он, аз ҷумлаи Хистеварз, Қатаған, Исписор, Унҷӣ, Рӯмон, Кулангир, Шайхбурҳон, Пули Чукур, Даштак ва дигарҳо дар соҳили рости руд ва Овҷӣ Қалъача, Дашти Амин, дертар Навобод, Ғозиён, Чорсу, Седаста, Галамайдон ва дигарҳо дар соҳили чапи руди Такоб то солҳои 50-60-уми асри XX барои фаровонии озуқаворӣ дар шаҳри Хучанд хизмати шоиста намудаанд.

Шумораи умумии наҳру ҷӯйҳои водии Хучанд ба 8 ҳазор адад мерасид. Камина дар рисолаи хеш «История водоснабжения Худжанда и его округи» (Хучанд, 2005) аз ин боб батафсил сухан кардаам ва аз боби кулли ҷӯйҳои кӯҳнаи шаҳрамон, ки оби мусаффои хуноки онҳо ҳавои шаҳрамонро дар фасли гармои тобистон мӯтадил нигоҳ медоштанд, маълумот овардаам¹.

То солҳои 50-уми асри XX дар сарғаҳи дараи Такоб қалъае бо номи Муғ ғабӯлият дошт. Соли 1897 мардумшиноси машҳур М. С. Андреев аз ин қалъа дидан кард ва чанд осори аз он ҷо пайдокардаи худро ба осорхонаи шаҳри Самарқанд супорид. Гумон меравад, ки нозирони оби руди Такоб дар он зиста, аз речаи обрасонӣ ва навбати он назорат мебудданд.

Ба ҳамин минвол, аз рӯи эътирофи бостоншиносон А. Окладников, В. Ранов, С. Несмянов, А. Москаленко ва дигарон, қадимтарин хоҷагии одии истехсолӣ, ба амсонии ташаккурӣ, чорводорӣ ва ғайра, маҳз дар сарғаҳ ва миёноби руди Такоб ва ҳам дар шоҳаҳои кӯчаки ин рудн кӯҳи ба миён омадаанд.

¹ Мирбабаев А. история водоснабжения Худжанда и его округа.- Худжанд, 2005.-с.17.

Дар ҳазорсолаҳои II – I-уми то милод ба амсоли руди Такоб дар ҳавзаи рудҳои кӯҳии Исфанасой, Ширинсой, Оби сафед (Оқсу), Шаҳристонсой ва дар ҳавзаи дигар рудҳои кӯҳӣ низ маҳалҳои шаҳрнишин ба миён омаданд¹. Соли 1980 гурӯҳи бостоншиносон, ки дар ҳайъати он нависандаи ин сатрҳо низ шомил буд, дар маҳалли истироҳатгоҳи Ҳавотоғ харобаи Нуртеппаро ҳафриёт намудем, ки он ба ҳазорсолаҳои II - I-уми то милод мансуб аст. Натиҷаи ин ҳафриёт ба ҷоп расидааст². Дар аввалҳои ҳазораи I-уми то милод чунин як истехком ва шаҳрак дар поёни ҳавзаи руди Ширин ба миён омад, ки дар ҳафриёти ин шаҳрак ва ҳокҳои аҳолии он, ки дар намуди даҳмакҳои сарикӯҳӣ то рӯзҳои мо омада расидаанд, аз соли 1974 то соли 1988 камина иштирок дошт³.

Чунонки дар боло овардем, шаҳраки замони архаикии Ҳуҷанд, ки исми қадимии он то рӯзҳои мо омада нарасидааст, ба Ҳуҷанди имрӯза замина гузоштааст. Дар яке аз шоҳаҳои кӯчаки самти ғарбии он деҳаи имрӯзаи Ёва ба миён омад. Ҳиссаҳои «ева», «ёва» дар китоби Авасто низ ёд шуда, маънояш гандумзор гуфтаи аст. Дар илми бостоншиносӣ мафҳуми «лиманное орошение» ҷой дорад, ки барои давраи неолит хос буд ва аҳолии он асрҳои қадим ба амсоли шоликорони имрӯза донаи гандумро ба кӯлмаки об мепошиданд, пас аз хушк гаштани кӯлмак донаҳои гандум сабзида, ба ҳосил медаромад. Ин усули деҳқонӣ ба ҳазорсолаҳои IV-III-уми то милод хос буд ва

¹ Билалов А.И. Из истории ирригации Уструшаны.-Душанбе, 1980. - с. 67, 75.

² Негматов Н., Беляева Т., Мирбабаев А. К открытию города эпохи поздней бронзы и раннего железа-Нуртеппа// Культура первобытной эпохи Таджикистана.-Душанбе, 1982.-с.108.

³ Мирбобоев А. Даҳмаки Курката: раскопки и исследования// Древняя Уструшана: города их локализация и хронология.- Душанбе, 2003.-с.328.

омоч ҳамчун олати заминронӣ ҳанӯз ихтироъ нашуда буд. Ба ҳамин сабаб истилоҳи «Ёва» тарзи қадиму қадимтарини кинноварзонӣ ноёноби руди Тақобро то рӯзҳои мо нигоҳдори кардааст.

Дар Ховари Миёна чун одамон ҳоло хеле камшумор буданд, яке аз вазифаҳои аввалини давлат ин сафарбарии аҳоли барои қандани ҷӯй, бунёди дарғот ва қандани корез дар маҳалҳои қуҳӣ маҳсуб мешуд. Кулли ҷӯйҳо ва корезҳои ҳамаи руди Тақоб низ бо усули ҳашар қанда шудаанд. Корези маиҳури Шӯҳак, ки осори он то рӯзҳои мо омада расидааст ва тавассути он заминҳои мавзеи Даштак ва Истиқорӣ имрӯз обёрӣ мешуд, маҳз бо усули ҳашар қанда шудааст. Ҳуд бигерд корез ва ҷӯйи Хистеварзро, ки сарғаҳи он дар маҳалли банди обии «Ғулакандоз» қарор гирифта, дарозии ҷӯй-пахр ба зиёда аз 22 км мерасад. Шаҳраки Хистеварз таърихи зиёда аз 2000-сола дорад. Дар тақдирӣ таърихӣ шаҳраки Хистеварз, ки он дар сари Роҳи Бузурги абрешим ба миён омадааст, корез ва ҷӯйи Кинишар мавзеи ҳалқунанда дошт¹. Ин навиштаҳо аз он баёнорат медиҳад, ки дар баробари Хучанди давраи архаикӣ, дар атрофи он ба амсоли ситораҳои «Ҳафт додарон» шаҳракҳои хурду калон, ба монанди Хистеварз, Истиқор, Куркат ва дигарҳо низ арзи вучуд кардаанд.

Масалан, маъноӣ луғавӣ «Исписор» дар забони суғдӣ истоҳ, қорвонсарой гуфтан аст. Қорвонӣ тоҷирон дар қадим воридаи шаҳри Хучанд нашуда, аз шаҳраки Ғулакандоз бо ҷайраҳои қуҳӣ шаҳракҳои Испонӣ ва Испара рост ғизим шаҳрҳои водии Фарғона мешуданд. Истиқорҳои «Испонӣ» ва «Испара» низ аз забони паҳлавӣ суғдӣ буда, маънояш меҳмонхона гуфтан аст.

¹ Гаффаров У., Гаффаров Н. Хистеварз.-Хучанд. 2009.-с.24.

Воқеан ҳам дар қадим Хучанд марзи паҳно дошт. Дар овони қадим марзи шарқии он то деҳ-шаҳраки Маҳрам мерасид. Девори қадимии воҳавии Колос, ки он аз биёбони таърихӣ Колос ибтидо ғирифта, дар рисолаи маҷхул муаллифи асри X-и «Худуд-ул-олам» ёдрас шудааст, то деҳаи Сомғори имрӯза омада мерасид¹. Бостоншиносон А. Манделштам ва Н. Неъматов соли 1954 дар ҷараёни ҳафриёти як осори таърихӣ Сомғор як пораи ин девори қадимиро пайдо намуданд. Ногуфта намонад, ки исми «Сомғор» бо ривояти қадимаи тоҷикон ба паҳлавон Сом иртиботи наздик дорад. Бостоншиносони номбурда Манделштам ва Неъматов ҳуди ҳамон соли 1954 давоми ин девори қадимаро аз маҳалли ҳамон деҳи Маҳрам дарёфт намуданд. Ин кашфиёт дар ҳисоботи илмӣ ин олимони сабт шудааст².

Ин девори воҳавии қадима, ки бо номи «Кампир девор» то ба дирӯз маъмул аст, то доманакӯҳи самти шимолии қаторкӯҳи Довону Қашғар рафта мерасид. Осори ин девор то рӯзҳои мо боқӣ мондааст. Устодони факултаи таърихи ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров соли 2006 дар ҷараёни таҷрибаомӯзии сахроии донишҷӯён боқимондаҳои ин девори қадимаро дарёфт карда, онро аккосӣ намуданд.

Ин осор аз он башорат медиҳад, ки дар овони қадим мулки Хучанд дар самти шарқ то девори номбурда рафта мерасид. Дар самти ғарбӣ бошад, то рӯди кӯҳии Ширин дар ноҳияи имрӯзаи Спитамен. Ҳафриёти бостоншиносон аз он башорат медиҳад, ки дар садаҳои VI-IV-уми то қарни милод марзи ғарбии мулки Хучанд то рӯди кӯҳии Ширин

¹ Худуд-ул-олам.-Таҳияи Н.Қосимов.-Душанбе,1983.-с.34.

² Неъматов Н.Предварительный отчет о работах Кайрокумского отряда в 1954 г.//Труды АН Тадж.ССР.-Т.37.-с.46.

рафта мерасид. Биёбони Қизилӣ, ки пахноии он наздик ба 22 км мерасад, марзи табиӣи вилоятҳои таърихӣи Хучанд ва Истаравшан ба шумор мерафт. Аммо дар асрҳои VIII - IX ин низом вайрон шуд ва яке аз рустоҳои вилояти таърихӣи Хучанд бо номи Шавкат ба ҳайати Истаравшани қадима шомил шуда буд. Бостоншинос А. Билолов ва омӯзгору кишваршиноси маъруфи деҳаи Куркат Отабоев Муҳаммадқул ханӯз дар аввали солҳои 70-уми асри гузашта дар асоси пажӯҳишҳои саҳроӣи ҷиҳтироф намудаанд, ки аз маҳалли деҳаи Даҳкати Ғонҷӣ дар самти ҷануб, то деҳаи Куркат ва харобаи Ширин дар самти шимол, қад-қад соҳили ҷаби рӯди Ширин осори девори марзие ҷой дошт, ки он то ҳуди соҳили рӯди Сир рафта мерасид¹.

Бино ба маълумоти маводи бойгонии охириҳои асри XIX гурӯҳи аҳолии маҳаллаҳои Ҷугурҷукон ва Ниёздегҷаи шаҳрамон дар маҳали поҳияи Спитамен ва Ҷаббор Расуловӣ имрӯза қитъаҳои заминӣ авлодӣ доштаанд, ки онҳоро ҷоракорони ин маҳалҳо кишт менамуданд. Соҳҳои 1895-1896 дар ҷараёни гузаронидани роҳи оҳани Тошканд-Андиҷон ин қитъаҳои замин аз байн рафтанд. Вале ном ва маҳалли истиқомати соҳибони ин заминҳо то имрӯз омада расидаанд. Фурсат даст диҳад, ин санади таърихиро ман ҳагман ба ҷоп хоҳам расонд.

Иқлими шаҳри Хучанд аз давраҳои қадим субконтиненталӣ буд ва чун дар замони муосир ҳавои шаҳр дар тобистон гарм, дар зимистон хунук будааст. Маъниҳои шаҳриён низ ба ҳамин шароити иқлимӣ мутобиқ боно шудаанд. Табиатшиносон аниқ намуданд, ки ҳарорати миёнаи солона дар Хучанд ба + 15 дараҷа расида, дар зимистон он то - 12 дараҷа ба поён мефуромад.

¹ Аюбов А. Тоҷишми Уструшани.-Санк-Петербург,2009.-с.35.

Дар шахрамон инчунин соле то 150-200 мм боришот мешавад.

Давомати зимистон ба ҳисоби миёна аз 22-юми ноябр то 3-4-уми март, яъне ба ҳисоби миёна 102 рӯз будааст. Огози баҳор бошад, дар шахрамон аз рӯзи 3 март то ба 7-уми март рост меояд. Баҳор ҳамагӣ 65 рӯз идома меёбад. Чун русуми бобой, ҳучандиён 7-уми мартро ба сифати ибтидои баҳор ид мекунанд ва онро «Сари сол» метӯянд. Ин русум дар замони муосир низ идома дорад. Дар ин фасли сол деҳқонони Ҳучанд бо мақсади бармаҳал гул накардани дарахтони мевадиханда ба боғҳои мевагӣ яҳоб мемонанд.

Иқлими шахрамон ва шаҳрҳои водии Фарғона дар аксар ҳолат аз мавқеи ҷойгиршавии самтҳои кӯҳии Туркистону Қурамаю Мевағул алоқамандӣ дорад. Дар фасли зимистон кӯҳҳои номбурда ба амсоли наҳри об, ҳавои хуноки аз самти шимолу ғарб вазандаро бо осонӣ гузаронида, ба ин сабаб дар шаҳрҳои Ҳучанд, Ўротеша, Конибодом ва ғайруҳу ҳарорати ҳаво дар мавсими зимистон то ба 20-22 дараҷа ва аз он ҳам поёнтар мефарояд.

Дар таърихҳо омадааст, ки 18-уми моҳи феввали соли 1405 дар шаҳраки Утрор дар соҳили рости руди Сир амир Темур аз хунукӣ мурда буд. Мисоли дигар: аз рӯи навиштаи Мирзо Бобур шоҳи ўзбекҳо Муҳаммад Шайбониҳон дар миёни зимистони соли 1502 аз болои яхи Сирдарё гузашта, шаҳрҳои Шохруҳия ва Бешкентро ба даст даровард. Шохиди ин воқеа Мирзо Бобур дар ёддошти хеш оварда, ки дар ҳамин сардӣ 2-3 нафар нӯкарони вай ҳам аз хунукӣ мурдаанд. Оид ба таърихи иқлими шаҳри Ҳучанд ва масоили ба он алоқамандбуда

нависандан ни сатрҳо ва профессор Н. Рахимов соли 2005 дар як макони андешаҳоямонро иброз дошта будем¹.

Зимистони хеле хуноки, ба қавли шаҳриёнамон «туф вуну ҷа куи», соли 1947 низ рӯй дода буд. Камина, ки он намет нах хаштсола шуда будам, бо модарам бо коре ба шаҳри пошти марказӣ, ки он ҳамон солҳо дар бинои қалисон православӣ ҷой дошт, рафтем. Ҳаво хеле сард буду барф меборид. Бо иҷозати модарам ба тамошои яху барфи рӯи рудии Сир рафтам. Дидам, ки як автомашини боркаш, он солҳо онро «полугорка» мегуфтанд, бо 2-3 нафар одам дар болояни аз соҳили чап аз рӯи ях ҳаракат карда, ба соҳили рост расид ва зуд дар бинои ҳабсхона барқароршуда фуруварда, бо 2 актиб ба суи соҳили чапи дарё баргашт.

Ничунин дар хотирам монда, ки моҳи феввали ҳамон сол чанд адад ҳавонаймоҳон сохти «кукурузник» аз болои рудии Сир парвоз намуда, ба рӯи яхи дарё бомба ҳаво меандод.

Икки сарди Хучанд дар фасли зимистон боиси дар шаҳр ба миён омадани пешаи яхчиён гардид. Аз рӯи маълумоти пирамардонии шаҳрамон, дар солҳои 30-50-уми асри XX дар шаҳрамон наздик панҷ адад яхдони ҷамъияти фаволият доштанд. То солҳои 50-уми асри XX дар Хучанд ничунин наздик 15 яхдонҳои оилавӣ ҷой доштанд, ки чанде аз онҳо солҳои 1932-1933 дар ҷараёни инвентаризатсияи ҳавонҳои шахсӣ ба нақша даромада буданд².

¹ Миробоев А. Рахимов Н. Об историческом ландшафте и климате Худжанда // Актуальные проблемы гуманитарных наук. - Вып. 2. Худжанд 2005. - с. 47-61.

² Миробоев А. Историческое наследие Худжанда. - Душанбе, 1995. - с. 74-75.

Чанде аз яхдонҳо, масалан, ба монанди «Яхдони Тоҷикалла», «Яхдони Мирраҳим яхчӣ» ва дигарҳо дар наздикиҳои соҳили чапи рӯди Сир ҷой дошта, дар онҳо, ҷун одаг, яхи дарёро захира менамуданд. Мутобиқи ахбори куҳансолони шаҳрамон, ҷунин яхдонҳо дар як вақт дар «Чақари Эшон» дар маҳалаи Боён, ҳоло кӯчаи ба номи Мақсудҷони Танбӯрӣ, яхдони Муҳаммадҷони морожнаҷӣ дар собиқ маҳалаи Хӯча Камол, яхдони Бойҷаи морожнаҷӣ дар маҳалаи собиқ Тағи Қалъа, Яхдони Қурбони яхчӣ воқеъ дар чақари Қиёкҳои гузари Кӯпруки Баланд мавҷуд будаанд. Амаки Қурбон ва писарҳои вай Дадобой, Аминҷон, Алиҷон, ки пешаи асосии онҳо низ яхмосозии яхмосфурӯшӣ буд, заминкани ҳавлии Ҳайдар Оқсаққолро дар маҳаллаи Чуқурак ба иҷора гирифта, сеҳи кӯчаке таъсис дода, солҳои 1946-1948 дар он яхмос истеҳсол менамуданд. Барои фаъолияти ин сеҳ амаки Қурбон яхи ҳавзи маҳаллаи Чуқурак-ҳоло кӯчаи Ҳаким Каримро истифода менамуданд.

Яхдони Мирзобойи яхчӣ дар маҳаллаи Тӯппидӯзон, яхдони маҳаллаи Чуқураки Дехнав аз паҳлӯи масҷиди маҳалла ҷой дошт. Яхдони Бобохӯча дар маҳалли масҷиди ҷумъахонии имрӯза қарор дошт. Яхдони «Қалъа» дар андаруни худи бинои қалъа ҷой дошт ва яхро аз дарё мегирифтанд. Яхдони Умарбойи яхчӣ низ дар ҳавлӣ қарор дошт ва нақши ин яхдон дар ҳуҷҷатҳои расмӣ солҳои 1932-1933 сабт ёфтааст. Ин яхдон дар соҳили руд ҷойгир шуда ва яхро аз дарё мегирифт.

Ҳуҷанд солҳои 40-50-уми асри XX наздик 200 ҳавзи об дошт. Маҳаллаҳое, ки аҳолии онҳо зиёд буд, ду ҳавз доштанд ва онро «Кӯшҳавз» меномиданд. Истифодаи яхи ҳавзи маҳаллаҳо танҳо бо иҷозати сарвари маҳалла ба анҷом мерасид. Яхи як ҳавзи маҳалла аз 50 то 70 сӯм ба

фуруш мерафт. Шикаста гирифтани яхи маҳаллаҳо боиси пороғини сокинони он мешуд. Сабаби чунин норозигӣ дар ҳақиқат аст, ки наздик чор моҳи фасли зимистон обдихӣ дар ҷуйҳои шаҳр қатъ мегардид ва сатҳи оби ҳавзҳо паст фаромада, ин ҳолат душворихои зиёдеро ба бор меовард.

Дар зиндагии рӯзмарра одамон яхро фасли тобистон фаронон истифода мекарданд. Дар хотир дорам, дар ҳолати фасли тобистон фаро расидани моҳи шарифи Рамазон хоҳаронам ба навбат аз яхмосхонаҳои амаки Қурбон, ки дар ҳамсоияти ҳавлии мо ҷой дошт, порчаи яхро оварда, фурсати расидани «даҳонкушои» аз оби ях истифода мекарданд.

Ях асосан барои истеҳсоли яхмос истифода мешуд. Собик сардори уезди Хучанд Н. Лыкошин, ки бо ҳаёти хучандшан аз наздик ошноӣ дошт, дар хотираҳои хеш, ки он ҷануари соли 1915 дар шаҳри Петроград ба ҷоп расидааст, навишта, ки баъзе аз сарватмандони шаҳри Хучанд дар тӯло ҷиғатҳо, асосан дар ноёни зиёфат ба ҷойи ширинӣ, яхмос пешкаш мекунанд.

Дар Хучанд яхмосро асосан дар маҳали Чоршанбеи кӯҳна, ки ба он маҳаллаи русиниғини шаҳр наздик буд, мефуруштанд. Бино ба маълумоти омории соли 1926, дар маҳалли номбурда Маҳмудбой ном шахс бо лақаби «Дойка» чаҳор дуқони яхмосфурушӣ дошт. Амаки Дадобой яхчи дар вақти дар ҳаёт буданашон боре ёдовар шуданд, ки вақте дар байни ду нафар яхмосчиён

Миррахим яхчи ва Икромӣ яхчӣ рақобат сар зад, Миррахим яхчӣ яхмоси аълосиғатро дар ҳавлӣ омода намуда, ба бозори Чоршанбе ҳозир карда, онро андаруни кӯттии ях не, балки дар ҷанбаки гуштфурушӣ устувор намуд ва ба ҳанасдорони яхмос бо корд бурида, дар тақсимтаҳо пешкаш намуд. Ин далели аҷоиб аз баландии

сифати яхмос, яъне серравғани маҳсулоти асосии он - шир гувоҳи медиҳад.

Яхчиёни зодаи Хучанд Рустамбой Азимов ва Сабур Каримҷонов дар бозорҳои Нов, Ғулақандоз, Исписор ва дар дигар деҳкадаҳо бо яхмоси истеҳсоли худӣ савдо мекарданд.

***Осори харобаҳои девори самти
шарқии қалъаи шаҳрӣ.
Ҳафриёти соли 1991***

Бино ба эътирофи гуруҳи муаррихон, пахуст аврупоӣ, ки асрори истеҳсоли яхмосро дар Аврупо низ паҳн кард, зодаи шаҳри Генуя, сайёҳи маъруф Марко Поло аст, ки мавсуф ханӯз дар асри XIII аз шаҳрҳои Мовароуннаҳр دیدан дошт. Дар ҳуди Миср ва ҳам дар пойтахти Хилофати Араб, шаҳри Бағдод бо асрори ниғаҳ доштани ях ва ҳам истеъмоли яхмос хеле дер шиносӣ пайдо карданд.

Мавзӯи номбурда ханӯз аввалҳои солҳои 90-уми асри XX дар рисолаи банда «Историческое наследие Худжанда» бори аввал ба таври муфассал баррасӣ шуда буд. Ин мисол аз он башорат медиҳад, ки хучандиён воқеан ҳам мардуми ҷӯянда ва эҷодкоранд. Аҳсан ба хучандиёни эҷодкор!

Ф А С Л И 2.

НАХУСТ ШАҲРУ ШАҲРАКҲО ДАР ҲАВЗАИ РҶДИ ЯКСАРТ

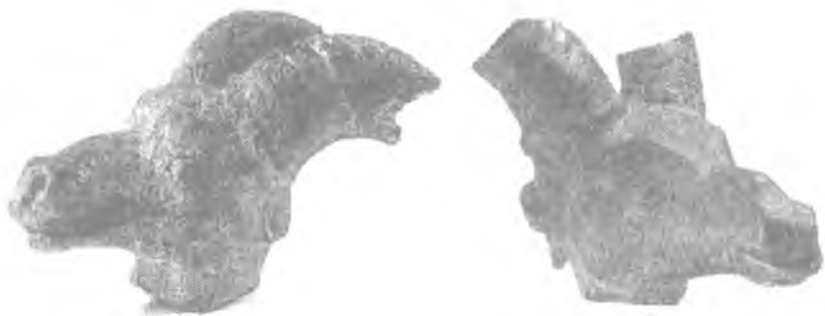
Исмҳои «Яхартис», «Яксарт», «Яксарт» тарзи навишти забони юнионанд. Аммо дар Авастро ин рӯд бо номи Ранха омада, дар маъхазҳои ҳиндӣ бошад, он бо номи Сита сабт шудааст.

Воқеан, табиати афсунгари Хучанд ва аз маъдани мису нуқра фаровони кӯҳи Булур, дертар Мевағул боист дар ин вожа бармаҳал ба миён омадани силсилаи маҳалҳои ҳурду қабилҳои аҳолиишро шудааст. Яке аз чунин бошишҳои сохти шаҳрӣ, чунон ки дар қисми якум овардем, дар садаҳои VIII-VII то милод дар соҳили чапи рӯди Яксарт, дар маҳалли рӯди кӯҳи Тақоб ба миён омад, ки дертар юнионӣ онро Искандарияи Аксо ном карданд. То ба ин ҷойҳо омадани юнионӣ ин шаҳрак чӣ исм дошт, яна намедонем. Яке Кира мегӯяд, дигаре Ванобаг¹.

Аммо суннати муқимнишинӣ дар воҳаи Хучанд собиқаш ғулобӣ дорад ва он дар иддаи ёдгориҳои охириҳои асри биринҷӣ, яъне охириҳои ҳазорсолаи II ва аввалиҳои ҳазораи I-уми то милод ба мушоҳида расидааст.

Намунаи барҷастаи чунин шаҳрак бошишгоҳи Қайроққум аст, ки он дар соҳили рости «Баҳри тоҷик» аз тарафи ғуруҳи бостоншиносон ҳанӯз дар соли 1953 ошкор гардида буд. Академик Б.А.Литвинский дар мавзӯи Қайроққум боқимондаҳои зиёда аз 70 бошишгоҳи қабилӣ ва саноӣ соҳили рости рӯди Яксартро ошкор сохт. Шулҳоқ асоси ғуруҳи саноӣ парвариши чорвои майда

¹ Мирбобоев А. Исторические реалии зоны Яксарто-Куркатского прохода накануне военной компании греков // Ученые зап. КГУ им. акад. Б. Гафурова. - Вып. X. - 2005. - с. с. 113-116.

буд. Вале гурӯҳи дигари сакоиён, ки дар наздикиҳои кони миси Навкат иқомат доштанд, муқимнишин буда, шугли асосии онҳо гудозиши мису фулузи биринҷӣ буда ва аз ин фулузот онҳо табари биринҷӣ, сарсӯзан, корди биринҷӣ ва дигар маснуоти фулузӣ тайёр намуда, ба Хучанд ва дигар маҳалҳои аҳолинишин интиқол меоданд. Боқимондаҳои даҷғоли мис аз он шаҳодат медиҳад, ки маркази фулузгудозӣ дар ин маҳал чанд даҳсолаи тӯлонӣ фаъолият кардааст. Дар маҳалли номбурда чанд адад қолиби табар, чок ё худ зогнӯл, пораҳои сафолии зарфи рехтагарӣ ва дар ниҳоят ғуристони худӣ сокинони қадимаи он дарёфт ва ҳафриёт шуданд, ки далелҳои раднопазири муқимнишин будани ин гурӯҳи аҳоли мебошанд. Аҳолии Қайроққум инчунин аз рехтани олати меҳнати чок (кирка) оғаҳӣ доштанд. Чунонки дар боло ишора рафт, аҳолии қадимаи доманакӯҳи рӯди Тақоб, Исфара, Сух ва дигар маҳалҳои кӯҳӣ, дарвоқеъ ҳам ба чок ниёз доштанд. Маданияти Қайроққум бо шаҳраки давраи архаикии Хучанд робитаи устувор дошт, дар ҳоли ҳозир ягона маркази фулузгудозии сарғаҳи Фарғона ба ҳисоб меравад. Эҳтимол меравад, ки ду адад сари биринҷии ғусфандони кӯҳӣ, ки соли 1982 аз поёноби рӯди Исфара дарёфт ва ба асрҳои VII-V то милод нисбат дода шудааст, дар ҳамин маркази фулузгудозию

Дастбанди форма для отлива
металла (Кайрак-Кумы).

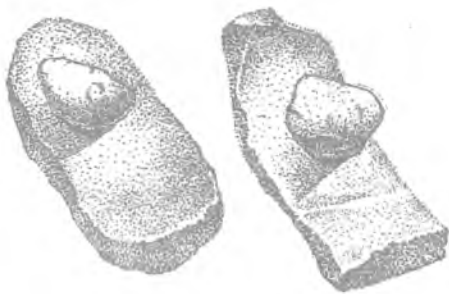
фулузрезӣ истехсол шудаанд. Ниҳоят дар маркази фулузгудозии Қайроққум пайконҳои маъруфи «скифӣ» рехтагарӣ мешуданд. Муаллифони Юнони қадим муҳорибаи тобистони соли 329 дар маҳалли қалъаи кунунии Хучанд рух додaro шарҳу эзоҳ дода, дар айни ҳол таъкид сохтаанд, ки дар соҳили Яксарт аз ҳар ду сӯҷанговарони савораи юнону мақдунӣ аз соҳили чапи рӯд ва саворагони скифии соҳили рости дарё камонпарронӣ

доирташта, дар қараёни он чанд нафар сақоӣ ба ҳалокат расид. Чанд сол муқаддам аз соҳили рости рӯди Сир аз ру ба руи қалъа, тоскулоҳи оҳанини соҳти сақоӣ ба даст омада буд. Ҳоло ин бозёфт дар осорхонаи қалъаи ниҳодорӣ мешавад. Академик Н. Неъматов ин бозёфтро ба сақоёни соҳили рости рӯди Яксарт нисбат дода буд.

Қисми аз ҳама куҳантарини Хучанд ҳамин маҳалли қалъаи шаҳр аст. Бозёфтҳои қадимаи олоти давраҳои асри санг, ки дар чанд маҳалли шаҳр ба даст омадааст, башорат медиҳад, ки шаҳри Хучанд хеле пеш 40-30 ҳазор сол муқаддам аз тарафи одамони қадима маҳалли зист қарор гирифт. Шохобаҳои сершумори рӯди Тақоб низ дар нбтидо ба амсоли бодбезак аз дохили шаҳр ҷорӣ гашта ва ба рӯди Яксарт омада мерасиданд. Аз тарафи дигар фаровонии об ба фаровонии озуқа мусоидат мекард ва ба ин сабаб одамони қадима яке аз резишгоҳи пуроби онро

маҳалли зисти доимӣ қарор доданд.

Ибтидои пайдоиши бошишгоҳи Хучанди қадим низ амсоли «маданияти Қайроққум» ба садаҳои VIII-VII то милод рост омадааст. Маҳалли қадимаи бошишгоҳ аз суфтатеппаи дарозрӯя, ки

Каменные зернотерки из Қайрак-Қумов.

аз ду самти он шохобҳои рӯди Тақоб қорӣ ғашта ва аз сатҳи муҳит хеле дар баландӣ қарор дошт ва ба девори истехкомӣ ниёз надошт, иборат буд.

Шумораи аҳолии муҳити бошишгоҳ он қадар кам буд, ки ҳатто барои деворбандӣ кардани шаҳрак нерӯи кофӣ надошт. Аз сӯи дигар аз ҳамлаи ҳамқаҷмони ҳеш низ ҳавф надоштанд. Илова бар он, сақоиёни далери ҳавзаи рӯди Яқсарт, дар ин аср ҳоло ҳаёти кӯчӣ доштаанд ва ягон сохтори қудратие набуд, ки онҳоро ба қорҳои қамъияти сафарбар карда тавонад. Ин ҷо тобистони соли 329 то милод - давраи ба Хучанд лашқар қашидани Искандари Мақдуниро ёдрас кардан муҳим аст. Чунонки ба мушоҳида расидааст, дар ин фасли сол қуллӣ қабоили скифию сақоӣ ҷойгоҳи зимистонаи ҳешро тарқ намуда, чунонки ин русум то миёнаҳои асри XX ҷой дошт, қорвои ҳешро ба қароғоҳҳои тобистонаи ду самти қаторқӯҳи Қашқару Давон мебарданд. Дар амал лашқари юнонӣ шаҳраки Хучандро ҳолӣ, беодам диданд.

Искандари Мақдунӣ, ки таҷрибаи бойи қангӣ ҳосил карда буд, аз ин вазъияти барояш муфид истифода намуда, ба тобеонаш фармуд, ки бо истифода аз қувваи асирон, атрофи шаҳрақро деворқашӣ намояд. Ҳамоно

финиори сакоиён меафзуд. Даре нагузашта, ба кӯмаки муҳофизатгарони қалъаи Хучанд сакоиёни вилояти Ҳафтруд низ расида омаданд, ҷанг шиддат гирифт. Аз рӯи навиштаи муаррихони қадимаи юнонӣ Страбон, Арриан ва дигарҳо Искандар маҷбур гардид, ки бо сакоиён ба гуфтушунид дарояд. Ханӯз падари таърих-Херодот қаблани сакоиёни ҳавзаи Яксартро «скифҳои шарқӣ», скифҳои соҳили нимомли баҳри сиёхро «скифҳои ғарбӣ» ном карда буд¹. Аз рӯи навиштаи Арриан соли 328 то миқод ба қароргоҳи дар Хучанд будаи Искандар яке аз паси дигар аз фиристодан «сакоиёни абавӣ» ва «скифҳои аврупоӣ», ки зери ин мафҳум сакоиёни соҳили ростии Яксарт ба назар дошта мешуданд, паси ҳам назди Искандар таъриф оварданд. Чунонки И.В.Пьянков меоварад, вақти бозаниши сафирон ба маҳалли иқомати доимии ҳеи Искандари Мақдунӣ ҳамроҳи онҳо сафирони худро бо баҳонаи барқарор кардани муносибатҳои дӯстона назди ҳеиёни скифҳо фиристод².

Дигар муаррихи Юнони қадим Квинт Курсий Руф илова кардааст, ки сафирони Искандар аз рӯи дастури ноҳи худ, яъне Искандар, мебоист сакоиҳоро бовар мекунонид, ки аз руди Танаис, яъне Яксарт бе иҷзати Искандар нагузаранд.

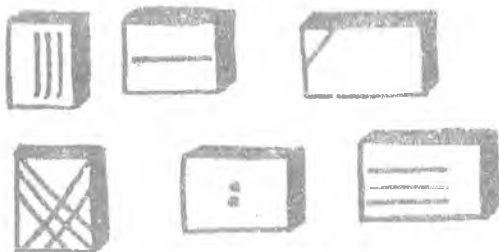
Бино ба ривояти Арриан зимистони соли 328 то миқод ба ҳузури Искандар боз гурӯҳи калони сакоиён таъриф оварданд. Ҳамроҳи сафирони номбурда, инчунин сафироне, ки қаблан Искандар ба назди сакоиҳо фиристода буд, бозаништа омаданд. Фиристодагони сакоӣ Искандарро хабардор карданд, ки шоҳи онҳо фавтидаву падари ноҳи қаблӣ ба тахти шоҳӣ нишастааст. Омадааст,

¹ Геродот История II, 1972.-с.451

² Пьянков И.В. Древний Самарканд.-Душанбе, 1972.-с.17 ва диг.

ки ин фиристодагон аз чониби шоҳи Ҳафтруд омадаанд. Фиристодагон арз карданд, ки шоҳи нав низ хоҳони устувор гаштани муносибаташ бо Искандар аст. Барои тасдики ин аҳди хеш шоҳ омодааст духтари худро ба Искандар ба занӣ дода, бо ҳамин риштаҳои авлодиро бо юнониён қавӣ намояд. Искандар ба фиристодагони сакоиён ҷавоби мусбат дод, вале аз издивоҷ бо духтарони сакоӣ даст қашида, ба сафирон амр дод, ки ба ватанашон баргарданд.

Ба ҳамин мин-вол Искандари Мақдунӣ мекушид, ки бо истифода аз воситаҳои дипломатӣ муқовимати сакоиёни соҳили рости рӯди Яксатро дар арафаи сар задани юриши сугдиён бо сарварии Спитамен пешгирӣ намояд. Худи ҳамон

Хиштҳои калонҳаҷми девори қалъаи асрҳои IV то замони мелодӣ

тобистони соли 328-и то милод Искандар бо лашкаронаш Хучандро тарк намуда, сӯи Самарқанд шитобид.

Дар ҷараёни ҳафриёти қалъаи Хучанд бостоншиносон аз зери девори самти шарқии қалъа як порчаи девори дарозияш 4 метрро дарёфт карданд, ки он аз хиштҳои хоми ҳаҷмашон 50x40x13 сантиметр бино гашта ва то рӯзҳои мо танҳо шаш қатори ин девор боқӣ мондааст. Муҳаққиқон онро «Девори Искандар» унвон карданд ва ҷунонки дар маъхазҳои юнонӣ омадааст, онро юнониён бо истифода аз асирони маҳаллии тобистони соли 329 то милод дар давоми 17 рӯз барои дифои хеш аз ҳамлаи сакоиёни ҷангӣ бино намуданд¹. Дар ҳамон куҳандиз,

¹ Беляева Т.В. Архаический, античный и раннесредневековый Ходжент... // Исследование по истории и культуре Ленинабада. - с. 83.

ничунин аз зери чанд хандакҳо осори асрҳои VIII-V то миқод ба даст омад. Чунин осори маданӣ аз он ҷумла аз зери як хандаки 27-метра низ дарёфт гардид.

Дар натиҷаи тадқиқоти дарозмуддати тӯлонӣ, ки он соли 1954 ибтидо гирифта ва танҳо соли 2004 ба поён расид, бостоншиносон аз ҳудуди ҳуди шаҳр, масоҳати дохилии қалъа ва куҳандизи шаҳр осори сершумори маданияти моддиро пайдо намуданд, ки академик Нӯтмон Нисмагов - яке аз ташаббускорони босуботи таҳқиқи таърихи қадимтарини Хучанд, онҳоро ба се давраи қавон таърихи, яъне асрҳои X-IV то миқод ҷудо намуда ва ба ҳамаи миқоли таърихи зиёда аз 3-ҳазорсола доштани шаҳри Хучандро собит намуд¹. Вале новобаста ба ин тақсимидаш, ҷунончи бостоншиноси номӣ В.М. Массон бори 3-розидаш, дар марказҳои маъмулии кишварҳои Осиёи Марказӣ ба амсоли Балх, Марв, Бухорою Самарқанд ва Хучанд, маданияти шаҳрӣ танҳо дар ашканҳои асри VIII ба миён омадааст. Дар байни ақсоми ориёи кишвар бошад, ҳанӯз ҳам низоми авлодию ҳеҷу табори ҷустувор буданд.

Қавонҳои бостонӣ собит намуданд, ки дар асрҳои VIII-VII то миқод, масоҳати шаҳраки «Хучанди архаикӣ» ҷандон қавон набуд ва он бо масоҳати имрӯзаи ҷаҳор девори қалъаи қунунӣ маҳдуд мешуд. Фарзияи аввалӣ дар ҳусуси он, ки масоҳати шаҳри давраи антикӣ дар самти ғарб то маҳаллооти Тубохону Табкок мерасид, пас аз дарёфти яке аз шохобаи рӯди Такоб дар маҳаллаи Дари шикӯф, ҳоло қучаи Ҳаким Карим аз байн рафт. Дар ин маҳалли девори ғарбии қалъа рӯди Такоб боз шохобаҳои ҷуяҳои қучаи мисли бодбесак тақсим мегашт. Ин ҷо

¹ Нисмагов Н. Новые исследования СТАКЭ и торжества, посвященные 2500-летию города Худжанд в 1986 г.//АРТ.-вып. 26/1986/ -Душанбе, 2005.-с.11.

махаллае бо номи Чорлахт ба чашм расидааст. Истилоҳи «Чаҳорлахт» худ гувоҳи он аст, ки дар замони қадим он аз 4-5 қисмҳои ҷудогона иборат буда, дертар бо ҳам омадааст.

Тобистони соли 328 то милод Искандари Мақдунӣ бо шунидани хабари шӯриши суғдиён бо сарвари Спитамон Хучандро бошитоб тарк намуда, озими Самарқанд шуд¹. Муаллифони қадим ҳадс задаанд, ки Искандар дар давоми наздик як соли фаъолияти ғарбӣ дар ҳавзаҳои рӯди Яксарт ба 5-6 адад шаҳраки антиқӣ замина гузошт. Вале ҷунонки дар поён хоҳем дид, Хучанд, Курушкада ва чанд шаҳраки дигар дар ҳавзаҳои рӯди Ширин, 400-300 сол то ба ин ҳоку марз омадани юнониён низ вуҷуд доштанд.

Дар ҳазораҳои II-I то милод марзи ҷанубии воҳаи Хучанди бостон то сарғаҳои рӯди Тақоб ва деҳаҳои кунунии Қайроғочу Тақоб рафта мерасид. Дар сари даромадгоҳи дараи Тақоб, ҳоло деҳи Овҷӣ-Қалъача қалъае ҷой дошт, ки онро Қалъаи Муғ мегӯфтанд. Бостоншиносон Ю.А.Заднепровский, Г.А.Брыкина ва дигарҳо дар маҳалли деҳаҳои Тақоб, Қаробулоқ ва Қайроғоч харобаҳои паҳноӣ саҳроиро таҳқиқ қарор доданд, ки марказҳои ҷамъиятӣ бо шакли маъбади қадими оташкадаи зардуштиро бо баъзе унсурҳои пасмондаи қадима, аз ҷумла одати ситоиши узвҳои мардиҳо доштанд, ки онҳо аз гил омода гаштаанд. Шумораи умумии онҳо ба дувоздаҳ адад мерасид. Эҳтимол меравад, ки ин бозёфт бо илми нучум низ алоқаманд аст. Аҳолии водии сарғаҳои рӯди Тақоб бо ҳамсоиягони хеш, аз қабилҳои аҳолии Ворух, Чоркӯҳ, Исфара ва Хучанд ҳамкорӣ тижоратӣ доштанд, ки бозёфтҳои сершумори ороиши занона ва асбоби рӯзгор дар ин бобат башорат медиҳад.

¹ Пьянков И.В. Александрия крайняя в известиях античных авторов//Исследования по истории.Ленинабада.-с.79.

Чунонки овардаанд, дар садаи аввали ҳазораи I-уми то миёнд рӯди Яксарт ва шаҳраки Хучанди бостон дар ҳадди иншооти-иарқии императории хонадони Ҳахоманишинӣ ҷорӣ мешуд. Пиз овардаанд, ки рӯди Яксарт аз кӯҳҳои Бадахшон сар карда, то ҳуди Орол, макони зисти доимии қабилҳои ҷорводор ва ҳам кишоварзӣ сақоиёни ориёнасл ба ҳисоб мерафт. Беҳуда нест, ки падари таърих Ҳеродот, ки аз вазъи сиёсӣ чунбишҳои қавми Эрон ба хубӣ огоҳ буд, сақоиёи рӯди Яксарт-ро «скифҳои шарқӣ» ном бурдааст. Ақиқи пурра небот шудааст, ки қабилҳои ориёии соқидҳои иншооти баҳри Спёҳ ва сақоиёни ҳавзаи Яксарт ҳамқавму ҳам қабил буда, то оғози кӯчиши бузурги ориёӣи скифҳо ва сақоиёи дар кишвари Олтой, Сибири Ҷанубӣ ва ин ду сӯи домани қаторкӯҳи Урал иқомат дошта, осори бошаниҳои онҳоро бостоншиносон Грязнов, Кузмина, Зданович ва дигарҳо ба пуррагӣ таҳқиқ намудаанд¹. Кӯчиши ориёӣи ба сарвари Ҷамшед дар Авасто ва «Осор-и Бокня»-и Берунӣ инъикос ёфтааст.

Ҷарҳани ориёии скифу сарматӣ ва сақои барои қудрати қабилҳои ориёии садаҳои VIII-IV то миёнд умумият дошт.

Сақидҳои дилеру шӯҳи ҳавзаи Яксарт, ки бобоканони хучандиёни имрӯза мебошанд, дар катибаҳои кӯҳи Бесугуни Эрон, ҳамчунин дар қудли манобеи ҳагтии Юнони қадим ва, пеш аз ҳама, дар осори Ҳеродот ба қадри қофӣ тавсиф шудаанд. Сақоиён, ҳатто ба қавли Ҳеродот, дар қудрати сарбозони императори Ҳахоманишинӣ, дар қадри хоразмиён, сугдиён, бохтариёну массагетҳо муқобили давлати Юнони меҳангиданд (Ҳеродот, 1972, с. 332-333).

¹ Зданович Т.Б. Южное Зауралье в эпоху Средней бронзы//Авеста и мировая цивилизация.-Душанбе, 2001.-с.129.

ИЛЛЮСТРАЦИИ

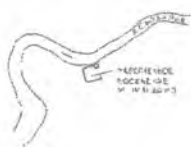

Рис. 1А
Укрепленное поселение
VI-IV вв. до н.э.

Рис. 1Б
Александрия Эсхата
III в. до н.э. - III в. н.э.

Рис. 1В
Худжанд
IV-VIII вв.

Рис. 1Г
Худжанд IX-XII вв.

Рис. 1Д
Худжанд XIII-XIX вв.

Рис. 1
Динамика градостроительной
структуры Худжанда
(по Т.В.Беляевой)

Аз ин навиштаҳо хулоса кардан мумкин аст, ки сакоиёни ҳавзаи Яксарт то ба Хучанд расида омадани юнониён як ҷузъи аҳолии Хучанд буданд. Аммо дар тобиёни соли 329 то милод, фишори сакоиён-нахустин шаҳривандони бостонии шаҳри Хучанд, ба аҷнабиёни юнонӣ ба дараҷае шадид будааст, ки бино ба маълумоти воқеани оронӣ юнонӣ, ки Искандарро дар ин сафари сӯи Хучанд ҳамроҳӣ менамуданд, аскарони юнонӣ, ҳатто маҷони аз девор сар бароварда, ба атрофи қалъа ҷиғариштарро нашонданд. Ба ин сабаб, аз рӯи эътирофи яке аз муҳаккикони ҷиғарҳои таърихи қадими водии Ферғона Н.Г. Горбунова, юнониёни яғмогар як шохобаи қалони рӯди кӯҳи Тақобро, ки дар ҳамон давра аз маҳалли қиёбони марказии шаҳр ҷорӣ гашта ва оби худро ба рӯди Яксарт оварда мерасонид, ба сифати сарғаҳи рӯди Яксарт қабул карданд. Аз ин сабаб ҳам дар харитаҳои қадимаи ҷуғрофии юнонӣ, ба хусус Батлимус, рӯди Тақоб ба сифати сарғаҳи рӯди Яксарт қабул шудааст¹.

Воқеан ҳам шаҳраки Хучанд дар садаҳои VIII-VI то милод, яъне то ба соҳилҳои рӯди Яксарт лашкар қашида омадани Искандари Мақдунӣ, маҳалли сукувати доимии сакоиёну скифони ориёнаҷод буд. Дар садаҳои номбурда Хучанд воқеан ҳам канораи ободихои шарқии императори ҳонадони Ҳахоманиши Эрони бостон ба шумор мерафт. Ва маҳз сакоиёни ориёнасл дар аввалҳои ҳазораи якуми то милод дар мобайни дуобаи рӯди кӯҳи Тақоб ҳисораке бино карда, ба фарҳанги шаҳрӣ дар соҳили рӯди имрӯзаи Сир замина гузоштанд.

Аз рӯи одади ҷуғрофии қадимаи Шарқи кӯҳан ин ё он марҷу бӯйс давлатдорро замоне тасхиршуда медонистанд,

¹ Горбунова Н.Г. Ферғана по сведениям античных авторов// История и культура народов Средней Азии.-М.,1976.-с.28.

ки агар пойи қадами шоҳи ҷаҳонгир то ба марзи канори ин давлат расида бошад. Воқеан ҳам Искандари ҷаҳонгир пас аз ишғоли шаҳрҳои маъруфи Бобул, Шуш, Истахр. Самарқанд, Балх ва дигарҳо, маҳз аз рӯи ҳамин суннати нонавиштаи шоҳони қадима амал намуда. шахсан ба соҳилҳои рӯди Яксарт ва шаҳраки Хучанд омад. Ин ва дигар санадҳо баёнги онанд, ки шаҳраки архаикии Хучанд дар охириҳои ҳазораи II ва аввалҳои I-уми то милод яке аз ҳисораҳои маъмули ориёнишин ва дар як вақт марзи шимолу шарқи давлати Ҳахоманишин ба шумор мерафт.

Дар исботи он, ки шаҳри Хучанд воқеан ҳам шаҳри қадима аст, чанд андешаи назари шоир, таърихдон ва фарҳангшиноси тоҷик Салимшоҳи Ҳалимшоҳро меорем. Чанде муқаддам ин шоир доир ба баромади номи таърихии шаҳрамон андешаи тозае илова намуд. Салимшоҳи Ҳалимшоҳ дар мақолаи хеш «Ман марде аз озодагони Суғд ҳастам», ба таври қотеъона оварда, ки «Ганҷи гов» рисолати худро аз гови муқаддас мегирад, ки Ҳурмуз онро барои барҳам додани ҷанги байни эронӣону тӯронӣён дар Ванобағ офарид. Ванобағ аз Ҳирбадон буд. Ба андешаи ман Ванобағ номи бостонии Хучанд аст.

Ин масъала дар «Осор-ул-боқия»-и Берунӣ низ инъикос шудааст. Донишманд оварда, ки эронӣён бостон шаби шонздаҳуми даймоҳ, ки онро «Рӯзи меҳр» низ гуянд, ҷашн доранд. Аз рӯи ривоятҳо дар ин рӯз кишвари Эрон ва Туркистон ҷудо шуд ва говҳоро, ки туркистониён аз эшон ба яғмо бурда буданд, аз тӯронӣён пас гирифтанд (Берунӣ 1990-с.247). Баъзе олимони ҷунин мешуморанд, ки ин воқеа дар маҳалли шаҳри Хучанд, ки дар ҳамсоғӣ бо кишвари тӯрон қарор дорад, ба миён омадааст¹.

¹ Берунӣ. Осор-ул-Боқия. - Душанбе, 1990. - с.247.

Акнун рӯ меорем ба маънии худӣ луғати «Ванобағ». Ин луғат аз ду вожаи мустақил «ван» ва «бағ» мураттаб ҷффтааст. Дар забони паҳлавӣ (Фарҳанги паҳлавӣ-с.559) нижаи аввал «ван» - дарахт, ҷангал ё худ бутта маънидод шудааст. Калимаи дуум «бағ» ё худ «фағ» бошад, дар қулли луғатҳои қадима ба маънои Худо ё хонаи Худо омадааст. Дар ҳудуди вилоятҳои таърихии Суғд, Фарғона, Ҷоҷ, Илок ва дигар маҳалҳо дахҳо номҳои таърихӣ дучор меояд, ки ҳиссаҳои «баға» ё худ «фағ» омадаанд. Номҳои шахрҳои шинохта амсоли Бағдод, Боку ва дигарҳо низ аз ҳамин луғат об хӯрдаанд. Дар таърихи начандон дур номи қадиман шаҳри Ҷротеппа, ҳоло Истаравшан низ, ҷунонки нисро донандаи беҳтарин луғати забони суғдӣ О.И.Смирнова собит намудааст, Фағкат буда, ин ном ба шаҳри Вогат то ба имрӯз дар яке аз маҳалҳои шаҳри имрӯзаи Истаравшан маҳфуз дошта шудааст.

Нас «Ванобағ»-ро «Буттазори худоофарида» маънидод намудан мумкин. Аҳолии Хучанди бостонӣ иде доштанд, ки он бо номи «Ҷашни истак» маъруф буд ва то рӯзҳои мо он омада расидааст. Ин ҷашн дар буттазор ё худ истакзори соҳили рӯди Яксарт дар марзи сарҳадии деҳи Румону Пули Чукур ва шаҳри Хучанд, ки имрӯзҳо ба маҳалли Маркази бемориҳои қалб рост меояд, доир мешафт. Гавре ки овардаанд, қадимиён «ван» гуфта, як наъни буттаи бедро низ меномиданд. Ба хотир меорем қулли «Сван»-ро дар Арманистон. Дар Хучанд бошад, ин буттаро қадимиён «истак» меномиданд. Буттазори истакро ба сабаби дар соҳили об сабзиданаш ва ҳамеша сабз буданаш, қадимиён мабдаи ситоиш ва парастии қарор доданд.

Ситоиши буттаи истак дар муҳити ориёӣҳо низ ҷой дошт. Ҷунонки, дар ҷараёни ҳафриёти қабристони асри

биринҷии Сафолитеппа, воқеъ дар вилояти Сурхандарё, бостоншиносон маитеро ёфтанд, ки онро хешовандонаш дар рӯи «кӯрпа»-и аз навдаҳои беда истак густурда гузоштаанд. Эҳтимол меравад, ки ин кас дар фасли баҳор. айёми идкунии ҷашни Наврӯз ҷавтидааст.

Аҳолии деҳаи Пули Чукур «Ҷашни истак»-ро дар маҳалли мазори Каюмарс - нахустодам, нахустшохи асотирии хонадони пешдодии Эрони бостон ид мекарданд. Ба ин сабаб дар Хучанд офарида шудани ривояти «Ганҷи гов» ва дар қадим Ванобағ ном доштани Хучанд аз эҳтимол дур нест. Дар хоки кишвар далели бо ягон ғиёҳи муқаддас ё шиғобахш номгузорӣ кардани деҳа ё маҳалла кам нест. Масалан, маҳаллаи Испаракон, Киёкон дар Хучанд, «Бозори торон» - дар водии Фарғона ва ғайра.

Ғайразин, даршаҳрҳои Хучанду Исфара, Конибодому Истаравшан як силсила номҳои ҷуғрофӣ ва топонимҳо - номҳои таърихӣ, аз ҷумла мазори Каюмарс, мазори Бурхи Сармасти Вали, Сомғор, Хазонак, Найсувор, Исписор, Моҳрӯй ва амсоли он дучор мешавад, ки онҳо марбут ба забон ва оини ориёӣ буда, то рӯзҳои мо омада расидаанд.

Чуноне ки маълум аст, иддаи муаллифони қадим ба сифати мабдаи таърих пайдоиш ё худ соли офариниши башарро қабул намудаанд. Аз нигоҳи ҷанде аз онҳо олами башар 7 ҳазор сол муқаддам то зуҳури Каюмарс падид омадааст. Яъне аз давраи дар рӯи замин пайдо шудани нахустин инсон ва то зуҳури Каюмарс 9 ҳазор сол шудааст. Вале ҳоло бостоншиносон аниқ намудаанд, ки аввалин маҳлуқи одамшакл дар рӯи замин 7-8 миллион сол муқаддам ба миён омадааст.

Ин ва дигар солшуморӣ, ки Абӯрайҳони Бурунӣ дар бобати онҳо муфассал нақл намудааст, гувоҳи он

аст, ки тоҷикон собикаи дуру дарози таърихӣ доранд. Аммо дар қиёс бо яҳудиёну эронӣёну масеҳиён-туркҳо, ҳамсоягони наздики тоҷикони Хучанд, умуман ҳофизаи таърихӣ надоштанд. Чунонки туркшиноси маъруфи Русия Л.Н.Гумилев меоварад, аз рӯи асотири туркҳо олам ҳамагӣ 200 сол умр дораду бас ё ба таври дигар гӯем, онҳо, яъне туркҳо солшумории хешро аз асри VI, аз давраи таъсиси нахуст ҳоқонии турк доништаанд¹.

Ин ва дигар ривоёту суннатҳои бостонии хучандиён, аз қабили ҷанши Истак, Наврӯз, Меҳргон, Сада ва ғайра донели онанд, ки шаҳри Хучанд воқеан ҳам куҳанбунёд аст. Метавон гуфт, ки дар охирҳои ҳазораи II-юми то миёнаи III-юми анбӯҳи кӯчиёни сақои миёноби рӯди Яксарт тӯрҳои қалъи сақоиён ҳаёти муқимнишинро дар поёноби рӯди Тақоб ихтиёр намудаанд. Муаррихи Юнони қадим Ктесий ҳаде зада, ки шохзани сақои Заррина масоҳати қалъи сарзамини сақоиҳоро ба ҳолати маданӣ ё худ муқимнишинӣ баргардонид. Аз рӯи навиштаи Н.В. Ньянков ин заминҳо қорам буданд. Ҳамзамон, Ктесий илова намуда, ки дар ҳамон маҳалли иқомати сақоиён, ки ба ҳайати он Хучанди таърихӣ низ шомил мешафт, «шаҳру шаҳракҳои зиёд» ҷаъолият доштанд. Ин маълумотҳо гувоҳи онанд, ки чараёни муқимнишинӣ ва шаҳрсозӣ, ки ба истилоҳи забони русӣ онро урбанизация гӯянд, дар ҳавзаи миёноби рӯди Яксарт бармаҳал, яъне то ба ин ҳо сар даровардани юнониён бо сардории Искандар оғоз шуда буд. Бостоншинос Н. Раҳимов қатори нахустин шаҳракҳои ба чараёни урбаникунонӣ шомил гашта, бошониҳои Нуртешна, Чимбандтеппа, Хучанди қадимро қомил намудаст. Дар соҳили ростии рӯди Яксарт ба

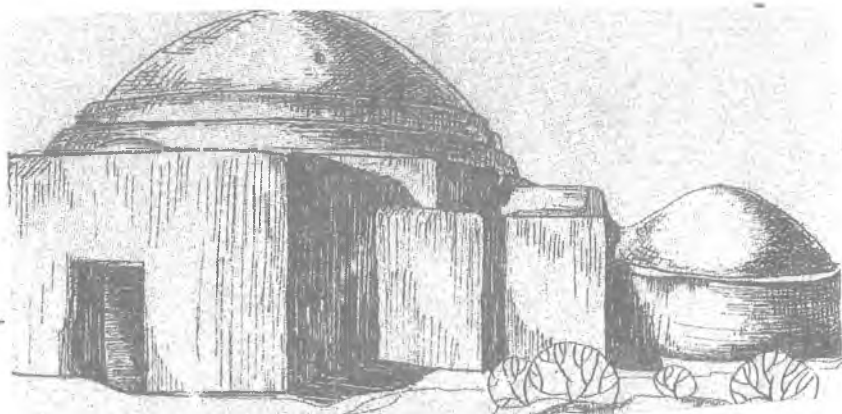
¹ Гумилев Л.Н. Древние тюрки.-М., 1967.-с.340.

Нетмагов Н. Таджикистан по пути к урбанизации//Культуры первобытной эпохи Таджикистана.-Душанбе, 1982.-с.82-83.

қатори чунин шаҳракҳо Канка шомил аст, ки он ҳам дар асрҳои V-III то милод ба миён омада ва дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ он борҳо ишора ёфтааст. Харобаҳои Канка ё худ Кангиз 7-8 км дуртар, дар поёноби соҳили рости рӯди Яксарт қарор дошт.

Ин мисолҳо аз он башорат медиҳанд, ки иддаи калони сакоиёни ҳавзаи миёноби рӯди Яксарт дар аввалҳои ҳазораи I-уми то милод асосан ба ҳаёти муқимнишинӣ пардохта, ба як силсила шаҳру шаҳракҳо замина гузоштаанд. Соли 1992 дар ҷараёни ҳафриёти дарвозаи самти шарқии қалъа аз чуқурии наздик 5 м тоба (сковородка)-кулолӣ дарёфт гардид. Ин тоба аз қабатҳои поёни хандақи рақами 33, ки он дар қисми девори шимолӣ куҳандизи қалъа кофта шуд, ба даст омад. Аз болои ин қабати хок дертар, аниқтараш тобистони соли 329 то милод «девори Искандар» бино гардид.

Дар ин ҷараён, дар қатори сакоиёни муқимнишин, сакоиёни бодиянишини чорводор низ ҷаёл ширкат доштанд.

*Меъмории гумбази яке аз мазорҳои қанори шаҳр.
Асри XVIII*

Ф А С Л И 3.

МУДОФИЛИ ҲИСОРАКИ ХУЧАНД

Искандари Макдунӣ тобистони соли 329 то милод пас аз шикасти муқовимати аҳолии шаҳраки Курушкада (ҳоло харобаи Ширин), ба сӯи шаҳраки Хучанд лашкар кашид.

То ба соҳилҳои рӯди Яксарт лашкар кашидани Искандар, аҳолии муқимии ин ҷо, ки онҳоро падари таърих-Ҳеродот (асри V то милод), «скифҳои шарқӣ» ном кардааст, гурӯҳи аҳолии эронитабори ҳавзаи рӯди Яксарт ва Такоб дар сари тали дарозрӯяи яке аз шоҳобҳои рӯди Такоб, дар маҳаллаи резин ба рӯди Яксарт, дар асрҳои VIII-VI то милод, маҳалли иқомати зимистонаи хеш қарор дода буданд. Овардаанд, ки дар хоҷагии сақоиёни ин маҳал чорводорӣ пешаи асосӣ ҳисоб меёфт. Вале онҳо барои эҳтиёҷоти хеш гандум ва ҷав низ кишт менамуданд, ки аз ин хусус бозёфти сершумори осибҳои сангӣ ва ҳатто хуваҳои сангӣ башорат медиҳанд. Парвариши алафи юнучка низ барои ғизои асп ҷой дошт, ки дар ин хусус сайёҳони Чин маълумот додаанд. Маводи сершумори бостоншиносон шаҳодат медиҳанд, ки сақоиён бо фаро расидани фасли тирамоҳу зимистон ба манзилҳои зимистонаи хеш омада ва хунукиҳои зимистонро дар нимзаминканҳо паси сар менамуданд. Овардаанд, ки чунин тарзи зиндагӣ барои аҳолии асрҳои минбаъда низ хос будааст. То ҷое, ки мо оғайи дорем, ин низом то солҳои 30-юми асри XX, оғози ҳаракати сохти колхозӣ дар Хучанд идома дошт.

Аз рӯи навиштаҳои академик Н.Неъматов - нахуст канишофи шаҳраки Искандарияи Ақсо, дар асрҳои

VI-V то милод, пеш аз ба ин маҳал лашкар кашидани Искандари Мақдунӣ, дар маҳалли бинои ҳозираи раёсати ДДХ ба номи академик Бобоҳон Ғафуров, хонаи алоқа, Маркази ҷавонон, маҳаллаи Тапкоки имрӯза ва боз дар чанд нуқоти дигари шаҳрамон шаҳраҳои аҳолинишин фаъолият доштанд.

Инчунин, дар хандаҳои 29 ва 33 унсурҳои ҷашмраси раванди эллини шаҳрӣ ба ҷашм расидаанд. Масалан, дар ҷараёни ҳафриёт маснуоти сохтмон соф эллини, аз қабилӣ лаълӣ, коса, ҷом ба даст омадаанд.

Ахбори муаллифони юнонӣ-римӣ оид ба воқеаҳои тобистони солҳои 329-328 то милод хеле ва хеле ихтилофангезанд. Навиштаи воқеанигорони рикоби Искандари Мақдунӣ, аз ҷумла Коллисфен. Аристовул, Фтоломус ва дигарон дар бозгӯи муаллифони асрҳои I-II милодӣ аз қабилӣ Ариан, Квинт Курсий Руф, Страбон, Помпей, Трог, Юстин, Аммиан, Марселин Юрий, Валерий ва дигарон то рӯзҳои мо омада расидааст. Чунончи, асари Курсий Руф «Раҳнамои Искандар» дар асри I таълиф шудааст. Ба ин сабаб ахбори муаллифони асрҳои I-II як навъ сатҳӣ буда, ҳақиқати ҳолро инъикос накарданд. Бинобар ин ба маълумоти онҳо эҳтиёткорона муносибат кардан лозим аст.

Бостоншиносон дар тӯли 50 соли ҳафриёти қалъа ва дижи шаҳр, баҳусус аз самти ғарбии диж, дар ҷуқурии наздик 28 метр ва аз самти ҷанубии беруни девори қалъа ва дигар нуқтаҳои қалъа осори шаҳраки асрҳои VI-V-уми то милод ва дар 10-12 хандаки бостоншиносӣ, ки ба мақсади муайян сохтани қабатҳои маданияи ҳуди қалъа кофта шуданд, осори хандаки қадима ва қабатҳои маданияи ғафсиашон то 2 метрро дарёфт карданд, ки онҳо ба асрҳои VIII-VII то милод мансуб дониста шуданд.

Арриан, муаллифи рисолаи «Анабассис» ба воқеаҳои он солҳо дахл намуда, чунин навишта буд: «Искандар барои бино намудани шаҳраке дар соҳили чапи рӯди Яксарт қарор кард. Дертар ин шаҳракро бо номи худ гузошт. Маҳалли ҷуғрофии шаҳраки оянда барои вай хеле хуш афтод. Ва Искандар умед дошт, ки шаҳр нумӯш намуда, мавқеи он барои ҳучуми оянда бар зидди скифҳои соҳили рости Яксарт, агар ин кор замоне насиб гардад, басо қулай аст¹. Ва ин шаҳрак дар мубориза бар зидди аҳолии саҳронишини соҳили рости рӯди Яксарт мувофиқ аст ва минбаъд шаҳр афзоиш хоҳад ёфт. Искандар ният дошт, ки аз дигар маҳалҳо муҳочирони зиёдеро интиқол дода бо ҳамин номи хешро ин ҷо абадӣ хоҳад намуд. Вале дере нагузашта, ба муқобили юнониён шӯриши ҳафт шаҳри ҳавзаи рӯди Танаис (Яксарт) сар зад ва он сардари роҳ гардид». Искандар ҳамон сол 329 то милод нас аз задухурди шадид дар маҳалли истехком - шаҳри Курушкада (ҳоло харобаи Ширин) сӯи Хучанд шитобид. Курушкада, ки оғро дар асри VI то милод Куруши Кабир асос гузошта буд, истехкоми мустаҳкам дошт. Аз ин сабаб, аҳолии шаҳракҳои дигари ин маҳал ба имсоли Газандара, харобаи Пажмандитеппаи имрӯза ва дигарҳо, дар истехкоми Курушкада паноҳ бурданд. Дар нисби инғоли ин истехком Искандар аз санги фалахмон истифода ва сараш захм бардошт. Дар ин муҳориба аз 15 ҳазор муҳофизони қалъа 8 ҳазорашон кушта гаштанд. Аз соли 1974 то соли 1982 яке аз дастаҳои бостоншиносии Ҷамоати бостоншиносии шимоли Тоҷикистон бо сарвари муаллифи ин сатрҳо осори бостонии ин истехкоми қадимро қисман тадқиқ намуд. Аз қабати поёнии қалъа

¹ Пьянков И.В. Александрия крайняя по известиям античных авторов // Исследования по истории Ленинабада - с. 74.

осори асрҳои VI-V то милод ва чанд осори санъати замони ҳахоманишӣ-юнонӣ ба даст омад, ки онҳо ҳоло дар Осорхонаи бостонии Тоҷикистон дар шаҳри Душанбе ба маърази тамошо гузошта шудаанд.

Як хусусияти истехкоми Хучанддарҳамин аст, ки онро аз се самт шарқу, ғарб ду шоҳоби рӯди кӯҳии Тақоб ва аз шимол рӯди Яксарт ҳалқапеч карда буданд. Дар ишғоли қалъаи Хучанд, бино ба навиштаи И.В.Пянков, наздик 25-30 ҳазор аскари аҷнабӣ иштирок дошт. Чун қувваҳо баробар набуданд, аҷнабиён сақоиёни камшуморро аз қалъа пеш намуда, андаруни қалъа ва атрофи онро саҳт мустаҳкам карданд. Аз рӯи ахбори Квинт Курсий Руф «Искандар ба қанори дарёи Танаис омада, ба соҳтмони қалъа пардохт. Тамоми масоҳати онро девор кашид ва қароргоҳи аскар сохт. Истехкоми нав 60 стадий ё худ 9-10 километр девор дошт»¹.

Аз рӯи гуфти Арриан «дар муддати 20 рӯз атрофи шаҳр аз нав девор кашида шуд. Искандар дар ин ҷо сарбозони қирояи юнонӣ ва юнониёни инҷо ихтиёри истиқомат ихтиёр карда ва ҳамаи аскарони ба хидмати ҳарбӣ ношоҷаи мақдуниро ҷой дод». Муаллифи дигари юнонӣ Юстин менависад, ки қорҳои асосии соҳтмони девор 17 рӯз давом кард. Дар навиштаи ин муаллифон як қадар муқолиға низ ҷой дорад. Девори қалъа, ки дарозии он ба 9-10 километр мерасид, дар давоми 17 ё худ 20 рӯз бо хиштҳои қалонҳаҷми 57х34х11 сантиметр соҳтан ҳеҷ номумкин аст. Баландии девор ба 5 метр расида, дар хиштҳои нишонҳои ҳарфҳои юнонӣ низ ба ҷашм расидаанд.

¹ Негматов Н.Ходжент основные этапы истории//Исследования по истории и культуре Ленинабада.-с.4,6 ва диг.

Дар даруни девори қалъа ва беруни он, бахусус дар самти ҷанубии он, осори сершумори зарфҳои кулолии сохти ҷунонӣ ва осори дигар ба даст омаданд.

Дар самти ҷанубу ғарбӣ марзи ниҳонии воҳаи Хучанд то рӯди Ширин мерасид. Дашти Қизилӣ ҳадди охирини воҳаи Хучанд ҳисоб меёфт. Дар ҳавзаи рӯдҳои Оқсу ва Ширин, бино ба ахбори маъхазҳои қадима, наздик шаш қалъа-шаҳр ҷой дошт, ки то ба ин ҷо омадани ҷунонӣ дар ғайолият буданд. То рӯзҳои мо исми танҳо се шаҳрак: Курушкада, яъне харобаи Ширин, Баға, яъне харобаи Пачмандитеппа дар соҳили ростии рӯди Ширин ва ҳам Ғаза, ки кулли муаллифон онро дар маҳалли деҳаи имрӯзаи Ғазантараки ноҳияи Ғонҷӣ ҷой додаанд, боқӣ мондааст. Бино ба фарзияи олими ҷавон ва умедбахш А.Аюбов, истилоҳи «Ғазантарак» аз ду қисм «ғаз» ва «антарак», ё худ саҳеҳтараш «андарак» иборат аст. Калимаи «ғаз» аз забони ҷунонӣ гирифта шуда, маънояш «қалъа» гуфтаи аст. Истилоҳи «андарак» бошад, маънои ҳар чизе, ки андаруни қалъа дорад. Солҳои 50-уми асри ХХ яке аз дастаҳои бостоншиносии Тоҷикистон дар маҳалли Ғазантараки кунунӣ «Қалъа Кӯҳна» ном як осори қадимаро дарёфт намуда буд.

Аз рӯи навиштаи А.Аюбов дар ҳамон маҳалли соҳили ростии рӯди Ширин осори девори қадимае то замони мо омада расидааст, ки аҳолии деҳаи Қизилӣ онро «Кампир девор» меноманд. Аҷоибаш он аст, ки «Девор кампир»-и назди деҳаи Ниёзбек ва ҳам «Кампир девор»-и Қизилӣ наздик дар як масофаи дур аз Хучанд, яъне 30-35 километр қарор доранд. Амдаке дуртар аз деҳаи Ҳаштияки ноҳияи Сингаменн вилояти Сугд маҳалли дигари таърихӣ ҷой дорад, ки онро аҳолии маҳалли «Дарвозаи кум» гӯянд ва «Кампир девор»-и Қизилӣ то ин ҷо давом дошт. Истилоҳи

номбурда дар навиштаи гурӯҳи муаллифони русзабон омадааст.

Вале яке аз донандагони бехтарини таърихи ин маҳал Ф.Шварс Ғазаро дар маҳалли қалъаи шаҳраки Нов ҷой дода, таъкид намудааст, ки бошандагони Ғаза дар айёми шӯриши ҳафт шаҳри соҳили чапи рӯди Сир яке аз аввалин шуда зарбаи истилогарони юнониро қабул карда буд. Се шаҳраки номбурдаи мо - Курушкада, Баға, ва Ғаза дар масофаи ба ҳам наздик қарор доштанд. Чунончи, харобаи Панҷмандитеппа дар масофаи 9 километр ҷануби қалъаи Ширин, яъне Курушкадаи қадима ҷойгир аст. Масофаи байни қалъаи Ширину қалъаи Нов низ бо роҳи қадима тахминан ҳамин қадар тӯл мекашад.

Истеҳком-шаҳраки Бағаро гурӯҳи муҳаққиқин дар маҳалли қалъаи Муғи Ёротеппа қарор додаанд. Аммо мутаассифона, дар қалъаи Муғ осори асрҳои VI-IV то замони милодӣ ба даст наомадааст. Бостоншинос Н.Раҳимов қабатҳои поёнии Муғтеппаро ба асри V-уми милодӣ нисбат додаст¹. Аз хусуси маҳалли ҷойгиршавии дигар шаҳракҳои ин маҳал мо маълумот надорем. Истеҳкоми ҷаҳорумин-Хвартак-бошишгоҳи имрӯзаи Нуртеппа мебошад, ки воқеъ дар маҳаллаи истироҳатгоҳи Ҳавотоғ аст. Фарзияи он, ки дар роҳи ҳаракат ба сӯи Курушкада ишғол кардани Ҳавотоғ аз ҷониби лашкариёни Искандар ба ҳақиқат наздик менамояд.

Дар айёми қадим дар нумӯъ ва пешрафти иқтисодии воҳаи Хучанд захираҳои табиӣ он мавқеи муҳим дошт. Чунончи, дар ихтиёри танҳо шаҳри Хучанд захираи ҷангалу маъдани ангишт, филизоти фаровони доманаи шимолии қаторкӯҳи Мевағул ва Қашғару Довон ва дар

¹ Раҳимов Н. Ура-тубе раннего средневековья по археологическим материалам// Древняя Уструшана: города их локализация и хронология.- Душанбе, 2003.- с.166.

чануб қаторкӯҳҳои Чаткалу Курама ва дар шимол кӯҳи Мевағул буданд, ки кулли онҳо дар якҷоягӣ пешрафти бонизомии шаҳри Хучанд ва маҳалҳои атрофи онро таъмин менамуданд. Масалан, кӯҳи Қаромазор аз филизоти ранга фаровон буд. Дар ин ҷо аз замонҳои қадим филизоти ранга истеҳсол мегашт. Аз нуқраи Қаромазор дар зарбхонаҳои Хучанду Самарқанд ва дар Бухоро сола то 3-4 ҳазор аз мис ва нуқра пули танга сикка мезаданд. Овардаанд, ки захираи маъдани нуқра асосан дар мавзӯи Қаромазор, Консой, Канҷол ва дар кони калону машҳури «Кони сим» қарор дошт ҳиссаи зарбиносу гавҳарбиносони Хучанд хеле назаррас аст ва он берун аз Хучанд низ интиқол меёфт¹.

Чанде аз маъданҳо дар ҳуди шаҳри Хучанд коркард мегардид. Чунончи, дар канори самти шимолу шарқии Хучанд замоне хумдони коркарди сурб ё қӯрғошим ҷой дошта ва ҳамагон онро «Кони сурбӣ» мехонданд. Тавре маълум аст, то ибтидои асри XVIII маҳаллаи номбурда канори шимолӣ-шарқии Хучанд маҳсуб меёфт². Аз рӯи мушоҳидаҳои профессор М.Е.Массон кӯрхонаи маъдани «Кони сурбӣ» дар заминаи кони маъдани Чорухдарён фаъолият мекард. Ё худ, мисоли дигар, соли 1985 аз ҳавлии сокини маҳаллаи Оголикони шаҳр, дар ҷараёни кандани таҳхонае зиёда аз 36 килограмм симоби тоза ба даст омад, ки он дар кӯзаҷаҳои маҳсуси ғунҷоишашон 1,5-2 килограмм ҷой дода шуда буд.

Дарёфти ин қадар маъдани симоб дар як ҷой аз он башорат медиҳад, ки Хучанд дар интиқоли симоб ва дигар маъданҳои нодир дар радифи Исфара қарор дошт. Аз навиштаҳои Абӯрайҳони Берунӣ бармеояд, ки симоб дар

¹ История таджикского народа. -Т.2.-Душанбе, 1999.-с.367.

² Бубнова М.А.Добыча полезных ископаемых в Средней Азии в XVI – XIXвв.М.,1975.-с.33

устохонаҳои шаҳр асосан барои аз хокаи маъдан истихроҷ намудани тилло қорбаст мегардид. Кӯҳҳои Мевағул аз захираи тилло низ бой буд. Тиллоро аз реги оби Сир низ мешустанд. Санги фирӯзаро, ки дар ороиши ҷавохироти занона истифода мешуд, аз маҳалли Фирӯзакони шаҳраки Консой ба даст меоварданд. Тавре, ки дар маъхазҳо омадааст, «Фирӯзаи Хучанд» пас аз фирӯзаи Нишопур дар Ховари қадим аз бехтарин фирӯзаҳо доништа мешуд. Фирӯзаро дар кӯҳҳои Исфара низ истеҳсол мекарданд. Аммо он дар бозорҳои Самарқанду Бухоро чун «Фирӯзаи Хучанд» ба савдо мерафт. Маҳз ҳамин захираҳои табиӣ боиси пешрафти Хучанд гардиданд¹.

Дар садаҳои IV-V милодӣ, замони болоравии Шохрохи бузурги абрешим, дар самти ҷанубии воҳаи Хучанд шаҳракҳои дигар, ба мисоли Исписор ва Хистеварз, ба сифати истгоҳи қорвон ба миён омада ва хеле рушд карданд. Шаҳракҳои номбурда тавассути қорези Кизтешар-бузургтарин иншооти қадимаи обёрӣ, ки дар тани кӯҳ қанда шудааст, обёрӣ мешуданд. Сарғаҳи ин ҷӯй, ки дарозияш ба 22 метр мерасид, дар маҳалли сарбанди имрӯзаи Ғулакандоз қарор дошт. Хистеварз дар асл бошад, чунонки У. Ғаффоров дар рисолаи бунёдии хеш «Хистеварз» овардааст, дар асрҳои I-II милодӣ асос ёфтааст.

Деҳаи қадимаи Исписор, ҳоло шаҳри Ғафуров, дар самти ҷанубӣ-шарқии мавзеи машҳури Даштак, ҳоло шаҳраки Чкалов, дар маҳалли дамгирии қорвон асос ёфтааст. Масофаи байни Хучанду Исписор ҳамагӣ ду фарсах (12 километр) роҳ аст. Мавқеи ҷуғрофии Исписор барои тиҷорат басо қулай аст. Рӯзҳои бозор аҳолии

¹ Мирбобоев А., Маҳмудов О. Худжанд-ро ба роҳи нави таърихӣ
исторического прогресса. - Худжанд, 2009. с. 57.

деҳкадаҳои кӯҳии Қалъача, Овҷӣ, Тақоб, Андарҳам, Қайрағоч ва Қатағану Хистеварз ва Қўптулуқ ба Исписор омада, дар фуруварди бозор боз ба деҳаҳои худ баргашта мерафтанд. Ба зами ин Исписор дар сероҳаи тичоратӣ қарор дошт. Чунончи, аз деҳаи Ғулакандоз то Исписор қад-қадӣ доманакӯҳи шимолии Туркистон ва наҳри Ғулакандоз, ки сарғаҳи он дар маҳалли банди оби имрӯзаи Ғулакандоз қарор дошт, роҳи бозоргонӣ мегузашт, ки мусофирон пас аз убури қалъаи Муғи деҳи Овҷӣ-қалъачаи имрӯза, бо роҳи хеле кӯтоҳ ворида Исписор мешуданд. Дар аксар муддат чунин ҳам мешуд, ки қорвони бозоргонӣ бо мақсади ихтисор намудани роҳ ба Хучанд дохил нашуда, тавассути роҳи Ғулакандоз ба сӯи Исписор мерафтанд. Сабаби дигари интиҳоби роҳи номбурда дар он аст, ки дар сари ин роҳ чашмаи оби равон ва хошоки қорво фаровон буд.

Қорезҳои сершумори маҳаллаи сарғаҳи рӯди Тақоб аз он башорат медиҳад, ки ин ҷо аз қадим ва дар як вақт ҳамвори Дашти Амин (ҳоло Навобод) маҳалли кишоварзӣ қарор дошт.

Истилоҳи «Исписор» аз луғати паҳлавӣ сӯғдӣ «спинч», яъне қорвонсарой реша гирифтааст¹. Сӯғдиён ва эронӣҳои қадим меҳмонхонаҳои ориятии ҳудро «испанч» мегуфтанд. Номҳои ҷуғрофӣ дигар, ба амсоли Испонӣ, Испара, Испичоб ва дигарҳо низ аз ҳамин луғати сӯғдӣ «испинч» реша гирифтаанд. Ба ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки маҳалҳои таърихӣ Исписор, Испонӣ, Испара, Испичоб ва Испизор истилоҳи паҳлавӣ сӯғдӣ буда, аз «испанча»-и сӯғдӣ, яъне меҳмонхонаи ориятии сӯғдиён шакл гирифтаанд.

¹ Мирзобоев А. Хучанднома.-Хучанд, 1996.-с.33.

Дар садаҳои I-II милодӣ як шаҳраки дигари хунармандию тичоратӣ андаке поёнтари рӯди Яксарт, дар маҳалли ба ном «Дарвозаи Хучанд» ё худ кӯҳи Фарҳоди таърихӣ фаъолият дошт. Дар ин маҳал ба миён омадани ин шаҳраки гумном беҳуда нест. Рӯди Яксарт аз давраҳои қадим киштигард буд. Вале харсангҳои сершумори «Остонаи кӯҳи Фарҳод» садди шинои озоди киштиҳо мегардиданд. Ба ин сабаб, дар ин маҳал шаҳраке ба миён омад, ки тавассути он тоҷирони Хучанд бо истифода аз роҳи обӣ бо шаҳракҳои қадимаи ду соҳили рӯди Яксарт ба амсоли Испичоб, Сайрам, Утрор, Сигнак, Чанд, Янгикент ва дигарҳо тичорат доштанд¹. Соҳиби рисолаи таърихӣ «Меҳмонномаи Бухорой» Ибни Рӯзбеҳон, ки ду навбат Шайбониҳонро дар ҷанги зидди қазокҳо солҳои 1508-1509 ҳамроҳӣ карда буд, шаҳрҳои номбаргаштаро «Бандар» ном кардааст. Киштигард будани Яксартро ҷуғрофидон араб Истаҳрӣ, Муқаддасӣ, Ибни Ҳавкал ва дигарҳо низ ишора намудаанд. Фирдавсӣ ин рӯдро Гулзариюн ном кардааст.

Чунон ки аз таърих бармеояд, солҳои 1943-1947 дар маҳалли «Банди Фарҳод», ба муносибати оғози сохтмони коргоҳи металобкунии Бекобод ва сохтмони истгоҳи барқии Фарҳод, корҳои азими заминканӣ ва тахту ҳамворкунӣ оғоз гардид. Дар ин иншооти аср дар баробари сохтмончиён дар як вақт бостоншиносон низ ба фаъолият пардохтанд. Солҳои 1943-1944 гурӯҳи бостоншиносони дар маҳалли харобаи Мунчоктепла ва қабристони Ширинсойро, ки ба асрҳои I-II милодӣ тааллуқ дошт, ошкор сохтанд. Дар ҳамин маҳал инчунин, дар ҷараёни корҳои заминканӣ як ганчинаи қадима дарёфт

¹ Гайдукевич В.Ф. Работы Фархадской археологической экспедиции в 1943-1944г. // КСИИМК. - Вып. 14. - 1947. - с. 93 ва диг.

шуд, ки дар таҳқиқи он саҳми бостоншинос С.К.Кабанов беандоза зиёд аст. Дар байни осори сершумори ганҷ дар як вақт навиштаҷот ҳуруфи кӯшонӣ, чинӣ ва суғдӣ ба даст омад. Навиштаҳои хатти суғдӣ, ки дар рӯи як офтоба хаттотӣ шудааст, забоншиноси варзида В.А.Лифшис онро ба садаҳои V-VI милодӣ нисбат додааст. Кулли осори ин ганҷро С.К.Кабанов ба асрҳои I-II милодӣ нисбат додааст¹.

Харобаҳои Куркат ва дижи Ширин дар масофаи 5-6 километри ҷанубӣ-ғарбии Мунҷоктеппа қарор дошта, ин шаҳраки қадим аз сари теппаи дижи Ширин ба ҳубӣ муоина мешуд. Яъне шаҳракҳои Курушкада, Мунҷоктеппа ва Қӯштигирмон, ки осори қадимаи он ҳанӯз ҳам дар соҳили чап руди Сир ҳувайдост, дар қадим як воҳиди маъмуриро ташкил медоданд ва бино ба ахбори солномаҳои қадими давлати Чин дар ин маҳал маъбади Моҳӣ ва Оташкадаи зардуштӣ фаъолият доштанд. Осори як оташкадаи дигари зардуштиро марҳум У.Пӯлодов ва ношири ин сатрҳо дар маҳалли деҳаи Оқтеппа солҳои 1967-1968 ҳафтриёт карданд. Деҳаи Оқтеппа ва чашмаҳои фаровони он дар қадим боиси дар ин ҷо ташаккул ёфтани як истгоҳи қорвонӣ гардид. Дар қадим ва асрҳои миёна роҳе, ки Хучандро бо Диззак ва Самарқанд мепайваст, он асосан аз деҳкадаҳои Дехмӯй, Қазнок, Қӯланбош, Оқтеппа, Саидқурғон, Қуштигирмон ва Фармонқӯрғон мегузашт. Дар аҳди қадим ин маҳалҳо номҳои суғдӣ доштанд ва дар як вақт маҳалли зисти зимистонаи чорводорони таҳҷой қарор доштанд.

Аз ин ахбори мухтасар маълум мешавад, ки воҳаи Хучанд дар асри қадим ва замони вусто дар як нуқоти

¹ Кабанов С.К. Археологические находки на Фархадстрое // Известия АН Узбекской ССР. - 1948. - с. 75, 76 ва диг.

басо муҳими тиҷоратии байни Шарқу Ғарб ва шаҳрҳои Самарқанду Шаҳрисабзу Тирмиз қарор гирифта, дар мубодилаи тиҷоратии ҷаҳонӣ иштироки фаъол дошт. Аҳолии қадими Хучанд бо роҳи обӣ ва хушкӣ инчунин бо Руси қадим, кишварҳои соҳили баҳри Сиёҳ ва Сибиру Шарқи Дур мубодилаи тиҷорат доштанд. Чунин робита то аввалҳои сохти шӯравӣ идома дошт, дертар он тамоман қатъ гардид.

Ҷархчиҳои бозорҳои кӯҳнаи Хучанд

Ф А С Л И 4.

ХУЧАНД ПАС АЗ ПОШ ХҶРДАНИ ДАВЛАТИ ЮНОНУ МАҚДУНӢ

Воҳаи Хучанд дар ҳайъати давлати Кушониёни бузург. Ҷараёни шахришавии аҳолии воҳаи Хучанд.

Соли 323 т.м. Искандари Мақдунӣ вафот намуд. Барои ишғол намудани тахти шоҳӣ дар байни ворисони шоҳ ҷангҳои шадиди дарборӣ оғоз шуданд. Ва ниҳоят, пас аз мочарои 22 - сола, соли 301 дар наздикии маҳалли Ипс, империяи таъкилдодаи Искандар ба се давлати мустақил: Мақдуния, Миср ва Сурия тақсим гардид. Идоракунии хоки Сурия ба ихтиёри яке аз сарлашкарони маъруфи Искандар Селевки I вогузор гардид. Ин се давлат дар таърих бо номи давлатҳои эллиний ёд шудаанд. Шаҳри Бобул пойтахти давлати Селевкий қарор гирифт.

Дар ҳуди дохили давлати Селевки низ қувваҳои марказгурез зиёд буданд. Пас аз машваратҳои тӯлонӣ Селевки I идора намудани хоки Бохтария, Хуросон ва Варазрудро ба дасти писари худ Антиохи ҷавон супорид. Дар маъхазҳои юнонию-римӣ овардаанд, ки Антиох писари Селевки I буда, аз никоҳи Селевки I бо духтари Спитамони Мароқандӣ Опама ба дунё омадааст. Ба ин сабаб хоки Эронро Осиёи Марказӣ барои Антиох ватани аҷдодӣ ба ҳисоб мерафт. Пулҳои мисии Антиох I аз харобаи Тахти Сангин, ҳамчунин дар байни ашёҳои маъруфи «Ҳазинаи Амударё», ки соли 1878 дар шаҳраки Қубодиён ба даст омадааст, ба ҷашм расидаанд.

Антиох низ бо падари хеш Селевки I, барои сарқуб намудани сақоиёни саркаши соҳили рости рӯди Яксарт ба ин диёр борҳо сафарҳо дошт.

Дар аҳди салтанати Антиох кулли шаҳр-ҳои селевкийи Осиёи Марказӣ мухторияти хешро ба даст оварданд. Дар як вақт дар маъхазҳои асрҳои III-II то милод аксар вақт Хучанд бо унвонҳои «Антиохия дар Скифия», «Искандария» ё худ бо номи шоҳи ҳукмрон «Антиохия» номнавис шудааст¹.

Бо кӯшиши шоҳ Антиох ва ворисони ӯ «Искандарияи Аксо», ки дар ҷангҳои солҳои охири байни дарборӣ ба харобӣ расида буд, обод гардид ва барои шукуфоии иқтисодии он ҷораҳои мушаххас андешиданд. Аммо дар фосилаи байни солҳои 293-280-юми то милод як қумондони селевкий бо номи Демодам ба Хучанд лашкар кашида, аз рӯди Яксарт убур карда, ба соҳили рости он гузашт ва ба сакоиёни ҷасур, ки ҳокимияти Антиохро эътироф надоштанд, ҷангид. Дар бозгашт чанд муддат дар Хучанд монда, андаруни қалъа ҳараме бино ниҳод, ки «Апполон», яъне номи худон машҳури юнониро дошт. Овардаанд, ки дар Хучанд дар ин айём боз чанд таҳаввулотӣ чашмрас ба миён омад. Ҷунончи, маводи бостоншиносӣ башорат медиҳад, ки дар ҳамин айём бинои манзилҳои шаҳрӣ ва маъмурӣ асосан аз рӯи сабки санъати меъмории юнонӣ бино шудаанд. Дар ҳамин солҳо, бино ба эътирофи бостоншинос Т.Беляева,

¹ Беляева Т.В. Архаический, античный Ходжент.-с.94.

масоҳати қалъа шакли чаҳоркунчаро гирифт ва дарозии ҳар тарафи девори он ба 400м расид. Арки шаҳр, ки хучандиён онро куҳандиз мехонанд, дар самти шимолӣ-шарқии он ба миён омад ва ба соҳили дарё ҳамшафат буд. Аммо қисми зиёди куҳандиз солҳои 1947-1948 дар айёми обхезии рӯди Сир, ки маҳаллаҳои Раззоқ ва Бешкаппан шаҳрро пахш карда буд, вайрон карда аз ҳисоби он ба зери дарғоти соҳили рӯд, ки аз маҳалли Истак оғоз ёфта ва то ҳуди маҳаллаи Сари чари Раззоқ мерасид, ҳок хобонда шуд.

Баландии Арки Хучанд ба 28м мерасид. Дар чараёни ҳафриёти он аз чуқурии 27м осори асрҳои VIII-VI то миёнд ба даст омад.

Маъмурони селевкии аҳди шоҳ Антиох, чун дар шаҳрҳои дигари мамлакат, дар шаҳраки Хучанд низ Садорати олии шаҳр, ки онро селевкиёни «мачлис» мехонданд, таъсис доданд. Ҳайъати мачлис асосан аз пешвоёни қабила таъин гардида ва ба кори он роҳибӣ маъбад сарварӣ мекард.

Солҳои 70-уми асри XX дар Хучанд, аз байни оҳанпораҳо як ҷоми сохти санъати юнону римӣ дарёфт гардид. Ин ҷом ба солҳои ҳукмронии шоҳи Селевки-Антиох мансуб аст. Ин бозёфтро профессор Б.А.Литвинский ва профессор Н.О. Турсунов ҳамачониба мавриди таҳқиқ қарор доданд¹.

¹ Турсунов Н. Таърихномаи Хучанд.-Хучанд, 2012.-с.147. Хучанд, 2012. - с.147.

Як хусусияти ин даври замон боз дар хамин аст, ки дар садаҳои I-II милодӣ дар водии Хучанд ва дигар манотиқи водии Фарғона, забони суғдӣ ба тадриҷ роиҷ гашта, ва ҷойи забони скифию сакоии ин маҳалро ишғол кард. Ба ин раванд, аз эҳтимол, оғози ба кор даромадани Шохроҳи Бузурги Абрешим, ки дар он забони суғдӣ забони муошират буд, боис шуда бошад, зеро як шохай ҷанубии он аз шаҳри Хучанд ва водии Фарғона мегузафт.

Дар садаҳои VIII-IX бошад, дар шаҳраки Хучанд ба тадриҷ забони форсӣ-тоҷикӣ мавқеи асосӣ пайдо кард. Кулли ҷуғрофидонони асри X забони аҳли Хучандро забони порсӣ гуфтаанд. Чунончи, як муаллифи гумноми давраҳои сонӣ сифатҳои асосии хучандиёро матраҳ намуда, дар ғояти сухан оварда, ки: «Хучанд шаҳри саноатист, шаҳри тоҷикон, ҳамон тоифаи ориёӣ, ки замоне дар кулли сарзамини Осиёи Миёна сукунат дошта ва бо эронӣни кунунӣ ҳамқавму ҳамхун аст». Вале пасмондаҳои забони суғдӣ то ҳанӯз дар муоширати аҳолии куҳансоли шаҳр, ба амсоли «қуйу маҳалла», «бозору учор» ва инчунин номгӯи маҳалҳои таърихӣ мулки Хучанд, аз ҷумлаи Исписор, Испонӣ, Хазонак, номи ашхос ва ғайруҳу маҳфузанд. Ё худ баромади номи Хистеварз-номи қадимии шаҳраки Қистақӯзи имрӯза низ аз забони суғдӣ аст. Номи «Ганга» ё худ «Гангдиж»-шаҳраки қадимае, ки дар 7-8 км соҳили ростии поёноби рӯди Яксарт қарор дошт, низ суғдӣ аст. Вожаҳои санскритӣ низ дар номгӯи маҳалҳои қадими Хучанд кам нестанд.

Дар садаҳои I-IV милодӣ ба ҳаёти муқимӣ рӯй овардани дирӯза сакоиёни бодиянишин ва ба ҳам омезиш ёфтани маданияти суғдию сакоии шаҳрнишин дар ҷараёни кандани хандакҳои №31-32 ва дигарҳо ба мушоҳида расидаанд. Дар баъзе маҳалҳои самти ҷанубӣ ва ғарбии

шаҳр қабати мадании шаҳрӣ то ба 4м расидаанд. Ин гувоҳи он аст, ки ҳаёти шаҳрӣ ин ҷо мунтазам идома дошт. Дар ин давра масоҳати шаҳр низ як қадар васеъ гашта, дар асрҳои III-IV милодӣ сарҳади он дар самти ҷануб то кӯчаи собиқ Кулолгарӣ, ҳоло Фирдавсӣ, дар самти шарқ бошад, то собиқ маҳаллаи Миршабхона ё худ Хучум мерасид. Дар самти ғарб бошад сарҳади шаҳр танҳо то сероҳаи имрӯзаи Ҳаким Карим ва кӯчаи Фирдавсӣ мерасиду бас.

Дар натиҷаи васеъ гаштани ҳудуди шаҳр ва бо ҳам омезиш ёфтани маданияти модии сақоиёни бодиянишину муқимӣ, то андозае таносуби харитаи этникӣ ва сиёсии мулки Хучанд низ рӯ ба беҳбудӣ ниҳод. Маҷрои сершумори рӯди Тақоб ба як низом дароварда шуд. Наҳрҳои қадими шаҳр, аз ҷумлаи Мазор, Кӯрхона ва Раззоқ киштзори боғоти марказии шаҳрро шодоб мекарданд. Дар ин наҳрҳо ҷувози об ва осиебҳо фаъолият доштанд. Осори яке аз чунин осиебҳо аз маҳалли кунҷи Бӯстонсаройи ҳукумати ошкор гардид.

Тиҷорати Хучанд ва шаҳракҳои он бо кишварҳои хориҷӣ ҳамона вусъат меёфт. Аз ин хусус бозёфтҳои бостоншиносон шаҳодат медиҳанд. Чунончи аз деҳаи Мучум ганҷи пулҳои римӣ ба даст омадааст. Чунонки муҳаққиқи ин пулҳо, олими Русия Г.В.Зеймал нигошта, шумораи умумии пулҳои нукрагии зарби сиккаҳои римӣ ба 300 адад мерасид. Ҳоло як ҳиссаи ин тангаҳо дар осорхонаи Шӯъбаи шарқии Эрмитажи давлатӣ дар шаҳри Санкт-Петербург нигоҳдорӣ мешаванд. Шумораи зиёди тангаҳои қадимаи зарби давлати Қӯшонӣёни бузург ва Чин, ки аз харобаи Ширин, даҳмакҳои Куркат, аз харобаи Мунҷактеппа ва аз байни ганҷи сойи Ширин ба даст омадаанд, низ дар Эрмитажи давлатӣ ва шӯъбаи

пулшиносии Пажӯҳишгоҳи таърихи ба номи Аҳмади Дошмунӣ АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон нигоҳдорӣ мешаванд.

Аз байни осори сершумор, ки дар ҷараёни ковишҳои даҳмакҳои сершумори Ширин ба даст омаданд, олотии зебу ҷиштат, аз ҷумлаи санги қаҳрабо, садаф, яшми сабз ва намууди гурда ҷолиби диққатанд, ки онҳо ба маҳалли Куркит тавассути роҳҳои тиҷоратӣ интиқол мешуданд. Чунинчун, қаҳраборо аз баҳри Балтик, садафро аз Ҳинд, санги яшмо аз Сибир меоваранд¹.

Ё худ, аз ҷараёни ҳафтиёти яке аз даҳмакҳои кӯҳи Ширин як тангача сохти «У-шӯ» ба даст омад, ки зарби он навиш пушхо дар худӣ Чин дар асрҳои I-II ба роҳ монда шуда буд. Чунин як тангача аз маҳалли харобаи Мунҷоктешиа интисоли 1947 ба даст омада буд. Аз ин намууди тангачаи зарбни давлати Чин дар тамоми водии Фарғона ҳамагӣ наздик 20 адад дарёфт шудаанд.

Соли 1947 дар ҷараёни сохтмони истгоҳи барқии Фарҳод найкарачаи аз санг ҳаққокӣ гаштаи писараки навиҷод дарёфт гардид, ки он чун кӯдакони навиҷод ангушт дар даҳон дошт. Муҳаққиқон тахмин мекунанд, ки ин бонёфт ба асотири мисриёни қадим тааллуқ дорад. Осирис-худои омаи охират писараки навиҷоди хеш-Харпократро «писараки зебои заррин ва беолоиш» номида буд². Шабеҳи ин бонёфти помбурда аз қабрҳои сакоиёни қадими соҳили рудии Яксарг низ хеле сершумор дарёфт шудаанд, ки иддаи онҳоро бостоншинос Е.Д.Салтовская барои илм баррасӣ намуданист.

Дар садаҳои IV-V милодӣ асрори парвариши тухми шиша ошкор шуда, ва он бо тезӣ дар шаҳру шаҳракҳои

¹ Древшности Таджикистана.-Душанбе, 1985.-с.122,123,124 ва диг.

² Ахунбабасева Н.Каменные украшения из Фархадстроя//Культура Среднего Востока.-Ташкент,1990.-с.29,30.

*Тарзи либоси
тоҷикони Хучанд.
Асри XIX*

сершумори собиқ Туркистони Шарқӣ паҳн гардид. Ин ҳунар дар Хучанд ва дигар шаҳрҳои водии Фарғона дар асри V милодӣ маъмул гашт¹. Бозёфтҳои мазкур шаҳодат медиҳанд, ки шаҳри Хучанд ва бахусус шаҳракҳои самти ғарбии он дар асрҳои I-IV милодӣ ва шояд аз ин ҳам барвақтар бо кулли мамлакатҳои дунёи қадим равобити тиҷоратӣ ва фарҳангӣ доштанд.

¹ Мирбобоев А., Файзуллоев М. Этапы формирования трас ВШП и развитие шелководства в Средней Азии// УЗ.ХГУ им. Б. Гафурова.- Худжанд, 2007.-№2.-с.125.

Ф А С Л И 5.

ОҒОЗИ ТАМАДДУНИ КИШОВАРЗӢ ДАР ҲАВЗАИ РӮДИ ТАКОБ

*Ва чун ҳаракат накунад ва коре
накунад, аз шумораи мурдагон
бошад, на аз шумораи зиндагон*

Балъамӣ

Қабоилии ориёӣ ва сакони воҳаи Хучанд, чун дар хоки Хуросони Бузург ва Хинду Чин ба тарзи ҳаёти муқимӣ аз охириҳои ҳиндорсолан III ва аввалиҳои ҳазорсолан II то инҷо гузаштанд ва ба обери сунӣ, ки яке аз нишонаҳои нахустини тамаддун аст, ибтидо гузоштанд. Дар ин замина дар сарғаи руди Зарафшон маданияти Саразм, дар ҳавзаи Мурғоб маданияти Чайтуну Намозгоҳ ва Ҷаркутан, дар ҳавзаи рӯди Яксарт маданияти Эйлатон, Чуст ва Хучанди архаикӣ ба миён омаданд.

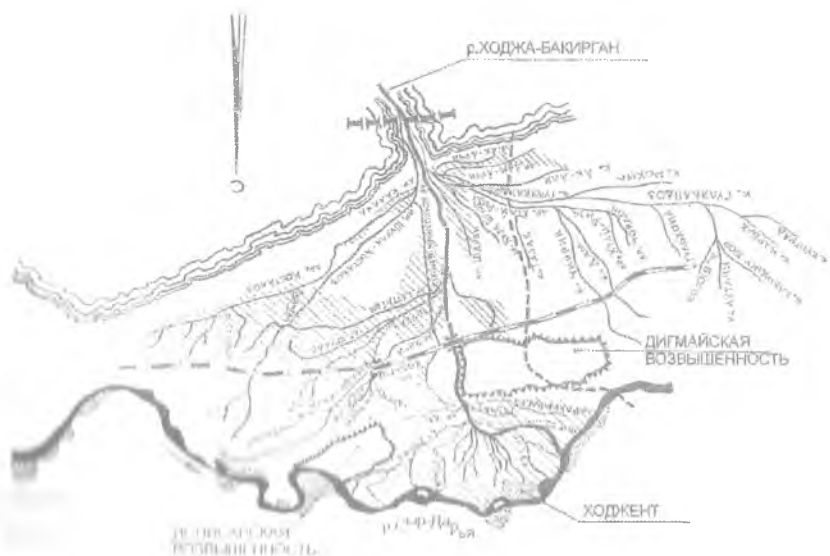
Офарандагони маданияти қадими Хучанд, ки ба қабоилии сакони яке аз шоҳаҳои ориёӣ мансуб буданд, аз аввалин кишоварзони воҳаи Хучанд махсуб мегарданд. Дар китоби муқаддаси Авасто, ки он маҳз маҳсули ҷаҳонибинуи ҳамон сакониёни бумии кишвар аст, об ва замин ба сифати аввалин мабдаи олами зинда тараннум ёфтааст. Дар Ясно чунин омада: «Ситоиш ба ҷой меоварам обҳои неку ҳамаи обҳо ва ҳамаи гиёҳҳои маздоофардaro» (Ясно, банди 1).

Воҳаи ҳам обу замин, ки Худованд онро аз овони бостон то рӯзҳои мо барои инсонҳо ба тариқи фаровон ато намудааст, сарвати бебаҳои зиндагӣ ва мойи асоси зинда мондани инсонҳост. Дар Авасто истилоҳи «об»(ap) ва ситониши он зиёда аз 500 маротиба дучор мешавад.

Хангоми хондани сурудҳои Авасто оид ба моҳияти обу замин кас ҳаёл мекунад, ки ин навиштаҳо бахусус дар ҳаққи деҳқонзодагони қадими Хучанди бостон эҷод шудааст. Масалан, Аҳуро Маздо-худои олии зардуштӣ, дар посухи пурсиши Зардушт «Дар кучо бештар аз ҳама гандум ва гиёҳ ва дарахтҳои мева бикоранд, дар он ҷое, ки замин хушк аст об расонанд ва дар он ҷое, ки обги (кулу ботлоқзор) аст, хушк кардаанд»¹.

Дастовардҳои 50 соли охири илми бостоншиносии тоҷик аз он шаҳодат медиҳад, ки хучандиёни аҳди бостон ҳанӯз дар ҳазораҳои II-I то милод ва давраҳои сонӣ таҷрибаи ганин хушкондани заминҳои ҳавзаи рӯди кӯҳии Такоб ва ба кишт омода кардани заминҳои фаровони он, инчунин кандани корезҳои мураккаби кӯҳӣ амсоли корези Қизтешар, Шӯҳак, Тағояк, Оксу ва ғайруҳу доштанд. Амалияи кандани корез дар ҳудуди Тоҷикистон, бахусус Тӯксанкорез, дар Панҷакент то солҳои 40-уми асри XX идома дошта, намунаи сохтмони корез дар яке аз очеркҳои устод С.Айнӣ тасвир шудааст. Ба ҳамин маънӣ донишманди асри IX Диноварӣ маъруф ба Ибни Қутайба чунин фармудааст: «Он қавме, ки аз равон сохтани обҳо ва кандани ҷӯйҳову бастанӣ роҳи селобҳо, дар заминҳои беоб ва афзоиши обҳо, дар рӯзҳои сол ва гардиши моҳ ва ҳисоби сатҳи сегӯша, ҷаҳоргӯша ва сохтани пулҳо ва ҷусрҳо ва неку нигоҳ доштани дӯлобҳо ва ҷарҳобҳо бар рӯдҳо ва душвориҳои ҳисоб огаҳӣ надоранд, дар дабириё нотавон аст». Сақоиёни қадим аз аксари ин арзишҳои фарҳангӣ куллан огаҳӣ доштанд ва чунонки дар поён хоҳем دید, осори ин хунароҳо то рӯзҳои муосир дар сарғаҳои рӯди Такоб боқӣ мондаанд.

¹ Авесто. Гузориш ва пажӯҳиши Ҷалили Дӯстхоҳ.- Душанбе, 2001.- с. 296, 377 ва диг.

Сиргаҳи руди кӯҳи Такоб

Дар Авасто боз чунин омадааст: «Касе, ки обҳои ахуриро бо бехтарин зур, бо бехтарин зур-зуре, ки ашаване оро полуда бошад, биситояд, фуруғу фар аз онӣ уст; пойдории тан азони уст; хостаи бисёр осоишбахш азони уст; фарзандони корозмуду зиндагии дерпой азони уст; бехтарин хостаи ашаванон ва рӯшноии бахшандаи ҳама гуна осоиш азони уст»¹.

¹ Мирбобоева А. Сабақҳои таърих // Худжанд. - №11. - 2003. - с. 96.

Ф А С Л И 6.

НОМҲОИ ҚАДИМИИ РӮДИ СИР

Сир дар минтақаи Осиёи Марказӣ паҳнотарин ва дарозтарин рӯд маҳсуб меёбад. Дарозии умумии он аз сарғаш Норин то баҳри Арал ба 3019 км мерасад. Дар маҳалли шаҳри Намангон баъди ба ҳам пайваст шудани рӯдҳои кӯҳии Норин аз самти шимол ва Қародарё аз самти ҷануб номи Сирро мегирад.

Баъзан одамон аз банда маънии луғавии рӯди Сирро пурсон мешаванд. Ба ин савол амиқ посух додан муҳол аст. Дар тӯли таърих аҷнабиён онро ҳар хел номгузорӣ кардаанд. Масалан, энциклопедисти румӣ Плиний (асри 2 мелодӣ) навишта, ки скифҳо ва сакоиён, аҳолии муқимии кишвар, номи рӯдро Яксарт хондаанд. Гурӯҳи ховаршиносон ин истилохро форсӣ-тоҷикӣ шуморида, онро «Сероб» маънидод намудаанд. Ховаршиноси маъруфи рус С.Кляшторний низ луғати «Силис»-

ро бо луғати «Сер» ва суғдии «Сир» як доништа аст¹. Муаррихони Юнони Қадим, аз ҷумлаи Клавдий Арриан (асри 2 мелодӣ) ва Клавдий Курсий Руф (асри 2 мелодӣ) номи рудро Танаис ишора кардаанд. Аммо то ҷоёе, ки маълум аст, муаллифони юнонӣ Танаис гуфта рӯди Доиро дар мадди назар доштанд, ки дар канораҳои он аз асри VII то милод асосан қабоиلى ориёии скифӣ сукунат доштанд.

Муаллифи дигари румӣ Гай Юлий Солин (асри 3 мелодӣ) чунин оварда: «Аз қулли марзи ин кишвар рӯди Лаксарт (яъне Яксарт) ҷорист, ки воқеан ин ном, яъне Лаксарт, таъно дар байни бохтариён маълум асту бас. Ҳамагон дигар, минҷумла скифҳо, онро «Силис» гӯянд. Аз навиштаи Плутини ва Солин чунин бармеояд, ки ин рудро, ки дар минноби он, бахусус дар маҳалли Хучанд, саконҳои маҳаллӣ Яксарташ меҳонданд, скифҳову қабоиلى массагетҳои ориёнаҷоди қорвопарвар онро дар ноёноби руд, бахусус дар маҳалли баҳри Орол «Силис» ном карда буданд.

Дар асари «Бундаҳишн», ки он шарҳи мухтасари Авесто буда, дар асри IX-X таълиф шудааст, исми рӯд «Хучандруд» омадааст. Дар садаҳои VIII-IX вақте ҳақиқи кишвар ба дасти арабҳо афтод, онҳо дар қатори дигар рӯдҳои кишвар Сирро низ ба таври худ ном ниҳоданд. Онҳо Яксартро-Сайхун, Омуро бошад, Ҷайхун номгузорӣ карданд. Ховаршиносии номдори рус В.В.Бартолд дар як мақолаи ба ҷуғрофидони араб таъя намуда, навишта, ки исми Яксарт хеле дер вақт дар байни аҳолии муқими ҳангоми рӯди Сир дар шакли вайрони «Ҷашарт», маҳфуз буд. Бостоншиносии шинохтаи тоҷик А. Бобоев дар

¹ Кляшторный С.Г. Страна ариев // Казахстан летопись трех тысячелетий.- Алма-Ата.1992.-с.25.

рисолаи хеш «Авесто» навишта, ки истилоҳҳои «Чайхун» ва «Сайхун» аз китоби Инчил иқтибос шуда ва онҳо ду номи муқаддаси инчилии Гихон ва Фисон аст¹. Аз эҳтимол дур нест, ки арабҳо табиати кишвари моро бо регзори шӯразори нимчазираи Араб муқоиса намуда, онро бо ҷаннати рӯи замин шабеҳ карда бошанд.

Дар сарчашмаҳои туркии асрҳои VII-VIII номи рӯд «Йенчу-уғуз» номнависӣ шудааст, ки маънояш «Рӯди садафмонанд» аст. Дар маъхазҳои ҳамон асрҳо рӯди Сир «Чжень хэ» номида шудааст, ки маънои он низ ба навиштаи туркӣ хеле наздик буда, «Рӯди садафи холис» маънидод мешавад.

Ҷуғрофидони маъруфи Арабу Аҷам, аз ҷумла Истаҳрӣ, Ибни Ҳавқал, Муқаддасӣ ва дигарҳо рӯди Сирро иштибоҳан рӯди Чоч, аз номи вилояти таърихӣ кишварномгузорӣ намудаанд. Масалан, Ибни Ҳавқал дар рисолаи ҷуғрофӣ хеш «Сурат-ул-арз» чунин навиштааст: «Аз рӯди Чоч, ки рӯди бузурге аст, бо пайвастанӣ нахрҳое аз навоҳии Тӯрон бузургтар мегардад, киштиҳо ба сӯи Хучанд сарозер мешаванд. Ришгаи аслии рӯди Чоч аз Узганд, дар билоди турк сарчашма мегирад ва рӯдҳои Хирсоб, Ураст, Кабо, Чадғал ва Ҷузон бад-он мепайвандад ва обаш фаровон мешавад». Муаллифи рисолаи «Худуд-ул-олам» навишта, ки рӯди Узганд аз пушти кӯҳи Халлух бардояд ва бар шаҳри Узганд ва шаҳри Боб (холо Поп) ва Ахсикат ва Хучанд ва Банокат (сонитар Шохрухия) биравад то ҳудуди Чоч». Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ се навбат бо номи «Гулзариюн» ёд шудааст. Дар «Шоҳнома» Фирдавсӣ ҳамчунин чанд дафъа онро рӯди Ганг сабт намудааст.

¹ Бобоев А., Каримов Т. Авеста по следам древнейшей цивилизации таджиков.-Худжанд, 2001.-с.90.

Аз рӯи ривоятҳо шаҳраки Гангаро Афросиёб бунёд ниҳодааст. Дертар дар ҳамин маҳал Сиёвуш-домодшавандаи Афросиёб шаҳри Гангдигро асос гузошт. Шаҳри Гангдиг аз рӯи навиштаи Фирдавсӣ дар миёни дашт қарор дошта:

Биёбон биёяд, чу дарё гузаист.

Бубин яке паҳн беоб даист (Шоҳнома с.151).

Бостоншиносони Ёзбекистон чанд сол муқаддам дар маҳалли Шоҳрухия, аз соҳили рости рӯди Сир харобаи Канкаро ошкор ва ҳафриёт намуданд, ки ин маҳалли таърихӣ дар Авасто низ ситоиш шудааст ва муҳаққиқони Ёзбекистон онро маҳз ба ҳамон Гангдиги «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ нисбат додаанд.

Рӯди Сир дар кӯҳҳои атрофии шаҳри Ёш сарчашма гирифта ва ба он оби рӯдҳои сершумори кӯҳӣ аз ҷумла Окбура дар маҳалли шаҳри Ёш, Куршаб, Исфайрам, Шоҳимардон, Сӯх, Такоб (аз асри XIV Ҳоҷа Боқиргон), Испонисой, Ширинсой, Каттасой, Шаҳристонсой аз ҷануб, Оҳангарон, Чирчик, Колосазсамтишимол мерезад. Авестошиноси тоҷик Наргис Ҳӯчаева рӯди дар Авесто ишора рафтаи Дойтияро ба рӯди Сир нисбат додааст. Аммо бостоншиноси варзида Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ дар рисолаи «Давлати Каёниён» (Душанбе, 2012) ин номро ба дарёи Ому нисбат додааст.

Муаллифони асрҳои XV-XVI, аз ҷумла ҷуғрофидони шинохта Ҳофизӣ Абру, Мирзо Бобур дар «Бобурнома» ва дигарон рӯди Сирро «Сайхун» ном кардаанд. Соҳиби асари нодири «Меҳмономаи Бухоро» Фазлуллоҳи Рӯзбиҳон, ки солҳои 1508-1509 Муҳаммад Шайбонихон ва сипоҳиёни ӯро ба сӯи урдугӯҳи қазокҳои дашти

Қипчоқ ҳамроҳӣ намуда ва бо муҳити табиии ҳавзаи
рӯди Сир аз наздик ошноӣ дошт, рӯди Сирро «Сайхун»
унвон кардааст. Мо дар ин ҷо овардани матни пурраи
навиштаи Рӯзбихонро онди рӯди Сир зарур донистем:
«Васфи наҳри Сайхун. Ва наҳри Сайхун аз анҳори арбаи
олам аст, ки дар баъзе аз аҳодис марвист, ки аз бихишт
меояд. Ва манбаи зулоли эшон хоки анбарсиришти
бихишти ҷовидон аст. Ва он наҳрро дар забони аҳли он
билод «Оби Хучанд» гӯянд ва мардумони ўзбак ва муғул
онро «Оби Сир» хонанд ва филвокеъ он наҳр гариб аст.
Мабодии мутобеъи ў бар ҳисоби он ҷӣ шаръӣ мешавад,
авоили билоди Хучанд ва Шоҳрухия ва он навоҳист ва
зиёдати сесади фарсах дар миёни Туркистон ва кишлоқи
ўзбак равон мешавад ва дар авохирӣ билоди ўзбак дар
регистоне, ки аҳли он билоди ўро Қароқум хонанд, нузул
мекунад ва осори он наҳр дар тамоми реги он билоди маҳв
ва ночиз мегардад. Ва дар ин сесади фарсанг (1 фарсанг
баробар ба 8 км) ки маҳалли ҷараёни наҳри Сайхун
аст, ҷамеъи савоҳил ва атрофии ў маҳфуз ба алафзорҳо
ва найистони фаровон аст. Ва аз мамарҳо ва мадохили
он шаҳр анҳори азим муншаъиб гашта, зироати бисёр
месабзад ва агар андешаи ғорату вайронии бевоситаи
убури лашкари қазоқ набудӣ, шоястӣ маъмуртарини
олами он билоди буда ва шояд, ки дар анҳори оламӣ ҳеҷ
наҳр дар қасрати манофеъ ва мадохили ғавоид аз алаф
ва ҳезум ва шикоргоҳҳои қасирулғавоид қариб ба наҳри
Сайхуннабошад. Оби зулоли ў ҳаётбахши ободони ҳайвон,
лекин чун чашмаи ҳаёт маҳфуф ба зулмоти ғоратгаронаи
қазоқ. Ва ҳавошии он чун атрофии ҳудури соҳибхубон
ороста ба хутути раёҳин аз алафзорҳои рӯхбахши рашки
басотини офоқ аст, гӯё ҳар алафзори ў ҳамчун зулфи
хубон, ки шикоргоҳи дилҳои ошиқон шуда, шикоргоҳи

анвои хайвонот, мисли гӯрхар ва оҳу, дигар анвои хайвонот шуда. Дар илтифофи ашхор ва найистони ӯ саборо маҷоли гузар набошад. Дар мадоҳили савоҳили ӯ девро фурсати убур наҷфтад, гӯи наҳри ҷаннат аст, ки маҳфуф ба ҷамъати бепоён шуда, бо айни раҳмат аст, ки дар касрати манофеъи намуд ва файзи раҳмон гаштааст.

Ва ин оби Хучанд дар васати қилои Туркистон убур ҷорад. Он кишоҳ ҳамчун қусури рофеъ ус-синон ҷунон дар савоҳили анҳор мунтабаъ аз наҳри Сайхун барафрохта, гӯи ҳоким аз наҳати ҷаннат «таҷри мин таҳтиҳал анҳор аст». Рӯиҳон дар васфи рӯди Сайхун чанд қитъа шеър интифода, ки аз овардани он ин ҷо худдорӣ шуд.

Ҷунони аз навиштаҳои Рӯзбехон маълум гардид. Шайбониҳон ба мулки Темуриён соҳиб шуда, дар қасди ҷазо додани қавоқҳои дашти Қипчоқ шуд. Ӯ дар солҳои 1503, 1504, 1508, 1509 ва 1510 ба дашти Қипчоқ лашкар кашид. Дар айёми лашкаркашии Шайбониҳон, ки баҳори соли 1509 ҷараён гирифт, Шайбониҳон як гурӯҳ дарбориён ва лашкари хешро, ки дар ҳайъати он Рӯзбехони Исфакони низ шомил буд, ба сӯи Тошканд ва водии Фарғона барои ҷамъоварии хӯрока ва дигар лавозимот равон намуд. Ҳайъати мазкур ғанимати аз байни аҳоли ҷамъовардаи хешро ба заврақ ва киштиҳо бор намуда, бо оби рӯди Сир то шаҳри Утро,ро, воқеъ дар соҳили ростии рӯди Сир, ҳамон шаҳре, ки он ҷо 18-ми моҳи феввали соли 1405 Амир Темур хини сафар сӯи давлати Чин аз беморӣ фавтид, расида, ғаниматҳои ҷамъовардаи хешро аз заврақҳои поини намуда, онҳоро ба аспу уштурҳо бор карда, аз паси лашкари 30-ҳазораи Муҳаммад Шайбонӣ равон шуданд. Ва ин сабаб Рӯзбихон тамоми ҳусну малоҳат ва нафосати табиати рӯди Сирро шоирона қаламдод намуда аст.

Дар матни Рӯзбехон омадааст, ки кӯчиёни ўзбаку қавоқияи канори рӯди мазкур рӯди Сайхунро «Оби Сир»

меномиданд. Ба андешаи муаллифи ин сатрҳо, навиштаи мазкур шакли вайрони номи «Сер об» аст, ки аз ин хусус мо дар боло ишора намудем.

Устод Муҳаммад Осимӣ дар як гузориши хеш бо истинод ба донандаи хуби забонҳои эронии бостон, профессор Харматта, номи рӯди Сирро аз забони санскрити бостон доништа, онро «Сар об», яъне сари об маънидод намуда буданд.

Ба маънидоди истилоҳи «Сирдарё» инчунин олими шинохтаи тоҷик Амрикул Девонакулов низ машғул шудааст. Мавсуф дар як рисолаи хеш чунин навишта буд:»...Аммо баъдҳо фаҳмидам, ки номи Сирдарё бо ҳеч гуна сирру асроре вобастагӣ надоштааст. Маънии луғавии «Сирдарё» на «дарёи асрорангез», балки «дарёи сероб, пуроб, обсаршор» будааст. А.Девонакулов меафзояд, ки «шакли дурусти, талаффузи он, «Сердарё» аст, на «Сирдарё»¹.

Донишмандони илми геология, С.А.Несмеянов дар як мақолаи хеш дар маҷаллаи «Природа», 1967, №9, с.87 таъкид сохта, ки аз замони ба миён омадани маҷрои ҳозираи рӯд дар маҳалли Хучанд бештар аз 1,5 миллион сол гузаштааст. Аз рӯи эҳтимоли донишмандон, дар давраҳои қадиму қадимтарин 3-2 миллион сол қабл рӯди Сир ва шохобҳои он маҷрои худро тағйир дода, баъзан аз самти ҷанубии сӯфакӯҳи Исписор, баъзан бошад, аз самти шимолии он ҷорӣ мегаштанд. Геологҳо дар ҳамвории собиқ дашти Амин (сонитар Навобод) ва дар ҳавзаи Испонисойу Хӯчабоқиргон осори дарёи калонеро, ки дар ин ҷойҳо ҷорӣ мегашт, дарёфт намудаанд. Аммо дар асари як зилзилаи шадид оби рӯд дар маҳалли ҳозираи истгоҳи барқии Қайроққум регистони деҳи Қўптулукро

¹ Девонакулов А. Асрори номҳои кишвар. - Душанбе, 1989. - с. 136.

рахна намуда, руд ба самти шимол қорӣ гашт. Осори ин ҳодисаи нотақрори табиат ҳанӯз ҳам дар маҳалли истгоҳи баркии Қайроққум ва ҳам реги беҳисоби деҳи Қўптулук ба чашм мерасанд ва ҳучандиён то солҳои наздик аз ин рег барои муолиҷаи касалиҳои тарбод ва дигар узвҳои тан фаровон истифода менамуданд.

Рӯди Сирдарё танҳо баҳору тобистон ба тугён меояд. Фасли зимистон камобу нисбатан ором аст. Табиатшиноси Русия А.Миддендорф, ки соли 1874 ба Хучанд омада буд, дар асари бунёдии хеш «Фарғона» навишта аст, ки дар рӯди Сир зимистони соли 1874 об кам буд ва дар зери оби дарё харсангҳои калон-калон, ки аз кӯҳи Мевағул дар вақти зилзила қанда шуда, ба дарё афтодаанд, ба мушоҳида мерасанд. Танҳо соли 1947 баъди бунёди сарбанди «Фарҳод» истгоҳи «Дӯстии халқҳо» дар соли 1958 маҷрои дарёи Сир ба танзим даромад.

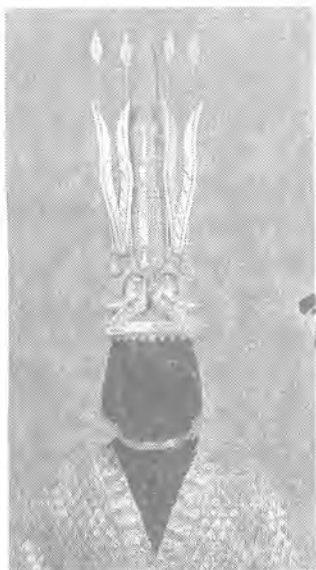
*Намунаи аз равобити ҳасанаи Хучанд
бо шахрҳои қадими Шарқи наздик*

Ф А С Л И 7.

ЭҶОДКОРОНИ ФАРҶАНГИ ҚАДИМ

Воқеан ҳам дар он ҷое, ки кишоварзию обёрӣ пешрав аст, анбори мардumi он маҳал пури ғалла, шикамашон сер, манзилашон обод, аст. Ба ин маънӣ, дар Вандидот яке аз бобҳои Авасто чунин меҳонем: «Касе, ки бо деҳқонӣ машғул аст, беҳтарин кори дунёро мекунад ва бо ин кирдори хеш бар душманону девон пирӯзӣ меёбад» (Вандидот.-с.435). Дар чунин кишвар, ифода шудааст дар Авасто, Ҷамшед бо фармоиши Ахуро Маздо «тухмаи ҳамаи рустаниҳоро, ки бар ин замин баландтарину хушбӯйтаринанд, фароз намуд, тухмаи ҳамаи хӯрданиҳоро, ки бар ин замин хӯрданитару хушбӯйтаринанд, фароз ниҳод» (Авасто. с.429).

Дар ин ва дигар сурудаҳои Авасто мӯҳтавои зиндагӣ ва орзуи саконӣни муқимнишин ва кишоварзи ҳавзаи рӯди Яксарт ва рӯди кӯҳии Такоб низ инъикос шудааст. Осори сершумори ёдгориҳои обёрӣ, аз ҷумлаи ҷӯйю наҳрҳо, корезҳо, бандҳои қадимии об ва ғайруху, ки дар ҳавзаи рӯдхонаҳои кӯҳии Такоб, Испонисой, Оби сафед (Оқсу), Ширинсой кашф шудаанд, аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки сақоӣ ва сугдиёни қадим-аҷдоди бевоситаи аҳолии Хучандшаҳр ба нерӯи обу замин, ба гавҳари нодири борвар дилбастагии беандоза доштанд.

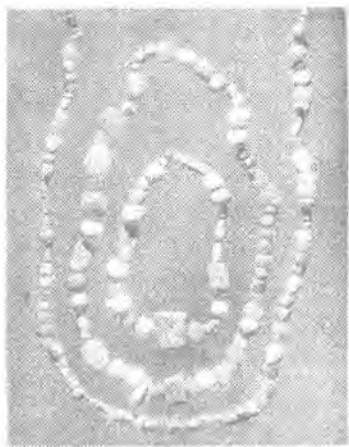

Дар Авасто истилоҳи «об «ап» ва ситоиши он зиёда аз 500 маротиба ба чашм мерасад. Сакоиён-нахуст сокинони Хучанди бостон, обро чун яке аз муҳиммоти аз ҳама аввал ва офаридаи Ахуро Маздо медонистанд, онҳо дар як вақт эзиде-фариштае низ доштанд, ки он муаккали об буд ва дар сурати зани зебӯе, ки Аноҳито ё худ Ноҳид ном дошт, дар кулли осори санъати қадима тасвир шудааст. Дар яке аз сурудаҳои китоби Авасто омадааст: «Сазовор аст, ки дар олами моддӣ Аноҳиторо ситоиш кунанд» (Авасто, с. 392).

Дар қадим низ сари ҳар чанд вақт, хушксолӣ ба марди деҳқон таҳдид мекард. Кишти гандум аз нарасидани об талаф мегашт. Тарсу ҳароси беоб мондани киштзор зарурати эҷоди боз як эзиди дигареро ба миён овард, ки он дар асотири сакоиёни ҳавзаи Яксарт бо номи Тиштра маъруф аст. Дар Авасто оид ба Тиштра чунин омадааст: «Тиштра-ситораи шуқӯҳмандро меситоем, ки обҳои истода ва равони чашмаҳо ва ҷӯйбору барфу борон, ҳама шефтаи ӯянд». Ба ин сабаб дар эҷодиёти даҳонии хучандиён ва тоҷикони манотиқи дигар даъвати борон дар моҳи ҳамал мавқеи асосӣ дошт. Масалан, дар як рубоӣ чунин омадааст:

*Ашағлони ростина,
Остакак бичунбон остина.
Гандуми сабзам қоқ шуд,
Як бор бирезон борона.*

Аҳолии Хучанди бостон нисбати об самимияти хосае доштанд. Бахусус дар байни ороишоти занон дар қатори марҷонҳои аз ақиқ, фирӯза, садаф сохта шуда, инчунин пайкарчаҳои моҳӣ, қурбоққаро, ки онҳо рамзи фаровонии

об аст, мавҷуд буданд. Ё худ моҳи ҳамал хучандиён гурӯҳ-гурӯҳ ба сари рӯди кӯҳии Такоб, корезҳои Кизтешар, Ғулакандоз, Шербию Навобод, Шӯҳак ва ғайруху рафта, дар баробари ба тартиб овардани сарғаҳи ҷӯй, танобу найчаҳои обгузар молеро кушта, ба Худо ва фариштаҳои об курбонӣ меоварданд. Чунонки аз навиштаҳои хоразмшиносон С.П.Толстов ва Г.П.Снесаров

бармеояд, чунин одат дар байни аҳолии эронитабори Хоразм низ ҷой доштааст.

Аз сурудаҳои Авасто боз чунин бармеояд, ки дар ибтидо ғизои асосии ориёӣҳо аз ҷумла аҳолии Хучанд гандум будааст: «Касе, ки гандум мекорад, омадааст дар Авасто, ба ин мемонад, ки ростӣ меафсонад ва дини Маздоясноро аз пеш мебарад». Дар китоби Вандидот ин масъала боз равшантар баён ёфтааст. «Эй Спитамон, Зардушт! Касе, ки заминро бо дасти чапу дасти рост, бо дасти рости дасти чап кишт кунад, замин бад-ӯ фаровонӣ бахшад: ҳамчун дӯшизае тоза ба хонаи шӯй рафта, ки дар бистари хеш шавҳарро фарзандон бизояд, замин низ меваҳои фаровон ба бор оварад» (Авасто, с.435). Лозим ба ёдоварист, ки кишти шолӣ ва пахта дар водии Фарғона дар садаҳои IV-III то милод аз хоки Ҳинд тавассути юнониён роиҷ гашт.

Пандҳои болоии Зардушт бошад, дар як вақт баёнгари ҳастии воқеии муҳити зисти аҳолии сакоию суғдӣи Хучанди бостонро ифода менамояд, ки онон ба нерӯи обу замин ба сифати гавҳари борвар дилбастагӣ доштанду

доранд. Ҳамин пандҳои Зардушт то ба рӯзҳои мо омада расидаанд. Кишоварзони вилояти Суғд намегузоранд, ки дар фасли баҳор замин аз кишт шудан бимонад. Дар қадим низ хучандиён кулли талу тепаҳои канори шаҳро кишт мекарданд ва боғе сабз мекарданд. Ба ин маънӣ Аҳуро Маздо-худои олии аҳли зардуштия чунин хитоб намудааст: «Эй Спитамон, Зардушт! Замин ношод аст, агар муддате он шудгор нашуда бекор бимонад, агар марде дар рӯи ин замин бо дасти чап ва дасти рост кишту кор кунад, ин замин ба ӯ чунин гӯяд: «Эй мард, ки дар рӯи ман бо дасти рост ва дасти чап кор кардӣ, ҳамвора ман дар оянда борвар хоҳам буд, ҳамеша баҳрабахш хоҳам монд. Гузашта аз хирмани худ ҳама гуна рӯзӣ аз ман баргиред» (Авасто, с.435).

Чунонки аз ин навиштаҳо дарк намудед, Авасто ба сифати сарчашмаи муҳими таърих, ҳамон оғози таҳаввулоти тамаддунро, ки дар охириҳои ҳазораи дууми то милод оғоз ёфта ва мулки Хучанд низ, ки як қузӣи муҳими ин тамаддун аст, ба таври воло қаламдод кардааст. Ин ҷо таъкид сохтани як масъала басо муҳим аст. Кулли ҷуғрофидонони садаҳои IX-X таъкид ба он доштанд, ки дар шаҳри Хучанд ғаллаи худӣ намерасид ва аз ин сабаб онро аз Уструшана ва Фарғона интиқол медоданд¹. Аз лиҳози илмӣ чунин ақида чандон сахт нест. Муаллифони гузашта ба моҳияти масъала чандон сарфаҳм нарафтаанд. Асли воқеа чунин аст: дар садаҳои III-V милодӣ, ба муносибати боло рафтани савдои Шохроҳи Бузурги Абрешим (дар оянда ШБА), ки он Авроосиё ва Шарқи Дурро бо ҳам мепайваست, ниёз ба маҳсулоти мевагӣ, бахусус ба ғулинг (қоқ), мавиз, чормағз, бодом хеле афзуд. Ба ин муносибат, бахусус дар мавзеи

¹ Негматов Н. Давлати Сомониён. - Душанбе, 1989. - с. 77.

шаҳри Хучанд боғпарварӣ суръати нав пайдо кард. Дар як вақт, ба муносибати қорӣ гаштани парвариши тухмин пилла, сабзонидаи дарахти тут низ афзуд.

Маводи бостоншиносӣ башорат медиҳад, ки дар садаҳои номбурда тиҷорати шаҳру шаҳракҳои водии Фарғона, баҳусус шаҳри Хучанд, бо кишвари Сибир ва Шарқи Дур раванги бештар дошт. Ин роҳи тиҷорат аз рӯи маълумотиҳои дар даст доштаи мо, то солҳои 30-юми асри XX бемайлон идома дошт. Аз рӯи маълумотиҳои бойгонии охириҳои асри XIX, ки он дар Душанбе нигоҳдорӣ мешавад, ҳар сол моҳи август-сентябр ҳуди тоҷирони рус ва қазоқ ба Хучанд ҳозир шуда, хушкмеваҳоро аз соҳибонашон ҷамъоварӣ намуда, ба заврақҳои калон ҷой карда, онҳоро тавассути роҳи обии дарёи Яксарт то шаҳри Уралск дар соҳили шарқии баҳри Арал мерасониданд. Сипас, борҳоро ба уштурҳои кироя бор карда, бо роҳи маъмули тиҷорати корвонӣ то шаҳрак ва маҳалҳои аҳолинишини кишвари Сибир ва Шарқи Дур, ки аз рӯи ахбори профессори Донишгоҳи шаҳри Владивосток Э.В.Шавкунов онро ҳанӯз дар асрҳои III-V тоҷирони сугдӣ таъсис додаанд: бурда мерасониданд.

Дар ин кооператсияи меҳнатӣ ҳиссаи устоҳои заврақсози маҳаллаи Заврақсозони шаҳрамон, ки дар маҳалли имрӯза бинои мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилояти Сугд қарор дошт, бузург аст. Доир ба ин масъала дар рисолаи банда «Мероси таърихӣ»

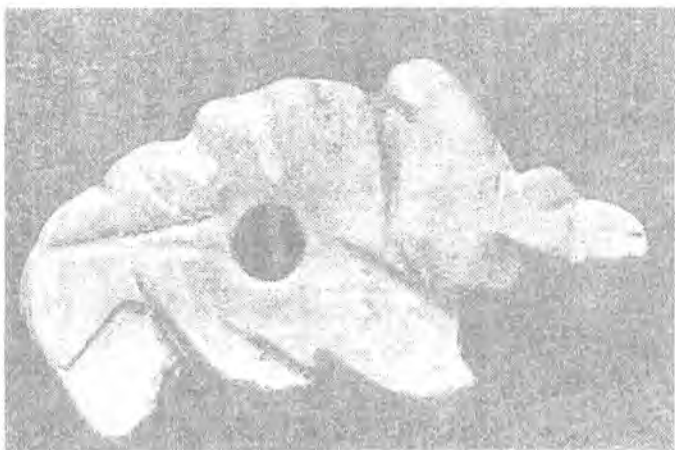
Хуҷанд», ки соли 1995 дар Душанбе рӯи чопро дида буд, равшанӣ андохта шудааст¹.

Чунонки дар боло ишора рафт, дар ҳазораҳои III-II то милод аҳолии саконию сугдии ҳавзаи рӯди Яксарт низ бо ҳаёти кучӣ падруд гуфта, зиндагонии муқимнишиниро ихтиёр намуданд. Ба ин муносибат мавқеи иқтисодии моли шохдори калон, бахусус модагов, басо боло рафта, аз рукнҳои муҳими иқтисодии оила гардид. Аз ин сабаб гов чун нишони илтифоти Аҳуро Маздо боиси ситоиш ва қадрдонӣ гардид ва ин арзиш дар сурудаҳои Авасто низ мақоми олӣ касб намуд. Масалан, дар яке аз ин сурудаҳо чунин омадааст: «Нерӯи мо аз гов аст, қуввати мо аз гов аст, пӯшоки мо аз гов аст, саъю кӯшиши мо, ки ба асари он гизо аз замин берун ояд, ба василаи гов анҷом гирад». Дар ситоиши гов аз ин бехтар чизе гуфтан амре маҳол аст.

Ситоиши гов дар минтақаи Осиёи Марказӣ собиқаи тӯлонӣ дорад. Чунонки борҳо ишора рафт пешаи барзгарӣ дар ҳавзаҳои рӯди Ому, Яксарт ва Зарафшон ҳанӯз дар ҳазораҳои VIII-VII пеш аз милод ба миён омада, қабоили сақои кишвар ба зиндагии муқимнишинӣ ва кишоварзӣ бармаҳал рӯй оварда буданд. Ин падидаи матлуб дар мисоли бошишгоҳи Саразм, Чайтун, Намозгоҳтеппа, Нуртенпа ва дигар ёдгориҳои қадими кишвар барҷаста намудор шудааст. Чунончи, дар чараёни ҳафриёти

¹ Мирбабаев А. Историческое наследие Худжанда. Душанбе., 1995. -с.102-103.

Тасвири хук. Аз садаф. Асрҳои III-IV мелодӣ

бошишгоҳи Олтинтеппа, воқеъ дар ҷануби Ҷумҳурии Туркменистон, бостоншинос В.М.Массон ду сари говро дарёфт кард, ки яке аз тилло, дигаре аз санг тарошида шудааст. Аз Саразми Панҷакент нигине дарёфт шуд, ки дар он тасвири барзагов ҳаққокӣ шудааст.

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки ситоиши гов бештар дар муҳити аҳолии муқимнишин ба назар расидааст. Ситоиши гов дар эҷодиёти ҳамосии кишвар низ зиёд вомехӯрад. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ омадааст, ки гов бо номи Бармоя се сол Фаридуни хурдсолро шир дода буд. Абӯрайҳони Берунӣ низ ҳикоя намуда, ки «дар рӯзи шонздаҳуми даймоҳ Фаридунро аз сина худо карданд ва дар ин рӯз дар осмон гове аз нур, ки шоҳхояш аз нуқра аст ва чархи Қамарро мекашад, соате ошкор мешавад»¹.

Мисоли дигар. Маҳмуди Гардизӣ, ки ҳамзамони Берунӣ аст, низ ривоят намуда, ки дар замони зиндагии шоҳ Баҳроми Парвизи Сосонӣ... «Ганҷи Кайковус»

¹ Берунӣ. Осор-ул-боқия.-Душанбе, 1990.-с.247, 248

ёфтанд. Ду говмеши заррини мурассаъ ба ҷавохир ба охурҳои симин баста ва ба бадали коҳу алаф ҷавохир ва марворид рехта пеши эшон». Аз ин бозёфт Борбади ромишгар, ки ҳамзамони Парвиз буд, огаҳӣ дошт ва яке аз сурӯҳҳои хешро «Ганҷи гов» ном ниҳод¹.

Ситоиши гов дар асрҳои минбаъда низ ҷой дошт. Масалан, дар солҳои 70-уми асри XX аз атрофи Душанбе бостоншинос Т.Отахонов ду адад мучассамаи аз биринҷ рехтагарӣ гаштаи говҳоро

дарёфт намуд. Ҳоло ин бозёфт дар Осорхонаи бостонии Тоҷикистон ба маърази тамошо гузошта шудааст.

Ситоиши гов барои сақоиёни Хуҷанди бостон низ бегона набуд. Чунончи, солҳои 50-уми асри гузашта, бино ба нақли профессор Наримон Акрамов ҷиянаш Абдурауф Ҷӯраев аз маҳаллаи Тағи шохтутӣ Сари баландӣ, дар ҷараёни кандани таххона аз чуқурии наздик 3 метр офтобаеро дарёфт намуд, ки ба шакли гов буда, аз мис сохта шудааст. Аз байни бозёфтҳои сершумори даҳмакҳои Куркат низ чанд адад тасвири филизии гов мушоҳида шудааст.

Аз маҳаллаи ёдгориҳои бостонии хавзаи рӯди Яксарт Зарафшон бо ном «Шашличная» дастгоҳи аз гил

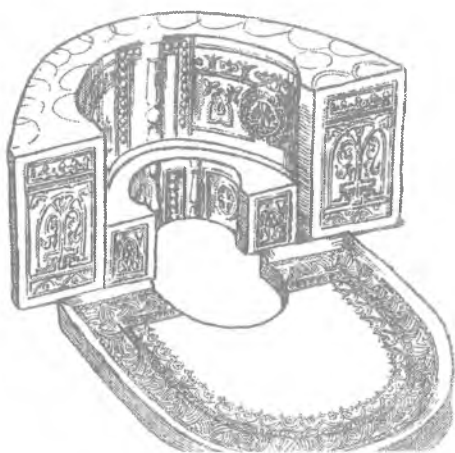
¹ Маҳмуди Гардези. Зайн-ул-ахбор.//Дурдонаҳои наср.-ҷ.1.-Душанбе, 1987.-с.100

сохташуда ва дар хумдони кулолӣ пухтагаштаи дастгоҳи кабобпазӣ дарёфт шудаанд, ки аз ду сӯи ин асбобҳо тасвири гови шохдор ҷой дода шудаанд. Замоне сокини ноҳияи Гончӣ И.Бобохонов ба Нуъмон Неъматови ҷавон ривоятеро доир ба «Гови гиллоӣ» нақл карда буд, ки он дар яке аз асарҳои бунёдии устод Неъматов Н. сабт шудааст.

Дар байни тоҷикони маҳалли баландкӯҳи Нуристони Афғонистон, ки дар гузашта Кофиристон мехонданд, ақидае маъмул будааст, ки мутобиқи он агар париро дар дуди саргини гов доранд, парӣ ҷозибар хешро ҳамоно аз даст медодааст. Аз рӯи маълумоти мардумшиноси шинохтаи тоҷик И.Мухиддинов барзгари Ишқошим дар вақти дарав ва ғарам кардани ғалла пеш аз он, ки бегоҳӣ ба хонаи худ равад, ба хотири он, ки ашхоси дуздпешае ғаллаи онҳоро ба яғмо набарад, даруни ғарами гандум саргини хушкӣ говро, ки пешакӣ аз хона ба худ оварда буд, ҷой мекард. Дар ин мисол, намунаи сеҳри дигари гов дида мешавад, ки ҳатто саргини он вазифаи «посбон»-ро дар поси шаб ба иҷро мерасонидааст.

Барзагов дар тақвими қадимаи сугдиёну тоҷикон, ки ҳоло он бо номи «Мучал» маъруф аст, мақоми устувор дошт. Чунончи, мардуми баландкӯҳи Хингоби ноҳияи Тавилдара моҳи ҳамалро «моҳи говхӯрон» меномиданд.

Хучандиён низ дар ҳамин моҳи ҳамал, чунонки дар боло ишора рафт, ба хотири пуроб шудани рӯди Такоб, дар маҳалли тангнои ин рӯд, ҳоло маҳалли мазори Хоҷаи Боқирғон, маросими қурбониرو ба ҷой меоварданд.

Дар шакл гирифтани самтҳои алоҳида

даи тамаддуни Хучанд рӯди кӯҳии Такоб аҳамияти басо хоса дошт. Ин рӯд аз қуллаҳои барфпӯши кӯҳи Давону Қашгар (аз солҳои 70-уми асри XIX қаторкӯҳи Туркистон) ибтидо гирифта аз ҷануб ба шимол сарозер ҷорӣ мегашт ва оби худро то рӯди Яксарт мерасонид. Ин кӯҳро хучандиён «Сари об» меҳонданд. Аввалҳои баҳору саршавии фасли тирамоҳ раъду барқ низ аз ҳамин маҳалли кӯҳӣ ибтидо мегирифт. Ҳарчанд аз паҳлӯи шаҳри Хучанд рӯди Яксарт ҷорӣ гардад ҳам, ба сабаби паст будани сатҳи ҷойгиршавӣ онро барои обёрӣ истифода намебурданд. Аз ин рӯд аҳоли моҳӣ ва ҳезум медоштанд. Хучандиён ин рӯдро ба амсоли рӯди Ганг дар Ҳинд муқаддас мешумориданд ва ҷашни Наврӯзро ҳамасола дар соҳили он истиқбол мекарданд.

Бино ба маъхазҳои бойгонӣ, истифодаи оби рӯди Яксарт танҳо соли 1909 оғоз ёфт. Дар ҳамин сол як муҳандиси рус, сокини маҳаллаи руснишини шахрамон дастгоҳи обкаширо дар соҳили рости рӯд, дар маҳалли деҳи Сари Туқай ё худ Сартӯқай устувор карда, як ҳиссаи ками заминҳои соҳили ин деҳаро шодоб намуда, ба

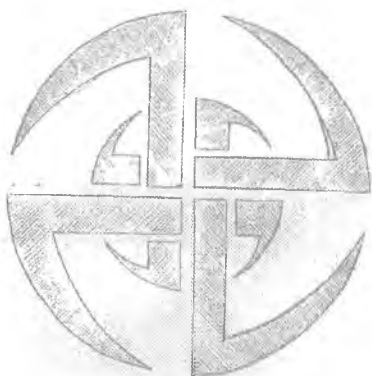
кори деҳконӣ дар ин маҳал ибтидо гузошт.

Аз рӯи маводи бостоншиносон одамони қадим дар асрҳои мису санг ва ибтидои асри биринҷӣ дар соҳилҳои рӯдҳои кӯҳии Такоб, Исфанасой, Широб (Оқсу), Ширин ва дигар рӯдҳои кӯҳӣ сукунат намуда, заминҳои начандон паҳни онҳоро ба кишту кор омода месохтанд.

Рӯди Такоб, ки ҳаётбахши ояндаи шаҳри Хучанд гашт, дар натиҷаи ба ҳам пайвастании рӯдҳои Хуросон ва Қаробулоқи қаторкӯҳи Давону Кашғар ба вучуд омадааст. Он аз ду пириҳои доманаи шимолӣ ин кӯҳ, сарчашма гирифта, дар маҳалли деҳи Узуки ноҳияи Лайлаки вилояти Боткенти Ҷумҳурии Қирғизистон, аз миёни силсилакӯҳ, аз тангии Тешиктош ба маҳалли собик ноҳияи Лайлаки вилояти Боткент гузашта, ба ҳудуди ноҳияи Бобоҷон Ғафурови вилояти Суғд ворид мегардид¹.

Рӯдҳои кӯҳии Исфарасой, Такоб ва Широб-Оқсу аз як пириҳои сарчашма гирифтаанд. Дар маҳалли деҳаҳои Андарак, Овчиқалъача ва суфакӯҳи Деҳмӯй рӯди Такоб аз байни тангиҳои кӯҳӣ ҷорӣ гашта, ниҳоят дар баромади худ аз маҳалли андаке шарқтари деҳаи Ғозиён ба ҳамвории паҳно мерасид (Архиви давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Х.1.д.2119, варақҳои 24-33).

Мушоҳидаҳо собит месозанд, ки дар қадим шоҳобҳои соҳили ростии Такоб соҳилҳоро раҳна намуда, бевосита

*Нишони ориёӣ.
Асрҳои V-VI мелодӣ*

¹ Мирбабаев А. История водоснабжения Худжанда. - с.13

аз дохили шахр қорӣ мегаштанд, ки аз ин хусус номҳои «чукурак», «чукур», «қарӣ» ва дигарҳо мисол шуда метавонад. Ин оброҳаҳо то солҳои 50-60-уми асри XX ба ҷашм мерасиданд, вале бо сабаби қатъ шудани интиқоли оби наҳри Тақоб ба шаҳри Хучанд, ин оброҳаҳо ба мисли қўйҳо аз байн рафтанд.

Бино ба баъзе ривоятҳои қадима, ки он бо ташаббуси рӯзноманигори хушсалиқа, шодравон Мақсудхон Ҳусейнов дар матбуоти русӣ роҳ ёфта буд, оби рӯди Яксарт замоне аз зери пойи дарахти маҳаллаи Тути калон қорӣ мегашт ва аҳолии ин маҳал заврақҳои хепро дар тани ин тут мебастанд. Чунонки зикр шуд, бино ба ақидаи геологи шинохта С.А.Несмеянов, маҷрои имрӯзаи рӯди Яксарт дар маҳалли шаҳри Хучанд беш аз 1,5-2 миллион сол муқаддам ба миён омадааст (ниг. Хучанднома, с. 136). Яъне рӯд дар шахрамон дар тамоми ин солҳои тӯлонӣ маҷрои худро дигар накардааст.

Мутобиқи ривоятҳои халқӣ дар замони шоҳ Хусравӣ I Анӯшервон (531-579) пеши шохобаҳои табиӣ баста гашта, оби рӯди Тақоб ба сӯи маҷрои ҳозирааш равона гардид. Дар ҳамин аср дар соҳили ростии рӯд, дар маҳалли Галатарок, андаке шарқтари пули «Ғозиён» иншооти обтақсимкунӣ бино шуд. Инчунин, низоми тақсими об дар се моҳи баҳор ва як моҳи тобистон (март, апрел, май) ба ҳукми қонун даромад. Рӯди Тақоб зиёда аз 30 иншооти обтақсимкунӣ дошт.

Дар тӯли 2 ҳазор соли ахир дар рӯди Тақоб се нуқтаи тақсими об фаъолият дошт.

1. Тақсими банди боло. Ба ин шабака наҳри Қистақўз, Ғўлакандоз, Шербӣ ва Қотма шомил буд.

2. Обтақсимкунаки мобайнӣ. Ба он наҳрҳои Шўҳак, дашти Амин, Исписор ва деҳи Қатаған шомил буд.

Зардушт

3. Обтақсимкунаки поёнӣ. Ба ин иншоот нахрҳое шомил буданд, ки тавассути онҳо маҳаллоғи дохили шаҳри Хучанд шодоб мешафтанд.

Аз ин тақсимшавии об, инчунин, ба деҳаҳои Унҷӣ, Ғозиён, Чорсӯ ва Рӯмон об расонида мешуд. Тавассути иншооти обтақсимкунии аввал ҳамчунин деҳаҳои қадими суғднишину тоҷикнишини Тақоб, Андарҳам ва Қайрағоч шодоб мешуданд, ки имрӯз ҳам дар ҳамсоғии деҳаи машҳури Овчиқалъача

қарор доранд.

Об ба ҳар кадом нахр аз рӯи қоидаи маъмул, ки онро «кубур» гуянд, ҷудо мешуд. Аз рӯи одати маъмул, навбати аввал об насиби шаҳри Хучанд ва ҷамоати Унҷӣ мешуд. Дуюм, навбати об насиби ҷамоати Ғӯлакандоз ва Хистеварз мегардид. Аз мӯҳлати умумии 90 шабонарӯзи истифодаи об 40 шабонарӯз насиби шаҳри Хучанду ҷамоати Унҷӣ мешафт, панҷох рӯзи боқимонда насиби деҳаҳои Хистерварз ва Ғӯлакандоз мегардид, ки дар ин ҷамоатҳо заминҳои кишт нисбатан зиёдтар аст.

Сарфи назар аз навбати об, рӯзесесанг об «ҳаққи ҳавзи мазор» гуфта, ба ҳавзҳои мазори Шайх Маслиҳатдин, як санг об ба беморхонаи шаҳрӣ ва як санг об «барои шаҳру роҳ» сарф мешуд ва ғайра. Воҳиди асосии ченаки оби ҷӯй «об» ном дошт. Ҳар кадом «об» боз ба 40 ё 50 воҳиди

дигар тақсим мегардид. Як қадоқ об метавонист, як таноб замиро шодоб намояд.

Тақсимоти обро миробҳо назорат мекарданд. Ҳар кадом мироб чанд нафар бандбон дошт. Чунончи, дар солҳои 20-30-юми асри XX дар наҳри марказии деҳаи Хистерварз Мирпачо Ашрафов ва Мирзоқодир Полвон миробӣ менамуданд, дар наҳри Шӯҳак Шукур Шокиров, дар Галақубур Умархон Ҳасанхонов, дар наҳри Унҷӣ Муҳаммадхон Содирхонов, писари Содирхон Ҳофиз, дар наҳри Ҷозиён Абдуқодир Бобокалонов кор мекарданд. Сарвари кулли миробҳои шабакаҳои обтақсимкунии рӯди Такоб ва Широб (Оқсу) олими тоҷик Ҳоҷӣ Юсуф буд.

Чун оби рӯди Такоб басо чуқур ва асосан дар байни дараю тангно қорӣ мешуд, ба заминҳо тавассути корезҳои сершумор об қорӣ мешуд¹. Аз ин сабаб, тарзи обёрии корезӣ қузъи муҳими шабакаҳои обёрии воҳаи Хучанд маҳсуб мегардид. Чунин усули обёри дар шаҳри Нишопур ва водии болооби Зарафшон низ ба мушоҳида расидааст. Дар Хоразм 400 чарҳоби об заминҳои беобро шодоб мекард. Дар сарғаҳи рӯди Такоб аз замонҳои қадим то рӯзҳои мо як силсила корезҳо омада расидаанд, ки дар кадом асру замон ва салтанати кадом ҳокими воҳаи Хучанд қанда шудани ин корезҳо маълум нест.

Корез чист? Муаллифи фарҳанги «Ғиёс-ул-луғот» чунин гуфтааст: «Қӯи обро гӯянд, ки музореён ва боғбонон ба санъате дар зери замин бикованд, ки оби он болои замин равон шавад».

Обёрии корезӣ асосан дар маҳалҳои наздиқӯҳӣ роиҷ буда, тавассути он бо мақсади шодоб намудани

¹ Мирбабаев А., Раҳимов Н., Шерматов К. Из истории каризов реки Ходжа Бакирганская // Уч. зап. ХГУ им. Б. Гафурова. Вып. 1(34) 2013. - с. 122-132.

кишти зироату боғот ба болои замин оби рӯду наҳро мебароранд. Устодони корезкани Хучанд аз илми Ҳандаса, риёзиёт ва соири донишҳои дақиқи замони ҳеш Ҳатман бархурдор буданд. Танҳо дар сарғаҳи рӯди Тақоб 10 корез дар синаи кӯҳ ва сангрзаҳои кӯҳӣ (шағал) қанда шудаанд, ки то рӯзҳои мо омада расидаанд. Қалонтарини онҳо корези Қизташар буда, он дар маҳалли банди оби «Ғулақандоз» қарор дорад. Корези аввал «Сари ҷӯи Қистакӯз» ном дошта, дарозии он ба 44 метр мерасад. Ин корез дар нишебии Чилкӯҳ қанда шудааст. Корези дигар дар наздикиҳои маҳалли ба ном «Банди найча» қанда шуда, дарозии он ба 47 метр мерасад. Баландии корез ба 1,80 метр, бараш ба 1,90 метр мерасад. Дарозии умумии наҳри Ҳистеварз ба 20 километр расида, он дар нишебии кӯҳ қанда шудааст. Профессор С.Асадуллоев ривоятҳои халқиро оид ба ин корезҳо ба ҷоп расондааст (Илм ва ҳаёт, 1989, с.1). Муаллифи ин сатрҳо низ соли 1996 корезро сарғаҳи наҳри Ғулақандоз дидааст. Дарозии умумии корез ба 7 метр мерасид. Ҳанӯз соли 1951 дар ҷараёни сохтани банди оби «Ғулақандоз» ин корез аз байн рафта буд. Дарозии умумии наҳри Ғулақандоз ба 30 километр расида, оби он то деҳаи Ғулақандоз ҷорӣ мешуд. Наҳри Ҳитойреза низ, ки он паҳлуи наҳри Ғулақандоз ҷорӣ мешуд, низ тавассути корез аз рӯди Тақоб бароварда шудааст.

Оби наҳри Шербӣ, наҳри Шӯҳак, ҷӯи дашти Амин, Қотма, Чорсу ва дигарҳо низ ба рӯи сатҳи замин маҳз тавассути корезҳои зеризаминӣ оварда шудааст. Бино ба ривояти мавҷуда корези Қизтешарро марди муге қандааст, ки ӯ Ҳирси Аваз ном дошт. Муғ Ҳирси Аваз худ аз деҳаи Ҳистеварз буд. Ӯ корезро танҳо меканд. Дуҳтари Ҳирси Аваз ҳар рӯз дар вақти ҳуроки пешин

ба падар гизо меовард. Рӯзе аз рӯзҳо, вақти ба итмом расидани корез духтарак ба даст чокро гирифта, ба кандани корез мепардозад. Андак муддат нагузашта, корез сӯрох мешавад ва бо он рӯшной медарояд. Муғ аз ин амали духтараш хашмгин шуда, ба ӯ хитоб мекунад, ки «Ман моҳу солҳо хун хӯрдаю ҷон канда, корезро кандам, аммо акнун он бо номи ту машҳур мешавад?». Аз хашм нафаромада, духтарашро чок мекунад. Аз ин сабаб ровиён нақл мекунанд, ки корез номи «Қизтешар»-ро гирифтааст¹.

Дар болооби дараи Такоб ёдгориҳои фарҳангии аҳолии сугднаҷод хеле фаровон ба ҷашм мерасанд, ки мутаассифона қисме аз онҳо ба ҳудуди ҷумҳурии ҳамсоя мондаанд. Дар таҳқиқи он саҳми бостоншиноси москватӣ, зани хунсалиқа Г.А.Брикина хеле калон аст. Дар деҳаи Овчи Қалъача, аз соҳили рости рӯди Такоб, дар маҳалли мактаби таҳсилоти ҳамагонӣ қалъае бо номи Муғ ҷой дошт. Ёдгории номбурдаро соли 1897 М.С.Андреев таҳқиқ намуда, бозёфтҳояшро ба осорхонаи кишваршиносии шаҳри Самарқанд супурд. Солҳои 30-юми асри XX қалъа аз байн рафт. Аҳолии ин ҷо «Муғ» гуфта, нағравони ойини зардуштӣ ва оташпарастонро мефаҳмиданд.

Ҷушнӣ корезҳои аз лиҳози муҳандисӣ нодир, ба амсоли корези Тағояк, силсилакорезҳои Оби Шир (Оқсу) ва ғайруҳу дар якҷоягӣ бо даҳмакҳои нодир ва сершумори деҳи Куркаи, ки онҳо низ бо тарзу усули корезканӣ дар синаи кӯҳи Ширин канда шудаанд, шаҳодат медиҳанд, ки байни аҳолии муқимии сугднаҷоди қаламрави Хучанд дар асрҳои аввали ҳазораи якуми милодӣ, шояд аз ин ҳам пештар, як ҷамоаи устоҳои корезкану даҳмаканҳо вуҷуд

¹ Гаффоров У., Гаффоров Н. Хистеварз.-2009.-с.28

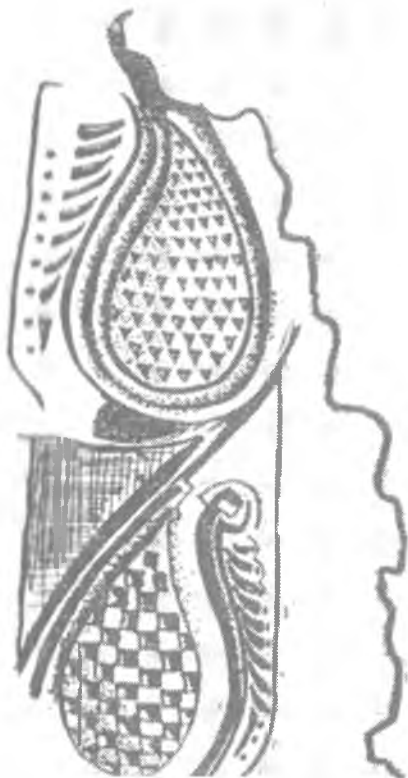
дошт. Хунари корезканӣ аз авлод ба авлод мегузашт. Масалан, бостоншиноси ҷумҳурии А.Билолов, ки корези деҳи Тағоякро мавзӯи омӯзиш қарор дода буд, овардааст, ки ҷуқурии чоҳи корези мазкур то ба ҷиҳил метр мерасид.

Дар асрҳои қадим воҳаи Хучанд аз захираи фаровони табиӣ басо ғанӣ буд, ки сарчашмаи созандагӣ бунёдкирии одамонро ташкил мекард. Муаллифи рисолаи «Меҳмонномаи Бухоро» Фазуллоҳи Рӯзбихон табиати ҳавзаи рӯди Сирро «ҳоки анбарсиришти бихишти ҷовидон» номида буд. Воқеан ҳам рӯдхонаҳои кӯҳии Тақоб, Испонисой, Широб (Оқсу), Ширинсой ва дигарҳо, ки дар таркиби обашон қариб кулли навъҳои маъдани ҷадвали Менделеевро доштанд, боиси ҳосилхезии заминҳои ин ҷо гардиданд. Аз ҳамин сабаб шаҳри Хучанд ва деҳкадаҳои атрофи он, ба амсоли Унҷӣ, Рӯмон, Кулангир, Шайхбурҳон, Пулчуқур, Чорсӯ, Ғозиён асосан ба парвариши дарахтони мевагии донакдор, деҳаҳои Куркат, Нови ноҳияи Спитамен ва Ҷаббор Расулов ба парвариши зироатҳои ғаллағӣ, шолікорӣ ва рустаниҳои полизӣ тахассус доштанд. Аз рӯи маълумотиҳои оморӣ соли 1910 дар ҳудуди девори шаҳри Хучанд зиёда аз 400 боғи мева ҷой дошт.

Дар Хучанд ва деҳаҳои атрофи он ба амсоли Унҷӣ, Рӯмон, Кулангир, Шайхбурҳон, Пулчуқур, Чорсӯ, Ғозиён ва ғайруху асосан дарахтони мевадиҳанда, аз қабili дарахти зардолу, ангур, чормағз, бодом парвариш мекарданд. Эдуард Шефер дар асари хеш «Шафтолуҳои тиллоии Самарқанд» аз боби ин ва дигар хушкмеваҳои болаззати шаҳрҳои Осиёи Марказӣ маълумоти муфассал додааст, ки истехсоли Хучанд будани баъзеи онҳо аз эҳтимол дур нест¹. Хучанд, ҳамчунин, дар ин асрҳо

¹ Шефер Э. Золотые персики Самарканда. - М., 1981. - с. 192

равобити минтақавии иқтисодиро бо шаҳрҳои Фарғона, Чоч, Илок, инчунин, шаҳрҳои поёноби рӯди Сир устувор намуда ва дар бозори тиҷоратии ШБА бахусус дар истеҳсоли ва истихроҷи маъдани симоб, нуқра, тилло, навшодир ва дигар маъданҳо ҳамчун шарикӣ бозътимод шинохта шуд.

*Намунаи аз хунари устоҳои гачқори Хуҷанд.
Асрҳои X-XII*

ФАСЛИ 8.

ВОҲАИ ХУЧАНД ДАР ЗАМОНИ ДАВЛАТДОРИИ ҲАЙТОЛИЁН

Оид ба Хучанди замони салтанати давлати Юнону Бохтар ва Кӯшониёни Бузург ба ҷуз тангаҳои нукрагии зарби давлати Рим, ки дар деҳаи Мучуми ноҳияи Ғонҷӣ кашф шудаанд ва сиккаҳои зарби давлати Чин, ки аз маҳалли Куркат, Ширинсой ва аз қабристонҳои қадимаи Исфара ба даст омадаанд, маълумоти мушаххасе дар даст надорем. Ин бозёфтҳо аз ҷойдоштани равобитити ҷоратии шаҳри Хучанд ва воҳаҳои тобеи он бо давлатҳои қадими Шарқ ва Ғарб шаҳодат медиҳанд.

Аз миёнаҳои асри V дар ҳаритаи сиёсии Осиёи Марказӣ қабоиلى ориёнажоди ҳайтоли зухур намуданд. Туркшиносии машҳури шӯравӣ Л.И.Гумилев қабоиلى начандон калони ҳафтолиҳо дар ҷараёни кӯчиш аз ноҳияҳои шимолу шарқӣ ба сӯи вилоятҳои ҷанубӣ, тасодуфан чанд муддат дар ихотаи қабоиلى туркнажоди жужаниҳои Туркистони Шарқӣ монда, аз мавҷудияти худ маълумоте намедоданд. Чунонки дар китоби «Тоҷикон»-и Бобоҳон Ғафуров омадааст, ҳафталҳо дар наздикии солҳои 467-470 бо намояндагони охирини давлати Кӯшониён ҷангида, дар ниҳоят Суғдро ба даст дароварданд¹.

Дар ибтидои асри VI Ҳафтолиён давлати бузурги ҳеҷро ташкил доданд, ки ба ҳайъати он ҳоки имрӯзаи Афғонистон, қисми зиёди Мовароуннаҳр ё худ Вароруд, вилоятҳои шимолӣ Ҳиндустон ва қисми зиёди Туркистони

¹ Ғафуров Б.Тоҷикон.-Душанбе,1998.-с.264.

Шарқӣ го девори бузурги Чин, шомил буданд. Бино ба ғайрофи кулли муҳаққиқин забони ҳафтолиён забони боқтарин, яъне забони миёнаи эронӣ ҳисоб меёфт.

Онд ба пайдоиши қабоили ҳафтолиён муаррихон андешида муҳташф доранд. Масалан, бостоншиноси шинохта А.Н.Бернштам ханӯз дар аввалҳои соли 1950 онд ба пайдоиши ҳафтолиён андеша ронда, дар асоси маводи бостонии мавзёҳои дашти Толос ва Чу ватани ҳафтолиёнро боқооб ва миёноби рӯди Сир доништа буд. Муҳаққиқи машҳури ҷониби К.Еноки ватани ҳафтолиёнро бархашон ҳисобндааст. Дарғар Л.И.Гумилев низ ин пешниҳоди К.Енокиро дастгирии намуд.

Аввалин В.А.Литвинский, ки солҳои 50-уми асри XX муғхона ва қургонҳои дашти Ашт, Исфара ва дигар маҳалҳои водии Фарғона ва баҳусус муғхонаҳои дутарафи ситорқуҳи Меваул ва қуҳи Қурамаро ҳафриёт намуда, ҳафтолиёнро аҳолии таҳҷойи ҳавзаи миёноби рӯди Сир ва Чирчик доништа буд. Воқеан ҳам дар Тошканди имрӯза аз ҷониби бостоншиносони Ёзбекистон М.И.Филанович ва Ю.Ф.Буриков садҳо осори даҳмаю даҳмақо ва ғайраҳо ошкор шудаанд, ки ба асри V-VII мансубанд. Аз ҷониби маросими ёдбуди аҷдодии ҳафтолиён, ки дар маросими Хшум доир мешафт, сайёҳони Чин низ ахбор навиш кардаанд.

Ҷунони, мутобиқи ахбори солномаҳои хитой дар Ши (маҳалли Тошканд) иншооти меъморие ҷой доштааст, ки дар миёнаҳои он суфаи баланд ҷойгир будааст. Ҳар сол дар ин ҷо маросими аз доир мешудааст. Дар рӯи суфаи баланд «... зарфи тиллоиро мегузоранд, ки андаруни он ҳовистари ҷасади сӯзонидаи шахси ғавтидаи волии шахр ҷой дорад, баъд он зарфро дар гирди тахт мегардонанд

ва гулу мева мепошанд ва волию ашрофро гӯшти курбонӣ медиханд». Ин ҷо сайёҳони Чин андаке иштибоҳ намудаанд. Ҳафталиён низ ба амсоли суғдиён мурдаҳои хешро дур аз шаҳр дар даҳма гузошта, бо гузашти як сол, дар арафаи расидани Наврӯз, дар ҷашни Хшум косахонаи сар ва чанд устухони дасту пой мурдaro дар оссуария танбрикҳо ҷой дода, сипас онро дар устухондон ё худ, аз рӯи маъхазҳои асри X, дар студонҳо мегузоштанд. Чун соҳиби устухон ба волии Чоч ё худ Ши тааллуқ дошт, аз ин сабаб танбрики ӯро аз тилло созонида буданд.

Эҳтимол меравад, ки дар миёнаҳои асри V дар ҷараёни ҳаракат аз Туркистони Шарқӣ ба сӯи водии Фарғонаю Суғди марказӣ ва шаҳри Хучанд ва қабоиلى калони ҳафталиён дар Куркат муқимӣ шуданд. Дар ҷараёни ҳафрийети даҳмаҳои машҳури Куркат, ки дар самти ҷанубӣ-шарқии офтобрӯи қаторкӯҳи Ширин канда шудаанд, зиёда аз 10 адад даҳмак таҳқиқ гашта, осори зиёда аз 800 косахонаи сари одам дарёфт гардид. Андаке ғарбтари ин даҳмаҳо, дар маҳалли нисбатан дастнораси кӯҳи Ширин, 8 даҳмаки рӯ ба самти офтоб нигаронидашуда ҷой доштанд. Дар масофаи наздик 200 метр аз харобаи Ширин осори зиёда аз 20 даҳмак ва нишемангоҳҳои парандаҳои лошахӯр ошкор карда шуд¹. Ин маҷмааи бузурги оини зардуштӣ буда, аз эҳтимол дур нест, ки аҳолии Хучанди асрҳои V-VIII низ мурдаҳои хешро ба аробаҳо бор карда, ба ин маҷмаа интиқол медоданд ва соле дар давоми панҷ рӯзи ҷашни Хшум ба аёдати руҳу арвоҳи пайвандони хеш меомаданд.

Дар тӯли зиёда аз 50 соли ҳафрийети Қалъаи шаҳри Хучанд, ва маҳалҳои атрофи он, ба истиснои чанд адад

¹ Мирбобоев А. Даҳмаки Курката: Раскопки и исследования// Древняя Уструшана.- Душанбе, 2003.- с. 267-563

хум, ки андарунаш устухони одамӣ буд, ҳамчунин чанд поран оссуария бостоншиносон осори дигари маросими дафнии онни зардуштиро дарёфт накарданд. Аз деҳаи Такоб ва Капроғочӣ болооби рӯди Такоб бостоншинос Г.А.Брыкина як силсила устухондон наусро дарёфта хафрист намуд, ки онҳо дар зардхоки доманаи шимолии каторкухи Туркистон бо усули махсус кофта шудаанд.

Беруни дар «Осор-ул-бокия» ёдрас намудааст, сундиён дар ин панҷ рӯз барои мурдаҳои хеш ғизо, шароб месварданд ва мотам мегирянд. Дар Хоразм, вилояти Марв, дар Самарқанду Бухоро ва Панҷакенти қадим ин дарамаҳд дар масофаи 20-30 км дуртар аз шаҳр ва маҳалҳои аҳолинишин қарор донданд.

Чунонки барида дар рисолаи «Дахмаҳои Куркат: хафрист ва тадқиқ», (Душанбе, 2003) зикр карда будам, русуми дафнии дини зардуштӣ дар водии Фарғона ва Чочу Шок танҳо дар садаҳои IV-V ба расмият даромад. Шунини, собит шудааст, ки маросими дафни дини зардуштӣ инда аз 50 намуд дошт. Дар ҳар маҳалл вобаста ба шароити муҳит тарзи дафни ба шароити ҳамон маҳал мувофиқ буд нигоҳоб менамуданд.

Чунонки маълум аст, роҳибони зардуштӣ чунин нигоми расми дафнро қори кардаанд, ки он ба навиштаҳои Авасто асос ёфтааст. Русуми дафнии зардуштӣ дар боби «Вандидод»-и Авасто ба пуррагӣ омадааст. Дар яке аз бахшҳои Авасто чунин омадааст: «Замине, ки сагон ё мардумон бар он мурда бошанд, бояд то як сол кишт нашуда раҳо шавад». (Авасто, с. 456).

Дар бахши севуми Вандидод боз чунин омадааст: «Чун тобистон сипарӣ шавад ва зимистон фаро расад, маҷдонарастонгӣ бояд бикунанд? Аҳуро Маздо посух дод:

Дар ҳар хонае ва ҳар кӯе бояд се када барои ниғаҳдории мурдагон бисозанд. Эй дорои ҷаҳони астуманда! Бузургии ин кадаҳои мурдагон чӣ андоза бояд бошад? Ахуро Маздо посух дод:

Чандон бузург, ки сари барафрошта, поҳои кашида ва дастҳои гушударо наёзорад»¹.

Дар идома боз чунин омадааст: «Бояд мурдаро ду шаб ё се шаб ё як моҳ дар он ҷо ниғаҳ доранд, то бадон хангом, ки парандагон ба парвоз дароянд, гиёҳон бируянд, селобҳо равон шаванд ва боди баҳорӣ обҳои рӯи заминро бихушконад. Пас ҳамин ки парандагон бар парвоз даромаданд, гиёҳон рустанд, селобҳо равон шуданд ва боди баҳорӣ обҳои рӯи заминро хушконад, маздопарастон то як сол тани мурдаро дар дахма дар офтоб гузоранд... Пайкараи мурда бояд чандон дар дахма бимонад, ки борон бар он ва бар ҳамаи дахма фуру борад, бозмондаҳои чиркинро шӯяду парандагон мурдаро бихӯранд». (Авесто, с. 449)

Аҳолии чорводори соҳили рӯи Сир, чунонки дар боло ишора намудем, мурдаҳои хешро дар муғхонаҳо мегузоштанд, ки аз санг бино мегаштанд. Осори муғхонаҳо дар кӯҳҳои Қурама ва доманакӯҳи Ашт бо микдори зиёд то рӯзҳои мо маҳфуз мондаанд. Муғхона низ як шакли дахма буда, ба шароити муҳити аҳолии чорводор мутобиқ афтадааст.

Дар Хучанд ва ноҳияҳои атрофи он дар танбрик ва фарвартик гузошта ба зимин ғуронидани устухони майит бисёр ба ҷашм расидааст. Дар хумҳои расмии тоҷикӣ нигоҳ доштани устухони майит низ ҷузъи одати дафнии зардуштӣ ба шумор меравад. Чунин хумҳо дар дижи

¹ Авесто-с.461

Хучанд, деҳаҳои Арбоб, Унҷӣ, Чорсӯ ва Тиллотеппаи наздикиҳои осониҳои Зумради ноҳияи Исфара ва дигар маҳалҳо ёфт шудаанд. Масалан, соли 1979 ронандаи трактор Мансур Маҳмудов аз участкаи №45-уми деҳаи Унҷӣ, дар ҷараёни тахту ҳамвор намудани замин чанд тона хум ёфт, ки даруни онҳо устухони майит ҷойгир буд.

Дар Вандидод, яке аз иншоотҳои зардуштӣ, ки дар он фасли зимистон ҷасади маитро ниғаҳдорӣ менамуданд, «ката» номидани шуд. Истилоҳи дар байни тоҷикзабонони Хучанд маъруфи «ката», яъне ҷойи нишасти тобистона, ҳамаҷунин «ката»-ҳои ниғаҳдории мурғ ва дигар ҷонварон, аз ҷониби «ката»-и авастӣ реша гирифтааст.

Дар ҷараёни ҳифзи даҳмаҳои 1-2-и Куркат бостоншиносони табириҷанимдошт се адад брактата ёфтанд. Дар рӯи ду сикка қиёфаи шох тасвир шудааст. Дар бостоншиносии ин намуди сиккаҳо бо номи «брактеата» маъруф буда, бо сабки сиккаҳои қайсари Рум тайёр гардидаанд. То ба имрӯз аз ёдгориҳои Суғду Хоразм ва Фарғона, аз ҷумла аз харобаи Панчикенти қадима, аз қушви Чинхуҷра, қоти афшини Истаравшан-Бунҷикат ва мутхонаҳои даҳмаҳои Чоч ва ғайруҳо наздик зиёда аз 30 адад брактатаҳо ба даст омадаанд.

Чехран оддони дар брактеатҳо тасвир шуда, ба чехран мардуми ҳафталиён шабоҳат дорад. Бостоншиносии варанда А.М.Беленитский чунин ҳадс задааст, ки брактатаҳои нишони авлодӣ буда, онҳоро дар маросими афшини ман ба сари синаи мурда мегузоштанд, то ки волидайнӣ манг, дар маросими хашни Хшум ба зиёрати қадим рафта, аз рӯи ин сиккаҳо мурдаашонро шиносанд.

Аммо ҳақли авому тилидаст, чунонки дар бостоншиносии аниқ шудааст, ба сифати нишон аз тамғаҳои

истифода мебурданд. Кулолон тамғаи авлоди ро дар рӯи лӯндаи гил фишурда, баъди дар офтоб хушконидаи дар хумдонҳо мепухтанд. Дар бостоншиносӣ ин нишонро «булла» меноманд. Онҳоро дар тичорат чун нишонаи молӣ ба халтаҳои бор мезаданд. Чунин нишонҳо аз оташкадаи Панҷакенти қадима, шаҳраки Харашкети Чоч ва аз дигар ёдгориҳо низ дарёфт шудаанд.

Ин ва дигар мисолҳо, бахусус косахонаи сари маитҳои дахмаҳои Куркат собит месозанд, ки дар асрҳои V-VIII миқдори калони аҳолии Хучанд, Куркат, инчунин, деҳкадаҳои маъруфи он даврро аҳолии ҳайтолиёни ориёитабор ташкил медоданд. Дар нимаи дуюми асри XIX гуруҳи донишмандони Русия аҳолии Хучандро ориёинаҷод арзёбӣ карда буданд. Масалан, як муаллифи гумноми рус сифатҳои Хучандро як-як ба қалам дода, дар ғояти сухан чунин навишта буд: «Хучанд шаҳри саноатист, шаҳри тоҷикон, ҳамон тоифаи ориёӣ, ки замоне дар қулли сарзамини Осиёи Миёна сукунат дошта ва бо эрониини муосир ҳамқавму ҳамнаҷоданд» (Туркестанский сборник, Т.73).

Ҳайтолиён, чунонки дар маъхазҳои чинӣ омадааст, бо кишварҳои ҳамҷавор, бахусус бо давлати Чин равобити ҳасана доштанд. Ҳайтолиён соли 456 ба Чин аввалин сафири худро равон намуданд. Дар Ғарб рақиби асосии Ҳайтолиён Эрони Сосонӣ буд. Рақобати Ҳайтолиён бо Сосонииён дар масъалаи аз ҳудуди Эрон гузашта, ба Бичонс (Византия) бурдани матоъҳои абрешимӣ, дар замони шоҳи Сосонӣ Пирӯз (459-484) хеле тезутунд гашт. Дар таърихҳо омадааст, ки Сосонӣҳо се дафъа бо Ҳайтолиён ҷангидаанд. Вақте Пирӯз бори сеюм ба дасти Ҳайтолиён асир афтод, Эрон бо Ҳайтолиён ба андозаи 30 бори хачир товори ҷанг дод.

Аз рӯи навиштаи муҳаққиқи ҷопонӣ К.Еноки, Ҳайтолиён бо Чин равобити хуби дипломатӣ низ доштанд. То соли 563 торумор шудани Ҳайтолиён онҳо ба Чин 13 сафорат равон намуданд, ки ҳамаи онҳо дар солномаҳои дарбори Чин сабти ном шудаанд.

Дар асрҳои VI-VII шаҳрҳои Хучанд ва Самарқанд, ки истехсолкунандагони калони матои абрешимӣ буданд, дар Роҳи Бузурги Абрешим ба яке аз рақибони асосии давлати Сосониён ва Туркони Ғарбӣ табдил ёфтанд. Баъди ба сари қудрат омадани Хусрави I Анушервон (531-579) соли 563 дар натиҷаи суқасди якҷояи Сосониён ва Туркони Ғарбӣ ҳарифи ғайбӣ онҳо дар тичорати абрешим - Ҳафтолиён аз миён бардошта шуд.

Аноҳито. Олиҳаи об ва гиёҳ

Вазъи сиёсии ин солҳоро Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» барҷаста тасвир намудааст. Охириин шоҳи Ҳайтолиён Хотифардарин ҷангинобаробар ҳалок шуд. Иттифокчиён баъди гуфтушуниди тӯлонӣ ба қувваҳои боқимондаи Ҳайтолиён аз маҳалли вилояти таърихии Ҷағониён ҷой доданд, ки он ба маҳалҳои имрӯзаи Деҳнав ва Сари Оснӣ, ки аҳолии ин минотиқ низ қуллан тоҷиканд, рост меояд. Ҳайтолиён ба ҷои Хотифари дар ҷанг ҳалок шуда, писари ӯ Ҷағонишро шоҳи Ҷағониён интиҳоб намуданд. Шикастаи Ҳайтолиён дар байни солҳои 563-567 ба вуқӯъ нафвастааст.

Мулки Чағониён ё худ Сағониён ҳавзаи дарёчаи кӯҳии Чағонрудро фаро мегирифт. Дар асрҳои VII-VIII он вилояти давлатманд ва обод маҳсуб мешуд. Дар асрҳои VI-VII волии Чағониён ба Чин чанд маротиба сафир равон карда буд ва дар байни 20 вилояти худмуктори кишвар обрӯю эътибори зиёд дошт. Ӯ кӯшишҳои аз сари нав дар атрофи як давлат муттаҳид намудани хоки Варорӯдро низ пеш гирифта буд. Аз шӯроати ҳайтолии ханӯз дар асри X Балъамӣ низ оғаҳӣ дошт ва истилоҳи «ҳайтол»-ро «зӯрмард» маънидод намуд.

Ба мавзӯи ҳайтолии ё худ ҳафталиҳи таваҷҷӯҳ зоҳир намудани банда боз аз он сабаб аст, ки дар «Тоҷикон»-и Бобоҷон Ғафуров баъзе аз саҳифаҳои таърихи ин халқи эронитабор ва дар воқеъ шӯҷоъ аз назар дур афтадааст.

Дар соли 1963 бостоншинос Л.И.Албаум дар чараёни ҳафриёти яке аз китъаҳои харобаи Афросиёби Самарқанд ҳуҷҷати муҳими дипломатиро пайдо намуд. Дар санади мазкур, ки феълан «эътиборнома»-и сафири Чағониён ном дорад, манзараи ба Самарқанд ташриф овардани сафирони мулки Чағониён дар яке аз толорҳои кохи шӯҳони Суғд дар Афросиёб бо санъати зебо тасвир шудааст. Бино ба навиштаҷоти тасвир, дар таърихи соли 630 шӯҳи Чағониён Турантош ба Самарқанд дабири хеш Пукарзодаро ба ҳайси сафир мефиристад. Матни эътиборномаи сафирро, ки баъдан он дар девори қаср сабт шуда буд, суғдшиноси маъруф В.А.Лившис ба забони русӣ тарҷума намудааст. Дар матн чунин омадааст: «Вакте шӯҳи Суғд Вархумон аз авлоди Унаш ба вай (фиристода) наздик омад, фиристода даҳон кушод: «Банда дапирпати Чағониён (бо номи) Пукарзода. Аз номи шӯҳи Чағониён Турантош ҳурмати шӯҳро иҷро

дорам. Ва ту (эӣ шоҳам), хавотир мабош аз ман оид ба донистани худоҳои самарқанд. Ман аз онҳо огаҳӣ дорам ва ман ба шоҳи (Самарқанд) осебе намеорам. Эӣ шоҳ, дар имонӣ ва осудагӣ бош. Ва шоҳ Вархумон аз авлоди Унаш уро иҷозат дод. Пас, фиристодаи Чоч даҳон кушод»¹.

Дар асрҳои VII-VIII ҳудуди Чағонийён дар самти ҷануб то шаҳри сернуфузи Тирмиз ва дар машриқ то Вашгир ва Шумон рафта мерасид. Давлати Ҳайтолиён наздики 130 сол дар хоки Вароруд салтанат дошт². Ин давлати ориёинажод муддати кӯтоҳ бошад ҳам, истиклолияти кишварро аз ҳамлаи Туркони Фарбӣ таъмин намуд. Вале мутаассифона, чунонки ин ҳодиса дар таърих зиёд рӯй додааст, ин хонадон аз арсаи таърих дур афтод. Аммо, ин хонадон дар Чағонийён боз наздик 200 сол пойдор монд ва охириинч намояндагони он бо номи Оли Муҳтоҷ дар асри X фармонравой доштанд.

¹ Мирбобоев А., Юсупов М., Каримов М. Муқаддимаи таърихи дипломатияи тоҷик.-Хуҷанд, 2009.-с.49

² Исоматов М. Эфталитское государство и его роль в истории Центральной Азии.-Душанбе, 2012.-с.182.

Ф А С Л И 9.

ЧАШНҲОИ СУННАТИИ ШАҲРИЁН

Ба катори чашнҳои суннати хучандиён чашни Хшум, Наврӯз, Меҳргон ва Сада шомил буда, хучандиён онҳоро аз қадим бо шаҳомати хоса ид мекарданд.

Чашни Хшум. Ин чашн аз даврони қадим сарчашма мегирад ва ачдоди мо суғдиёни бостон онро «Хшум» меномиданд. Мутобиқи тақвими суғдиён маросими Хшум одатан панҷ рӯз пеш аз чашни Наврӯз фаро мерасид. Эронӣ ва Хоразмӣ қадим низ ин маросимро дар охири моҳи фарвардин истиқбол ва чашн мегирифтанд, ки он ба арафаи Наврӯз рост меомад.

Истилоҳи Хшум аслан номи моҳи дувоздахуми тақвими суғдӣ аст. Мувофиқи тақвими суғдиён як сол аз 12 моҳи 30-рӯза иборат аст ва чунонки Абӯрайҳони Берунӣ меоварад, суғдиён дар поёни ин сол боз панҷ рӯзи хосае доштанд, ки онро ба дувоздах моҳ илова намоем, сол 365 рӯз мешавад. Суғдиён ин панҷ рӯзи охиринро «панҷӣ» мегуфтанд ва ин рӯзҳо Ҳарсад, Наҳандан, Раҳшан, Ванозан ва Ордумис ном доштанд¹. Суғдиёни хирадманд маҳз ин панҷ рӯзро ба хотири неки ғариштагони хеш мебахшиданд. Ин суннат ҳанӯз ҳам аз байн нарафтааст. Ба ёд оред «Оши сол»-ро пеш аз хатнатӯй. Зиёрати аҳли кубур дар арафаи иди Рамазон, Қурбон ва Наврӯз аз идомаи мантиқии ҳамин Хшуми суғдӣ маҳсуб мешавад².

Абӯрайҳони Берунӣ дар «Осор-ул-боқия» меорад, ки «дар охири моҳи Хшум аҳли Суғд ба мурдагони пешини худ гиря мекунанду бар онҳо навҳа месозанд ва

¹ Берунӣ. Осор-ул-боқия.-с.257

² Ёқубов Ю. Ёдгориҳои болооби Зарафшон.-Душанбе, 1977.-с.31

рӯйҳои худро меҳарошанду барои мурдагон таому шароб мебаранд».

Ин маросим бо густариши ислом гум нагашт. Дар садаҳои VIII-X он дар байни зардуштиён бо номи «Парвардагон» шӯҳрат ёфт. Маънии «Парвардагон» чист? Берунӣ дар китоби «Ут-Тафҳим» чунин посух додааст: Панҷ рӯзи пасин андар обонмоҳ. Ва сабаби ном кардани он чунин аст, ки габракон (яъне оташпарастон) андар ин панҷ рӯз ғизо ва шароб диҳанд равонҳои мурдагонро. Ва меғӯяд, ки хони мурда биёяд в-аз он ғизо гирад.

Ин русуми сугдиёно софироии давлати Чин ва Бичонс (Византия) низ борҳо шарҳ додаанд. Чунончи, дар солномаи дарбории «Бейши» ва «Таншу»-и давлати Чин, ки ба асрҳои V-VI милодӣ мансуб аст, омада, ки ҳокими Кан (Самарқанд) ва Чоч (Тошканд) дар рӯзҳои охири моҳи шашуми қамарӣ дар «кешу маъбадҳо ба ҳам ғирд омада, ҷашни поси хоҷири аҷдодро сомон медиҳанд. Онон ҷоми тиллоиро, ки дар он ҳокистари мурдаи аҷдодӣ маҳфуз аст, дар сари мизе гузашта, дар атрофи он ғирд омада, гузаштагонро ёд мекарданд ва ба ҷом рустаниву гулҳои хушбӯии тару тозаро пош медиҳанд».

Сугдиёни одӣ низ дар ин панҷ рӯзи маросими Хшум ба сари даҳмаку устодонҳо рафта, андаруни он равоқҳо хӯрок ва ҷоми шароб мегузоштанд. Пасмондаҳои ин русуми аҷдодӣ дар ҷараёни қобишҳои даҳмақҳои Куркат, дар ноҳияи Спитамен ва наусҳои Панҷакент соли 1947 ошкор гардид. Ин маросим дар деворнигораҳои харобаи Панҷакент, Афросиёб, Бунҷикати Шахристон ва дигар ёдгориҳои кишвар тасвир ёфтааст.

Мардумшиносони тоҷик, бахусус, устоди Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобочон Ғафуров Усто Ҷаҳонов суннатҳои Хшумро дар рӯзгори тоҷикони

кӯхистони Сух, Чусту Косон, Кӯчкаку Ғӯлакандоз ва дар дигар маҳалҳои тоҷикнишини вилоят ва берун аз он мушоҳида намудааст. Масалан, аҳолии Суҳи вилояти Фарғона дар шаби фаро расидани маросими Хшум бо мақсади шод намудани фариштаҳо ба сари қабри наздиконашон шамъ ва чойнику пиёлаи чой мегузоштанд. Аҳолии Кӯчкаки ноҳияи Конибодом бошад, ба сари қабри гузаштагон шамъ мегузоштанд. Ё худ дар овони қадим, мардуми деҳи Ғӯлакандоз ва Оқтеппа, ки сар то сар дар гузашта суғднаҷод буданд, дар арафаи Наврӯз қабри пайвандонро зиёрат намуда, ба сари қабрҳо чойники чой ва косаи ғизо мегузоштанд.

Мардумшиносон ва бостоншиносони Иттиҳоди Шӯравӣ М.Дяконов, С.Толстов, С.Токарев, С.Снесарев, Н.Кисляков, У.Чаҳонов ва дигарон ин русуми соф халқиро, ки он асосан дар байни пайравони оини зардуштӣ роиҷ буд, ҳамчун аломатҳои боқимондаи кишоварзони кишвар оид ба табиати миранда ва аз сари нав эҷешаванда маънидод карда буданд.

Чашни Наврӯз. Наврӯзи ҳуҷастапай таърихи зиёда аз панҷ ҳазорсола дорад. Ин иди халқӣ дар кухнатарин осори хаттии халқҳои эронитабор-китоби муқаддаси Авесто ва дар Ригведа асоси илмӣ худро ёфтааст¹. Таърихи пайдоиши Наврӯз ва расму оини чашнгирии он дар воҳаи Хучанд мавзӯи доманадор аст. Ин чашн бо тақвими хуршедӣ алоқамандии ногустастанӣ дорад. Дар «Шохнома»-и Фирдавсӣ ва дар «Осор-ул-боқия»-и Абурайҳони Берунӣ омадааст, ки «чун Чамшед ба шохӣ расид, динро аз нав кард. Ва ин кори хеле бузург ба назар омад ва он рӯзро, ки рӯзи тоза буд, Чамшед ид гирифт, агарчи пеш аз ин ҳам

¹ Алиасгар Ш. Наврӯз и источник творения... // Навруз как явление мировой культуры. Душанбе, 2012. - с. 65

Наврӯз бузургу муаззам буд». Қамшед давомати солро 365 рӯзу чоряк соат муқаррар сохт.

Ин ва дигар масоили тақвими ҷашнгирии Наврӯз дар рисолаи арзишманди шоир ва олим Умари Хайём «Наврӯзнома» ба пуррагӣ ҳаллу фасл шудааст. Ёдрас менамоям, ки то ислоҳоти тақвим аз тарафи Умари Хайём дар расадхонаи Исфаҳон дар соли 1074, ки бо номи тақвими Шаҳриёрӣ ёд мешавад, рӯзи истиқбол ва ҷашнгирии Наврӯз, ба қавле мелағжид. Дар баъзе аз маҳалҳои ҳавзаи рӯдҳои Зарафшону Сир, аз он ҷумла дар Бухоро, Самарқанд, Хучанд ва дигар шаҳрҳои водии Фарғона, вобаста ба шароити иқлими муҳит, Наврӯзро дар ҳафтаи аввали моҳи март истиқбол мекарданд¹. Барои мисол ҳикояти устод Садриддин Айний «Сайри Шамсобоҳ» ва «Таърихи Самарқанд»-и адабиётшинос Расул Ҳодизодаро ёдрас менамоям, ки аз хусуси иди Сари соли ин маҳалҳо нақл кардаанд. Аҳамияти кашфиёти олимони расадхонаи Исфаҳон бо сарвари Умари Хайём дар ҳамин аст, ки онҳо идкунии Наврӯзро ба 21-уми моҳи март, яъне ба баробаршавии шабу рӯзи баҳор мутобиқ намудаанд. Ба ин сабаб мегӯянд «Наврӯз расид-хоҳ шаб гардӣ, хоҳ рӯз».

Вале чун шаҳри Хучанд аз Исфаҳон садҳо фарсах дур афтода буд, дар ин шаҳр аз ин кашф оғайи надоштанд. Ба ин сабаб хучандиён аз даврони куҳан Наврӯзро аз шаби 6-уми март ба рӯзи 7-уми март истиқбол мекарданд. Дар солҳои ҳукумати шӯравӣ иди занон 8-март низ ба ҳамин фасли наврӯзӣ баробар афтод ва ин ҷашнҳо то андозае ба ҳам омезиш ёфтанд. Аммо хучандиёни куҳан рӯзи 21 мартро «шаби наврӯзӣ» ном карда буданд.

¹ Мирбобоев А., Файзуллаев М. К вопросу календарного цикла Наврӯз в Худжанде//Учен. Зап.ХГУ им.акад. Гафурова.-№1-2012.-с.127

Чунин сурат гирифтани чашнгирии Наврӯз дар Хучанд хусусияти объективӣ дошт. Шаҳри Хучанд аз замонҳои қадим ба сифати шаҳри саноатӣ ва тичорат шӯҳрат дошт. То солҳои 30-юми асри XX дар Хучанд зиёда аз 300 намуди хунари халқӣ вучуд дошт. Қариб кулли ин маҳсулоти хунаремандони шаҳрӣ дар бозорҳои деҳқадаҳои калону хурди воҳаи Хучанд ба фурӯш мерафтанд¹.

Тоҷирони Хучанд низ дар идкунии Наврӯз деҳқадаҳои Испонӣ, Исписор, Ғулакандоз, Оқ-теппа, Саидкӯргон, Нов, Андарақ ва дигар деҳқадаҳо, иштирок менамуданд.

Идкунии Наврӯзи баҳоронро дар Хучанд адибони давраи тоинқилобии Хучанд Н.С.Лыкошин, адиби равшанфикр ва ҳуқуқшинос Г.М.Рык-Богданик, кишваршиноси мумтоз Н.Г.Маллитский ва дигарон ба қалам додаанд. Чуночи, моҳи феввали соли 1909 дар рӯзномаи «Туркестанские ведомости» мақолаи Г.М.Рык-Богданик доир ба идкунии Наврӯз аз тарафи хучандиён ба нашр расида буд, ки дар он чунин омадааст: «... рӯзҳои охири моҳи феврал дар Хучанд ҳавои ҳуби офтобӣ ҳукмфармо гашт. Дар баробари ин баҳор низ рӯ ба бедорӣ ниҳод. Бо расидани баҳор дар вучуди косибони шаҳрӣ ҳам майли чашидани нақҳати баҳорӣ бедор гашт. Зеро ки кулли онҳо фасли зимистонро дар сари дастгоҳи матоъбофию касбу пешаи дигар гузаронида, бо расидани нурҳои гарми хуршеди баҳорон худро аз таххонаҳои хунуку тор берун кашида, майли чехраҳои аз торикӣ зард гаштаю қомати аз бори гарони меҳнат хамидаи хешро рост намудан падидор мешавад»².

¹ Турсунов Н.О. Шаҳри офтобӣ. - Душанбе, 1989. - с. 143

² Рык-Богданик. Навруз в Ходженте // Турк. Ведомости. - 12.03.1906 - №40

Дар Хучанд, дар ин фасли сол пас аз боридани борони найсони пурфайз талу теппахои Рухак, Седаста, доманакӯҳи Мевағул сабзпӯш мегаштанд. Дарахтони бодому шафтолу низ ба гул кардан мепардохтанд. Пас аз пурра шукуфтани дарахти зардолу Хучанд ба худ қабои арӯси мегирифт. Воқеан ҳам, Хучанд арӯси шаҳрхост. Тамошои ин манзараи табиат, ҷилои рангҳои мухталифи дарахтони меваро аз сари кӯҳи Мевағул истода муоина намудан ҳаловатбахш аст.

Хучандиён аз овони қадим Наврӯзро дар соҳили чапи рӯд, аз маҳалли мазори шоҳи асотирий Каюмарс дар маҳалли буттазори Истаки деҳаи Пули чуқур дар шарқ, то расидан ба маҳалли имрӯзаи хиёбони зебою тозабунёди соҳили ва пайкари одамушшуаро Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ чашм мегирифтанд.

Чашми Истак. Буттазори Истак дар маҳалли мазори Каюмарс бо номи «Чашмгоҳи Истак» низ маъруф буд. Хушбахтона, ин номи қадима эҳе гардид. Имрӯз ба яке аз кӯчаҳои шимолӣ-шарқии шаҳрамон воқеъ дар маҳалли тарабхонаи «Белый дом» номи «Истак» гузошта шудааст.

Дар маҳалли номбурда чашми Истак зиёда аз як ҳафта идома мекард. Оростани чашми Истак дар ин маҳал омили таърихӣ дорад. Дар забони авастӣ ин буттазори истак бо калимаи «Ванобаг» ифода ёфтааст. Шоирӣ мумтоз ва таърихшиносу фарҳангшиноси тоҷик Салимшоҳ Ҳалимшоҳ дар мақолаи хеш «Ман марде аз озодазодагонӣ Суғд ҳастам» чунин ҳадс задааст: «Ванобаг аз Хирбадон буд. Ба андешаи ман «Ванобаг» номи бостонии Хучанд аст». Лугати ҳинду эронии «Ванобаг» аз ду ҳиссаи мустақил «Ван» ва «Баг» ба миён омадааст. Дар китоби фарҳанги паҳлавӣ (саҳифаи 559) «Ван» ба маънои дарахт, ҷангалёхудбутта маънидодёфтааст. Азинлиҳоз, истилоҳи

Ванобағро чун «Буттазори фаришта» ё худ «Буттазори Худо» маънидод намудан мумкин аст. Қадимиён «Ван» гуфта, як навъи буттаи бедро меномиданд. Ба ёд оред, кӯли Севанро дар Арманистон. Дар Хучанд бошад, ин буттаро «Истак» мехонанд. Буттазори Истак бо сабаби дар соҳили об рӯидан ва ҳамеша сабз буданаш аз қадим мабдаи ситоиш ва парастии одамон қарор дошт.

Чунонки маълум аст, истилоҳи «Хучанд» танҳо дар асрҳои VI-VII милодӣ дар забонҳои суғдӣ, паҳлавӣ ва чинӣ ба миён омадааст. Аз ин сабаб, дар қадим чӣ ном доштани шахрамон равшан нест. Аз ҳамин сабаб «Ванобағ» ном доштани шахрамон дар замонҳои қадиму қадимтарин аз эҳтимол дур нест. Чунонки овардаанд, шаҳри Ҷротеппа ё худ Истаравшани имрӯза низ «Вағкат» ё худ «Бағкат», яъне манзили Худо ном дошт. Ва ҳамчунин, шаҳрҳои Бағдод, Боку низ аз ҳамин луғати «Бағкат» сарчашма гирифтаанд. Дар Суғди қадим вилоятҳои Фарғона, Чоч, Илок ва дигар маҳалҳои таърихӣ даҳҳо топонимҳо ҷойдоранд, ки тарзи навишташон «Баға» ё «Фаға» аст. Номи Фархор низ аз ҳамин калима сарчашма гирифтааст.

Ситоиши беду истак ҳанӯз дар муҳити қабоиلى ориёии кишвар ҷой доштааст. Чунончи, дар чараёни ҳафриёти қабристони бошишгоҳи Саполитеппа, ки ба ҳазорсолаҳои II-I то милод мансуб аст, бостоншиносон ошкор сохтанд, ки бошандагони он вақти ба қабр супурдани маит ба зерӣ ҷасади мурда ба қавле аз навдаҳои сабзи истак «кӯрпа» густурда ва маитро болои он мегузоштанд. Чунин мисолҳо фаровонанд. Ба ин сабаб, дар маҳалли буттазори Истак ва ҳам шафати қабри нахустшох, нахустодам Каюмарс доир намудани ҷашни Наврӯз беҳуда нест. Ҳамчунин, барои хучандиёни аҳди бостон рӯди Яксарт низ ба амсоли рӯди Ганг барои мардуми Ҳинд, рӯди муқаддас маҳсуб

ёфта, қариб кулли маросими шахриён дар соҳили ҳамин рӯд мунтазам доир мегашт, ки чояш ояд мо ба он ишора хоҳем кард.

Аз соли 1907 то соли 1912 ба уезди Хучанд Н.С.Лыкошин ном марди фарҳангпеша сарварӣ менамуд. Ин мард доир ба идкунии Наврӯз дар Хучанд, ҳамчунин зиндагию пешаи қаландарони кишвар ва ҳаёти маишӣ ва шуғли қазоқу қирғизҳои уезди Хучанд, навиштаҳои ҷолиб, оид ба санъати ҳавлидорӣ ва тӯйҳои хучандиён назари нек дошт. Ин мард аз байни ховаршиносони рус аввалин шуда, «Таърихи Бухоро»-и Наршахиرو аз забони фаронсавӣ ба забони русӣ баргардон намудааст. Маҳз бо ғашаббуси Н.С.Лыкошин соли 1909 Наврӯзгоҳ ин ҷойи руснишини шаҳри Хучандро бо мақсади наздик намудан бо аҳолии таҳҷой тахту ҳамвор намуданд, ба қартаҳо тақсим карданд ва шароити кору фаъолият ва маишати онҳоро ташкил доданд¹.

Наврӯз дар Хучанд суннатҳои ба худ хосе дошт. Масалан, Н.Г.Маллитский, ки пеш аз инқилоб ба Хучанд омада буд, мушоҳидаро оид ба идкунии Наврӯз дар Хучанд чунин ба қалам додааст: «Ҷашни эронии Наврӯз дар Хучанд бо шукӯҳу шаҳомати хоса таҳлил ме-шавад. Аз байни бозичаҳое, ки дар Сайлгоҳ ба фурӯш мерафт, хуштаки аз гил сохташуда ва дар хумдон дамдода маъмул буд. Ин хуштакҳо ба шакли аждаҳо сохта шуда, намунаи санъати тасвирии замони тоисломиянд». Дар Сайлгоҳ чойхоначиҳо, нонпазҳо, ошпазҳо, кабобчиён ҳама алоҳида-алоҳида хайма зада, ба меҳмонон хидмат менамуданд. Дар Сайлгоҳ ҳофизон ва навозандагон низ санъати худро намоиш медоданд. Ба Сайлгоҳ ҳамчунин дорбозону, масхарабозон меомаданд.

¹ Лыкошин Н. Встреча весны-Сайл в Худжанде //Турк. ведомости. 16.03.1903.-№22

Чашни Наврӯз дар Хучанд зиёда аз ду ҳафта тӯл мекашид. Пас тоҷирони шаҳр ба деҳаҳои гирду атрофи Хучанд, аз ҷумла Дехмӯй, Ғулакандоз, Испонӣ, Хитойреза, Кӯргонча, Нов ва ғайра сафар карда, дар чашнгирии мардуми ин деҳаҳо, ки Наврӯзи онҳо маҳз рӯзҳои 21-22 моҳи март доир мешуд, ширкат меварзиданд ва молҳои хешро ба фуруш мебароварданд.

Сифати дигари идкунии Наврӯзи хучандиён дар гузаштаи начандон дур ин будааст, ки шаҳрвандон дар рӯзҳои наврӯзӣ ба миқдори зиёд моҳибирён меҳӯрдаанд. Онҳо итминон доштаанд, ки моҳӣ ҳалқи онҳоро тамоми сол пок нигоҳ медорад. Ин суннат низ дар воҳаи Хучанд собиқаи дерина дорад. Дар қараёни қобиқҳои бостонӣ аз ёдгориҳои ҳавзаи рӯди Сир сутунмӯҳраи зағорамоҳӣ ва гулмоҳӣ ёфт шудаанд, ки онҳо ба сифати ороиши занона ва тӯмор истифода мешудаанд. Ҳамчунин, пайкарчаҳои аз тилло ва нукра рехтагарӣ гаштаи моҳӣ низ зуд-зуд дучор шудаанд. Аз рӯи навиштаи Н.Лыкошин дар рӯзномаи «Туркестанские ведомости» аз 16-уми марти соли 1908, рӯзҳои муайяни наврӯзӣ дар Сайлгоҳ «Рӯзи моҳӣ» доир мешафт. Расми суннати моҳихӯрӣ ба амсоли оши қочии шаҳри Чустӣ Фарғона ва дигар тоҷикони кӯҳистон яке аз хусусияти хоси идкунии Наврӯз маҳсуб мешудааст.

Дар сайлгоҳи Хучанд моҳидорон ҳанӯз чанд рӯз пеш аз оғози Наврӯз аз дарё моҳиро дошта, дар тӯрҳои махсус ниғаҳдорӣ менамуданд. Кабобпазони шаҳрӣ моҳихоро дар тобаҳои махсус бирён карда, манзури моҳихӯрон менамуданд¹.

Тамошобинон ба Сайлгоҳ аз бозори Панҷшанбе ва Чаҳоршанбе савори ғойтун меомаданд. Мутобиқи

¹ Мирбобоев А. Суннатҳои Наврӯзи// Хучанднома, 1996.-с.50

маълумотҳои омории дар шаҳрамон он солҳо беш аз 40 Ҷойтун Ҷаъолият доштааст.

Албатта, иди Наврӯз бе иштироки занону кӯдакон ва духтарони наврас намегузашт. Занон дар маҳалли бутгазори Истақ, ки андаке дар самти шарқии Сайлгоҳ қарор дошт, ҷашни Наврӯзро ба таври хоси худ ид мекарданд. Занону духтарон дар рӯзи Наврӯз ба ҳамдигар обпошӣ мекарданд. Ин одат низ хосияти худро дошт. Суннати иди «Обпошон» ё худ «Обрезон» дар ду давра ба иҷро мерасид. Бори аввал дар рӯзҳои ҷашнгирии Наврӯз, дафъаи дигар дар моҳи саратон, яъне Ҷасели тобистон.

Мувофиқи эътиқоди хучандиён дарёи Яқсарт, баъдтар Сир, ҷун дарёи Ғанг, ки барои ҳиндувон муқаддас аст, муқаддасу пок доништа мешуд.

Аз ин сабаб чанде аз суннатҳои мардуми Хучанд дар гузашта ба ин рӯди пок алоқамандӣ дошт. Масалан, шаҳрвандони Хучанд дар ҳолати «кушода нашудани бахти фарзанд», яъне ба ҳонаи духтар наомадани хостгор ва ё ба зудӣ ёфта натавониستاني арӯс барои писар дасти фарзандро гирифта, бо ягон одами калонсоли оила чанд маротиба аз болои кӯпрук пасу пеш раҳпаймои менамуданд.

Духтаракони шаҳр инчунин, дар мавсими ба номи «Бедбандон» аз навдаҳои сияҳбеду истақ, ки ҷалқон мехонанд, сабатчаҳо бофта ба сар мегузоштанд. Гурӯҳи дигари духтаракон пусти навдаи бедро аз танай он ҷудо намуда, ба тори мӯйҳояшон майдабофӣ менамуданд ва ба ин минвол нақши рамзии арӯсаки солро ба ҷо меоварданд, Духтарони қадрас бошанд, бо умеду орзуҳои ширин аз шоҳаҳои бед гулчанбарҳо омода карда, ба оби равони дарё онро ҳаво меоданд¹.

¹ Писарчик А.К.Ива в новогодних и других весенних обрядах таджиков//Этнография в Таджикистане.-Душанбе,1989.-с.24

Дар ҳафтаҳои иди Наврӯз ҳучандиён дар мавсими гули лола дар чашмаи Арзанақ ва дар мазорҳои Хоҷаи Боқирғони деҳаи Овчи-Қалъача сайру тамошои идона меоростанд. Дар деҳаи Шайхони ин ҷо ҳар маҳаллаи Хучанд суфанишастгоҳи махсус доштанд. Дар ин мавсим пуштаҳои сабзи ин чоро лолаҳасакҳо ба мисли қолини сурх пӯшида, ба табиати бихиштафзои ин ҷо ҳусну таровати тоза мебахшиданд. Ҳоло ин манзараҳо аз байн рафтаанд.

Шаҳри Хучанд то солҳои 60-уми асри XX макони зардолу ҳисоб меёфт. Баробари ба гул даромадани дарахтони зардолу занону духтарони хонанишпан, наварӯсон ва кӯдакони маҳаллаҳои шаҳр ба сайру тамошои гул мебаромаданд. Чун одати маъмул як зан бо худ нон мегирифт, дигаре гӯшти қоқ, савумӣ пӯстдумба ё худ ҳасиб, ҷаҳорумӣ биринҷ ё худ мош мегирифт. Кулли ин анвои озуқаро ба як дег меандоختанд ва ин ғизо, ки басте болаззат мешуд, «оши дарвеш» мегуфтанд. Духтаракон бошанд, зеро дарахтони ғарқи гул арғунҷак бозӣ мекарданд.

Дар арафа ва рӯзҳои чашни Наврӯз ҷавонписарони гузарҳои шаҳр байни худ мусобиқаи «Ҷанги лағатақ» ва «Ховонақ» доир менамуданд. Оид ба ин мусобиқаҳои варзишӣ устод Раҳим Ҷалил дар китоби хеш «Маъвои дил» ва академик Зариф Раҷабов, ки зодаи маҳаллаи Пуларкиши шаҳрамон буданд, дар китоби хотираҳо ёдрас кардаанд. Вале маъҳазҳои хаттӣ, масалан, сӯҳбати «Хусрави Анӯшервон бо шогирди дабиристон», повести Сотим Улуғзода «Ривояти сӯғдӣ» ва дигар асарҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки ин бозӣ таърихи тӯлонӣ дошта, то солҳои 20-уми асри XX дар Хучанд роиҷ буд.

Марди деҳқон ва боғпарварони шаҳрамон Наврӯзо бо тарзи худ истикбол мекарданд. Пешвози Наврӯз асосан аз корҳои саҳроӣ оғоз мешуд. Деҳқонон охири чилла маросими «Говбаророн»-ро ба иҷро мерасониданд. Эшон барзаговҳоро аз молхона бароварда, чанд рӯз дар ҳавои тоза нигоҳ медоштанд ва ӯро хошоки сергизо дода, ба қавле онҳоро «хунук» мекарданд. Ҳафтаи аввали Наврӯз аз рағбани зағир чалпаку палав пухта говҳоро ба сари заминашон мебурданд. Пеш аз оғози шудгори рамзӣ чалпаку палавро дар сари замин бо аҳли оила ва ҳамсоғон тановул карда, қисми дигари онро ба барзаговҳо низ дода, чалпакҳоро ба шохҳои говҳо часпонид, дар охири заминро ба тариқи рамзӣ бо нияти ҳосилнок шудани кишти соли нав 1-2 хат ҷуфт мекарданд.

Дар як вақт аз рӯзи 7 март маросими обёрӣ оғоз меёфт. Мироби номдори Хучанд Ҳочӣ Юсуф Мирфаёзови Хучандӣ ёваронашро бо мақсади оғаҳӣ ёфтан аз саршавии обшавии яху барфи кӯҳ ба сарғаҳи рӯди Тақоб мефиристод. Ба ҷавонмарде, ки аввалин шуда аз оғози обшавии ях мужда мерасонид, сару по тӯҳфа медод. Дар ибтидои моҳи ҳут шаҳриён низ ба ҷашари умумӣ баромада, наҳру ҷӯйборҳо ва ҳавзҳои маҳаллаҳоро аз сангу лойқа тоза мекарданд. Иншоотҳои обтақсимкунӣ ва тарокҳоро аз таъмир бароварда, онҳоро ба мавсими обёрӣ омода мекарданд. Онҳо солҳо дар таъмир ва азнавсозии обтақсимкунакҳои наҳрҳои Хучанд Усто Неъматӣ тароксоз аз маҳаллаи Тӯпидӯзони шаҳрамон басо нишонрас аст.

Деҳқонони асили шаҳрамон оби нахустинро «гармобдиҳӣ» меномиданд. Тақдири ҳосили нав то ҷойе аз ҳамин оби аввал алоқамандӣ дошт. Гармобдиҳӣ ва ҷашни наврӯзӣ қариб дар як рӯз, яъне рӯзи 7 март доир

мешуд. Истилоҳи «гармоб» маънии маҷозӣ дошт. Аммо ғараз аз он дар асл яҳоб додани майдони зардолу аст, ба хотири он, ки дар ҳолати бармаҳал бағул даромадани дарахтони зардолу ва тасодуфан боридаи барф, гули дарахтон аз хунокии барф осебе набинанд.

Бино ба гуфтаи «ҳавосанҷҳо»-и Хучанд дар шабу рӯзи 21-уми моҳи март алафи юнучқа аз замин 4-5 ангушт қад кашида, ҷаву гандум низ нумӯ мекард. Аз рӯи маълумоти ҳамон ҳавосанҷҳо, дар ин мавсим ба сахро ғурракҳо парида меомаданд. Парвоз карда омадани ғуррак яке аз нишонаҳои омадани баҳори ҳуҷаста маҳсуб мешуд.

Писаракону духтаракони шаҳр аввалин муждарасони Наврӯз буданд. Писарбачаҳо ба кӯҳи Мевағул ва соҳили рӯдхонаҳои калон рафта, гули сияҳгӯшро, ки шаҳриён бойчечак гӯянд, ҷамъ оварда, бо расидани соати шом ҳавлӣ ба ҳавлӣ гашту гузор намуда, суруди бойчечак мехонданд. Соҳибхоназанҳо аз шунидани ин суруди наврӯзӣ хушҳол гашта, бойчечакро аз дасти «ҳофизон» гирифта мебӯсиданд, ба чашму абрӯвон мемолиданд ва ба сифати сипосгузорию арзи шукронаи расидани соли нав ба бачаякон пулу қанд, қоқу мавиз, кулча ҳадя мекарданд.

Занҳои солхӯрда бошанд, охирҳои моҳи ҳут пинҳонӣ аз мардҳои хона дар болои тахта ё табақи кулолӣ гандум месабзониданд ва бо расидани Наврӯз аз он бо иштироки занони ҳамсоя ва ҳешу наздикон, суманак мепухтанд.

Дар рӯзҳои идкунии Наврӯз бо ибораи шоир Ибни Ямин:

*Ҳаббазо! Нузҳати айёми баҳор,
Ки барад з-аҳли хирад сабру қарор.
Вақти он аст, ки аз хона кунанд,
Ба тамошо сӯи гулзор гузор.*

Тамоми шахриён, пиру барно, марду зан манзили хешро тарк намуда, ба маҳалли Наврӯзгоҳ мешитобиданд. Писарону духтарон болои боми хона баромада, сурудҳои наврӯзӣ меҳонданд. Дар ин сурудҳо чун одат бойю мумсикони маҳалла ва шаҳрдорони ноҳдабаро нимшӯхию нимҷиддӣ мазаммат мешуданд:

*Додом бошад, бой бошад,
Ҳар даъфа додо гӯям,
Аз сарам тилло резад.*

Нақарот:

Соли нав мӯрак бошад-у-у,

*Айни намошом бошаде.
Ғузаҳо кӯрак бошаде,
Мирзо Неъмат ёи бошаде.*

Нақарот:

Соли нав мӯрак бошад-у-у,

*Мирзо Неъматӣ хосагӣ,
Себи сурхи хосагӣ.
Себа ёфту бӯ накард,
Писар ёфту тӯй накард.
Як дег оша дам накард.*

Нақарот:

Соли нав мӯрак бошад-у-у!

Чанд ҳафтаи аввали моҳи наврӯзӣ пиру барно барои тамошои лола ба кӯҳи Мевағул сафарҳо меоростанд. Лолаи ин кӯҳ, чунонки табиатшиноси шинохта Б.М.Комаров қайд намудааст, бо рангу бӯ ва сохти худ ҳамто надошт.

Гуруҳи дигари шаҳрвандон дар маҳаллаи чашмаи Арзанақ истироҳат доштанд. Дар сари роҳи ин маҳалли хушбоду ҳаво сангҳои калон-калон, ки аз кӯҳ канда шуда афтодаанд ҷой доштанд. Ин сангҳо бо гузашти замон зери таъсири барфу борон яке шакли гаҳвора, дигаре намуди кӯдаки навзодеро ба худ гирифта, манбаи парастии занон, баҳусус занҳои безурӣёт гашта буданд. Ба ин сабаб занҳо ба чунин сангҳо равагон мерехтанд, дигаре хӯрок, савуми биринҷ, мош мепошид ва ғайра. Ин суннат басо одати бостонӣ аст. Баъзе нишонаҳои он то рӯзҳои мо омада расидааст.

Бо шарофати истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷашни Наврӯз мақоми миллии гирифта, соли 2011 иди Наврӯз моҳияти умумиҷаҳониро соҳиб гашт. Созмони Миллиали Мутаҳҳид бо пешниҳоди ЮНЕСКО ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчунин давлатҳои Эрон, Афғонистон, Туркия, Албания ва Озарбойҷон ба Наврӯзи бостонии тоҷикон мақоми ҷаҳонӣ дод. Акнун ин иди баҳор ва сурурро кулли ҷаҳониён ид мекунад.

Яке аз рукҳои муҳими иди Наврӯз пухтани суманақ маҳсуб мешуд. Суманақ ҳамчун ширинии соли нав, таърихи хеле кӯҳан дорад. Занони Хучандшаҳр низ аз қадим дар арафаи Наврӯз дастархони идонаро бо суманаку дигар нозу неъмат баҳорӣ оро меоданд. Суманақ низ фаро расидани баҳорро инъикос мекунад ва аз расидани мавсими кишту кор мужда мерасонад. Бо расидани баҳор занон дар зарфҳои маҳсус гандум, ҷав ва дигар ғалладонро пинҳонӣ аз мардон дар ҷойи хилват месабзониданд, ки ин ҳам як асрори худро дошт. Занон аз рӯи рушду сабзидани сабзаи гандум соли навро пешгӯӣ менамуданд.

Берунӣ дар чойи дигар боз меоварад: «Вақто ки Афросиёб Манучехрро дар Эроншаҳр ба муҳосира гирифт, сокинони шаҳр дар натиҷаи ба таъхир афтодани вақти кишти гандум аз сабзонидаи ва пухтани нон маҳрум монданд, халқ маҷбур шуд, ки гандумҳои норасида ва ғалладонаҳои дигарро орд карда, хӯрок пазад. Чунин навъи ғизои пухтан, яъне суманакпазӣ аз ҳамон давр одат гашт».

Пухтани суманак дар Хучанд як муддат аз байн рафта буд, вале пас аз ба даст овардани истиқлолият он аз сари нав эҳё гашт ва ба ҳукми анъана даромад.

Таҷлили чашни Меҳргон. Чун одати қадима чашни Меҳргонро гузаштагонамон дар моҳи меҳр (сентябр-октябр) ид мекарданд, ки он имрӯз ба даҳаи дуюми моҳи октябр, яъне ба ҳафтаҳои охири чамъоварии ҳосил баробар омада, онро воқеан ҳам имрӯз «Иди ҳосилот» мегӯянд. Чанде аз муҳаққиқин овардаанд, ки моҳи меҳр мутобиқи ғоҳшумории муосир ба рӯзиҳои аз 23 сентябр ба 22 октябр рост меояд.

Абӯрайхони Берунӣ низ оид ба чашнгирии Меҳргон навишта, ки «Меҳр» номи Офтоб аст ва чун дар ин рӯз Офтоб барои аҳли олам пайдо шуд, ин аст, ки рӯзро «Меҳргон» гӯянд. Эронӣён дар рӯзи якуми ин моҳ тоҷеро, ки сурати Офтоб дар он буд, ба сар мегузоштанд. Инчунин, ривоят мекунад, ки Худованд барои зиннати бандагони худ санги ёқутро дар Наврӯз ва забарҷадро дар Меҳргон офарид.

Берунӣ меоварад, ки «Меҳргон дар айёми гузашта ба аввали зимистон мувофиқ буд». Дар маъхазҳои омадааст, ки дар ҳафтаи аввали Меҳргон дар мулки Хуросон ба сипоҳиёну хидматгориҳои чизу чораи тирамоҳи зимистона медоданд. Ниҳоят Берунӣ навишта, ки дар Меҳргон

барои ҳар табақае панҷ рӯз ид доништаанд (Берунӣ. Осорул-боқия, с. 242-244).

Дар Хучанди мо низ номҳои қадимаи ҷуғрофие ба чашм мерасанд, ки онҳо бо идкунии Мехргон робитаи бевосита доранд. Яке аз онҳо истилоҳи «Хазонак» аст. Маҳаллаи кӯҳнатарини шахрамон бо номи «Хазонак» дар маркази шаҳр, кунҷи шимолии собиқ синамохонаи «Ватан», ҳоло театри тамошобини наврас қарор дорад. Дар айёми қадим ин маҳал дар беруни девори ҷанубу ғарбии шаҳрӣ қарор дошт. Дар садаҳои XIX-XX ин маҳалларо бо сабаби дар роҳи сӯи Самарканд қарор доштани «Гузари замон» ҳам меномиданд.

Аз миёни маҳаллаи Хазонак анҳори калони Раззоқ ва андаке аз самти шарқтари он, чунонки ҳафрийети соли 1985 ошкор сохт, як шохоби рӯди Тақоб ҳам ҷорӣ будааст. Ҷаро маҳз ҳамин маҳалла унвони «Хазонак»-ро гирифт? Одатан чун фасли тирамоҳ мерасад, барги дарахтон мерезанд. Мардуми шахрамон онро мавсими хазонрезӣ меғӯянд. Аммо истилоҳи «Хазонак» бо пасоянди «ак» омада, ишораест ба хурд будан. Асрори ин вожаро дар осори Берунӣ дарёфтани мумкин аст. Масалан, дар рисолаи «Китоб-ут-тафҳим»-и худ Берунӣ ба саволи «Хазон чист?» чунин посух медиҳад: Гуфтаанд, ки «хазон сугдӣ нест, ҳарчанд сугдиён ба қор доранд, валекин таҳорӣ аст». Ва таҳорӣён (Таҳористон вилоятест дар ҷануби шарқии Хуросони бузург дар асрҳои V-VII милодӣ) хазонро нишонаи гаптани ҳаво донанд ба сармо. Ва хазон хосса рӯзи ҳаждаҳум бувад аз моҳи шаҳривар. Ва хазони омма рӯзи дуввум аз меҳрмоҳ. Ва ҳарду иданд. Ва пиндор, ки аз баҳри оғози ҷархушт аст ва фишурдаи ангур (Берунӣ «Китоб-ут-тафҳим»).

Чунонки пай бурдед, истилоҳи «хазон» бо яке аз чашнҳои бузурги хучандиёни аҳди бостон, яъне Меҳргон марбут аст. Лозим ба ёдоварист, ки дар гузашта исми «Меҳр» - Меҳрӣ дар Хучанд чӣ ба духтарак ва чӣ ба писарак, баробар номгузори мегашт, ки ин нишони муҳаббати хучандиён ба Меҳр -Хуршед аст.

Аҷдоди қадимии Хучандшаҳр - сугдиён ҷашни «Хазон»-ро дар рӯзи дуҷоми моҳи фуғкон ид мекарданд, хоразмиён бошанд, рӯзи сенздаҳуми моҳи умрӣ, ки дар лафзи эшон иди «Чири руч» хонда мешуд. Дар Эрони аҳди бостон ҷашни хазон ба рӯзҳои аввали шаҳривармоҳ рост меомад, ки эрониён онро «Озарҷашн» низ гӯянд.

Зинаи дигари ҷашни хазонро, ки бо номи «Хазони ом» маъруф аст, дар рӯзи шонздаҳуми меҳрмоҳ истиқбол мегирифтанд. Барои равшании масъала Берунӣ иловатан таъкид дошта, ки дар айёми ҷашни хос ва оммавии Хазон аҳоли ҷархуштҳоро ба кор андохта, ба шаробкашӣ шурӯъ менамуданд.

Аз рӯи тақвими кунунӣ ҷашни Хазони хос ба рӯзҳои 20-22 моҳи сентябр рост меояд. Дар ин фасли сол ангури боғҳо комилан пухта, марди деҳқон ба тайёр кардани мавизу омода кардани навъҳои мухталифи шароб.

Давраи дуҷоми ҷашни Хазон барои омма, ки дар рӯзи шонздаҳуми меҳрмоҳ фаро мерасид, бо номи Меҳргон шӯҳрат дошта, дар айёми ҳозира чун «Иди ҳосилот» маъруф аст рӯзҳои 14-16 октябр таҷлил мегардад¹.

Ба ин минвол, вожаи «Хазонак» ба яке аз суннатҳои волои хучандиён, яъне ҷашни «Меҳргон» ва рехтани шароб, ки муаккали он олиҳаи ҳусну малоҳат ва фаровонӣ Аноҳито-Ноҳид қарор дошт, марбут мебошад. Ноҳид дар

¹ Берунӣ. Китоб-ут-тафҳим.-с.144

санъати қадима ҳамеша ба намуди ҷавонзан дар ихотан барги току хӯшаҳои пурбори ангур тасвир меёфт.

Водии Фарғона, аз ҷумла шаҳри Хучанд, чун яке аз марказҳои тоқпарварӣ ва шаробкашӣ шӯҳрат дошт. Аз маҳалли харобаи Ширин ва Хучанд як силсила осори ҳавзаҳои шаробкашӣ дарёфт шудаанд. Масалан, шароби нобро одатан дар Хучанд то солҳои 50-уми асри XX бо усули махсус ҳосил менамуданд. Қасидаи «Модари май»-и Рӯдакӣ, рубоиеи Умари Хайём аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки фасли тирамоҳ дар айёми чашни Меҳргон, дар як вақт шаробро низ, ки муаккалаш Анахито буд, ид мекарданд. Ба ин тариқ метавон гуфт, ки Ҳазонаки шаҳри Хучанд дар овони қадим ба сифати маҳалли гузаронидани чашни Меҳргон қарор доштааст.

Чунонки овардаанд, дастурхони чашни Меҳргон нисбат ба иди Наврӯз пуршукӯҳтар ва хотирмонтав густурда мегашт.

*Осори дарвозаи
самти шарқии
Кӯҳандизи шаҳрӣ.
Охири асри XIX*

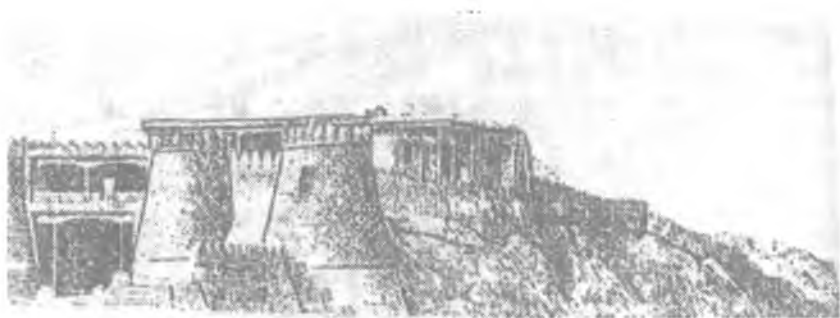
ЗУҲУРИ ИСЛОМ. АРАБҲО ДАР ХУЧАНД

Чунин мешуморанд, ки мафҳумҳои хештаншинос ва маърифатнокӣ муродифи ҳамдигаранд. Чун гуруҳи шаҳрвандони Хучанд аз мавқеи ҷуғрофии Арабистон ва тақдири басо пурпечUTOби таърихи арабҳои то зуҳури ислом оғаҳои кофӣ надоранд, салоҳ доништа шуд. ки маълумотномаи мухтасар оид ба Арабистон оварем.

Тоҷикони Хуросону Мовароуннаҳр 1200 сол муқаддам тақдири хешро бо арабҳо ва дини мубини ислом пайвастанд. Илми араб аз замони Абӯ Ҳанифа ва то асрҳои X-XII хеле пешрафт дошт. Ин фарҳанги тоза ба забон ва илми асри миёнаи тоҷик таъсири амиқ гузошт. Масалан, Абӯнаصري Форобӣ, Муҳаммад ал-Хоразмӣ, Абӯ Маҳмуди Хучандӣ, Абӯалӣ Ибни Сино ва даҳҳо олиму шоирони он замон аксари асарҳояшонро ба забони арабӣ таълиф намуданд. Бо ин сабаб наздик 30 фоизи захираи луғавии забони моро вожаҳои арабӣ ташкил меkunанд. Ватани аҷдодии арабҳо нимҷазираи Арабистон махсуб мешавад. Арабҳо то зуҳури ислом асосан ҳаёти бодиянишинӣ дошта, машғулиятшон чорвопарварӣ ба шумор мерафт. Онҳо уштур ва чорвои майда парвариш мекарданд. Дар манотиқи ҷанубии Арабистон, худуди Ямани имрӯза, аҳоли аз санъати обёрии сунъӣ, сохтани дарғот ва кишоварзӣ оғаҳои том дошт.

Масоҳати умумии ин сарзамин наздик ба 3 миллион километри мураббаъ мерасад¹. Вале қисми зиёди ин сарзамин аз шӯразор ва регҳои тафсон, ки барои зиндагии муътадили одамон номусоид аст, иборат мебошад. Ин

¹ Аравия. Материалы по истории открытия.-М., 1981.-с.18

Як чузъи Кӯҳандизи шаҳрӣ. Асри XIX

кишвари паҳно аз самти гарб бо баҳри Сурх, дар ҷануб бо укёноси Ҳинд, дар шарқ бо Халиҷи форс ҳамҷавор аст. Арабҳо аз қадим баҳрнавард ва аз асрори баҳрҳо оғаҳ буданд ва ин дониши эшон дар баъзе аз оятҳои Қуръон низ таъсири амиқ гузоштааст. Ҳанӯз аз овони қадим тоҷирони араб тавассути роҳи баҳрӣ бо шаҳрҳои соҳилии Ҳиндустони ҷанубӣ, Сейлон, инчунин шаҳрҳои Гуанжоу ва Шанхайи давлати Чин равобита тичоратӣ доштанд. Арабҳои бадавӣ бо уштурҳои ҷангии хеш чун аскарӣ кироӣ дар ҷангҳои давлатии Византия бо Эрон ва кишварҳои дигар иштирок доштанд.

Давлати Эрон аз қадим бо қабилаҳои мухталифи араб равобит дошт. Чунончи, аз рӯи ахбори муаллифи асари таърихӣ «Форснома» Ибн-ал-Балхӣ дар замони салтанати Шопури I (241-272), ки бо лақаби Шопури Зулактоф низ маъруф аст, гурӯҳҳои алоҳидаи арабҳо, ки баҳри шикор ба соҳилҳои шарқии халиҷи Форс пинҳонӣ меомаданд, аз ҷониби форсҳо асир гирифта ва саҳт шиканча дода мешуданд. (Форснома-1989-с.71). Ин шиканча ва танбеҳ чун берун аз ахлоқи инсонӣ буд, аз баёнаш худдорӣ намудам.

Аммо новобаста ба ин, давлати Эрон дар замони Шопури II (309-379), Яздигурди I (399-420) ва Хусрави

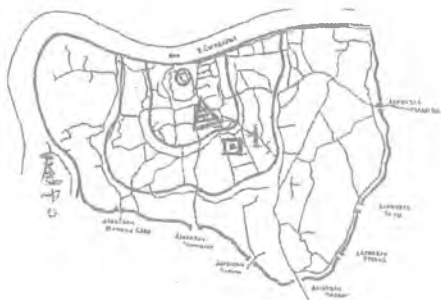
I Анушервон (531-579) ва дигар шоҳон бо аҳолии нимҷазираи Арабистон равобити тиҷоратӣ дошт. Эрон ба манотиқи ҷанубии ин кишвар, яъне Ямани имрӯза, таваҷҷӯҳи хоса дошт. Эрониён соли 570 пас аз ҷанги тулонӣ бо Бизонс (Византия), аз дасти шарикӣ боэътимоди он Ҳабашистон мулки Яманро ба тасарруфи худ дароварда, онро то соли 630, яъне солҳои аввали зуҳури ислом, зери ҳукмрони нигоҳ доштанд¹.

Як сабаби ба Яман даст дароз намудани Эрон ин буд, ки он бандарҳои тиҷоратӣ дошт ва нисбат ба манотиқи шимолӣ Арабистон дорои шароити хуби табиӣ ва ҳаёти шаҳрии ба тараққӣ ниҳода буд. Илова бар ин, ҳазор сол пеш аз зуҳури ислом дар яке аз дарёчаи пуроби ин ҷо, ки Яман-Маъриб аз реғу санг ва хокаи семент, ки аз ин омехта дар давлати Сурия ҳанӯз дар соли 1200-и то милод ихтироъ шуда буд, банди бузурги об бино гардид. Обанбор ба мардуми ин маҳал 1500 сол хидмат намуд. Тахминан дар соли 671 ин банди об дар натиҷаи зилзила ба вайронӣ расид. Ин фочиа дар Куръон (сураи 34, ояти 15) ёдрас гаштааст. Пас аз ин ҳодиса диёри сарсабзу обод боз зери реғ монд.

Хулоса, тақрибан аз нисф зиёди минтақаҳои шимолӣ ва дохилии Арабистонро дар гузашта биёбони реғзору шӯразор ташкил медод, ки дар он бидуни буттаи янтоқ, ки танҳо ғизои уштур аст, чизе дигаре намерӯид.

Шаҳри Макка, меоварад ховаршиносии Русия Е.А.Беляев, дар садаҳои VI-V то милод танҳо ба шарофати мавқеи хуби ҷуғрофӣ ва тиҷоратии хеш, яке аз роҳҳои асосии қорвон ба сӯи Мадина буд ва маркази яке аз иттиҳодияҳои калони араб маҳсуб меёфт. Ба маъбади Каъба чун қафили сулҳу салоҳ эҳтиром мегузоштанд. Чашмаи Замзам, ки аз паҳлӯи Каъба қарор дорад, дар

¹ Аравия.-ҳамон ҷо.-с.29

Кольцевая структура развития
феодалного Худжанда (версия
А.Б.Маджи).

КРЕПОСТНЫЕ СТЕНЫ
МЕЖКВАРТАЛЬНЫЕ УЛИЦЫ
КАЛДВИЩЕ
ЦИТАДЕЛЬ

Квартальное развитие
Худжанда XVIII-XIX вв.

қадим маҳалли дамгирии
қорвонҳо ба ҳисоб ме-
рафт¹.

Чунонки маълум аст,
то зуҳури ислом дар
соли 610 қулли қабонили
арабҳо бутпараст буданд.
Маҳз бутпарастӣ яке аз
омилҳои парокандагии
қавми сершумори араб
қарор гирифта буд. Ин
масъаларо табақаҳои пеш-
қадами араб ва баҳу-
сус, оилаи пайғамбар
Муҳаммад (с), бармаҳал
дарк қарда буданд.

Вобаста ба ин ва
дигар омилҳои шароити
табиӣ арабҳои бадавӣ то
зуҳури ислом зиндагии
басо ғақирона доштанд.
Фирдавсӣ ва ҳамзамонони
вай аз ин ҳоли табаҳи

араб оғаҳии хуб доштанд. Масалан, Фирдавсӣ ин ҳолати
онҳоро, яъне арабҳоро чунин қаламдод намудааст:

*Зи шири шутур хӯрдану сусмор,
Арабро ба ҷое расидааст қор*

(Шоҳнома, Ҷ. 9, с.428)

Носири Хусрав, ки 50 сол дертар аз Фирдавсӣ
зистааст, дар аснои сафар ба шаҳри Макка, баҳусус дар

¹ Беляев Е.А. Арабы, ислам и Арабский Халифат в раннем
средневековье. М., 1966.-с.31

аснон бозгашт аз сафари ҳаҷ, ки биёбони Арабистонро аз ғарб ба сӯи шарқ миёнбур карда, пойи пиёда ба шаҳри Баера расида буд, тарзи зисту зиндагии қабоили арабиرو дар «Сафарномааш» ба тариқи зайл қаламдод намудааст: «Пирони ҳафтодсола маро ҳикоят карданд, ки дар умри хеш ба ҷуз шири шутур чизе нахӯрданд, дар ин бодияхо чизе нест, илло алафи шӯр, ки шутур меҳӯрад. Эшон гумон мебуданд, ки ҳама олам чунин аст». Дар ҷойи дигари ҳамин асар Ҳаким Носири Хусрав гуфтааст: «Ва аз он ҷо бигзаштем, чун ҳамроҳони мо сусморе мидиданд, ки мекуштанд ва меҳӯрданд ва ҳар кучо араб буд, шири шутур медӯшид. Ман на сусмор тавонистам хӯрд ва на шири шутур. Ва дар роҳ ҳар ҷо дарахте буд, ки бор дошт микдоре, ки донаи мош бошад, аз он чандон дона мекардам ва бад-он қаноат мекардам» (Сафарнома, с.86)¹.

Бино бар навишти Носири Хусрав, ҳатто дар асри XI баъзе аз пешвоёни қабоили арабҳанӯзисломро напазируфта буданд ва дар оини бутпарастӣ қарор доштанд, «...яке аз султонон дар айёми хулафои Бағдод бо лашкар ба Макка шудааст. Ба шаҳри Макка ситода ва халқро дар тавоф, дар гирди хонаи Каъба бикӯшт ва ҳаҷаруласвад аз руки берун карда, ба Кӯфа бурд. Ва гуфта буданд, ки ин санг микнотисти мардум аст, ки мардумро аз атрофи ҷаҳон ба хештан мекашад. Ва охир ҳаҷаруласвад аз эшон боз хариданд ва ба ҷои худ бурданд» (Сафарнома, с.91).

Абӯрайҳони Берунӣ тафсири ин ҳаводисро нисбат ба Носири Хусрав дида, пурратар баён намудааст:

«...амри каромита бисёр қувват ёфт ва Абӯтоҳир Сулаймон бинни Абӯсаиди Ҳасан бинни Баҳром бинни Ҷавонӣ ҳаракат карда, дар соли сесаду ҳашти ҳиҷрӣ (920-921) ба Макка расид. Ва мардумро ба қатли ғочаангезе

¹ Носири Хусрав. Сафарнома. - Душанбе, 1970. - с.86

дар Макка куштор намуд ва лошай ононро дар чоҳи Замзам рехт. Ва перохани Каъба ва зарҳоеро, ки дар он чо чамъ шуда буд, ба яғмо бурд. Ва новадони Каъба ва хачаруласвадро канду пас аз он дар масҷиди Кӯфа ин сангро овезон кард ва ба шаҳри худ баргашт. Ва ҷомро миёни асҳоби худ қисматкарда гуфт: «Кош ҳар рӯзе барои мо Наврӯз бувад». (Осор-ул боқия.-Душанбе, 1990.с.232)

Шамъдон аз биринҷ

Омилҳое, ки арабҳоро дар соли аввали Хилофати Араб баҳри ишғоли кишварҳои ҳамсоя, бахусус давлатҳои Шом, Фаластин ва Миср, ки дур аз Макка дар соҳили шимоли шарқии баҳри Сурх воқеъ гашта буданд, равшан нест. Масалан, ҳанӯз дар айёми зинда будани паёмбари ислом Муҳаммад (с), арабҳо соли 631 давлати Сурияро ба даст оварданд. Дар он асрҳо Шом маркази ҳунар, тиҷорат ва илм ба шумор мерафт. Чунонки дар боло овардем, дар ин мамлакат аввалин шуда, ҳанӯз дар асри VII то милод хокаи семент кашф шуда буд. Шомӣён дар ҷодаи дигар ҳунарҳо низ пешсаф буданд. Дар ин мамлакатҳои Шарқи Наздик аз ҳама муҳимаш, яке аз рукнҳои давлатдорӣ-низоми андозситонӣ хуб ба роҳ монда шуда буд. Муҳаммади ҷавон, ҳамроҳи амакаш Абӯ Толиб ва дигар тоҷирони араб ба Димишқ, ки маркази бузурги тиҷорати Ховари Наздик маҳсуб меёфт ва низоми ситондани андоз хуб ба роҳ монда шуда буд, роҳ пеш гирифт. Арабҳо бо ин сабабҳо баҳри ба даст овардани ин ва дигар кишварҳои ғайри араб афтоданд.

Ташкили хилофати навтаъсиси ислом, зарурияти таъйиноти дарбор ва кӯшуни сершумор ба маблағи зиёд ниёз дошт. Қавмҳои араб дар парокандагӣ зиндагӣ доштанд, аз ин сабаб маблағи зиёд ҳаме кардан номумкин буд. Ба ин ва дигар сабабҳо сипоҳиёни араб, ки худ ҳанӯз аз аҳкоми дини нави ислом чандон бархӯрдор набуданд, бо мақсади ба даст даровардани ғанимати ҷангӣ аввалин шуда, ба Сурия, Миср, Фаластин, Урдун ва сарзаминҳои ғарбии Эронӣ Сосонӣ ҳамла оварданд. Арабҳо аз кишварҳои ба зери итлоати онҳо даромада, аввал андози қизъаро талаб доштанд. Ин андозро арабҳо аз халқҳои гайри араб ҳамеоварӣ менамуданд.

Кӯшуни аъроб соли 637, пас аз ишғоли истехкоми ғарбии Кодисӣ, ба сарҳаддоти таърихии Эронӣ Сосонӣ наздик шуданд. Сабаби барқарор ба марзҳои ғарбии Эрон наздик шудани лашкари аъроб дар ҳамин аст, ки дар Эрон дар натиҷаи табaddулотӣ зуд-зуд давлатӣ, дар бист соли охир наздик ҳашт нафар шох иваз гардида буд. Чунончи, солҳои 628-632 замони ҷангҳои дарборӣ махсуб мешаванд. Шохҳои охири Эронӣ Сосонӣ Яздигурди III ин соли 632, дар аёми саршавии тохтутози лашкари араб ба хоки Эрон тоҷгузори гашт. Аз сӯи дигар, ба ҷамоа додани ин ҷанг худӣ ҷангиёни сершумори аъроб манфиатдор буданд. Аз рӯи муқаррароти нонавиштаи ҷангӣ дар ҳолати ишғоли ин ё он шаҳри Эрон аз 3/1 ҳиссаи ғанимати ҷангӣ ба фоидаи ҷангиёни араб шуд.

Муҳаққиқони ин давраи талхи таърихи Эрон овардаанд, ки сарлашкарони араб пеш аз ишғоли ин ё он шаҳри Сурия, Эрон ва Хуросону Мовароуннахр назди ҳокимони шаҳрҳо шартҳои таслимиро пешниҳод менамуданд. Дар ҳолати қабул нагаштани пешниҳод кӯшуни аъроб фаъолияти ҷангиро сар мекард. Пас аз ба

даст даромадани шаҳр ё музофот бо иҷозати кумондони араб ҷангиёни қаторӣ ба ғорат мепардохтанд. Дар давоми се рӯз аҳолии шаҳрро ғорат намуда, аз 3/1 ҳиссаи ғанимати ҷангро ба саркардаҳои ҳеш меоданд.

Ба ҳамин тариқ, арабҳо охири соли 637 тамоми мулки дар манотиқи Байаннаҳрайн қой доштаи Эрони Сосониё ба даст дароварданд. Ниҳоят соли 651 шаҳри Марв, ки пойтахти Хуросон буд, ба дасти арабҳо даромад. Шоҳи охирини Эрон Яздигурди III дар шаҳри Марв аз тарафи ҳокими ин шаҳр Моҳуи Сурӣ, ки пинҳонӣ ба сӯи арабҳо гузашта буд, ба қатл расонида шуд.

Дар натиҷаи ҷанг, ки дар ҳокӣ Эрон он дувоздаҳ сол тӯл кашид, шумораи зиёди арабҳо ба ҳокӣ Хуросону Мовароуннаҳр сокин гаштанд. Манотиқи номбурда аз ҳар бобат аз регистони тафсони нимҷазираи Араб тафовут дошт. Як муаллифи гумном кишвари моро шабеҳи ҷаннат номидааст. Ватанамон воқеан ҳам чуниин аст, баҳусус Хучанду Самарқанд. Мутобиқи маълумоти гурӯҳи донишмандони арабшинос дар нимаи дуюми асри VII ва ибтидои асри VIII аз нимҷазираи Арабистон ба сӯи Эрон Хуросон ва Мовароуннаҳр наздик 100 ҳазор араб кӯч баста омад¹. Дар як вақт дар Марву Нишопур, Балху Бухоро ва Самарқанду Хучанд маҳаллаҳои арабнишин ба миён омаданд. Чунончи, деҳаи Ғозиён ва ду маҳаллаи ба ном Арабон дар ш. Хучанд далели ин гуфтаҳоианд. Дар ноҳияҳои ҷанубии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла дар ноҳияҳои имрӯзаи Ҷилиқӯл, Шаҳритуз, Қубодӣён, ки шароити иқлимии онҳо ба Арабистон наздик аст, шумораи оилаҳои арабнажод хеле зиёд ба ҷаҳиш мерасид. Ин ва дигар масоил дар рисолаи мардумшиносии

¹ Мирбобоев А., Файзуллоев М. История возникновения и структура городов Арабского Халифата эпохи Имама Аъзама// Маҷмуаи мақолот. Хучаенд, 2009.-с.157

пинохта аз кабили И.Кармышева, З.Мадаминҷонова ва дигарҳо хуб баррасӣ шудааст¹. Ин гурӯҳи арабҳо бар ивази хидмати давлатӣ соҳиби замин, манзил гашта, ба духтарони маҳаллӣ оиладор мешуданд ва ба тадриҷ дар муҳити тоҷикзабонҳо ва фарҳанги онҳо монда, забон ва русуми авлодии хешро аз даст медоданд. Ин масъала ганҳо дар байни тоҷикони Осиёи Марказӣ ба ҷашм расидааст. Дар байни халқҳои туркнажоди кишвар чунин муаммо ҷой надорад. Чунонки эшон ба ҳоки кишвари модар сар даровардаанд.

Як омили муҳими дар ҳоки Вароруд зафарёб шудани арабҳо дар ҳамин аст, ки соли 563 пас аз пароканда шудани нахустин давлати феодалии тоҷикон бо сарвариин Фағониш, дар ҳоки Хуросону Вароруд парокандагии сиёсӣ ҳукмрон гашт. Ин вақт дар ҳоки кишвар 40 мулки ҷудогона ғаъолияг дошт. Гурӯҳе аз онҳо ба амсоли Бадахшон, Хутталон, Маймурғ, Чағониён, Тирмизхудот, Иштихон, Панҷакент, Истаравшан, Илок, Фарғона, Чоч, Ҳафтрӯд ва ғайра дар ҳоки Мовароуннаҳр ҷойгир буданд.

Тоҳтутози аввали арабҳо ба ҳоки Хуросону Мовароуннаҳр соли 676 сураг гирифт. Ин тоҳтутоз барои арабҳо бенатиҷа анҷомид. Баъд аз он арабҳо ба Мовароуннаҳр муддати панҷ сол ҳамла накарданд. Бори дуввум қўшуни арабҳои таҷовузкор дар вақти ҳокими Хуросон таъин шудани Салм ибни Зиёд, ки он ба давраи ҳукмронии халифаи араб Язид ибни Муовия (680-683) рост афтада буд, ҳамла оварданд. Муаллифи рисолаи «Футӯҳ-ал-булдон» Ал-Балозӯрӣ (810-892) тоҷики деҳаи Балодури Хуросон, бо роҳбарии Салм ибни Зиёд дар соли 681 руди Омуро убур намуда, ба ҳоки Вароруд пой ниҳод ва ба лашкари начандон калон ба шаҳри Самарқанд

¹ Кармышева Б. Очерки этнической истории Южных районов Таджикистана и Узбекистана.-М..1976-с.249 ва диг.

расид. Дар ин сафари ҳарбӣ Салм ибн Зиёдро завҷааш Умма Муҳаммад ҳамроҳӣ мекард. Бинобар навиштаи Балозӯрӣ ӯ аввалин зани араб буд, ки ба хоки Варорӯд қадам ниҳодааст.

Салм ибни Зиёд пас аз андаке ошноӣ пайдо намудан бо муҳити кишвар ва андаке ором шудани вазъи сиёсии шаҳри Самарқанд, дастаи хурди ҷангиёни арабро бо мақсади шиносӣ бо муҳити водии Фарғона бо сарвариини Аъша Ҳамдонӣ ном лашкаркаши хеш ба сӯи шаҳри Хучанд равон намуд.

Воқеан ҳам дар солҳои 70-уми асри VII вазъи сиёсӣ ва ҳарбии мулки Хучанд мураккаб гардид. Ба Хучанд аз шарқ туркҳо, аз самти ғарб арабҳо таҳдид доштанд. Ба ин номаи ҳокими собики Сугд Зубуршоҳ, ки онро муаллифи рисолаи таърихии «Кандияи хурд» овардааст, мисол шуда метавонад. Дар нома чунин омадааст: «Ба ҳеч ҷониб равӣ рафтан надорем, зеро, ки муҳаммадиён (яъне арабҳо) Ҳисор, Бадахшону Ғазнӣ ва Хуросонро гирифтанд ва боз ба тарафи Хучанд, Тошканд ва Туркистону Андиҷон лашкар фиристодаанд ва ба ҳеч ҷониб наметавон рафт».

Арабҳо дар ҷангҳои тӯлонӣ обутоб ёфта, соли 678 бо сарвариини лашкаркаши араб Аъшаи Ҳамдонӣ сӯи шаҳри Хучанд равон шуданд. Шермардони хучандӣ ба арабҳо муқовимати шадиде нишон доданд ва нагузоштанд, ки қалъаи шаҳр ба дасти душман фарояд. Аз рӯи маъхазҳои ба даст расида, маълум гардид, ки муқовимати аҳолии Хучанд бар зидди истилогарони араб бо сарвариини Аъшаи Ҳамдонӣ ин қадар шадид буда, ки силоҳи араб дар ҷараёни ин ҳарб шикасти сахт дид ва худӣ Аъшаи Ҳамдонӣ наздик буд, ки ба ҳалокат расад. Қўшуни аъроб бо талафоти калони ҷонӣ Хучандро тарк гуфтанд. Аъшаи Ҳамдонӣ, ки аз

санъати шеърғӯй низ бархурдор будааст, ин талафотро ба тариқи зайл қаламдод намуд:

Эй кош, дар рӯзи набарди Хучанд сипоҳи ман шикаста намешуд.

Эй кош, паррандагон маро бараҳна фуру мениҳоданд,

Эй кош, паррандагон бар фарози куштангоҳи ман меомаданд.

Эй кош, равонам ба осмон мерафт ва бо пайкари оғушта ба хун ба пеши Худованд мешудам¹.

Аммо баъзе аз муаллифони ҷавони эронӣ ин ахбори Балозӯриро зери шубҳа қарор додаанд.

Пас аз ин шикасти ҳалокатбори дастаи ҳарбии арабҳо бо сарвари Аъшаи Ҳамдонӣ мулки Хучанд тӯли зиёда аз 15 сол нисбатан оромиш дошт.

Пас аз ин ҳодисаи мудҳиш мулкдорони Фарғонаю Чоч ва Ҳафтрӯд барои пешгирӣ намудани тохтутозҳои ояндаи арабҳо чораҳои даркорӣ наандешидаанд. Парокандагии сиёсии Вароруд, ки пас аз зӯран пароканда намудани давлати тоҷикии Ҳайтолиҳо дар миёнаҳои асри VI рӯй дода (аз боби он мо дар бахшҳои пешин ёдрас намуда будем-А.М) ба миён омада буд, он боиси ба дасти арабҳои бадавӣ гузаштани ин сарзамин гардид. Чунонки кулли муҳаққиқони ин мавзӯ эътироф кардаанд, ҳучумҳои давраи аввали араб хусусияти ғоратгарона дошт ва эшон пас аз гирифтани бочу хироч боз ба шаҳри Марв бармегаштанд.

Соли 705 Қутайба ибни Муслим ҳокими нави Хуросону Мовароуннаҳр таъйин шуд (705-715). То расидан ба ин маснади олий Қутайбаи ҷавон солиёни гулоӣ мактаби кордонии ҳокими Ироқ Ҳаҷҷочро гузашта, сиёсатмадору лашкаркаши хуб, ҳокими маккор ва мансабпарастии золим шуда буд.

¹ Балозури. Завоевание Хорасана. - Душанбе, 1986. - с. 22

Бо расидани Қутайба ба рутбаи ҳокимии шаҳри Марв давраи дуҷуми тохтутози арабҳо ба хоки Хуросону Мовароуннаҳр ва Хучанду Фарғонаву Чоч оғоз гардид. Соли 712 Қутайба ба ишғоли Сугд ва шаҳри Самарқанд пардохт. Дар ҷараёни ин ҷанг шоҳи Самарқанд Фуррак ба дасти арабҳо асир афтод. Мутобиқи шартномаи байни арабҳо ва сугдиёни Самарқанд, ки ҳамон сол ба имзо расид, кулли бутҳои Самарқанд аз манзилҳояшон берун кашида, дар хиёбони Афросиёб оташ зада шуд. Шаҳри Самарқанд охири охирон таслим шуд. Фуррак ноилоч шартномаи сулҳро имзо кард. Шартномаи иборат аз 10 фасл, онро худ Қутайба навиштааст, то рӯзҳои мо ба забони форсӣ ва арабӣ омада расидааст. Роҷеъ ба ин шартнома Табарӣ, Балъамӣ ва муаллифони сонӣ, аз ҷумла О.И.Смирнова, В.В.Бартольд, Б.Ғафуров ва дигарон маълумот додаанд. Бино ба ахбори Табарӣ шоҳони Чочу Фарғона ба кӯмаки самарқандиён ҳозир шуданд. Вале ҷосусони Қутайба аз наздик омадани ин нерӯи ҳарбӣ ба Самарқанд оғаҳӣ пайдо намуданд ва арабҳо ба муқобили онҳо дастан 400 - нафараро бо сарвариин додари Қутайба Солеҳ ибн Муслим ба истиқболи фарғонагиён равон намуданд. Чун шабонгаҳ буд, ин гурӯҳи саворагон дар натиҷаи бархурди ногаҳонӣ бо дастаҳои ҳарбии арабҳо ба ихота афтода, шумораи зиёди онҳо талаф ёфт, дигарон ноилоч ба сӯи Хучанд бозгаштанд¹.

Соли 713 Қутайбаи золим пас аз фурӯ нишонидани муқовимати сугдиёни Самарқанд бо тавсияи Ҳаҷҷоҷ лашкари хешро сӯи Хучанду Фарғона равон сохт. Шаҳри Хучанд дарвозаи водии Фарғона ва маҳалли истгоҳи бозоргонони Бухорою Самарқанд дар самти ҷанубии Шохроҳи Бузурги Абрешим ҳисоб меёфт. Ин роҳи тиҷоратӣ аз овони қадим мавҷуд буда ва тоҷирон

¹ История Самарканда.-Т.1.-Ташкент,1969.-с.80

бо пайроҳаҳои кӯҳии қаторкӯҳи Қошғару Довон ва бо убури Иссиққул озими шаҳрҳои Қошғару вилояти Уйғур мешуданд. Масалан, аз ин шоҳроҳ дар солҳои мухталиф донишмандон М.С.Андреев ва бостоншиноси маъруфи англис Аурел Стейн истифода карданд. А.Стейн дар айёми бозгашт ба Лондон аз сафари хеш ба Туркистони Шарқӣ ҳамин пайроҳаи кӯҳӣ якҷоя бо бозёфтҳои сершумори хеш, ки онҳо дар сандуқҳои ҷубӣ ҷой шуда буданд, озими шаҳри Андичон гардид ва аз он ҷо бо қатори роҳи оҳан то бандари шаҳри Одесса омада, сипас ба шаҳри Лондон расид¹.

Дар айёми мо ин роҳи кӯҳӣ васею мумфарш гашта ва тамоми сол аҳолии вилоятҳои ҷанубии Ҷумҳурии Қирғизистонро бо пойтахти кишвар шаҳри Бишкек мепайвандад ва аз ин роҳ тоҷирони вилояти Суғд низ фаровон истифода мекунанд. Андаке поёнтар ба ин мавзӯ мо боз бармегардем. Ҳоло таъкид ба он дорам, ки Қутайбаи маккор ҳокимони Хоразм, Бухоро, Самарқанд ва Кешу Накшабро вазифадор намуд, ки ба рикоби вай, ки ба сӯи Хучанду Фарғона равона буд, ҳамроҳ бишаванд.

Бино ба навиштаи Табарӣ «Қутайба дар соли наваду ҷаҳорум (713) ба сӯи Ҷочу Фарғона лашкар кашид». Ҷунонки дар «Тоҷикон»-и Бобочон Ғафуров омада, Қутайба дар Самарқанд қувваи зиёде ҷамъ карда, бо ду самт ба роҳ даромад. Қутайба «чун аз наҳр гузашт, меоварад Табарӣ, 20 ҳазор марди ҷангӣ ба мардуми Бухоро ва Кеш ва Насаф ва Хоразм муқаррар кард». Табарӣ боз мегӯяд: «Пас онон сӯи Суғд рафтанд ва ҳудуи сӯи Фарғона равон шуд ва бирафт то ба Хучанд расид ва мардуми он ҷо бар зидди вай фароҳам шуданд ва ба муқобала омаданд ва борҳо набард карданд, ки пайваस्ता ғайр мусалмононро буд». (Табарӣ, Ҷ. 9, с.3869). Айнан

¹ Восточный Туркестан и Средняя Азия.-М.,1984.-с.192

ҳамин нукта дар «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ ба такрор омадааст (Балъамӣ, Ҷ.2, с.1281).

Чунонки дар боло ишора рафт, бо иллати он, ки дар байни суғдиёни кишвар ҳанӯз умумияти ягонаи ваҳдат ҷой надошт, ҳокимони дар боло номбурдаи Бухорою Кешу Накшабу дигар вилоятҳо фармоиши Қутайбаро бечуну чаро ба иҷро расонида ва дар бозгашт чунонки Балъамӣ илова кардааст, эшон аз Чочу Фарғонаю Хучанд «бо фатҳу ғанимат бозомаданд». (Ҳамон ҷо с.1281).

Дар маъхазҳо омада, ки дар муҳосира ва ишғоли шаҳри Хучанд шахсан худ Қутайба ширкат дошт. Чун ҳаводиси соли 678 ин навбат низ задухӯрди лашкари якҷояи аъроб бо хучандиён дар собиқ маҳалли Масҷиди дари шикоф ба ҳам омад. Қувваҳо нобаробар буданд. Муқовимати ҷангиёни Хучанд бенатича анҷомид. Арабҳо зафар карданд. Лашкари аъроб пас аз ишғоли Хучанд сӯи пойтахти Фарғона-шаҳри Косон равона шуд.

Дар ин миён дар Бағдод табаддулоти давлатӣ ба миён омад. Ба маснади халиф Сулаймон (715-717) нишаст. Ҳаҷҷоч-волии Ироқ низ аз вазифааш сабукдӯш гардид. Наздикони Қутайба бар зидди ӯ исён карданд. Дар натиҷа Қутайба дар Фарғона кушта гардид. Бо ҳамин, давраи дуҷуми забтқории арабҳо дар Хучанду Фарғона ба поён расид.

Туркшиноси маъруфи Русия Л.Н.Гумилев оварда, ки ҳокимони Фарғонаю Чоч соли 713 дар айёми ҳучуми Қутайба ба сӯи Хучанд аз давлати Чин ва турғашҳо барои кӯмак бар зидди арабҳо ёрӣ пурсидаанд¹.

Вале ин хоҳишро давлати Чин бечавоб монд. Номаи аҳли вилояти Суғд ба подшоҳи Чоч, ҳокони Турк ва ихшиди Фарғона оид ба он, ки «агар арабҳо бар Суғд ғалаба кунанд, навбати Шумо хоҳад расид», саҳт таъсир

¹ Гумилев Л. Древние тюрки.-М., 1967.-с.417

намуд ва чунонки дар боло овардем, дастаи ҳарбиёни Чочу Фарғона то Самарқанд нарасида, аз рӯи навиштаи Л.Н.Гумилев, дар наздикии деҳаи собиқи Бекобод аз ҷониби дастаи арабҳо торумор гашт.

Дар водии Фарғона манфиати арабҳо ва чинҳо мебоист ба ҳам рӯ ба рӯ оянд. Илова бар ин, дар шаҳри Тироз истгоҳи ҳокими кишвари Ғарб қарор дошт. Аммо ҳарифон аз наздик шудан ба ҳам худдорӣ менамуданд. Чунин задухӯрд танҳо моҳи июли соли 751 рух дод ва арабҳо бо сарвари Абӯ-муслими Хуросонӣ ба дастаҳои хитой дар Ҳафтрӯд зарбаҳои ҳалокатовар расониданд. (Гумилев. Древние Тюрки, с. 369).

Давраи сеюми тохтутози арабҳо ба сӯи Хучанд дар солҳои 721-722 ба вуқӯъ пайваст. Дар ин сол шаҳрҳои Хучанд ва Истаравшан мавриди ҳамлаи сарбозони араб бо сарвари ҳокими нави Хуросон Саъид ал-Ҳарашӣ қарор гирифт. То сар задани амалиёти ҳарбии зидди Хучанду Фарғона ҳукуматдорони маҳаллӣ, бахусус пас аз қатли Қутайба дар соли 715 кӯшиши зиёдеро ба ҳарч доданд, то ки ба дастгирии давлати Чин дар мубориза бар зидди арабҳо ноил гарданд. Барои расидан ба ин ҳадафи хеш моҳи феввали соли 718 шохзодаи Бухоро Туғшода, ихшиди Суғд Ғурак ва ҳокими Кумед (Ғарми кунунӣ) Нарайан ҳар кадоме дар алоҳидагӣ ба дарбори императори Чин сафирони хешро равон намуда, дастгирии давлати Чинро умедвор шуданд. Оид ба ин масъала Табарӣ низ маълумот додааст. Суғдшиноси маъруф О.И.Смирнова номаи ҳокимони маҳаллиро ба ҷоп расонидааст (Смирнова, М., 170, с. 234, 235 ва диг.). Дар номаи ҳокими Самарқанд Ғурак аз ҷумла омадааст, ки «Суғдиён дар давоми 35 сол дар танҳои бо арабҳо мечангиданд ва арабҳо ғоратгарони ҳақиқӣ мебошанд» (Смирнова с. 214-215).

Амалиёти ҳарбии арабҳо дар самти Хучанду Фарғонаю Чоч соли 721 оғоз гардид. Ба арабҳо худи коиммақоми Хуросон Саид-ал-Ҳарошӣ сарварӣ намуд.

Мутобиқи ахбори Табарӣ ал-Ҳарошӣ дар охирҳои моҳи июни соли 722 ба деҳаи Муғуни Суғд омада расид. Ин фурсат ҳокими Фарғона Нилон ба ҳузури ал-Ҳарошӣ омада, ўро огоҳӣ дод, ки суғдиёни гуреза ҳоло дар Хучанд қарор доранд.

Ал-Ҳарошӣ ва Абдурахмон ал-Қушарӣ ва Нилон бо одамони худ ногаҳон дар зери девори қалъаи Хучанд ҳозир гаштанд. Оид ба ин масъала Яъқубӣ чунин нигоштааст: «Маликаи Фарғона назди вай (яъне ал-Ҳарошӣ) омад ва чунин гуфт: То ба ин ки сипоҳеро ба сари ман нафиристӣ, роҳе ба ту нишон медиҳам, ки зафар ёбӣ. Саид-ал-Ҳарошӣ пешниҳоди Нилонро пазируфт. Пас гуфт: «Суғдиён аз сарзамини худ кӯчида ва дар Хучанд фуруд омаданд ва онҳо аз ман хосторанд, ки ононро ба сарзамини худ (яъне Фарғона) дарорам то бо араб сулҳ кунанд ё чӯзӣ он пеш ояд... Пас агар бар эшон метозӣ ҳамин соат иқдом кун» (Саид Фазолӣ. Хучанди шигифтаангез. Машҳад, 1383.с. 32).

Эҳтимол меравад, ки дар байни худи гурезагони Суғд оид ба Фарғона рафтан ё нарафтан ихтилофе ба миён омада будааст. Табарӣ низ ба ин масъала ишорат намудааст: «Бим дорем, ки ризоят надихад (ҳокими Фарғона) ва аз мо напазирад. Сӯи Хучанд меравем ва ба шоҳи он ҷо паноҳ мебарем ва касе пеши амир мефириستم ва аз ончи кардем, бахшиш металабем ва итминон медиҳем, ки чизе, ки нохушояндаи вай бошад, аз мо набинад» (Табарӣ, с.4532).

Шоҳаншоҳ дар ҷавоб гуфт: «Ман яке аз шумоям ва он чӣ ба шумо гуфтам бар эшон беҳтар аст». Суғдиёни гуреза қарор доданд, ки сӯи Хучанд мераванд. Табарӣ боз оварда: «Аммо напазируфтанд ва сӯи Хучанд рафтанд. Корзанг ва Кашин ва Байоркат ва Сабот бо мардуми

Иштихон бирафтанд, пеши шоҳи Фарғона фиристоданд ва тақозо карданд, ки хифзаш кунад ва онҳоро дар шаҳри хеш ҷой диҳад» (Табарӣ, с.4532).

Ал-Ҳашарӣ пас аз шунидани ахбори Нилон ҳокими Фарғона, бо сипоҳаш сӯи Хучанд рафт. Оид ба ҳарби арабҳо дар Хучанд Табарӣ чунин овардааст: «Яке аз арабон ҳамла кард ва бо гурзе ба дари Хучанд зад, ки дар кушода шуд. Ва чунин буд, ки беруни шаҳр он сӯи дар хандаке канда буданд ва онро бо най пӯшонида буданд ва рӯи он хок рехта буданд, аз рӯи маккорӣ ва хоста буданд, ки агар талофе шуд ва ҳазимат шуданд, роҳро бишиносанд, аммо мусулмонон надонанд ва дар хандақ афтанд». Табарӣ боз гӯяд: «Вақте берун омаданд, мусулмонон бо онҳо набард карданд, ки ҳазимат шуданд ва роҳ гум карданд ва дар хандақ афтоданд, чиҳил касро аз хандақ берун оварданд, ки ҳар кадом ду зарраҳ ба тан доштанд». (Табарӣ, с.4035).

Боз дар ҳамон солҳои 721-722 набарди хучандиён бо арабҳо, бино ба гуфти Табарӣ дар Хучанд дар якҷоягии посбонони корвони тижорат, ки он якҷоя бо посбонҳояшон наздик ба 600 нафар мерасид, озими Хучанд шуданд. Ал-Ҳарашӣ ба одамонаш дастур дод, ки 200 нафарро ба қатл расонида, бозоргонро, ки шумораи умумии онҳо ба 400 нафар мерасид, аз онҳо ҷудо кунанд. Дар мағни асари Табарӣ чунин омадааст: «бозоргонро аз онҳо ба як сӯ зад, бозоргонон ҷаҳорсад кас буданд ва моли бисёр ҳамроҳ доштанд, ки аз Чин оварда буданд» (Табарӣ, с.4035). Табарӣ навишта, ки сугдиён ба дифои маҳкумшудагон бархестанд, аммо силоҳ надоштанд, бо ҷӯбҳо набард карданд, ҳамагон кушта шуданд. Танҳо 400 нафар тоҷир зинда монд, ки ҷони хешро бо пулу моли бисёре аз арабҳо харида гирифт¹.

¹ Ғафуров Б.Ғ.-Тоҷикон. Ҷ.1.-Душанбе, 1998.-с.426

Арабҳо ба гардани деҳқонзодагони Хучанд ҳалқаи сурб кашол карда, қасди куштан карданд. Дар ин хусус Табарӣ чунин оварда: «Рӯзе баъд бигуфт, то кишторонро биоварданд, онҳо намедонистанд ёронашон чӣ карданд ва чунон буд, ки ба гардани яке мӯҳр мезаданд ва аз як маҳуте ба маҳути дигар мебурданд ва ўро мекуштанд». (Табарӣ, с.4038). Ба ҳамин зайл аз деҳқонзодагони Хучанд, се ҳазор кас ва ба қавле, ҳафт ҳазор кас кушта шуданд (Табарӣ, ҳамон ҷо). Пешвои суғдиёни Самарқанд Корзанг низ дар ҳамон Ҳисори Хучанд ба қатл расид. (Табарӣ, с.4038).

Дар солҳои мудҳиши 721-722 суғдиён, ки бо амри тақдир шаҳри Хучандро паноҳгоҳи хеш интиҳоб намуданд, хучандиён аз омадани онҳо ба Хучанд малоли хотир набуданд. Сабаб дар ин аст, ки Хучанд аз овони қадим як ҷузъи Суғди бузург махсуб мешуд. Аз сӯи дигар бозоргонони Самарқанд дар ин шаҳр қорвонсарой ва пойгоҳҳои дигари тиҷоратӣ доштанд ва ба ин васила мавқеи иқтисодӣ ва шукуфоии Хучанд аз саховатмандии тоҷирони Самарқанду Бухоро алоқамандӣ дошт. Илова бар ин, аҳолии Хучанд низ ба амсоли самарқандиён куллан сугднаҷод буданд ва бо аҳолии Самарқанд пайванди хешутаборӣ доштанд ва ин робита то солҳои 20-30-юми асри XX мунтазам идома дошт. Ин тазодро дар мисоли шоир, донишманд ва соатсози хучандӣ Фаёзи Хучандӣ, Олимхон махсум мударрисии мадрасаи Хиштин (падари Муҳиддин Ҳоҷазод), ки миёнаҳои солҳои 30-юм ба ў хатари маҳбус шудан расид, Садриддин Айнӣ аз ин ҳол оғох шуда, ба Олимхон Махсум аз Самарқанд ҳавлие пайдо намуданд ва чунонки академик Муҳаммад Осимӣ ёдовар шуданд, ҳатто аз ҷиҳати моддӣ низ устод Айнӣ ба Олимхон махсум ва Муҳаммади ҷавон, ки дар як ҳавлӣ бо амакбобояш зиндагӣ дошта ва дар Донишгоҳи

Самарқанд таҳсил мекард, кӯмак расонидаанд. Ёдномаи устод Осимӣ (Хучанд, 2005. с.21, 22, 23 ва дигар)¹. Мисоли дигар, олими шинохтаи тоҷик, академик Султон Умаров наздик 10 сол дар Донишгоҳи давлатии Самарқанд ба сифати дотсенти факултаи физикаю-математика буд. Муҳаммад Осимӣ низ аз олим С.Умаров дар Самарқанд сабақ бардоштааст.

Дар солҳои 20-уми асри XX дахҳо писарбачаҳои шаҳри Хучанду Хистеварз курсҳои кӯтоҳмуддати муаллимтайёркунии шаҳри Самарқандро хатм намуданд, ки дар байни онҳо академик З.Ш.Рачабов, яке аз маорифчиёни номдор Абдусамеъ Очилзода буданд, ки дар Омӯзишгоҳи таълимии шаҳри Самарқанд дониши худро сайқал додаанд. Омӯзишгоҳи таълиму тарбия, ки барои Тоҷикистони ҷавон омӯзгорон тайёр мекард, дар бинои мадрасаи Шайбонихони шаҳр қарор дошт. Бино ба навиштаи А.Очилзода ба Комиссариати халқии маорифи шаҳри Самарқанд дар ҳамон солҳо зодаи шаҳри Хучанд Д.Тӯхтабоев ном маорифпарвар мудирӣ менамуд ки ӯ дар Самарқанду Боку таҳсили илм карда буд. (Очилзода А. Субҳи Хучанд, Душанбе. 1987. с.34). Чунин мисолҳо хеле фаровонанд.

Дар як вақт шаҳри Хучанд, дар асри XVIII гурӯҳи калони гурезаҳои шаҳри Самарқандро, ки аз дасти яғмогарони қалмоку кипчоқ ба дод омада буданд, манзилу ҷой дод. Дар байни ин гурезаҳо шоири ширинкалом Шайдои Самарқандӣ низ буд. Дар канори шимолу ғарбии шаҳрамон маҳаллаи Эшони Шайдо ҷой дорад. Иддае аз сокинони ин маҳал маҳз аз авлоди ҳамин Эшони Шайдо мебошанд. Гурӯҳи сокинони собиқ маҳаллаи Боёни шаҳрамон, ҳоло кӯчаи Мақсудҷони Танбӯрӣ низ баромади аслии худро аз Самарқанд медонанд. Ин ва

¹ Ёдномаи устод Осимӣ.-Хучанд, 2005.-с.24

дигар масоилро банда ва профессор Н.Турсунов дар «Қомуси Хучанд» ҷо-ҷо баррасӣ намудаем.

Дар ҳамон асрҳои VII-VIII гурӯҳҳои ҷудогонаи қабоили араб ба зодгоҳи хеш барнагашта, дар ноҳияҳои имрӯзаи Тоҷикистон, аз ҷумла Шаҳритуз, Кубодиён, Ҷилликӯл ва маҳалҳои дигар, ки табиати онҳо дар қадим бо Арабистон шабеҳӣ дошт, якумра мондаанд. Ин ва дигар масоил дар тадқиқоти А.Девонакулов, мардумшиноси Русия А.Кармишева ва олими ҷавон Зӯҳро Муҳаммадхонова ва дигарон баррасӣ шудааст.

Дар ҳилофати араб, ғайр аз дастаҳои муқаррарӣ ва зудамали ҷарбӣ, боз дастаҳои дигари ҷарбӣ, ки бо номи ғозиён, яъне муборизони роҳи ислом маъруфанд, фаъолият доштанд. Чун одат хаймаҳои ин гурӯҳ дар беруни шаҳрҳо қарор доштанд. Эҳтимол меравад, ки деҳи Ғозиёни мулки Хучанд аз ҷумлаи чунин қароргоҳҳое буда, ки дар он Ғозиён зиндагӣ доштанд. Деҳаи Ғозиён аз нигоҳи бостоншиносӣ ҳанӯз маҳалли тадқиқ қарор нагирифтааст.

Дар як вақт низомиёни ҳуди арабҳо низ сершумор будаанд. Чунончи, дар ҷараёни ишғоли шаҳри Пайканди Бухоро аз тарафи қоиммақоми Хуросон Убайдуллоҳ ибни Зайд, теъдоди умумии аскарони вай ба 25 ҳазор нафар мерасид. Дар чунин ҳолат, аз рӯи ахбори муаллифи «Таърихи Бухоро» Наршаҳӣ, бо талаби ғосибон аҳолии Бухоро, Пайканд ва дигар шаҳрҳо маҷбур буданд, ки нисфи манзили хешро ба арабҳо диҳанд. Масалан, аҳолии шаҳри Бухоро аз ин амали саркардаҳои араб ба ҳашм омада, дар беруни девори Бухоро кӯшкҳои нав бунёд карда, ба он кӯчиданд. Ин кӯшкҳо дар таърих бо номи «Куйи муғон» маъруф буда, Наршаҳӣ низ оид ба он ахбор додааст.

ШАҲРИ ХУЧАНД АЗ ДИДГОҲИ ҶУҒРОФИДОНИ АРАБУ ТОҶИКИ АСРҲОИ X-XII

Дар асрҳои IV-VII шаҳри Хучанд ба амсоли шаҳрҳои дигари кишвар аз се қисм: қухандиз, шаҳристон ва работ иборат буда, маҳалли зимистонгузаронии шаҳриён махсуб меёфт. Баҳорон, бо саршавии мавсими киштикори саҳроӣ, онҳо ба манзили саҳроӣ, ё чунонки хучандиён мегӯянд «майдон» қўч баста мерафтанд. Ба ин сабаб дар атрофи шаҳр як қилсила деҳқадаҳои саҳроӣ низ ташаккул ёфтанд, ки дар мақолаҳои пешин мо оид ба он ишора намудаем.

Аз байни ҷуғрофидонони арабизабон оид ба шаҳри Хучанд Абӯисҳоқи Истаҳрӣ зодаи шаҳри Истаҳри Эрон, муаллифи «Китоб-ул-масолик ва-л-мамолик», нисбатан маълумоти пурра пахш намудааст. Аз рӯи ишораи ин муаллиф «Хучанд наздики Фарғона бувад. Ва бар қанори рӯди Чоч ниҳода аст. Ва дарозии шаҳр беш аз паҳно аст. Ва миқдори як фарсанг (яъне 7,5 км) дарозо дорад. Танайн шаҳр ба боғу бӯстон бошад. Ва дар аъмоли он ба ҷуз Канд (Конибодом) шаҳри дигар нест. Ва шаҳристону қухандиз дорад. Масҷиди одина дар шаҳристон аст. Ва сарои иморат дар работ ба қӯи майдон. Ва зиндон дар қухандиз. Шаҳри хуш аст ва меваҳои некӯ дорад. Ва мардуми ин шаҳр аҳли мурувват ва ба ҷамол бошанд. Ва (гандум) эҳтиёҷоти мардумро қифоят набувад. Аз Фарғона ва дигар навоҳӣ ғалла он ҷо баранд, бо кишти дар рӯди Чоч»¹.

Муаллифи ғумноми «Худуд-ул-олам», ки ӯ ҳам дар асри X зистааст, меоварад, ки «Хучанд шаҳрест ва

¹ Истаҳри. Масолик ва мамолик. - Техрон, 1961. - с. 215

касабаи он ниҳоятест ва бокишт ва барзи бисёр аст. Ва мардумони бомурувват ва аз он анор хезад» (Ҳудуд-ул-олам, с.71). Чунон ки маълум аст, «руммон» гуфта, дар забони арабҳо анорро гуянд. Мутаассифона, гурӯҳи муаррихон деҳаи Рӯмонро ба юнониён ва румиёни қадим алоқаманд донистаанд. Муаррихи шинохтаи тоҷик Ёктам Пулодов собит кард, ки дар асрҳои IX-X деҳаи Рӯмон асосан маҳалли парвариши анор буда ва «руммон» ба забони арабӣ анор гуфтан аст. Дар кулли фарҳангҳо низ «руммон» ба маънои анор омадааст¹.

Аз муаллифони дигари арабизабон оид ба вилоятҳои таърихии Суғду Фарғона ва Чочу Илоқ аз ҳама бештар муаллифи «Сурат-ул-арз» Ибни Ҳавкал, ки асари хешро дар заминаи осори ҷуғрофишиносони пеш дар соли 977 таълиф кард, маълумоти нисбатан пурра овардааст. Муаллиф аз ҷумла оварда: «Дар Фарғонаву Чоч ва Уструшана ва соири ҷойҳои Мовароуннаҳр дарахтон ба ҳам баромада ва меваҳои бисёру боғҳои муттасил ба ҳамчунон аст, ки дар соири билод ҳаммонанди онҳо пайдо нест» (СШ.-1999, №1-3, с.99). Оид ба шаҳри Хучанд муаллиф чунон меоварад: «Хучанд шаҳрест дар ҳамчавори Фарғона. Би-тамом мустақил идора мешавад ва дар самти ғарбии соҳили рӯди Чоч қарор дорад. Дарозии шаҳр беш аз паҳно аст. Дар як фарсах дур аз он шаҳри Канд қарор дорад. Кулли масоҳати шаҳрро дарахтони ангур ва боғоти дигари меваҷот ишғол намудаанд. Дар мулки Хучанд ғайр аз Канд шаҳри дигар нест. Боғот ва ҳавлиҳои шаҳр ба ҳам ҷафс нестанд, балки аз ҳам дур ҷойгиранд. Шаҳр дорои куҳандиз ва шаҳристон аст. Масҷиди ҷомеъ андаруни девори шаҳристон аст. Кохи ҳоким дар хиёбони работ қарор дорад. Ҳабсхона андаруни бинои куҳандиз.

¹ Пулодов У.Кэтимологии топонима Румон//Исследования.-с.203

Шаҳр дорои ҳавои басо мусаффо буда ва дар он меваҳои хушлаззат мерӯянд. Аҳолиаш хушандому часуранд».

Чунон ки дар боло дидем, Ибни Ҳавкал боз ба як сифати дигари шаҳри ҳамонвақтаи Хучанд ишора намуда, навиштааст. ки «боғот ва ҳавлиҳои шаҳр ба ҳам ҷафс нестанд». Ин маълумот дар навиштаи дигар ҷуғрофидон ба ҷашм нарасидааст. Ҷайҳонӣ ва Истаҳрӣ низ ба низоми хонасозии хучандиён ишора намудаанд. Масалан, Истаҳрӣ дар ин бора чунин навишта: «Хонаҳои он ағлаб ба як-дигар даромада ва наздик ба якдигар бино гардидаанд» (Мамолик ва масолик, с.361).

Ин ахбори Истаҳрӣ далели он аст, ки дар асри X аҳолии қисми шаҳристони шаҳр хеле зиёд будааст. Барои тасдиқи навиштаи хеш Истаҳрӣ боз як иловаи дигар дар робита ба ҳамин масъала меоварад: «Нуфуси шаҳр арсае танг аст».

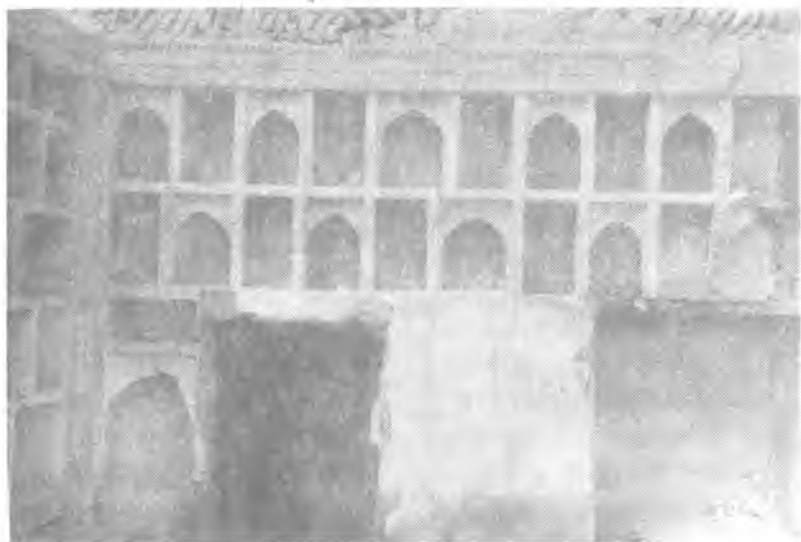
Ибни Ҳавкал пас аз 28 сол навишта, ки «ҳавлиҳои шаҳр ба ҳам ҷафс нестанд». Гурӯҳе аз муҳаққиқин эҳтимол доранд, ки ба ин зилзилаи соли 955, яъне панҷ сол пас аз таълифи Истаҳрӣ ба вучуд пайваста сабаб шуда бошад. Тибқи маълумоти Масъудӣ маркази ин зилзила дар Фарғона буда, вале осори он дар Нахшаб, Кеш ва дар Самарқанд низ рӯй ба зухур омадааст. Дар ин масъала ҳақ бар ҷониби Ибни Ҳавкал аст. Аз навиштаҳои ӯ бармеояд, ки дар асрҳои IX-X шаҳри Хучанд аз работ-ҳавлиҳои ҷудогонаи авлодӣ иборат буда, сохтори кӯй ва маҳаллот, ки осори он то рӯзҳои мо омада расидааст, андаке дертар, баъди асри XV ба миён омадааст. Дар чунин работ-ҳавлиҳо як оилаи калони патриархалии ҳамхун зиндагӣ доштанд.

Истилоҳи «маҳалла» арабӣ аст. Вале дар қадим ва асрҳои минбаъда аҳли Хучанд ва ҳам Самарқанд истилоҳи

«кӯй»-ро корбаст намудаанд. Ин истилоҳ аз забони сугдию паҳлавӣ баромадааст. Хучандиён маҳаллаи нисбатан хурди истикоматиро «чақар» мехонданд. Ин луғат низ ба мо аз забони паҳлавӣ омадааст. Дар маъхазҳои додгустариҳои асрҳои V-VII чақар гуфта, чизи хурд ё худ навзодеро меномиданд. Назар кунед, ба истилоҳи «чақалок». Дар «Маҷмӯаи қонун»-ҳои давлати Сосониён, ки тарҷумаи русии он ба даст омадааст, эронӣни қадим «чақар» гуфта, кӯдаки навзодеро меномиданд, ки ў аз никоҳи додари хурдӣ бо зани вафоткардаи додари калонӣ ба дунё омадааст.

Дар гузашти наҷандон дур дар Хучанд сокинони чақар узви як оилаи калони патриархалӣ буданд. Аммо дар натиҷаи ба қисмҳо тақсим ёфтани як ҳавлии калони авлодӣ, чунин чақару пасткӯчаҳои камбар, ки куҳансолон «бидборик» гӯянд, ба миён омадааст.

Вожаи Хучанд аз ибтидои асри VII дар забони сугдӣ, паҳлавӣ, хитӣ ва арабӣ ёдрас шудааст. Масалан, дар ҳуҷҷатҳои қалъаи кӯҳи Муғ ба шакли «Қучандӣ» омадааст (Смирнова О., 1970, с.16). Дар ахбори солномаи чинии хонадони Таншу ба шакли Гуй Чанти» омадааст. Дар асари гумноми «Таърихи Хучанд» ва дигар манбаъҳои таърихӣ асрҳои X-XII бунёдгузориҳои шаҳри Хучанд Каюмарс, Ҳушанг, Кайхусрав, Гуштосп, Таҳмурас, Ҷамшед ва дигар шоҳони сулолаи Пешдодиё Каёнии Эрони бостон доништа шудаанд. Як мазори қадимае бо номи Каюмарс то ба имрӯз дар наздикиҳои тарабхонаи «Белый дом», дар кӯчаи «Истак»-и шаҳрамон ҷой дорад. Ин мазори вайрона 6-7 сол муқаддам бо ташаббуси мудири тарабхонаи номбурда бо истифода аз анъанҳои санъати меъмории асримиёнагӣ эҳё гардид.

*Гузари Муллоибод. Намуди умумии
дохили хона. Соли 1970*

Инкишофи тозаи Хучанд ба асрҳои V-VIII рост меояд. Дар асрҳои номбурда Хучанд як воҳиди шинохтаи давлати Ҳайтолиён қарор гирифт. Дар ин давра Хучанд маркази бозоргонӣ махсус меёфт. Ба ин сабаб бисёре аз ҷуғрофидонони асрҳои IX-X Хучандро «Тирози ҷаҳон» ном кардаанд. Дар асри X бошад, Хучанд дорои зарбхонаи хеш буд. Чунон ки В.Кочнев ва Д.Довудӣ овардаанд, аз маъдани нуқра ва мис, ки дар қонҳои Адрасмон, Табошар ва Консой ба даст меомад, пул сикка мезаданд. Чунон ки баъзе донишмандони илми геология меоваранд, дар зарбхонаи шаҳр дар як сол то нӯҳ ҳазор адад пули дирҳам зарб мезаданд, ки вазни ҳар кадоми он наздик ба 2,9 грамм буд.

Оид ба шаҳри Хучанд муаллифони сонӣ низ маълумоти саҳеҳ пахш намудаанд. Чунончи, Ёкути

Ҳамавӣ ҷуғрофидони охирҳои асри XII ва аввалҳои асри XIII шаҳри Хучандро дар иқлими ҷаҳорум ҷой дода, чунин овардааст: «...сарзаминаш машҳур дар Мовароуннаҳр ва воқеъ дар соҳили рӯди Сайхун. Байни Хучанд ва Самарқанд масофаи даҳрӯза роҳ аст, ба ҷониби машриқ. Ва он шаҳрест хуррам ва дар он сарзамин шаҳри хубтар аз вай ва меваҳои хушлаззаттар аз меваҳои вай вучуд надорад».

Ёкути Ҳамавӣ инчунин тӯли шаҳри Хучандро 320 ва нисф, арзашро 37,6 дараҷа муқаррар намудааст.

Ҷуғрофидон, инчунин деҳаҳои қорвонгузарро дар мулки Хучанд ишора намудаанд, ки қорвонҳо дар онҳо истироҳат намуда, уштур ва сарбонро иваз карда роҳро давом медоданд. Масалан, Ибни Хурдодбех оварда, ки «Аз Собот то Зомин ду фарсах (як фарсах роҳ наздики 7,5 км.). Аз Собот то Ғалук (Ғӯлакандоз) 6 фарсах ва то Хучанд 4 фарсах аст. Аз Самарқанд то Фарғона 53 фарсах роҳ аст». Ҷайҳонӣ низ оварда, ки «аз Савкат (Шавкат хонда шавад), то Хучанд як манзил ва аз он ҷо то Канд низ як манзил» (Сомониён дар оинаи таърих, ҷ.2, с.72). Рустои Шавкат имрӯз як ҷузьи ноҳияи Спитамени вилояти Сугд аст. Ҷуғрофидон инчунин шаҳри Кандро ҷузьи аъмоли Хучанд донистаанд. Мулки Хучанд дар ҳамон асри X бо рӯди кӯҳии Ширин дар самти ғарбӣ ба поён мерасид.

Иддае аз нучумшиносон ва ҷуғрофидон дар ҷадвали ҳеш Хучандро яке аз шаҳрҳои Фарғона ё худ шаҳри Сугд, ки дар қанори шарқии Самарқанд қарор дорад, тасвир намудаанд. Ҷунончи, Ёкути Ҳамавӣ Хучандро дар иқлими ҷаҳорум ҷой додааст. Ҷуғрофишиносони дигар бошанд, Хучандро гоҳе дар иқлими ҷаҳорум, гоҳе дар иқлими панҷум донистаанд. Муаллифи «Анҷуманорои Носирӣ» Хучандро яке аз қасабаи Фарғона шуморида, онро дар

иклими панҷум ҷой додааст. Аммо бештари ҷуғрофидон Хучандро шомил ба иқлими чаҳорум донистаанд.

Чунонки аз навиштаи ҷуғрофидон бармеояд, Хучанд дар самти ғарб бо вилояти Истаравшани таърихӣ, дар самти шарқ бо Фарғона ҳамхудуд будааст.

Вале дар иддае аз адабиёти ҷуғрофии асри X ҳадди ғарбии мулки Хучанд деҳаи Ғазандарак ишора ёфтааст. Деҳаи номбурда андаке дар самти шарқии шаҳраки Ғонҷӣ, дар соҳили рости Басмандисой қарор дошт (А.Аюбов. Топонимы Устуршаны,с.30).

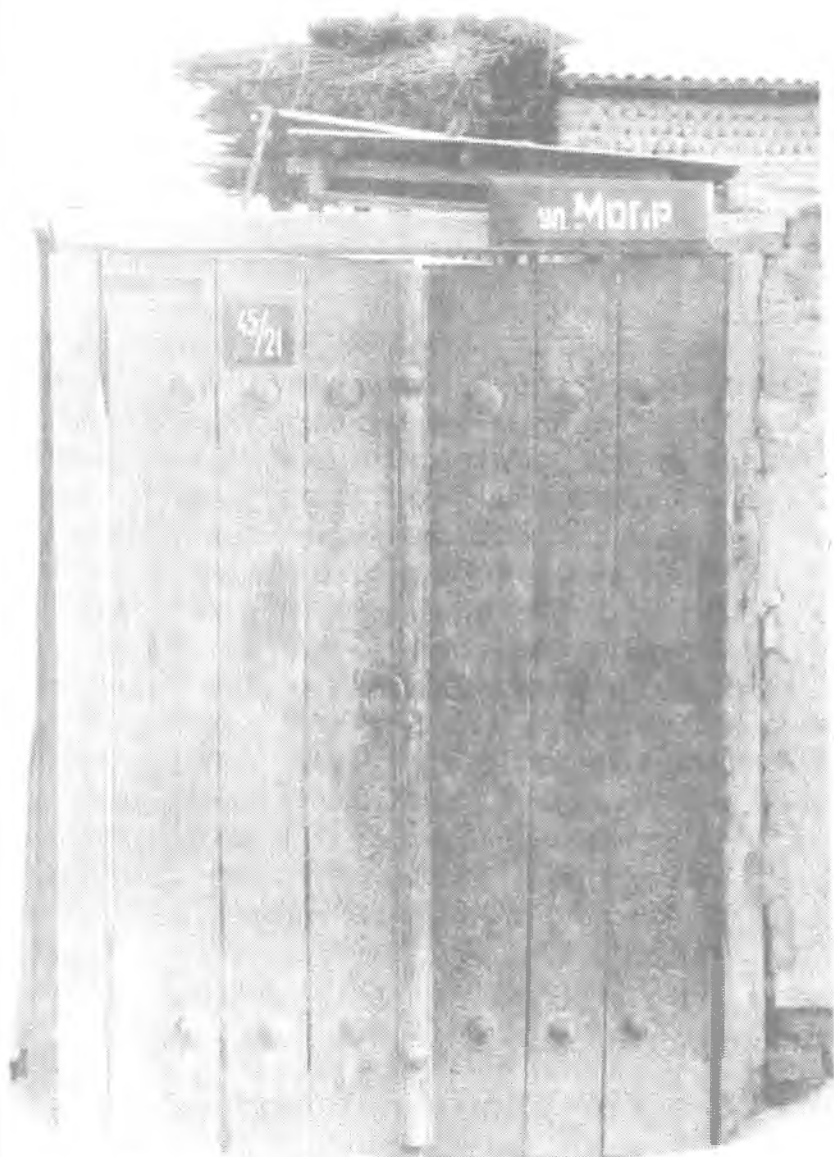
Чунонки ба ҳамагон маълум аст, як давраи томи ҳаёти яке аз шаҳзодагони хонадони темурий Мирзо Бобур бо шаҳри Хучанд алоқамандӣ дошт. Дар «Бобурнома» омадааст, ки масофаи байни Андиҷону Хучанд бист йағоч аст. Шайх Муслиҳиддин ва Хоча Камол зодагони хучанданд. Меваҳояш фаровон ва болаззат аст. Анораш ҳам машхур. Чунки дар урфият «себи Самарқанду анори Хучанд» гӯянд. Дар навиштаҳои хеш ба исми кӯҳи шаҳр низ эътибор додааст. Дар навиштаи ӯ кӯҳи Муғул «Мутуғил» омадааст, ки ин шояд иштибоҳи хаттотон бошад (Бобурнома,1989.с.7). Дар ҷойи дигар ҳамон Бобур меоварад, ки Хучанд дохили Фарғона нест (Бобурнома,с.11).

Ҷуғрофидони маъруфи асри XV тоҷик Ҳофизӣ Абӯрӯ яке аз навъҳои нок-нашпотии Хучандро васф намудааст (Хучанднома. 1996.с.16). Ба ҳамин минвол муаллифи рисолаи «Ғароиб» низ боду ҳавои Хучанд, меваҳои он - зардолу, шафтолу, чормағз ва анору олуро васф намудааст. Фиристодаи Пётри I Флорио Беневини солҳои 1718-1725 дар аснои саёҳат ба шаҳрҳои Бухорою Самарқанд аз шаҳри Хучанд низ دیدан намуд. Мавсуф нигоштааст, ки сарҳадоти аморати Бухоро то сарҳади рӯди Сир расида ва

хукумати Бухоро истгоҳи гумруки Хучандро дар ихтиёр дорад (Посланник Петра I на Востоке. М. 1986, с.126). Дар ҷойи дигари асари хеш Беневини оварда, ки дар соҳили рӯди Сир ва маҳалҳои атрофи Хучанд, одамон аз реги дарё зар мешӯянд (Дар ҳамон ҷо. с.10). Доир ба ҳаёти сиёсии Хучанди ибтидои асри XVIII ин муаллиф навиштаҳои хуб дорад ва мо дар фаслҳои дигар аз онҳо ёдрас хоҳем кард.

Чунонки дар боло борҳо ишора гардид, дар боғҳои меваи Хучанд навъҳои мухталифи зардолу, аз он ҷумла кандак, мирсанҷилӣ, хурмоӣ, мохтобӣ, пақ-пақ, лучак, бобой, хасак ва дигар хелҳои он парвариш меёфтанд. Хушкмеваи Хучанд ба шаҳрҳои Русия, кишвари Сибир, Шарқи Дур, даштҳои Қазоқистон интиқол дода мешуд.

Аз навъҳои ангур чиллагии сафеду сурх, ҳусайнӣ, кадуҳусайнӣ, обак, меҳча, шакарангур, дили кафтар, синаи гов, химчамиён, такобӣ, думи рӯбох, оби набот ва дигарҳо парвариш мешуданд. Мавиз низ асосан ба шаҳрҳои дуру наздик интиқол дода мешуд. Аз рӯи маълумотҳои расмие, ки мо дар даст дорем, дар солҳои 1916-1918 ба муносибати дар Русия қатъӣ манъ ғаштани истеҳсол ва фурӯши нӯшокиҳои спиртӣ, аз Хучанд ба шаҳрҳои дурдасти Русия рӯзе то 100-150 қуттӣ мавиз бо нақлиёти роҳи оҳан фиристода мешуд, ки аз он нӯшокиҳои спиртӣ омода мегашт.

Дарвозаи ҳавлӣ. Кӯчаи Мақсудҷони Тапбӯрӣ

Ф А С Л И 12.

ФАРҲАНГ АЗ ДИДИ ХУЧАНДИЁНИ ҚАДИМ

*Ҳар касе, к-ӯ дур шуд аз асли хеш,
Боз ҷӯяд рӯзгори васли хеш.*

Чалолиддини Балхӣ

Осори фарҳангии аҳолии Хучанди қадим ҳарҷо-ҳарҷо дар осори моддӣ ва хаттӣ онҳо, дар расму русуми мардумӣ, инчунин дар санъати гулдӯзӣ, ба амсоли сӯзанӣ, ҳаққокӣ, кандакорӣ, номгузорӣ ва дар афсонаву ривоятҳои хучандиён нақши устувор гузоштааст. Илова бар ин чараёни ҳафриёти маҷмааи бузурги дафнии кӯҳи Ширин воқеъ дар Куркат осори сершумор ва нодири санъат ба даст омадааст, ки он низ моли меросии хучандиён маҳсуб меёбад.

Дар аввал чунин ба назар мерасад, ки мазори Бурхи Сармасти валӣ, воқеъ дар шаҳраки Ёва, мазори Хочаи Мохрӯ дар маркази Хучанд ва боз чанде дигар моли меросии давраи исломӣ бошад. Вале мушоҳидаҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки ин муқаддасот пеш аз зуҳури ислом дар Хучанд низ парастигҳои маъмулӣ будааст. Барои мисол, рӯ меорем ба истилоҳи «аспи ҷӯбин», яъне тобути ҷӯбини мурдакашӣ, ки хучандиён онро образнок чунин номидаанд. Чунин унвони тобут аз он шаҳодат медиҳад, ки дар асотири хучандиёни қадими ориёнасл асп, ноқил пайванде будааст, ки олами ҳастиро бо олами охират пайваст менамудааст.

Бино ба ақидаи хучандиёни қадим, ки ҳоло аз илми ҷуғрофия кам бархурдор буданд, охират дар кадом як ғӯшаи дуродури олам, аз паси биёбонҳои душворгузарӣ

Қазокистони имрӯза ҷой дошта, ин биёбонро метавон танҳо савори асп тай намуд. Масалан, дар ҷараёни ҳафрии дижи Хучанд, аз қабатҳои поёнии он пайкари аз оҳан рехтаи асп дарёфт гардид, ки онро саворе идора менамуд. Муаллифи ин бозёфт, бостоншинос Т.В. Беляева онро ба асрҳои III-V-и милодӣ нисбат дода, моли сақоиён донистааст (Беляева Т.В.1978. с.347). Ин бозёфт аз робитан ногустаи байни қабилҳои қорводор ва аҳолии кишоварзии Фарғонаи Ғарбӣ, дар миёнаҳои ҳазораи якуми милодӣ шаҳодат медиҳад (Брыкина Г.А.1982.с.5).

Қабилҳои қорводори соҳили рости рӯди Сир дар кӯҳи Мевағул ва Қурама нақшҳои сершумори рӯи сангро мерос гузоштаанд, ки дар онҳо низ асотири ва ҷаҳоншинохти онҳо мунъакис шудаанд (Панфилов О.В. Сакские мотивы в петроглифах Моголтау. 1984. с.54). Воҳаи Хучанд чун аз самти шимол ва ғарб дар сарҳаддоти даштҳои доманадори Мирзочӯлу Дилварзин ҷойгир аст, ба ин сабаб, дар он мавқеи асп чун василаи нақлиёт аҳамияти калон касб намуда, бо мурури замон моли парастии қарор гирифт. Масалан, дар солномаи давлати Чин омадааст, ки ҳокимони Истаравшан дар курсӣ - тахте менишинанд, ки пояи он аз пайкари асп аст. Воқеан дар ҷараёни ҳафрии маъбади қадимае дар харобаи қалъаи Қаҳқаҳаи I дар шаҳраки Шаҳристон, ки он қароргоҳи афшинҳои Истаравшан махсуб мешуд, бостоншиносон бо сарвари Р.Афзалов аз зери остонаи ин маъбад ҷасади аспро дарёфт намуданд.

Як пайкари биринҷии асп ҳамчунин соли 1944 аз харобаи Мунҷоктеппаи наздикиҳои деҳаи Бекободи кӯҳна дарёфт шудааст. Чунин мисолҳо хеле фаровон ба ҷаҳм мерасанд. Дар Самарқанд танбар-устухондоне дарёфт шудааст, ки он ба шакли пайкари асп аст. Яке аз

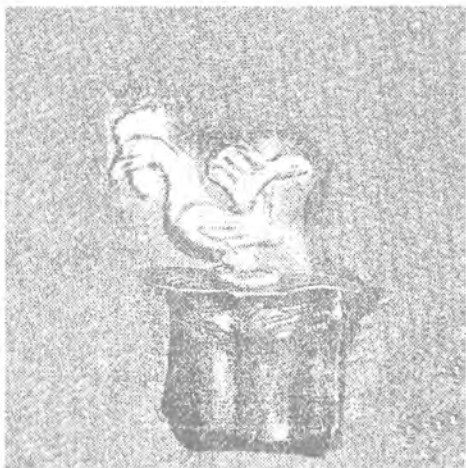
дахмакҳои Курушкада ба шакли суми асп канда шудааст (Мирбобоев А. 2003.с.393). Дар Шоҳномаи Фирдавси низ омадааст, ки вақте Сӯҳроб аз дасти падараш Рустам кушта мегардад, Рустам аз чигарбанди худаш будани Сӯҳроб огаҳӣ пайдо намуда, ба наздиконаш мефармояд, ки дар кӯҳ дахмае бикананд, ки он ба шакли суми асп бошад.

Чанде аз суннатҳои санъати тасвирии ориёию сакоии қадим дар муҳити устоҳои заргар ва оҳангари Хуҷанд то дервақт ҷой дошт. Масалан, дар осорхонаи бостоншиносӣ ва мардумшиносии факултаи таърих ва ҳуқуқи ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров (нигоҳбонаш А.Юсуфов), ду намуд оинаи рӯйбин ба маърази тамошо гузошта шудааст, ки онҳо дар ғилофаи тунукаи нафиси нақшии ҷой гирифтаанд. Дар ду кунҷи болоии дариҷаҳои ин оина нақши сувастика бо усули фишурдан (пресс кардан) намудор аст. Аз ин нақш хулоса намудан мумкин аст, ки оҳангари хуҷандӣ дар даст мӯҳри оҳанине доштааст, ки он ба сурати сувастика буда, дар ҷойи даркорӣ истифода бурда мешудааст.

Нақши сувастика, ки онро тоҷикон нақши чорчиллик низ гӯянд аз рӯи эътирофи бостоншиносии шинохта В.М.Массон, ки умри бобаракати хешро ба таҳқиқи ёдгориҳои қадиму қадимтарини Туркманистон бахшидааст, хело бармаҳал, ҳанӯз дар асри санг 25-20 ҳазор сол муқаддам ба миён омадааст. Салиби шикастаи ҷаҳоргӯша ва баробаркунҷ, аз нақшҳои маъмултарини қабоиلى ориёии ҳазораи I-и то милодӣ қабоиلى ориёии андроновии кишвари Олтой, Сибирӣи Ҷанубӣ ва Осиёи Марказӣ махсуб мешуд (Матюшин Г.Н. 1995.с.229). Ориёӣҳои замони бостон нақши чорчилликро ҳамчунин дар ороиши зарфҳои кулолӣ, аз ҷумла хошияи хумчаҳо, косаҳо, кӯзаҳо, лаълиҳо корбаст мекарданд (Мирбобоев А., Бӯстонова Н.2008.с.117-131).

Сувастика, чунончи дар боло ишора рафт, дар ибтидои пайдоиши хеш ба сифати рамзи Офтоб, сонитар чун рамзи офияти рӯзгор ва хайрияти аҳли оилаву авлод, чорвои хонагӣ ва ниҳоят хушии зиндагӣ маънидод мешуд.

Салиби ориёӣ (сувастика) дар кулли ёдгориҳои ҳазорсолаи 3-1 пеш аз милод низ ба мушоҳида расидааст¹. Масалан, қабिलाҳои ориёии доманакӯҳи ҷанубии Урал, кизсабабисардии зимистони он маҳалҳо ба гармии Хуршед ниёз доштанд, манзилҳои доирашакли хешро дар заминаи нақши салиб-

сувастика бино мекарданд. Лозим ба ёдоварист, ки ҳамаи ҳисораҳо - истехкомҳои ноҳияи Аркаими ин ҷо, ки шумораи умумии онҳо ба 16 адад мерасад, аз рӯи нақши салиб бино ёфтаанд. Салиби шикаста пеш аз ҳама рамзи заминии Хуршед ва оташ буданаширо аксари муҳаққон зикр кардаанд (Зданович Г.2001.с.127).

Солҳои наздик аз харобаи Ёркӯрғони назди шаҳри Тошканд се намуди салиби авастой ба даст омад. Дар яке аз маҳалҳои Гурҷистон низ ганҷе дарёфт гардид, ки он ба садаҳои VII-V то милод мансуб буда, дар байн овезаҳои сарисинагӣ сувастика сохташуда аз тилло низ рехтагари шудааст (Мирбобоев. 2006. с.79).

Соли 2005 аз деҳаи Сӯхи ноҳияи Исфара директори Осорхонаи шаҳрӣ А.Ҳусейнов дар ҷараёни кобиши

¹ Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ.Давлати Каёниён.-Душанбе,2012.-с.428-433

археологӣ порчаи кӯзаеро дарёфт намуд, ки дар тани он акси чархи ароба ва нақши сувастика тасвир ёфтаанд. (Адабиёт ва санъат, 20.07.2006.№16). Нақши номбурда, ҳамчунин дар ороиши пештоқ ва меҳробҳои иддаи меъморҳои Самарқанду Бухоро фаровон истифода шудааст. Чунончи дар кандакории сутуни қадимаи (асри X) деҳаи Чоркӯҳ салиб дар шакли аломати ҷамъ ҳаққоқӣ шудааст (Юсупов А.Митра.№1.2005). Нақши мазкур дар ороиши кошинкории масҷиди ҷомеаи Бибихоним ва мадрасаи Шердори Самарқанд низ ба мушоҳида расидааст¹.

Академик Аҳрор Мухторов нақши сувастикаро дар ороиши катибаҳои рӯи санги иддаи мазорҳои сарғаҳи Зарафшон, санъатшинос М.Рӯзиев ин рамзро дар дару дариҷаҳои манзили аҳолии Самарқанду Бухоро мушоҳида кардаанд. Профессор Турдихон Бердиева чанд сол пеш аз вафоташ дар яке аз ҷамъомадҳои илмӣ, ки бахшида ба ориёӣҳо дар соли 2006 доир шуда буд, изҳори ақида намуд, ки нақши сувастикаро гулдӯзони Хучанду Конибодом ва Исфара то солҳои 40-50-уми асри XX дар хунари гулдӯзии занонаю мардона фаровон истифода менамуданд. Ва ин нақш «кабирадӯзӣ» ном дошт. Ҳамон соли 2006 дар кунгураи илмӣ, ки дар Осорхонаи нави Хучанд доир гашт, кишваршиносии шинохтаи Исфара ва Чоркӯҳ Абдуманнон Рауфов рӯмол - камарбанди мардонаи аз суфи сиёҳ гулдӯзишударо намоиш дод, ки

¹ Мирбобоев А., Бустонова Н. Еще раз о семантике арийской символики // Тадқиқоти Гуманитарии Осиёи Марказӣ. - Хучанд, 2008. - с.121

дар чаҳор гӯшаи он нақши сувастика бо абрешими сафед гулдӯзӣ шудааст.

Санъатшиноси мумтози тоҷик Маннон Рӯзиев салиби номбурдаро, ки тоҷикони кӯҳистон чархофалак низ гӯянд, ҳамчун нишони рамзии чаҳор унсур, чаҳор фасли сол, чаҳор тарафи олам, ҳамчуни чаҳор фасли ҳаёти одам: айёми тифлӣ, наврасӣ, ҷавонӣ ва пирӣ, инчуни рамзи дувоздаҳ нишони тақдир маънидод кардааст¹.

Табиатшиноси Русия Б.М. Комаров (1882-1980) соли 1932 аз шаҳри Ленингради сохили рӯди Нева ба Хучанд, пас аз воқеаи сиёсии ба ном «Парвандаи ленинградӣ» бадарға шуд ва фаъолияти илмӣ ва омӯзгорӣ хешро то охири умраш дар ДДХ идома дод.

Ӯ як асари бунёдии хешро маҳз ба олами набототи Хучанд ва атрофи он бахшидааст. Б.М.Комаров аз одати гулпарварии шаҳриён андешаронӣ намуда, навишта буд, ки аҳолии Хучанд аз байни анвои сершумори гулҳо бештар ба парвариши гули тоҷихурус шавқ доранд. Вале Б.М.Комаров сабаби ин ҳодисаро шарҳу тавзеҳ намодааст.

Мушоҳидаҳо собит намуданд, ки хучандиён низ, ба амсоли дигар тоҷикони кишвар, гули тоҷихурусро чун муродиф ё худ рамзи хурус медонистанд. Ба ин сабаб ин гулро низ мабдаи ситоиш қарор медоданд². Нақши хурус, булбул, товус дар сӯзанӣ, тоқиҳои занона ва мардона фаровон ба ҷашм мерасад (Сухарева О.А.1954.с.350). Насли калонсоли Хучанд тоқии ҷустро нишони давлат медонистанд. Вақте кӯдакон ҳангоми хоб ё дар сари дастархон сарлӯч бишинанд, калонсолон ба онҳо эрод

¹ Рӯзиев М.Символика равноконечного креста//Вклад таджиков в мировую цивилизацию.-Душанбе,2002.-с.363

² Мирбобоев А.Из истории культовой традиции символика петуха//Борбад, эпоха и традиции культуры.-Душанбе,1989.-с.291

гирифта меғуфтанд: «Фаришта аз сарат мепарад». Бибикалони роқими ин сатрҳо Бибисоро низ вақти хуфтанам ҳамеша таъкид менамуд, ки тоқӣ аз сарам наафтад, зеро фаришта аз сарам мепарад. Санъатшиноси шинохта Г.В.Григорев ҳанӯз дар солҳои 30-юми асри XX навишта буд, ки дар гулдӯзии тоҷикони ҷустӣ (аз номи шаҳри тоҷикнишини Ҷустӣ водии Фарғона) болҳои рамзии хурӯс гулдӯзӣ шудаанд (Григорев Г.В. 1937.с.127).

Ҳангоми ҳафриёт дар хоки кишвар муҷассамаҳои сершумори хурӯсакҳо дарёфт шудаанд, ки онҳо аз тилло, нуқра, биринҷ ва мис рехтагарӣ шудаанд. Соли 1976 аз як даҳмаки кӯҳи Ширин, ки дар аҳди бостон дар он ҷо зардуштиёни Хучанд низ мурдаҳояшонро бо аробаҳо бурда, ба даҳма меғузоштанд, як сарсӯзани биринҷие

пайдо шуд, ки сари сӯзан шакли хурӯс дорад. Тасвири хурӯс дар кулли осори санъати барҷастаи сақоиёни кишоварзи Ҳафтрӯд ва Фарғона, ки ба ҳазораи якуми то милод тааллуқ доранд, ба назар расидааст. Масалан, аз як кӯргони биёбони Талос муҷассамаи тиллоии хурӯсаке дарёфт шудааст, ки он дар рӯи лаълии тилло устувор гаштааст. Дар гӯшвораи тилло, ки дар яке кӯргонҳои деҳаи Кирови ноҳияи Данғара ба даст омадааст, акси ду хурӯсак тасвир шудааст. Гӯшвораи дигари ба ҳамин монанд аз

қабристони Сари Чо-
ни ҳамин маҳал дарёфт
шудааст. Чунин боз-
ёфтҳо аз харобаи қадим
ми шаҳри Марв низ ба
даст омадааст.

Акси хурӯс ва узв-
ҳои алоҳидаи он, аз
ҷумла тоҷ, минкор, бол ва дигар дар нақшу нигори девор,
мусаввараҳо, гулдӯзию сӯзанӣ, тоқиҳо осори сершумори
заргарӣ, ба амсоли зеби гардан, тавқ, пайконча, турғак,
каҷчак ва сарсӯзанҳо ба тариқи фаровон дучор шудаанд.
Як омили муҳими тавачҷӯҳи хучандиёни қадим ба рамзи
асрорангези хурӯс дар ҳамин аст, ки мутобиқи асотири
қадимаи эронитабор хурӯс як ҷузъи Хуршед ва фар -
фариштаи каёнӣ аст. Дар Авасто омадааст, ки ҳар фард
бидуни ҷон, боз фар ё худ фариштае низ доштааст, ки
он пеш аз таваллуди инсон вучуд дошта, дар тани ӯ то
маҳалли вафоташ ҷой мегирифтааст. Чунонки оғай
дорем, дар китоби «Авесто» он фраваша, дар забони
тоҷикӣ фаришта ном гирифтааст.

Истилоҳи фар ё худ фраваша аз худи Авасто
сарчашма гирифтааст. Фар дар ибтидо нишони рамзӣ
надошт. Нишони аёнии фарри хонадони Каёниёни Эрони
бостон шохин, лочин, товус, симург ва хурӯс будааст. Дар
Авесто омадааст, ки вақте шоҳи афсонавии Эроншаҳр
Йима (дар «Шохнома»-и Фирдавсӣ Ҷамшед) ба корҳои
поноку дурӯғ фирефта гашт, он вақт дар чашми Ҷамагон
хвара-фарри вай, дар шакли паррандае даромада, ӯро
тарк гуфт ва Йима, ки аз рӯи асотири эронӣ бостон
дар фазои коинот парвоз дошт, ба замин афтода, нобуд
гашт.

Хурӯс аз байни парандаҳо аввалин шуда, аз дамидани субҳ ва фаро расидани рӯзи нав бо бонги хеш оғаҳӣ медиҳад ва ба хурӯш меояд. Дар Авасто ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ бонги хурӯс чун меъёри вақт қабул шудааст. Дар баҳши дуюм фаргарди 18-уми Авесто омадааст, ки хурӯс шӯълаи Хуршедро пай бурда, ба бонг медарояд ва хитоб мекунад: «Эй мардум! Ба по хезеду бехтарин Ашаро биситоед, ки девонро фурӯ афканад...». Боз хурӯс гӯяд: ҳаргиз дар се кори нек сустӣ раво мадор: андешаи нек, гуфтори нек ва кирдори нек. Ҳамвора аз се кори бад рӯйгардон бош: андешаи бад, гуфтори бад ва кирдори бад (Авасто.2001.с.522)¹. Бино ба маълумоти маъхазҳои асрҳои VII-VIII милодӣ фар баъзан ба тариқи нишони гӯсфанд ва бузи кӯҳӣ низ намудор мешуд. Сайёҳони Чин овардаанд, ки ҳокимони қадими мулки Фарғона, Самарқанд, Марв ва ҳуди Эрон, дар тахти шоҳие менишастанд, ки пояи онро ҳайкали тиллоии гӯсфанд оро медод. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ омадааст, ки шоҳ Кайковус ба Рустам тахти аз санги фирӯза тарошидаро ҳадя намуд, ки шакли гӯсфандро дошт. Айнан чунин тахтҳои шакли гӯсфанд, асп, уштур дошта дар мусаввараҳои рӯидевории кохии Варахша, Панҷакенти қадим, Қалъаи Қаҳқаҳа I дар Бунҷикати қадим ба ҷашм расидааст. Соли 1982 аз маҳалли поёноби рӯди Исфарасой ду адад мучассамаи биринҷии сари гӯсфанд дарёфт гардид. Ин бозёфт бо кӯшиши роқими ин сатрҳо ба Пажӯҳишгоҳи таърих ва бостоншиносии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон интиқол дода шуд.

Дар як вақт хурӯс аз рамзҳои Сиёвуши афсонавӣ ба шумор меравад. Аз рӯи ривоятҳо Сиёвуш дар Бухоро кушта ва андаруни дарвозаи Кахфурӯшони шаҳр дафн

¹ Авесто.Пажӯҳиши Ҷалили Дӯстхоҳ.-Душанбе,2001-с.522

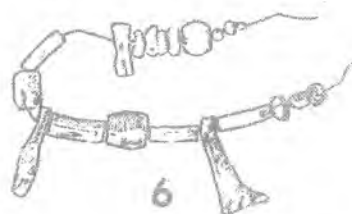
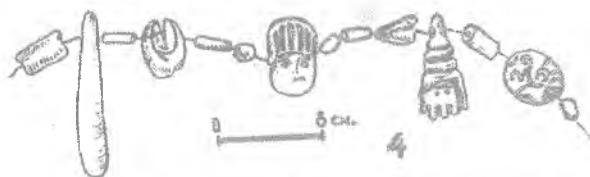
шудааст. Аз рӯи нақли бухороиён аҳолии шаҳр ҳанӯз пеш аз фаро расидани Наврӯз ба сари мазори Сиёвуш нӯқча мегуздоранд. Вале ба қавли муаллифи «Таърихи Бухоро» Муҳаммад Наршахӣ, ҳазор сол қабл муғон (зардуштиён)-и Бухоро он маконро азиз дошта, ҳар сол рӯзи Наврӯз, пеш аз баромадани офтоб дар ин мазор хурӯсоро ба хотири ёди Сиёвуш қурбонӣ мекардаанд¹.

Дар шаҳри Хучанд ва деҳқадаҳои атрофи он то солҳои 50-60-уми асри XX бахшиён ҳангоми «кӯчонидан»-и бемор хурӯсро кушта, хуни онро ба сару сина ва тани бемор молида, тани хурӯсро кафанпеч намуда, дар қабристони наздик мегӯрониданд. Аҳолии деҳаи Шугнони Бадахшон дар рӯзи сеюм пас аз адои мотам бо мақсади «ҳалол» кардани деғу табақи хона хурӯсоро кушта, ба дег меандозанд ва онро дар якҷоягӣ бо хешу наздикон тановул мекунанд.

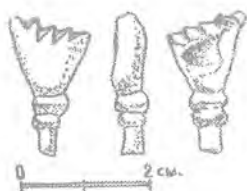
Пиронсолони Хучанд пештар ривоят мекарданд, ки дидани тоҷи хурӯс дар хоб давлату, бойигарӣ аст. Дар ҷои дигар омадааст, ки дар хоб мурғу хурӯсро дидан фолӣ неқ аст ва ғайра.

Баъзе аз суннатҳои қадима ҳамчунин дар лафзи ҷиддаи хучандиён инъикос ёфтааст. Масалан, чанд даҳсола муқаддам дар гуфтугӯи мардуми Хучанд чунин ибораҳо рошунидан мумкин буд: «Ў зерӣ насҳ мондагӣ, ё худ ўро насҳ задагӣ». Вожаи насҳ, шакли вайрони калимаи авастии «насу» аст, ба маънои, дев, албасти, шайтон ва ғайра аст. Овардаанд, ки аз ҳамин калимаи «насу»-и авастӣ луғати «наснос» ба миён омадааст. Дар луғати устод Айни калимаи наснос чунин маънидод шудааст: наснос - номи як махлуқи афсонавӣ, ки ўро деҳодам ҳам меноманд, гӯё баъзе узви баданаш ба

¹ Наршахӣ. Таърихи Бухоро. - Душанбе, 1979. - с. 23

8

9

10

11

12

13

одам ва баъзеяш ба дев монандӣ доштааст ва бо як пой чахида, роҳ мерафтааст; (Айнӣ С. Асарҳо. Ҷ.15.с.255). Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи наснос чун махлуки афсонавӣ ба сурати нисфи одам, ки гӯё як пою як дасту як чашм дошта бошад, ҳамчунин одами девсират, девмардум, бадҳайбат тафсир шудааст(ФЗТ. Ҷ.1.с.836). Чунин қиёфаҳои бадҳайбат дар санъати тасвирӣ ва шуури демонологии суғдиёни асрҳои V-VII низ ҷойдошта, осори онҳо дар ҷараёни кобишҳои археологӣ ба даст омадаанд (Мешкерис В.А. Согдийская терракота.1989.с.170). Бино ба навиштаи Н.Г. Маллитский дар сайлгоҳи шаҳрӣ дар айёми иди Наврӯз фурушандагон дар қатори дигар бозиҳои кӯдакона пайкарчаҳои кулолӣ, ки онҳо дар асоси сюжети афсонаҳои халқӣ омода гаштаанд, мефуруштанд (Хучанднома.-1996, с.50). Дар шаҳр инчунин, то солҳои наздик доир ба Зарвон яке аз пайёмбарони оини зардуштӣ ривоятҳо нақл мекарданд. Яке аз онҳоро чанд сол муқаддам фарҳангшинос А. Девонакулов аз рӯи нақли як мӯйсафеди фарҳангии Хучанд шунида буд (Девонакулов А. 1989. с.194-203). Н.Г.Маллитский нахустин муаллифи китоби дарсии «Ҷуғрофияи Тоҷикистон» меоварад, ки қабл аз инқилоб дар Хучанд ҷавонмардони хушқаду қомат дар айёми ҷашнҳо ва маросимҳои оилавӣ либосҳои чебо ба бар намуда, нақши паҳлавонони Эрони бостониро иҷро мекарданд. Рукнҳои қадима ҳамчунин дар номгӯи маҳалҳои аҳолинишин аз ҷумла Найсувор, Бозору учор, мушту парӣ, куй, хазонак, Ёва ва дигарҳо ифода ёфтаанд.

Фарҳанги қадими хучандиён боз дар суннати «Ҷанги пагатак» ба назар расидааст. Дар рисолаи паҳлавиӣ «Анӯшервон ва хизматгори вай» чунин омадааст: «Дабирӣ ҷавон аз оилаи ашрофзодагони сосонӣ ба шох Хусравӣ I (531-579) пеш аз он, ки ба хидмати дарбори

шоҳӣ пардозад, ба ҳуди шоҳ аз кулли донишҳое, ки дар дабиристон дар давоми таҳсил бардоштааст, маълумот дода, аз байни наздик 20 анвои дониш «Ҷанги лағатак»-ро» низ номбар намудааст» (Мирбобоев А.1983.с.85). Ин намуди варзиши дар қатори бозии ҷавгон, аз бозиҳои қадимӣ буда, он дар Хучанд то солҳои 30-юми асри 20 ба ҷашм расидааст. Устод Раҳим Ҷалил дар «Маъвои дил» ва академик З.Ш.Раҷабов «Ёддошт»-и хеш дар ин бора ёдрас намуданд. Аз рӯи навиштаи З.Ш.Раҷабов иштирокдорони мусобиқа дар байни ду қитъаи шаҳрамон доир гашта ва дар хиёбони назди бозори Панҷшанбе, ки «Чорроҳаи мардон» ном дошт, то ба 300 нафар мерасидааст (Раҷабов З.Ш.1986,с.3-14).

«Ҷанги лағатак» чун одат дар байни ду даҳаи шаҳр - Раззоқ ва Қалъаи нав доир мегашт. Ин варзиш то андозае ҳикояҳои повести С.Улуғзода «Ривояти суғдӣ»-ро ба хотир меорад.

Тасвири фарҳанги бостонии хучандиёни қадим, инчунин дар русуми нишолочанг, «Ҳисоби ангушт», «Ҳисоби мардӣ», инчунин дар пухтани баъзе аз хӯрокҳо: самбӯсаи варақин, забони гов ва дигарҳо ба мушоҳида расидаанд. Аз даҳмакҳои Куркат 5-6 адад пайкарчаҳои мушӣ дастӣ инсон ба даст омадааст, ки онҳо аз биринҷ рехтагарӣ шудаанд. Ё худ, унсурҳои хуршедпарастӣ дар байни хучандиён то рӯзҳои мо боқӣ мондааст. Замоне дар шаби тӯйи никоҳ духтарони Хучанд шона бар мӯйҳои арус зада, суруди «Ёр-ёр» мехонданд, зеро зулфи парешон шуои хуршед доништа мешуд (Турсунов М.1989.с. 51). Ва ҳамчунин арусро ба хонаи домод ҳатман савори асп мебурданд. Сабаб дарин аст, ки асп рамзи офтоб аст. То ҳол дар шаҳри Хучанд дар дарвозаҳои ҳавлиҳо ва остонаҳои манзилҳо наъли асп ба мушоҳида мерасад (Турсунов

Н. ҳамон ҷо). Ҳамчунин, тасвири Хуршед, Моҳ дигар сайёраҳо ва ахтарон дар осори санъати ороишӣ, аз ҷумлаи сӯзанӣ, кандакории рӯи ҷӯб, гач, мис, биринҷӣ, ҳунари ҷитгарӣ, кулолгарӣ, заргарӣ ва наққошӣ зиёд дучор меоянд (Белинская Н.А.1986.с.204).

Дар садаҳои V-VIII дар шаҳри Хучанд зиёда аз се оташкада ҷаёлият дошт. Осори яке аз онҳо бо номи «Моҳрӯй» дар маҳаллаи собиқ Ҳоҷаи Моҳрӯӣи шаҳрамон маҳфуз аст. Як оташкадаи дигар солҳои 1967-1968 дар маҳаллаи Оқтеппан ноҳияи Нов бо иштироки рақими ин сатрҳо ва бостоншиносӣ шинохта Ёктам Пӯлодов ҳафриёт гардид. Оташкадаи номбурда аз рӯи тарҳи маъмули меъморӣ «Чаҳортоқ» бино ёфта, асосан чун истгоҳи корвони тоҷирон хизмат мекард. Дар деҳаи номбурда, ки исми аслии он то рӯзҳои мо омада нарасидааст, дар як вақт чанд меҳмонхона-корвонсаройҳо мавҷуд буданд. Аз осори он давра замон то ба рӯзҳои мо силсилаи чашмаҳо омада расидаанд, ки онҳо аз паҳлӯи роҳи корвонгузар, аз самти шимолӣ оташкада ҷой дошта, солҳо дар кӯли он мушҳои обӣ парвариш меёфтанд.

Воқеан дар гузашта мазори Ҳоҷаи Моҳрӯ дар сари роҳи калони корвон гузар, ки он дар самти Шарқ аз хатбони собиқ Чорроҳаи мардони бозори Панҷшанбе ғоз ёфта ва аз маҳаллаи Ҷуғурчуқон, Пуларкиш, Ҳавзи бананд, Ҳоҷаи Моҳрӯ, мазори Бузирақ Ато, мадрасаи Хингтин, собиқ бозори кӯхнаи Чоршанбе, мазори

Тугбобохон гузашта, ниҳоят дар самти ғарбии шаҳрамон дар маҳаллаи Сарисанг хотима меёфт, қарор дошт. Маҳаллаи номбурда дорои қабристони калоне буд, ки роҳи ом онро ба ду ҳисса самти шарқӣ ва ба самти ғарбӣ ҷудо менамуд. Мазори Хоҷаи Моҳрӯ аз самти шарқии роҳ қарор дошт. Аз рӯи маълумотҳои бойгонӣ он соли 1075 бино ёфтааст.

Унвони мазори «Моҳрӯ» ва маҳалли ишғоли он басо дилчасп аст. Дар Хучанди қадим чун одат «Моҳрӯ», «Хубрӯ» гуфта, марду зани хушсуратро меномиданд. Аз рӯи маъхазҳои таърихӣ, истилоҳ «Моҳрӯ» дар як вақт бо оини зардуштӣ ва ҳам оташкадаҳои қадима иртиботи наздик дорад. Бино ба навиштаи «Фарҳанги Муин» ва «Фарҳанги паҳлавӣ» истилоҳи «Моҳрӯӣ» дар айни замон банди ҷӯбчаҳои муқаддаси «Барсум» аст, ки онро аз рӯи русуми суннати диндорони зардуштӣ аз навдаи дарахти анор, бихӣ, булут ва дигар дарахтони муқаддас дар ҳаҷми як ваҷаби даст бурида шуда ва он ба сифати сӯзишворӣ барои ниғаҳ доштани оташи муқаддас истифода мешуд. Манзараи усули овардани барсум ба оташкада, дар чанд ёдгорӣ тасвир шудааст. Бозёфтҳои бостонӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки тимсоли рамзии барсумро аз тилло, нуқра, биринҷи ва мис низ дар шакли тори занҷир омода карда, дарсандуқчаҳои банамуди моҳи чаҳордахрӯза сохта, ниғаҳ медоштанд. Дар чараёни ҳафрии даҳмакҳои сершумори Ширин дар деҳи Куркат, нигине дарёфт гардид, ки дар рӯи он оташ тасвир шуда, он ба роҳиби оташкада тааллуқ дошт. Аз даҳмакҳо ҳамчунин занҷиракҳои мисин, ки ҳар кадоме 2-3 мм паҳно дошт, дарёфт гардид, ки он низ дар маросими зардуштиён корбаст мегардид.

Бо исми Моҳрӯӣ, мо ҳамчунин, ба муносибати ба тахти шоҳӣ нишастани писари шоҳи Сосонӣ Нарсай

Хурмуз (302 - 309), ки дар таърих инчунин бо номи Шопури Зулактоф маъруф аст, рӯ ба рӯ меоем. Аз рӯи навиштаи муаллифи «Форснома» Ибн-ал-Балхӣ Нарсӣ-падари Шопури Зулактоф фарзанд надошт. Дар вақти вафоти ӯ як зан аз ҷумлаи занони ӯ обистан буд. Бинобар ин лашкар ва раиат ба иттифоқ омаданд ва тоҷ болои шиками он зан ниҳоданду фармонбардори ӯ гаштанд. Шопури Зулактоф пас аз чихил рӯзи вафоти падараш ба дунё меояд (Форснома.1989.с.69). Дар «Шохнома»-и Фирдавсӣ, дар «Форснома» ва дигар адабиёти ривоятӣ омадааст, ки то ба камол расидани Шопури Зулактоф идора кардани мамлакат ба ихтиёри мӯбади мӯбадони арки шоҳӣ Моҳрӯй ном марди фозилу дурандеш вогузор мегардад.

Фирдавсии бузургвор чунин овардааст:

*Яке мӯбаде буд Маҳрӯй ном,
Хирадманду шоиставу шодком.*

Деворнигораҳои Панҷакенти қадим, ки аз вайронаи лу оташкадаи ин шаҳри қадима дарёфт шудаанд, аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар давлати Сосониён ва Сугди қадим мӯбади мӯбадон пас аз шоҳи мамлакат мақоми дуюмро дар давлатдорӣ ишғол менамуд.

Дар садаҳои V-VIII ба муносибати ба мақоми давлатӣ бардоштани оини зардуштӣ дар Суғд, Фарғона, шаҳракҳои Роҳи Бузурги Абрешим ва дар ҳавлиҳо, меҳмонхонаҳо, аз ҷумлаи сипанҷҳои сари роҳ даҳҳо оташкадаҳои зардуштӣ ба ҷаъолият пардохтанд, ки осори онҳо аз харобаи Ширин, Каробуроки болооби рӯди Тақоб, Оқтеппа, Табошар ва аз дигар маҳалҳои атрофи шаҳри Хуҷанд дарёфт шудаанд. Дар айёми қадим, то ҷоёе,

ки мо огаҳӣ дорем, оташкадаҳо вобаста ба мансубияти табақаи ҷамъиятӣ таъсис мешуданд. Ва чунонки дар боло гуфтем, дар Хуҷанди асрҳои V-VIII камаш то се оташкада ғаёлият мекард. Эҳтимол яке аз онҳо ҳамон оташкадаи маҳаллаи Моҳруӣ аст, ки исми он то рӯзҳои мо омада расидааст.

Маҳаллаи Найсувор воқеъ дар самти ҷанубии Хуҷанд, наздики 1 км ҷанубии собиқ дарвозаи Чорчироқи шаҳрамон, низ аз ҷумлаи маконҳои, ки бо русуми қадимаи хуҷандиён алоқамандии зич дорад. Онро маҳаллаи Наддофон низ гуянд. Дар ибтидои асри XX дар Найсувор ҳамагӣ 20 хоҷагӣ ғаёлият дошт (Турсунов Н.1991.с.141). В.Бушков оварда, ки маҳаллаи Найсуворро солҳои 1925-1926 як гурӯҳи хурди ўзбекҳои кучӣ таъсис додаанд. Мутобиқи маълумоти оморӣ соли 1926 дар Найсувор дар 35 хоҷагӣ (150 нафар сокин) иқомат дошт (Бушков В.1986. с.177). Соли 1874 дар асоси фармони генерал-губернатори Туркистон Кауфман дар бораи аз дохили шаҳр берун баровардани қабристонҳо дар ин маҳал қабристони Найсувор ба вучуд омад. Аммо дар Хуҷанду Самарқанду Бухоро ва дигар маҳалҳои тоҷикнишин «Найсувор» гуфта, як бозии бачагонро мегуфтанд, ки писарбачаҳои 5-7 сола аввали баҳорон дар айёми сабз гаштани бед ва расидани маъракаи ба ном «бедзанӣ» аз навдаҳои борики бед «аспакча» сохта, ба бозӣ мебароманд. Бо онҳо пойга мегирифтанд. Дар «аспакча»-и аз навдаи сабзи бед омодашуда ҳамаи ҷузъиёти асп ҳақиқӣ ба назар мерасид. Ҷавонони чирадаст аз пӯстлохи бед тасвири рамзии сари аспро сохта, сипас ба андозаи қад хеш ба он ресмонро баста, ба гардани худ овезон менамуданд. «Савор»-и асп бо дасти чап аз «сари» асп дошта, бо дасти рост химча, ки он низ аз ҳамон навдаи бед буд, гирифта аспро менамуданд.

Найсаворӣ ё худ аспакчабозӣ шуғли мавсимӣ буда, он ҳамагӣ 1-2 ҳафта давом мекарду бас. Ин бозии бачагонаи Хучанд то андозае низ бо ситоиши асп алоқа дошт. Муҳаққиқин овардаанд, ки истилоҳи найсувор бо номи шаҳри Нишопур ҳамсадо буда, дар «Ғиёс-ул-лугот» дар шакли Найсабур ва ҳам Найшопур омадааст.

Дар поёни ин бахш аз хусуси боз як маҳалли ҷуғрофӣ сухан мекунам, ки он бо номи Нақорахона маъруф буда, дар канораи ҷанубии шаҳри Хучанд, дар тарафи шарқии деҳаи Ғозпён ҷойгир аст. Дар ин маҳал, аниқтараш, дар сарғаҳи наҳри Чорсӯ осиебон буд бо номи Нақорахона, ки онро Каримбойи осиебон ном сокини маҳаллаи Чуқураки гузари Кӯпруки Баландии шаҳрамон идора менамуд.

Дар осори хаттӣ асрҳои 10-15 «Нақорахона» гуфта маҳалла ё худ истилоҳи дастаи мутрибони ҳарбиرو мегуфтанд, ки эшон дар соатҳои муайян бо ишораи яке аз дарбориён ба шарафи меҳмон, султон ё худшоҳи мамлакат нақора мезананд. Дар Ғазнин, ҷунонки муаллифи рисолаи «Таърихи Байхақӣ» меоварад, Султон Маҳмуди Ғазнавӣ, дар хиёбони назди қаср сари чанд вақт намоиши омодабошии аскарони хешро мегузаронид ва нақорачиён бо задани нақора дар ин бобат мужда мерасониданд. Дар ҳамин маъҳаз ин асбоби мусиқӣ «Навба» ном гирифтааст. Навба аз ҷумлаи асбобҳои мусиқии зарбӣ буд. Ҷунончи, ба шарафи ҳозир шудани султони мамлакат 5 навбат навба мезаданд, барои вазир 3 навба, барои ҳокими вилоят 2 навба ва ҳоказо.

Дар муҳити оини зардуштия «Нақорахона» дар парастии оташ ва дар маросими видоъ бо мурда корбаст мегардид. Масалан, дар ҷануби ғарбии шаҳри Фирӯзободи Эрон чортоқи бузурге аз оташкадаҳои Сосонӣ фаъолият дошта ва он ҳам Нақорахона ном

дошт. Як нақорахонаи дигар дар асрҳои X-XI дар Бақияи Бибишаҳри вилояти Рай мавҷуд буда, он ҳам дар маҳалли даҳмаи зардуштиёни шаҳр воқеъ гашта буд. Овардаанд, ки як нақорахонаи дигар дар шимолӣ Афғонистон, дар атрофи шаҳри Мазори Шариф ҷой дошт. Эҳтимол меравад, ки дар қадим яке аз даҳмаҳои аҳолии зардуштияи шаҳри Хучанд дар ҳамин маҳал ҷойгир буд. Дар шакли устухондон ё худ муғхона сохта шудани дафнгоҳ низ аз эҳтимол дур нест.

Эҳтимол меравад, ки на ҳар як сокини шаҳр метавонист мурдаи пайвандашро ба ароба бор намуда, то даҳмаи Ширин бирасонад. Аз Хучанд то маҳалли Нақорахона ҳамагӣ 8-10 км роҳ аст. Ба ин сабаб аз маҳалли собиқ Нақорахона ҷустани осори дафнгоҳи хучандиён бамаврид аст.

Ҳамчунин, дар боби Вандидоди Авастро бо ҳиссаҷаи «ева» ё худ «ёва» дучор меоем. Маълум гашт, ки дар забонҳои ҳиндуэронии бостон «ёва» гуфта, майдони кишти гандумро мегуфтаанд. Чунонки маълум аст, дар маҳалли қадимии Ёва сатҳи сойи Тақоб ба амсоли рӯи кафи даст мешавад. Аз ин сабаб, деҳқонони қадим аз ин ҷой оби рӯдро бидуни ягон заҳмат ба гандумзори хеш равон менамуданд. Осори қадимаи асотири хучандиён инчунин дар боқимондаҳои одати «говпарастӣ» низ ба мушоҳида расидааст. Чунонки борҳо ишора гардид, дар гуфтугӯи хучандиён баъзан калимаи «хинг» ба маънои асп, «аҳман даҳман» - номи 11-уми моҳ баҳманмоҳи тақвими Эрони бостон дучор мешавад.

Дар мулки Хучанд, инчунин номҳои маҳалҳо-топонимҳои қадимӣ ба амсоли Вағкат, Динвағнкат, Багункат, Фарак, Фаркат, Хушикат, Хукант, Хаватак, Хистеварз, Шутуркат ва дигарҳо дучор меоянд, ки онҳо

ба мо аз забони қадими ҳинду эронӣ мерос мондаанд¹. Осори фарҳанги бостонӣ инчунин дар номҳои ашхос, аз қабили Фарангис, Фарзона, Фарҳод, Фархунда ва ғайра, ки кулли онҳо аз «Фар»-и каёнӣ реша гирифтаанд, маҳфузанд. Инчунин ба мушоҳида расидааст, ки номи як силсила шаҳру шаҳракҳои қадимаи кишвар номи шоҳон ва қаҳрамонҳои қадимаро дорад. Чунонки дар боло ёдрас гардид, дар Хучанд то рӯзҳои мо ду маҳаллаи шаҳрамон бо номи Каюмарс ва Ҷамшед ёд мешавад.

*Пенитоқи бинои кӯҳнаи масҷиди Шайх Маслиҳаддин.
Солҳои 70-уми асри XIX*

¹ Аюбов А.Р. Древние и средневековые географические названия в памятниках культуры.-Санкт-Петербург.-с.6

МАЗОРҲОИ МАЪРУФИ ХУЧАНД ВА АТРОФИ ОН

То солҳои 40-уми асри XX дар ҳудуди девори шаҳр беш аз 17 мазор ва хокҷой мавҷуд буд. Маъруфтарини онҳо мазори Ҳазрати Бобо, Бӯзирақ Ато, Хоҷа Камол, Хоҷаи Бикравот, Тугбобоҳон, Хӯҷаи Рӯшноӣ, Хоҷаи Моҳрӯ, Налгарӣ, Шайх Маслиҳатдин, Тағи Тути калон, Чорчироқ, Хоҷа Низомиддини Воқиф, Мазори озах, Найсувор, Эшонӣ Содик, Хоҷаи побел мебошанд.

Хусусияти ҳоси мазорҳои шаҳр ин аст, ки сокинони шаҳр бо васияти ғавтида ҳасади маитро дар пояи ин ё он мазори шаҳр ба хок месупурданд. Чунончи, мазорҳои Бӯзирақ Ато, Шайх Маслиҳатдин, Хӯҷаи Бикравот, ки дар маркази шаҳр ҷойгир буданд, дар як вақт вазиғаи хокҷойро низ адо менамуданд. Масалан, хокҷойи мазори Шайх Маслиҳатдин дар самти ғарб то бинои факултаи забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров рафта мерасид. Оид ба шахсияти Ҳазрати Бобо, Бӯзирақ Ато, Хоҷаи Рӯшноӣ, Хоҷаи Моҳрӯ ва дигарҳо мо дар даст маълумоте надорем. Гумон меравад, ки чанде аз ин шахсиятҳо, шояд аз ҷумлаи фотеҳони араб бошанд, ки пас аз куштаи гаштанашон дар ҷангҳо ин маҳалҳо бо исми онҳо номгузорӣ шудаанд. Масалан, соли 673 як саркардаи араб Саид ибни Усмон ба Самарқанд лашкар кашид. Дар ин ҳайъат амакбачаи паёмбар Қусам ибни Аббос ибни Абдуллоҳи Мутталиб низ ширкат дошта, дар яке аз ҷангҳо ба ҳалокат расид. Аз рӯи ривоятҳо ҳасади ӯ дар ҷойи ҳалокат ба хок супурда шуд. Ин ҷой то рӯзҳои мо бо номи мазори Ҳазрати Шоҳ маъмул буда, яке аз зиёратгоҳҳои ихлосмандон дар шаҳри

Самарқанд аст. Чунин мисолҳо фаровонанд. Ё худ, дар маҳаллаи Ашти куҳан мазоре ҷой дорад, ки «Ҳаштсаҳоба» гуянд, ки он то ҳол зиёратгоҳи мусулмонони ин ҷо мебошад¹.

Оре, мазор ва хокҷой аз муҳимтарин ҷузъҳои шаҳрии асрҳои VIII-XX аст. Овардаанд, ки ин олами ҳастӣ ба амсоли сипанҷест. Ба гуфтаи Ҳофиз «Окибат манзили мо водии хомӯшон аст». Ҳикоят мекунад, ки шоҳи маъруфи давлати Сосониён Хусрави I, маъруф ба Анӯшервони Одил (531-579) бо он ҳама оқилию доноӣ дар дил ҳаваси ҷовид монданро мепарварид. Ҳакимони дарбор ба ӯ гуфтаанд, ки дар хоки Ҳинд дармоне бо номи «Оби ҳаёт» мавҷуд аст, ки касе аз он нӯш кунад, ҷовид бимонад. Барои дарёфт кардани ин дармон Хусрав сартабиби дарбор Барзуи Марвазиро ба хоки Ҳинд равон намуд. Ба пурсиши Барзу аз хусуси «Оби ҳаёт» донишмандони Ҳинд китоби «Калила ва Димна»-ро тавсия намуданд. Ин асари бадеӣ, чунонки бисёриҳо огоҳӣ доранд, сар то по ҳикмат аст. Дар он аз забони ҳайвонот омадааст, ки ин дунё гузаранда ва танҳо гардун ва табиати рӯйи замин ҷовидонӣ асту бас...

Мазор ва хокҷой ҷойи ибодат аст. Вале он ҳамзамон, манбаи нодиру нотақрори рушду камолоти шаҳр маҳсуб меёбад. Мазороту дафнгоҳҳо бахши фарҳанги шаҳрӣ буда, дар сохт ва таркиби онҳо ҷузъитарин ҳастии воқеии гузаштагони мо мунъакис шудаанд. Доир ба мазор ва хокҷойҳои шаҳрҳои Ҳирот, Бухорою Самарқанд то ҷое, ки ман огоҳӣ дорам, рисолаҳои алоҳида таълиф шудаанд.

Пӯшида нест, ки қабл аз ин ду даҳсола, то ба истиқлолияти комил расидани Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба меъмории мазороту ободии атрофи хокҷойҳо аз

¹ Исоматов М. Ашт.-Душанбе, 2001.-с.49

паси панча менигаристанд. Хушбахтона, дар бист соли Истиклолияти давлатӣ наздик 7-8 меъмории фартутгаштаи мазорҳо эҳе ва дар атрофи хокҷойҳо девор кашида шуданд.

Бар сари қабр гузоштани санг ҳазор сол муқаддам дар кулли шахрҳои тоҷикнишин маъмул шуда будааст. Чунонки дар боло ишора рафт, навиштаҷоти рӯи санги қабр маъҳази хуб ва нодири таърих аст. Масалан, Мирзо Бобур солҳои 1511-1512 як муддат аз таъқиби одамони Муҳаммад Шайбонихон асосгузори давлати ўзбекони шайбонӣ гурехта, дар деҳаи Оббурдони Мастҷоҳи кӯҳӣ паноҳ бурда буд. Соли 1953 дар як сафари хеш ба Кӯхистони Мастҷоҳ академик А.Мухторов ин сангро пайдо намуд. Хати рӯи санг ягона матнест, ки он бо дасти худи Мирзо Бобур китобат шуда, онро дар ҳазинаи Пажӯҳишгоҳи таърихи АИ Тоҷикистон ниғаҳ медоранд. Дар ҳудуди деҳаҳои Оббурдон ва Шамтичи Мастҷоҳ боз чанд навиштаи рӯи санг, ки ба қалами Бобур мансуб аст, то рӯзҳои мо маҳфуз мондааст¹.

Ин мисолҳоро бо он сабаб ин ҷо овардам, ки аз рӯи шунидам, солҳои охир дар шаҳрамон гурӯҳе аз байни ҷавонон навиштаҷоти рӯи санги сағонаҳоро аз диди ислом носавоб дониста, ҳатто чанде аз онҳоро бечо кардаанд. Ин амали нохуш камоли дур будан аз таърихи воқеии халқи тоҷик асту бас.

Чунонки дар боло ишора рафт, дар ибтидои асри XX дар шаҳрамон наздики 20 мазор буд, ки иддае аз онҳо, ба амсоли мазори Шайх Маслиҳатдин меъмории дилчаспе доштанд. Ҳанӯз соли 1895 ба рӯйхати чунин мазорҳои аз лиҳози санъати меъморӣ арзишманд мазори гумбаздори маҳаллаи Масҷиди Савр (он соли 1005 бино

¹ Мухторов А. Санг ҳам диле дорад.-Душанбе, 1986.-с.50

ёфтааст), мазори маҳаллаи Чорчироғ, (сохтмонаш соли 1025 анҷом ёфтааст) мазори Масчиди Сурх, (сохтмонаш соли 1115 ба анҷом расидааст) мазори Хоҷаи Моҳрӯй, (бунёдаш соли 1075) мазори Хиштин ё худ Бобои Зирак Ато, (бунёдаш соли 1070) давраи аввали меъмории мазори Шайх Маслиҳатдин, (соли 1092) мазори маҳаллаи Чуқураки Деҳнав (бунёдаш соли 1395) ва ниҳоят мазори Мирзоиброҳим дар маҳаллаи Миршукур (сохтмонаш соли 1745) ва ғайра то рӯзҳои мо омада расидаанд ва аз тарафи давлат ҳифз мешаванд.

Ман ҳанӯз соли 1995 дар рисолаи хеш «Мероси таърихӣи Хучанд» (с.15-23) аз боби 17 мазори шаҳрамон ба забони русӣ маълумоти мухтасар пешниҳод карда будам. Дар «Қомуси Хучанд» (Душанбе, 1999) ин маълумот оид ба мазорҳои шаҳрамон як навъ пурра шуд. Дар маҷаллаи илмӣ «Рӯдакӣ», ки онро маркази адабӣ ва фарҳангии сафоратхонаи Ҷумҳурии исломии Эрон дар Тоҷикистон ба ҷоп мерасонад, камина оид ба «Манзили Хоҷа Камол дар Хучанд» ва доир ба мазори нодири «Шайх Бурҳониддини қилич», ки зодаи шаҳри Косони Фарғона буда, яке аз шогирдони Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ маҳсуб мешуд, мақолаеро ба ҷоп расонидам. Ногуфта намонад, ки банда ҳамчунин дар китоби «Чаҳордаҳ мазор», ки бо кӯшиши Раиси бунёди фарҳанги Тоҷикистон ва шахсан профессор Ҳамза Камол соли 2002 дар Душанбе рӯи ҷопро дид, аз боби Мазори Лангари моҳиёни деҳаи Чоркӯҳ, ки дар атрофи он солҳои 80-уми асри XX дар рӯзномаҳои вилоятӣ ва ҷумҳуриявӣ ин қадар шӯру ғавғо бархоста буд, ҳамчунин доир ба тақдири қадамҷойи Шайх Камол ва мазори маъруфи Хоҷаи Боқирғони, воқеъ дар деҳаи Овҷӣ-Қалъача мақолаҳо ба ҷоп расонидаам. Ҷунонӣ аз ин маълумоти мухтасар оғаҳӣ пайдо намудед, омӯзиши таърихи мазорҳои Хучанд собиқаи тӯлонӣ дорад.

Мазор як чузъи чудонашавандаи таърих аст. Дар тӯли садсолаҳо аҳолии шаҳрамон дар атрофи ин ё он мазорҳо ривоятҳои зиёде ба вуҷуд овардааст, ки онҳо қисман ба воқеияти таърихӣ наздиканд.

Мазори Ҳазрати Бобо.

Мазори номбурда дар қисми шимолу шарқии шаҳрамон, замоне дар сари дарғот ё худ тали баланди соҳили дарёи Сир, дар маҳалли Масҷиди чомен Боғи ҳокими шаҳр, ки вайронаҳои он ханӯз ҳам хувайдост, ҷой дошта, аз гӯрхона ва меъмории чортоқин одии гумбазпӯш иборат буд. Маҳаллро, ки он ҷо мазор қарор дошт, аҳолии таҳҷой Миршабхона ва Ҳазрати Бобо ном мебуданд¹. Солҳои 60-80-уми асри XX баъди ба қор даромадани шӯъбаи қорҳои дохилии шаҳр ва чанд иморати баландошёни

истиқоматӣ меъмории мазор низ аз байн рафт ва ҳуди мазор низ аз назарҳо дур монд. Вале охири солҳои 90-ум бо иқдоми собиқ раиси вилояти Суғд Қ.Р.Қосимов меъмории сари мазор бо сабки меъмории қадима эҳё гардид.

Иддае аз шаҳрвандон, ба хусус ҷавонон, аз мавҷудияти чунин мазори куҳанбунёд куллан оғаҳӣ надорад. Чунин

¹ Марофиев С. Ёдгориҳои таърихӣ-меъмории Ҳазрати Бобо // Академик Н. Негматов. - Хучанд, 2012. - с. 114, 115 ва диг.

ҳам мешавад, ки саворони «маршрутка»-ҳо вақти гузаштан аз болои кӯпруки маркази шаҳр, бо расидан ба миёнҳои дарё даст ба рӯй кашида, омин мекунанд, ҳарчанд аксарашон аз моҳияти масъала беҳабаранд. Ман, ки аз ин масоил огоҳӣ дорам, ба ҳаракати чунин одамон бо тааҷҷуб менигарам ва хеле хотирам ранҷур мешавад, ки одамон аз таърих ва муқаддасоти шаҳри хеш огоҳӣ надорад.

Дар шаҳрамон се шабакаи телевизионӣ фаъолият дорад. Кори савоб мебуд, агар аҳли эҷоди онҳо доир ба таърихи ҳар як кадоме аз ин мазорҳо пас аз рӯи ҷопродидани ин силсила намоише омода намуда, халқи одиро аз таърихи пайдоиши мазорҳои шаҳрамон боҳабар созанд.

Пайдоиши мазори Ҳазрати Боборо кулли муҳаққиқин ба асри XI-XII нисбат додаанд. Дар ривояте омадааст, ки Ҳазрати Бобо поягузори шаҳри Хучанд мебошад. Дар «Таърихи Хучанд» ном рисолаи муаллифи гумном, ки порчае аз он ба дасти мо расидааст, гуфта шудааст, ки 800 сол муқаддам Ҳазрати Бобо бо шогирди хеш Шайх Маслиҳатдин аз шаҳри Макка ин ҷо омада, дар Хучанд якумра сукунат гирифт. Чунин ривоят ба ҳақиқат наздик нест. Чунон, ки мо аз навиштаи устод Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» ва муаллифони дигар огоҳӣ дорем, Шайх Маслиҳатдин зодаи деҳқадаи Унҷӣ асту ба зиёрати шаҳри Макка рафтаниш низ дар ягон тазкира ишора нашудааст. Ба андешаи банда исми «Ҳазрати Бобо» ба қавле исми ҷомеъ аст. Ибораи «Ҳазрати Бобо поягузори Хучанд» аст, маро ба андеша водор месозад, ки замоне дар ин маҳал шояд маъбад-ибодатгоҳе ҷой дошт, ки он бо парастии рӯди Сир иртибод дошт. Камина дар силсилаи «Ҷашнҳои суннати хучандиён» ишора кардаам, ки хучандиёни куҳан рӯди Сир ва моҳиҳои онро

хеле муқаддас мешумурданд. Ба ин сабаб маъбади онҳо низ бо парастии оби рӯд пайвастагӣ дошта, одатан дар сари дарғоти баланди соҳили дарё чойгир буд.

Насли кӯҳансоли Хучанд хуб дар хотир дорад, ки намуди зоҳирии ин маҳал то бунёди пул аз болои рӯд ва эҳёи хиёбони марказии имрӯза куллан дигар буд. Дигар маъбадҳои қадими кишвар, ки бо парастии обу моҳӣ алоқамандӣ доштанд, низ дар сари чашма ва ё худ соҳили рудҳо бино шудаанд.

Соли 1955 меъмор С.Хмелнитский ва бостоншинос, академик Нӯъмон Неъматов мазори Ҳазрати Боборо омӯхта, онро ба асри XII нисбат додаанд. Дар шафати ҷануби мазор як масҷиди ҷомеъ ва мадрасае ғаъолият дошт, идораҳои маъмурӣ ва манзилҳои шаҳраки русишини Хучанд аз ҷониби самти ғарбии мазор қарор доштанд. Аз паҳлӯи шимолии мазор ва масҷид хокҷой низ доман паҳн карда буд, ки он ҷо сокинони маҳаллаи Ҳазрати Бобо мурдаҳои хешро дафн мекарданд.

Ҳамчунин, лозим ба ёдоварист, ки топоним-номи маҳал бо исми «Ҳазрати Бобо» дар маҳаллаҳои дигари кишвар низ дучор омадааст. Масалан, яке аз деҳаҳои канори шаҳри Косони водии Фарғона номи «Ҳазрати Бобо»-ро дорад (У.Ҷаҳонов. Тоҷикони, Косон. с.10).

Мазор ва хокҷойи хочаи Бикровот. Мазори номбурда дар самти ҷанубии бурҷи ҷанубу шарқии қалъаи шаҳрӣ, дар беруни маҳватаи шаҳристони Хучанд аз ду самти роҳи калон, ки ба сӯи дарвозаи Чорчироғ мебард, қарор дошт.

Бино ба гуфти пирамардонии маҳаллаи Гузари замон меъмории мазор дар маҳаллаи дармонгоҳи шаҳрии №1. дар рӯ ба рӯи он бошад, хокҷойи басо паҳнои шаҳрӣ доман паҳн карда буд. Дар маъхазҳои таърихӣ ба миён

омадани мазорро ба асрҳои X-XII нисбат додаанд. Мазор хамагӣ 4 шайх дошт. Соли 1927 меъмурии мазор ва ҳуди хокҷой аз байн рафтанд. Дар маҳаллаи мазор, ҳоло дармонгоҳи №1, корхонаи нонпазӣ бино гардид. Ҳуди ҳамон сол, инчунин, бозори Чоршанбе, ки аз соли 1872 дар маҳалли намозгоҳи шаҳр (ҳоло Бӯстонсарои ҳукумати ва бинои маъмурии ДДХ) ҳоло гузаргоҳи Б.Мавлонбеков ба маҳаллаи хокҷойи Ҳоҷаи Бикровот кӯчонида шуд. Аз рӯи нақли пирамардони маҳаллаҳои Гузари замон, Чуқурак, Боён ва дигарҳо, оби наҳри Раззоқ аз наздикиҳои ҷанубу ғарбии хокҷой қорӣ мешуд. Маҷрои онро сӯи кабристон равон сохта, тахту ҳамвор намуда, дар ҷойи он бозори Чоршанберо бино ниҳоданд. Ҳавлии мо дар наздикии бозор, дар маҳаллаи Чуқурак, (ҳоло кӯчаи Ҳаким Карим) ҷой дошт ва ба ин сабаб сохтори ин бозор дар хотирам хуб нақш бастааст. Бозор мағозаҳои хуштарҳи замонавӣ, каптони фурӯши орду биринҷ ва дигар ғалладона, ҳамчунин бозори болопӯшидаи ширу ҷурғот, ду ҷойхона, ошхона ва дигар дӯконҳои молҳои чакана дошта, бозори калон ҳафтае як дафъа дар рӯзи чоршанбе доир мегашт. Даркунҷи ҷанубӣ-ғарбии хокҷой бинои хуштарҳи мадраса ҷой дошта, аввалҳои соли 1929 дар ин маҳал омӯзишгоҳи мусиқии ба номи Содирхон Ҳофиз бино гардид.

Қадамҷойи Шайх Ҳоҷа Камол. Чунонки маълум аст, Эшонӣ Камол ё Шайх Камол соли 793 (1390-1391) дар шаҳри Табрёз ғавтида, марқадаш дар маҳаллаи Волиёнкӯҳи ин шаҳр буда, дар боғи худаш гӯронида шудааст. Дар лавҳи мазори шоир ин байт сабт шудааст.

*Камол, аз Каъба рафтӣ бар дари дӯст,
Ҳазорон офарин, мардона рафтӣ.*

То солҳои 50-уми асри XX дар маҳаллаи собиқ Хоҷа Камоли шаҳрамон мазор - қадамҷойи гунбадпӯши Шайх Камол вуҷуд дошт. Обидаи мазкур дар навиштаҳои шоирон ва сайёҳони куҳан борҳо ёдрас шудааст. Чунончи, муаллифи рисолаи таърихию ҷуғрофии «Байх-ул-асрор-фи-маокиб-ахбор» Маҳмуд ибн Валии Балхӣ, ки дар асри XVII зиндагӣ дошт, дар аснои бозгашт аз сафари шаҳри Қошғар чанд муддат дар Хучанд монда, мулки аҷдодии шоирро зиёрат намуд ва обидаи номбурдaro «Қадамҷойи Хоҷа Камол» қаламдод кард¹.

Шоири нимаи дуюми асри XVII ва муаллифи «Баёзи қалам» Армуғони Маъюси Хучандӣ таърихи сохта шудани қадамҷойи номбурдaro ба тариқи зайл ҳикоят кардааст: Ривоят мекунамд, ки дар соли 793 ҳиҷрӣ (1390-1391) чун номаи пешвоёни Табрeз оид ба фавти Камолиддини Масъуди Хучандӣ ба султони Хучанд расид, дар Хучанд овоза шуда, доду оху ғигони халқ ба

¹ Мирбобоев А.Қадамҷои Шайх Камол дар Хучанд//Чаҳордах мазор.-Душанбе,2001.-с.150-155

фалак печид. Ба ин муносибат равуои аҳли фазли шаҳр ба қасри ҳазрати султон ба таҳрик омад. Ёломи ҳазрати султон оид ба чиллаи сӯғвории Шайх интишор ёфт. Мардум худой мекард ва ба рӯҳи пурфутӯҳи Шайх дуруд мефиристонд. Ҳазрати султон аз ақрабони Шайх Камол ва ақвоми дигари шаҳр ҳайъате ба Табреш ирсол дошт.

Профессор Шарифҷон Ҳусейнзода ва ховаршинос Саидумар Султон соли 1988 дар яке аз шумораҳои ҳамамонзамони «Тоҷикистони Советӣ» шарҳи мухтасари давоми ривоятро чунин баён сохтаанд: «Хуллас, баъди поён ёфтани азодорӣ ва хайру худой фиристодагони Хучанд баҳри ёдоварӣ ва поси хотир як нусхаи хаттии Девони Камол, қаламдону давоҷ ва асои Хочаро гирифта, бо андӯх ба ватан бармегарданд. Пас бо иҷозати султон ва бо таъаббуси ақрабони Шайх бо азми уламою фузало ва ҳаводорони шеърӯ шоирӣ дар мулки меросии Қамолӣдини Масъуд мақбараи рамзӣ қадамҷойи шоирро бино карданд.

Дар мобайни фарши оромгоҳ қабри рамзии шоирро қанда, дар он мушти хокеро аз марқади шоир оварда, ҳамамон қаламдону давоҷро «дафн» намуданд. Он нусхаи девонро ба тоҷ ва он асоро, ба таъбири «асои пир ба ҷои пир» баҳри мутолиау зиёрати мухлисон ба меҳроби мақбара гузоштанд».

Бо гузашти вақт маҳалли марқади исми Хоча Қамолро гирифта, худӣ марқади ба сифати мазор, маҳалли зиёрат шуд.

Лозим ба ёдоварист, ки дар «Маноқиб»-и Шайх Маслиҳатдин, ки онро шарқшиноси маъруф А.А.Семёнов ба ҷои ҳозир намудааст, маҳалли ҷойгиршавии қадамҷойи Хоча Қамол дар соҳили дарёи Сир, аз шафати маҳаллаи заврақсозон ишора шудааст.

Қадамҷойи Шайх Қамол дар ибтидои асри XV андаруни девори шаҳристони Хучанд ҷой дошт. Ин

деворҳо бармаҳал аз байн рафтаанд. Меъмории қадамҷой аз рӯи хотироти Шарифҷон Ҳусейнзода ба мазорҳои маъмулии асримиёнагӣ шабоҳат дошта, аз бинои чортоқи гунбади сарпӯш иборат буд.

Пирумуни дақиқ муайян намудани маҳалли «Қадамҷойи Шайх Камол» ба профессор Соҳиб Табаров низ муроҷиат намудам. Мавсуф ёдовар шуд, ки соли 1947 ӯ якҷоя бо Мирзо Турсунзода озими шаҳри Хучанд шудаанд. Дар он солҳо дар шаҳр танҳо як меҳмонхонаи «Хучанд» ҷаъолият мекард. Як пагоҳӣ Мирзо Турсунзода баҳри сигор чокидан ба долони меҳмонхона баромада, аз тирезаи долон, ки ба сӯи ҳавлии меҳмонхона мебаромад, нигариста, ба ман хитоб намуд: «Мебинӣ, Мулло Соҳиб, ҳу, ана он марқади гумбазиро? Он зиёратгоҳи Хоҷа Камол аст», - гуфта ба ман ишора намуд. Он рӯзҳо, нақлашро идома дода гуфт, - устод Соҳиб Табаров, - мо бо кори курс конференсияи адибони ҷавони вилоят банд будем ва фурсат нашуд, ки қадамгоҳи шоир Камолро зиёрат намоем.

Дар айёми навиштани ин очерки таърихӣ, ки соли 1988 сурат гирифта буд, тасодуфан бо адабиётшинос Саидумар Султони истаравшанӣ сӯҳбате иттифок афтод. Акаи Саидумар гуфт, ки дар шумораи рӯзномаи «Тоҷикистони Советӣ» аз 3 апрели соли 1988 мақолаи «Қадамҷои Камоли Хучандӣ дар кучост?» - ро, ки онро Н. Неъматов, С. Табаров ва камина барои чоп ҳозир карда будем, хонда, хеле шод шудааст ва дар навбати худ қавл дод, ки устод Шарифҷон Ҳусейнзодаро, ки дар бистари беморӣ буд, бо мазмуну мундариҷаи мақолаи номбурда ошно хоҳад намуд. Чунин ҳам шуд. Устод Шарифҷон Ҳусейнзода, ки умри бобаракати хешро асосан сарфи таҳқиқу табӯу напши ашъори Хоҷа Камол кардааст, аз

мақола фарахманд гашта, мақолаи ҷавобиро моҳи дигари ҳамон сол дар шумораи рӯзномаи «Тоҷикистони Советӣ» ба ҷоп расонид. Шарифҷон Ҳусейнзода иброз дошт, ки қадамҷои Шайх Камолро солҳои 30-40-уми асри XX борҳо зиёрат намудааст ва акси он дар бойгонии ниғахдорӣ мешавад. Вале беморӣ ва марги бемаҳал ба Шарифҷон Ҳусейнзода даст надод, ки он акси марқад пайдо шавад. Аммо умед мекунем, ки ин акс замоне ҳатман пайдо хоҳад шуд.

Чунонки ишора рафт, вақти дар ҳаёт буданиш устод Шарифҷон Ҳусейнзода бо кӯшиш ва ҳамқаламии Саидумар Султон дар рӯзномаи «Тоҷикистони Советӣ» хотиротро доир ба қадамҷои Шайх Камол таҳти унвони «Бори дигар дар бораи зиёратгоҳи Камоли Хучандӣ» ба ҷоп расонид, ки он як ҳуҷҷати нодир аст. Чунончи, дар мақола омадааст: «Мардуми Хучанд ҳам расму ойини поси хотирдориро ба ҷо оварда, дар маҳаллаи сарҳади ҷанубии шаҳр, дар як гӯшаи ҳавлии падарии Хоҷа Камол, дар атрофи дарахти азими тут қабри рамзӣ ва мақбарае бино карданд. Тарҳи ин мақбараи чоркунҷаи ба оромгоҳи Исмоили Сомонӣ монанд, аз хишти пухтаи сурх бунёд ёфта, гунбади сабзе дошт ва мо солҳои сиёму чилум онро борҳо зиёрат кардаву боре сураташро ҳам гирифта будем».

Маҳаллаи замоне машҳури Хоҷа Камол ва қадамҷои Шайх Камол аз байн рафтааст. Қадамҷой ҳамоно дар паси бинои меҳмонхонаи «Тавҳид» ҷой дошт. Наҳри машҳури Кӯрхона, ки аз байни шаҳр ҷорӣ мешуд ва дар осори ҷугрофидонони асри X борҳо ёдовар шудааст, на танҳо шаҳр балки маҳаллаи Хоҷа Камолро низ ба ду ҳисса: шарку ғарб ҷудо месохт. Дар шафати ҷанубу шарқии маҳалла хокҷои фароҳе ҷой дошт, ки он ҳам

«Қабристони Хоҷа Камол» ном дошт. Охирҳои солҳои 20-уми асри XX ҳокҷойро тахту ҳамвор намуда, дар ҷойи он меҳмонхонаи «Хучанд»-ро бино намуданд. Замини қабристон низ мулки меросии авлоди Хоҷа Камол махсуб мешуд. Вале пас аз тарки ватан қардани шоир, замини номбурда бо сабаби бесоҳиб мондани он ба ҳокҷойи шаҳрӣ бадал шуд.

Ибтидои солҳои 2000-ум ба муносибати қандани таҳкурсии бинои бисёррошонаи «Кооператор» дар ин маҳал боз адади зиёди қабр ошкор шуд. Тақдири минбаъдаи «Қадамҷойи Хоҷа Камол» низ басо хузнангез аст, ки аз овардани он ин ҷо хуздорӣ шуд.

Дар номгӯи мазорҳои Хучанд, ки он соли 1915 мураттаб ёфтааст, ин қадамҷо ба сифати «мазор» номнавис шудааст. Аз рӯи ҳамон ҳуҷҷат мазор дорои 6 нафар шайх буда, аз авлоди Хоҷа Камол ба ҳисоб мерафтанд. Шаҷараи авлодии шайхони мазор, аз рӯи навиштаи устод Раҳим Ҷалил дар «Маъвои дил», то вақтҳои охир дар дасти падари Ислон Бобоев-яке аз шайхони охири мазор ниҳадорӣ мешудааст. Устод Раҳим Ҷалил ҳамчунин ба гуфтаи Тошхӯҷа Асирӣ таъя намуда, дар ҳамон повести хеш навиштаанд, ки дар мазор шайхон авлоди Хоҷа Камол ҳок ғангаанд.

Соли 1996 ба шарофати Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ташаббуси шӯъбаи фарҳанг ва Шӯрои намояндагони шаҳр ва бо иштироки бевоситаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон 675-солагии зодрӯзи Камоли Хучандӣ таҷлил гардид. Ба ин муносибат пайкараи шоир дар маҳалли мавлудаш, дар замини меросии шоир қомат афрохт ва ҳақиқати таърихӣ ҷузъан барқарор гашт.

Профессор Саъдулло Асадуллоев, ки дар камолшиносӣ собиқаи дерин дошт, дар яке аз мақолаҳои хеш

иброз дошт, ки дар шаҳри Табрези Эрон аз ҳафтсола то ҳафтодсола исми шарифи шоирро ба хубӣ медонанд ва ўро бо номи Шайх Камол ба забон меоранд. Ғазалҳои ӯ ҳамеша вирди забони мардум аст ва аз рӯзгори шоир ривоёти зиёдеро мардум медонанд. Дар Табрез, Шероз, Исфаҳону Техрон барин шаҳрҳои бузурги Эрон ба номи Камол гулгашту хиёбонҳо, мадрасаю донишгоҳҳоро гузоштаанд. Айнан ҳамин гуфтаҳоро аз забони адабиётшинос Камол Айнӣ, ки бо мухити адабӣ ва фарҳангии Эрон аз наздик ошноӣ дошт, шундаам.

Ба 700-солагии зодрузи Шайх Камол вақти кам мондааст. Ба шӯъбаи фарҳанги шаҳр пешниҳод мешавад, ки як ҳайати босалоҳиятеро таъсис дода, барои сохтани осорхона ва китобхонаи Хоҷа Камол дар паси бинои навбунёди меҳмонхонаи «Хучанд» ва «Тавҳид», ки кулли заминҳои ин ҷо мулки меросии шоир аст, ҷоеро муқаррар созанд. Ҳамин ҳайат барои гузоштани пайкараи барқади шоир низ пешниҳоди мушаххас намояд.

Мазори Хоҷаи Мохрӯй. Мазори номбурда замоне дар сари роҳи калон, ки он аз собик Регистони шафати девори қалъаи шаҳр ибтидо гирифта, то маҳаллаҳои Ҳавзи баланд, Қушбегӣ, Пуларқиш, Чуғурчукон, дар маҳаллаи Чорроҳаи мардони бозори Панҷшанбе ва мазори Шайх Маслиҳатдин ба поён мерасид. Ин роҳи ягона ва калон ҳисоб ёфта, аҳолии маҳаллаҳои Раззоқ, Сари санг, Боғи Охун, Масҷиди Сурх ва дигарҳо бо ин роҳ озими Панҷшанбе мешуданд. Хиёбони имрӯзаи Исмоили Сомонӣ танҳо солҳои 20-уми асри XX ба миён омад. Аз ин роҳи ом, ҳамчунин сокинони маҳаллаҳои Мирзоён, Кемаҷӣ, Фӯтабофон, Хосабофони шаҳр низ истифода мебуданд.

Мазори Хоҷаи Моҳру

Роҳи номбурда ба кӯчаҳои маъмули тангу борики шаҳрамон шабоҳат нашофт. Он то андозае паҳно буда, қад-қадди он биноҳои хурду калон, ба мисли намозгоҳ мадрасаи шаҳр, (ҳоло маҳалли Бӯстонсарои ҳукумати ва бинои маъмурии ДДХ ва фурӯшгоҳи марказии «Авесто») мадрасаи Хиштин ҷой дошт. Ба роҳи номбурда аҳолии маҳаллаҳои самти ғарбии шаҳрамон аз ҷумла Раззоқ, Сарисанг, Масҷиди Сурх, Тубохон ва дигарҳо замоне озими бозори Панҷшанбе мешуданд. Ва ифодаи «Сарисанг» ченаки роҳ буда, он ба 6-7 километр баробар аст. Давоми садсолаҳо бо ин роҳ инчунин қорвони тоҷирон ва асокири аҷнабиён рафтуомад доштанд ва бо гузаштан аз хиёбони Чорроҳаи мардон ба дарвозаи Қўқанд мерасиданд.

Дар асоси нақшаи генералии солҳои 50-60-уми асри XX маҳаллаи қуҳанбунёди Хоҷаи Моҳру низ симои хешро дигаргун сохт. Ҳоло обидаи мазкур дар паси бинои

Марказии саломатии №2-юми шаҳр қарор дорад¹. Аз рӯи маълумотҳои оморӣ соли 1877 маҳаллаи номбурда дорои 49 хоҷагӣ буд. Аммо мутобиқи маълумоти барӯйхатгирии соли 1931 шумораи одамони маҳалла ба 140 нафар мерасид. Дар ҳудуди маҳалла то замони устувор шудани сохти шӯравӣ як мадраса, масҷиди одина, чойхона ва ҳавз чой доштанд. Маҳалла, ҳамчунин дорои хокчойи пахное буд, ки аз ду самти роҳи калон қарор дошт. Аз рӯи маълумоти пиронсоли маҳалла обидаи мазори Хоҷаи Моҳруӣ дар канори шарқии роҳ чой гирифта ва чун мазорҳои маъмулии Хуҷанд, аз ҷортоқи гумбадӣ аз хишти хом бино шуда иборат буд. Дар солҳои 40-50-уми асри XX дар қисми ғарбии хокчой дӯкони керосинфурӯшӣ фаъолият дошт. Соли 1897 бо қарори генерал-губернатори Туркистон дафни мурдагон дар хокҳои номбурда манъ гардид.

Меъморӣ мазор, аз рӯи маълумоти бойгонӣ соли 1075, яъне дар охири асри XI бино ёфтааст. Дар ибтидои асри XX дар мазор 4 шайх фаъолият бурда, даромади солонаи мазор шояд дар якҷоягӣ бо молиёти вақфи мадраса ба 500 рубли русӣ мерасид.

Хокчой дар самти шарқии роҳи ом қарор гирифта, чунонки гуфта шуд, хеле васею паҳн буд ва аз канори ҷанубӣ ва шимолии он аз рӯи маъҳазҳои бойгонӣ соли 1893 ду ҷӯи об равои мегашт. Ҳавлиҳои кӯҳнаи устод Раҳим Ҷалил, авлоди Муҳаммад Осимӣю Азимовҳо аз шафати шимолӣ ва шарқии хокчой чой гирифта буданд.

Батаърихи мазориномбурда ва маҳалли чойгиршавӣ он таваҷҷӯҳи хоса зоҳир намудани нависандаи ин сатрҳо беҳуда нест. Истилоҳи «моҳру» ва маҳалли он аз бисёр

¹ Мирбобоев А. Мазори Хоҷаи Моҳру//Рӯзномаи «Сӯғд»-2003.-30 июл.

чиҳат мароқангез аст. Дар қадим хучандиён «моҳрӯй», «моҳинисо», «хубрӯй» гуфта, зану марди хушсурату хушсалиқаро ном мениҳоданд.

Маъҳазҳои таърихӣ, баҳусус онҳое, ки ба ғаъолияти оташкадаҳои зардуштӣ алоқаманд ҳастанд, собит месозанд, ки истилоҳи «моҳрӯй» дар баробари ба ислом хос буданаш, дар як вақт бо оташпарастӣ низ пайвандӣ дорад.

Аз рӯи маълумоти муаллифони «Фарҳанги Муъин», «Фарҳангӣ паҳлавӣ» ва дигар фарҳангҳо, истилоҳи «моҳрӯ» дар айни замон номи чӯби муқаддаси «барсум» аст, ки он аз навдаҳои буттаю дарахтони мевадеҳи анор, биҳӣ ва амсоли он будааст. Ба ҳаҷми як ваҷаби панҷаи даст онро бурида, зиёраткунандагони оташкада бо мақсади ниғаҳдории оташи муқаддас ба рӯи оташ мегузоштанд.

Дар чараёни бозёфтҳои бостонӣ, баҳусус чанд осори «барсума» аз даҳмаки Куркат пайдо шудааст. Чунин чӯбчаҳо-барсумҳо ба тариқи рамзӣ, инчунин, аз фулузи тилло, биринҷӣ, нукра низ омода мешуданд. Ин ва дигар «моҳрӯйҳо»-и худсохти сунъиро мӯъбадони оташкадаҳо дарсандуқчаҳои банамудимоҳи ҷаҳордаҳрӯза омодагашта ниғаҳ медоштанд. Чунонки маълум аст, солҳои 1974-1980 дар чараёни ҳафрии қалъа ва даҳмакҳои зардуштии Куркат як нигини биринҷӣ ба даст омад, ки дар рӯи он миҷмари оташ тасвир шуда, дорандаи чунин нигин хатман роҳиб-сарвари оташкада маҳсуб меёфт. Аз ҷанде даҳмакҳо дар айни замон бофтаҳои тасмашакли мисӣ ба даст омадаанд, ки онҳо низ аз эҳтимол, ба ғаъолияти оташкада, ки осори он соли 1978 аз ҳуди қалъаи Ширин низ ошкор гардид, ба даст омад.

Исми Моҳрӯй дар як вақт дар маъҳазҳои замонӣ давлатдорӣ Сосониён, ба муносибати ба тахти шохӣ

нишастани писари яке аз шоҳони Сосонӣ Нарсай Шопури Хурмузд (302-304) дучор мешавад, ки вай дар таърихҳо бо номи Шопури Зулактоф низ маъруф аст. Бинобар навиштаи рисолаи «Форснома» Ибн ал-Балхи Насрӣ-падари Шопури Зулактоф ягон фарзанд надошт. Аммо як зан аз ҷумлаи ғуломзанҳои вай обистан буд. Пас лашкар ва раъият ба иттифоқ омаданд ва тоҷ болои шиками он зан ниҳоданду фармонбардори ӯ шуданд¹. Шопури Зулактоф пас аз чиҳил рӯзи вафоти падараш ба дунё омад. Бино ба ривояте, ки дар Шоҳномаи Фирдавсӣ ва дар рисолаи «Форснома» омадааст, то ба синни балоғат расидани Шопури Зулактоф идора кардани мамлакат ба ихтиёри мӯъбади мӯъбадони дарбори шоҳӣ ба ихтиёри Моҳрӯй ном марди фозилу оқил воғузур гашта буд. Фирдавсии бузургвор низ ба ин маънӣ чунин гуфтааст:

*Яке мӯъбаде буд Моҳрӯй ном,
Хирадманду шоиставу шодком.*

Деворнигораҳои харобаи Панҷакент, ки аз он бостоншиносон осори ду харобаи оташкадаро дарёфт намуданд, аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар давлати Сосониён, бахусус дар замони шоҳии Шопури I, мӯъбадон пас аз шох мақоми дуюмиро ишғол мекарданд. Ё худ дар маъхазҳои хаттии ҳамон давр боз омадааст, ки вақте Шопури I (241-272) дар сари миз нишаста ғизо меҳӯрд, аз як сӯи миз мӯъбади зардуштӣ, аз кунҷи дигари миз ҷосилики оини масеҳӣ дуохонӣ менамуданд.

Дар садаҳои III-IV ба муносибати ба мақоми давлатӣ расидани ойини зардуштӣ дар хоки Хуросону Варазруд низ оташкадаҳои сершуморе дар Суғд, Фарғона,

¹ Ибн-ал-Балхӣ. Форснома. - Душанбе, 1989. - с. 75

Истаравшан, Чочу Илок ва дар дигар маҳалҳо ба миён омаданд. Се дахсолаи охир осори оташкадаҳои зардуштӣ аз харобаи қисми куҳани Тошканд, аз харобаи Ширини Куркат, деҳаи Октеппа, Қаробулоқи мавзеи Овҷи-Қалъача, шаҳраки Табошар ва ҳам аз чанд харобаҳои Фарғона ошкор гардиданд.

Бо роҳи калони маҳаллаи Хоҷаи Моҳрӯй тӯли садсолаҳои тӯлонӣ аз Шарқ ба Ғарб ва аз Ғарб ба Шарқ, инчунин, қорвони тоҷирон рафтуомад дошт ва аз се оташкадаи эҳтимолии шаҳри Хучанд яке дар ҳамин мавзеъ воқеъ буд ва маркази ҷамъиятии Хучанди асрҳои V-VIII маҳсуб меёфт. Аз рӯи навиштаи муаллифи «Таърихи Бухоро» Муҳаммад Наршаҳӣ дар Бухоро низ бозоре будааст, ки онро «Бозори Моҳрӯй» хонданд. Соле ду бор, ҳар боре як рӯз бозор кардандӣ ва ҳар боре, ки бозор кардандӣ дар вай бутон фурухтандӣ». (Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. с.21). Наршаҳӣ боз илова намуда: «Ва он ҷо, ки имрӯз масҷиди ҷомеаи Моҳ аст,... мардумон рағбат карданди ба харидани бут. Ва ҳар кас ҳештанро бӯте харидӣ ва ба хона бурдӣ. Боз ин мавзеъ оташхона шудӣ ва дар рӯзи бозор чун мардум ҷамъ шудани ҳама ба оташхона андаромадандӣ ва оташ парастандӣ. Ва он оташхона то ба вақти ислом ба ҷой буд». (Наршаҳӣ. Ҳамон ҷой. с. 22).

Дар ҳамин асрҳо як оташкадаи дигар дар ҷои почтаи кӯҳна аз рӯ ба рӯи қалъаи шаҳрӣ ба оташкадаи дигар, ки он бо рӯди Сир алоқамандӣ дошт, дар маҳалли мазори Ҳазрати Бобо ҷой гирифта буд. Чунонки борҳо ишора рафт, то ба Хучанд ҳамла овардани аскарони Русия дар тобистони соли 1866 маҳалли Масҷиди ҷомеа ва мазори Ҳазрати Бобо маркази маъмурӣ ва сиёсии Хучанди куҳан буд. Дар ин маҳал боз идораҳои дигари маъмурӣ ҷой

дошта, атрофи онҳо бо девори баланд ва тиркашҳо ихота ёфта буданд. Сурати ин девор дар албоми А.Л.Кун, ки соли 1870 ба шаҳри Хучанд омада буд, тасвир шудааст. Инчунин, эҳтимол меравад, ки гурӯҳе аз дастаи кӯшуни араб бо сардории Қутайба ибни Муслим соли 712 пас аз ишғоли шаҳри Хучанд дар ҳамин маҳалли мазори Ҳазрати Бобо сокин шуданд.

Маҳалли номбурда то имрӯз аз лиҳози бостоншиносӣ омӯхта нашудааст. Умед аст, ки аз ин маҳал низ осори басо қадимаи шаҳри Хучанд ба даст хоҳад омад. Ба ин хотир метавон ҳадс зад, ки ба ситоиши оташ ва ойини зардуштӣ алоқамандӣ доштани маҳаллоти Хоҷаи Моҳрӯй дар овони қадим аз эҳтимол дур нест.

Мазори Хоҷаи Бикробод. Мазор то миёнаҳои солҳои 20-уми асри XX аз самти ҷанубии бурчи шарқии қалъаи шаҳрӣ, берун аз маҳватаи қисми шаҳристони Хучанд аз паҳлӯи самти шарқии роҳи ом, имрӯз кӯчаи Мақсудҷони Танбӯрӣ ва ҳамон роҳ, ки ба сӯи дарвозаи Чорчироқ мебурд, ҷой дошт. Аз самти ғарбии роҳи номбурда хокҷойи Хоҷаи Бикробод доман паҳн карда буд. Бунёди мазори номбурдаро ба асрҳои XI-XII нисбат медиҳанд. Баҳори соли 1927 хокҷой ва мазор аз байн рафт. Ҳамон сол бозори Чоршанбе, ки аз соли 1874 то соли 1927 дар маҳалли собиқ Намозгоҳи шаҳрӣ, ҳоло Бӯстонсаройи ҳукуматӣ ва бинои маъмурии Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров аст (гузаргоҳи Б.Мавлонбеков) ба маҳалли хокҷойи Хоҷаи Бикробод интиқол дода шуд. Дар маҳалли мазор бошад, табобатхонаи №1, корхонаи нонпазӣ бино ёфт. Аз рӯи нақли пирамардони маҳаллаи Гузарчаи замон оби наҳри Рағзоқ, ки аз наздикиҳои самти ҷанубӣ-ғарбии хокҷой ҷорӣ мегашт, обро сӯи хокҷой равон сохта, гӯрҳоро

шинониданд ва онро тахту ҳамвор намуда, ба ҷояш бозори Чоршанберо сохтанд.

Бино ба маълумоти омории соли 1905 мазор ҷаҳор нафар шайх дошт. Дар ҳамин маҳал инчунин, як қаландархона ғаъолият мекард.

Дар фарҳанги забони тоҷикӣ калимаи «бикр» чун дӯшиза, афифа, духтари ба шавҳар нарасида маънидод шудааст (Фарҳанг, с.183).

Мазори Бобозирак-ато. Аз рӯи санадҳои мавҷуда ин мазор соли 1070 бино ёфтааст. Мазор ва хокҷойи Бобозирак-ато дар маркази имрӯзаи шаҳр, дар маҳалли силсилапайкараҳои «Ситораҳои Хучанд» ва ҳам дар атрофи мағозаи «Қайроққум» ва лавҳа-ёдгорӣ ҷой дошт. Чун дар кунҷи ғарбии мазор дар як вақт мадрасаи Хиштин низ ғаъолият дошт, баъзан дар санадҳои таърихӣ номи мазор «Хиштин» низ омадааст.

Собик кӯчаи Миршабхона, сонитар Хучум, то гузаргоҳи Бобобек Мавлонбеков омада мерасид ва дар ниҳоят ба роҳи калони шаҳр, ки аз Регистон ибтидо гирифта, ба сӯи Мазори Моҳрӯй ва бозори Панҷшанбе мебард, пайваست мегардид. Аз самти ҷанубии ин хиёбон бинои Бонки давлатӣ ҷой дошт.

Мазори Хоча Низомиддини Воқиф. Мазори номбурда дар канори ғарбии девори шаҳр, дар роҳи калони қорвонгузар, ки он ба сӯи дарвозаи Масҷиди савр мебард, ҷой дорад. Охириҳои соли 90-уми асри XX обидаи харобшудаи мазор бо ташаббуси собиқ раиси вилояти Суғд Қ.Р.Қосимов аз нав рӯи тармимро дид. Аз рӯи маълумотҳои бойгонӣ мазор соли 1005 ба вучуд омадааст. Масоҳати мазор якҷоя бо хокҷойи он ба 0,7 га мерасид. Мутобиқи маълумоти соли 1905 дар мазор 4 шайх хидмат мекарданд. Мазор дорои замини вақф

буд ва он соле 100 сӯм даромад меовард. Мутаваллини вақф истиқоматкунандаи маҳаллаи Арабон Мирзобобо Мирниёзов ба шумор мерафт.

Дар қабристони мазор аҳолии маҳаллаҳои Бобохӯча, Миришкорӣ, Каландгарон, Масҷиди савр, Пахтакашон ва Дуредгарон мурдаҳояшонро мегӯрониданд. Соли 1927 хокчой тахту ҳамвор карда шуд ва дар ҷойи он бинои мактаб сохтанд. Мазори номбурда имрӯзҳо дар самти шимолу ғарбии мактаб ҷой дорад ва ҳолаташ хуб аст.

Мазори Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ. Мазор ва меъмории Шайх Маслиҳатдин аз зеботарин ва бонуфузтарин мазорҳои шаҳри Хучанд ба шумор рафта, аз тарафи давлат нигоҳбонӣ мешавад. Дар ғӯрхонаи зери гунбади марказӣ қабри шоири маъруфи аввалҳои асри XIII, шайх ва олими ислом, дорандан дараҷаи олии ғарикан суфия-«қутби олам» Бадеъуддин Нурӣ, маъруф ба Шайх Маслиҳатдин ҷой дорад. Ғӯрӯҳе аз муаррихон бар ақидаанд, ки мақбараи Шайх Маслиҳатдин соли 1394 бо сунориши Амир Темур бунёд шудааст. Ғӯрӯҳи

дигар чунин мепиндоранд, ки ин меъморӣ дар аввалҳои асри XV бо фармудаи писари калонии Темур Шохрух Мирзо бино шудааст. Ҳафриёти солҳои 80-уми асри XX, ки ба муносибати тармими комплекси меъмории фартушуда гузаронида шуд, дар чуқурии 0,5 метр, зери таҳкурсии самти ғарбии гӯрхона осори меъмории асрҳои XI-XIII-ро, ки бо замони ғавти Шайх Маслиҳатдин рост меояд, ошкор кард. Бозёфти номбурда равшан намуд, ки меъмории марқади Шайх Маслиҳатдин дар самти шарқии Хучанд, берун аз девори работи шаҳр, дар соҳили чапи наҳри бузурги Мазор ҷой дошта, ҳамоно пас аз ғавти Шайх Маслиҳатдин бино ёфтааст.

Илова бар ин чанд хандаки бостоншиносӣ, ки солҳои 1970-1971 дар ҳавлии Сароии унҷигихо, дар самти шимолии Чорроҳаи мардон канда шуд, мушаххас кард, ки ин гӯшаи шаҳр воқеан ҳам дар асрҳои X-XI обод будааст.

Минбаъд дар заминаи меъмории Шайх Маслиҳатдин дар маҳалли номбурда дар асрҳои X-XII бозори Панҷшанбе ба ғаволият даромад. Масалан, сохтмони манори азонхонии масҷиди номбурда, соли 1870 оғоз гардида, соли 1895 ба анҷом расид. Шоир Тошхӯча Асирӣ ба муносибати ба қор андохта шудани манори номбурда қитъае гуфтааст, ки он маҳз ба солҳои 1895-1896 рост меояд. Бо зикри ин ҳама далелҳои таърихӣ гуфтан меҳохам, ки бозори Панҷшанбе ва меъморихои атрофи он, албатта ба истиснои меъмории мазор, дар нимаи дууми асри XIX, бахусус баъд аз исёни моҳи апрели соли 1872, ки он вақт ҳукуматдорони шаҳр наздик 20 нафар иштирокдорони ғаволи шӯришро ба Сибир бадарға намуданд ва бозори Чоршанбеи кӯҳнаро ба маҳаллаи Намозгоҳ кӯчониданд, ҳукуматдорони маҳаллӣ ночор Масҷид-намозгоҳ ва бозори Чоршанбеи кӯҳнаро ба маҳалли Панҷшанбеи

имруза интиқол доданд. Ин масоил дар таърихшиносии шаҳри Хучанд бори аввал баррасӣ мешавад.

«Маноқиб»-и Шайх Маслиҳатдин соли 1952 тавассути аспирант М.Охунов дастраси муаррихи Тоҷикистон А.А.Семёнов гардид. Маноқибӣ номбурда дар дафтари оддии мактабӣ бо ҳуруфи арабиасос китобат гардида буд.

Устоди нуқтасанҷ А.А.Семёнов ба ин дафтар, ки он аз рӯи матни қадимии «Маноқиб» рӯбардор шудааст, қаноат накарда, худи ҳамон сол мефармояд, ки фотокопияи аслии «Маноқиб»-ро раво кунанд. Ҳоло ин ду нусхаи «Маноқиб» дар осорхонаи Пажӯҳишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳифз мешавад.

Солҳои 30-40-уми асри XX, ки он солҳо бо китобсӯзӣ маъруф аст, гурӯҳи ба ном «атеистони ҷанговар» қасди вайрон намудани меъмории Шайх Маслиҳатдинро пеш гирифтанд. Аммо, хушбахтона, ин гурӯҳ ба ҳадафи худ нарасид ва ин меъмори, ки дурдонаи нодири таърих аст, ҳифз гардид ва рамзу шӯҳрати шаҳрамон гардидааст.

Устод А.А.Семёнов бо сабаби серкорӣ ва бемории бардавом сари вақт баргардон ва таҳлили танқидии «Маноқиб»-ро ба анҷом нарасонида, соли 1958 фавтид. Ховаршиносии варзида Ю.С.Малтсев, ки мақолаи А.А.Семёнов «Маноқибӣ Ҳазрати Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ»-ро ба ҷоп ҳозир кардааст, таърихи таълифи «Маноқиб»-ро ба асри XVI нисбат додааст. Аммо ношири ин сатрҳо чунин мешуморад, ки асар шояд дар солҳои аввали асри 20-ум бо супориши яке аз амалдорони рус, шояд Н.С.Лыкошин, ки солҳои 1907-1912 сардори уезди Хучанд буда, ба ҷараёни тасаввуф ва қаландарон таваҷҷӯҳи хоса дошт, мураттаб гашта бошад¹.

¹ Мирбобоев А.Мазори Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ//Ҷаҳордах маъор.-Душанбе,2001.-с.146

«Маноқиб» дар асл сарнавишти пурраи Шайх Маслиҳатдин нест. Дар ин рисола исми муаллиф номаълум мондааст, танҳо баъзе лаҳзаҳои зиндагии Шайх Маслиҳатдин ба тариқи ривоёт нақл шуда ва он то андозае услуби баёни шифоҳӣ дорад. Муаллифи «Маноқиб» силсилабандии сӯфиёни Мовароуннаҳрро баён намуда, Шайх Маслиҳатдинро аз миёни аҳли тариқати сӯфиёни замон афзалу беҳтарӣ дониста, «қутби олам» шуморидааст. Дар «Маноқиб» замон ва ҳаводиси таваллуди Шайх ба тариқи зайл нақл шудааст: Зода шудани Шайх Маслиҳатдинро бино ба навиштаи муаллифи рисола, Шайх Ҳасани Сугарӣ қаблан пешгӯӣ намудааст. Мавсуф бо Начмуддини Қуброи Хоразмӣ, ки барои дидорбинии Шайх Сугарӣ омада буд, гуфтааст, ки дар ин солҳои наздик ба олам писаре таваллуд хоҳад ёфт ва ӯ шогирди Начмиддин хоҳад гашт.

Сипас дар «Маноқиб» давраи ҷавонӣ ва таҳсилилим намудан ва ба тариқати сӯфиён пайвастании Шайх Маслиҳатдин дар Бухоро баён шудааст. Дар давраҳои минбаъдаи зиндагӣ Шайх Маслиҳатдин борҳо бо Начмиддини Қубро - яке аз асосгузори равияи «қубравия» вохӯрдааст. Ба ин тариқати сӯфия, ҳамчунин падари Ҷалолиддини Румӣ донишманди замони хеш Баҳоуддини Балхӣ низ шомил будааст. Устод Бобоҷон Ғафуров ба фаъолияти аҳли тасаввуфи ин замон, яъне асрҳои XI-XIII баҳои аниқ дода, қайд карда буданд, ки «Ғояи эътирози сӯфиён, сарфи назар аз бисёр ҷиҳатҳои пураарзиши он, таҳти таъсири қолабҳои динию мистикии тасаввуф монда, муносибатҳои воқеии ҷамъиятиро ҳаёли инъикос мекард» (Б. Ғафуров, Тоҷикон, с. 594).

Чунонки аз таърихҳо маълум аст, Начмиддини Қубро соли 618 ҳиҷрӣ (1220-1221) дар шаҳри Гурганҷ, ҳини яке

аз задухӯрдҳои шадид бо муғулон ба ҳалокат расида буд. Ба ин муносибат гурӯҳи муҳаққиқин давраи зиндагии Шайх Маслиҳатдинро ба се даҳсолаи охири асри XII, гурӯҳи дигаре ба солҳои 1220-1221 нисбат додаанд.

Овардаанд, ки номи аслии мавсуф Шайх Бадеуддини Нурист. Мумкин аст, калимаи «Нури» нисбӣ бошад ва ҳамчунин метавон ҳаде зад, ки ин вожа бо номи маҳаллаи «Нур»-и ш.Хучанд беиртибот нест. Вале гурӯҳи эътиқодмандони Шайх, ба хоҳири ба вай додани эътибори бештаре Шайхро зодаи шаҳри Макка ва аз авлоди Паёмбари ислом доништаанд. Дар рисолаи «Таърихи Хучанд», ки матни аслии он солҳои 30-юми асри XX дар айёми китобсӯзӣ аз байн рафтааст ва дар бойгонии марказии шаҳри Душанбе тарҷумаи мухтасари русии ин асар ниғаҳдорӣ мешавад, омадааст, ки Шайх Бадеуддини Нури ва ҳам Ҳазрати Бобо 800 сол муқаддам аз шаҳри Макка ба Хучанд омаданд.

Аҳолии Хучанд Шайх Бадеуддини Нуриро барои ақли солим ва фаросати нотақрору нодираш, ки ин хислатҳо аз рӯзи таваллудаш зоҳир шудааст, Шайх Маслиҳатдин ном гузоштанд. Дар ҳамон порчаи «Таърихи Хучанд» боз ривояте омадааст, ки мутобиқи он, замоне сарбозони давлати Чин ба хоки Хучанд ҳамла оварда, хоستانд, ки шаҳрро ба тобеияти худ дароранд. Саркардаҳои шаҳри Хучанд ба изтироб афтоданд. Чун одати маъмул ҳокими шаҳр ва чанд тан одамони обрӯманд нону дастархон карда, ба дарвозаи Қўқанди шаҳр ба истиқболи аҷнабиён омаданд, то ин ки талаби меҳмонҳои нохондаро бишнаванд. Дар байни ин ҳайъат Шайх Маслиҳатдини 7-сола низ будааст, ки ӯ бо ҳозирчавобӣ ва доноии хеш ҳамаро моту мафтун намудааст. Сарлашқари чинӣ бо қаҳр ҷурсидааст, ин ҳама чӣ маънӣ дорад, ки назди ман барои

гуфтушунид писараки хурдсол ва хурӯсу бузу уштурро овардед? Шайх Маслиҳатдини ҷавон зуд ҳозирҷавобӣ карда мегӯяд, ки «агар меҳмонон ўро барои саволу ҷавоб кардан сазовор надонанд, пас бо ин хурӯси тоҷдор дар сӯҳбат шаванд, агар ҷавоби вай хуш наояд, ана бо ин бузи дарозриш сӯҳбат намоянд. Сарбози чиниён аз ин ҷавоби Шайх Маслиҳатдин ба ваҷд омадаву моту мафтун гашта, аз ҳайъати шахриён пурсон шудааст, ки онҳо аз чиниҳо чӣ дархост доранд? Шайх аз сарбозони давлати Чин ҳозир кардани як пӯсти барзговро дархост намуд. Вақте пӯсти говро ҳозир карданд, Шайх онро чун тори ришта бурида ва бо он атрофи шаҳро дар ҳудуди девори қадимаи шаҳрӣ ҳалқапеч намуд ва ба сарбозон фармуд, ки ҳалқаи ресмонро раҳна карда, ба шаҳр надароянд, боқимонда ҳама аз онҳо онҳост. Бо ҳамин ҳозирҷавобии хеш Шайх Маслиҳатдини ҷавон шаҳри Хучандро аз торочи аҷнабиён ҳифз дошт.

Дар таърихҳо омадааст, ки Шайх Маслиҳатдин шогирдони зиёде доштааст. Чунончи, яке аз амалдорон ва аҳли тариқати шаҳри Косони Фарғона Шайх Бурҳониддини Қилич аз зодгоҳаш бо ихтилофе ронда мешавад. Ў ба шаҳри Хучанд омада, ба ҳалқаи мактаби Шайх Маслиҳатдин пайваст мешавад. Мазор-қадамҷойи ин орифи Косонӣ дар деҳи Шайхбурҳон маҳфуз мондааст. Дар «Маноқиб», инчунин омадааст, ки барои зиёрати Шайх сиёсатмадор ва орифи шинохта Маҳдуми Аъзами Чустӣ низ ташриф оварда буд (Маҳдуми Аъзам соли 1542 вафот карда аст).

Шайх Маслиҳатдин дар беруни девори Хучанд, дар маҳаллаи Унҷӣ боғе дошт ва тобистонро он ҷо мегузaronид. Мавсуф шоир низ буд. Ғазалу рубой ва дубайтиҳои орифона эҷод мекард ва ашъори парокандаи

ӯро устод Айнӣ «Дар намунаи адабиёти тоҷик» ҷой додаанд. Хучандиён мазори Шайх Маслиҳатдинро хеле пос медоранд. Чунончи, домоду наварӯсон пеш аз оғози зиндагии мустакилона ба зиёрати мазор омада, аз шайхони ин ҷо дуо мегиранд. Ё худ, шаҳриён кӯдакони навзодро пас аз баромадани чиллааш ба зиёрати мазор меоранд. Дар айёми пеш, ҳатто коми кӯдаки навзодро бо хоки мазор мебардоштанд.

Дар охирҳои асри XIX мазор 63 нафар Шайх дошт. Соли 1915 бошад, теъдоди умумии шайхҳои мазор ба 80 нафар расид. Онҳо аз ҳисоби даромади вақфи мазор зиндагӣ мекарданд.

Бинои мазор соли 1998 ба ифтихори 1100-солагии таъсисёбии давлати Сомониён боз аз сари нав таҷдиду таъмир гардид ва ин меъморӣ бо намуди аслиаш дубора ба назари бинанда ҷилвагар гашт.

Мазори Хоҷа Боқирғон. Мазори номбурда дар канори ҷанубии шаҳри Хучанд, дар маҳалли тангнои соҳили чапи рӯди Тақоб, ҳоло Хоҷа Боқирғон, аз самти шарқии деҳи Шайхон воқеъ гашта, меъмории манорашакли он ба садаҳои XI-XII мансуб аст. Ин маконро қадамҷойи Хоҷа Бақирғон номидан ба воқеъият наздиктар аст. Аз рӯи эътирофи диншиноси маъруфи тоҷик Шерзод Абдуллозода Сулаймони Боқирзода яке аз шогирдони сӯфии маъруф Аҳмади Ясавӣ буда, пас аз ғавташ дар ҳамон шаҳри Туркистон, дар паҳлӯи марқади устодаш ба хок супорида шуда буд (Душанбе, 2001. с.254).

Сулаймони Боқирзода аслан зодаи Хоразм аст. Исми «Боқирғон» дар номгузории баъзе аз тоҷикони кӯҳсори Бадахшон дучор мегардад. Обида-меъмории дар деҳи Шайхони Овчи-Қалъача ҷой дошта, дар соли 1195, хеле дертар пас аз ғавтидани ин сӯфии маъруф бино ёфта,

имруз аз паси масҷид ва хонақои зиёратгоҳ, дар зери сояи дарахтҳо чойгир аст. Он аз хишти пухтаи нафиси асрҳои XI-XII бино ёфта, дар натиҷаи аз ҷониби шайхон ниғахбонони имрузаи мазор сохтани биноҳои нолозим аз назари тамошобин дур мондааст.

Профессор Н.Турсунов истинодан ба «Луғатнома»-и Деххудо, нисби ин мазорро Ҳочаи Баҳорон номидааст. Яке аз матншиносони тоҷик, маҳрум А. Ягонӣ ҳанӯз солҳои 70-уми асри XX вақфномаи ин мазорро дарёфт карда, бори нахуст онро маъзури муҳаққиқин намуда буд. Олими шинохта А.Қўшмағов дертар дар рисолаи хеш «Вақф» (Душанбе, 1990, с.53) дақиқ сохт, ки аввалин вақфи мазор аз ҷониби яке аз амиронии хонадонии темурӣ Абулфайзи Муҳаммадхон дар санаи 909 ҳиҷрӣ (1497 милодӣ) муқарар намудааст. Аз ҷумла оби наҳри Ғўлакандоз, ки он низ аз ҳамин сойи Ҳоча Боқирғон ибтидо гирифтааст, ба мазор вақф шудааст. Дар ҳамон солҳо наҳри Ғўлакандоз, ки то деҳаи Хитойреза рафта мерасид, ба 12 тақсим шуда ва истифодакунандагони оби ин наҳр «Ҳақоба»-ро ба хазинаи мазор интиқол меоданд.

Амири Бухоро Ҳайдар дар соли 1806, хони Қўқанд Муҳаммадалихон дар солҳои 1822, 1832 ва дигар мулкдорону ҳокимон ба ин мазор молу мулк ва ҷўйҳои обро вақф кардаанд, ки вақфномаи онҳо то ба рӯзҳои мо омада расидаанд.

Бо сабаби сар задани мочарои доманадор дар атрофи вақфи ин мазор, идораи вилоятии Самарқанд бо қарори хеш аз таърихи 3 марти соли 1905 вақфҳои мазори Ҳоча Боқирғонро бекор сохт.

Дар гузашта хучандиён маҳалли мазори Ҳоча Боқирғонро «Сари об» меномиданд. Оби рӯди кўҳи Тақоб тавассути наҳри корезҳои сершумор заминҳои Қатаған, Қистақўз (алҳол Хистеварз), Исписор, Ғўлакандоз,

Қотма, Чорсу, Ёва ва ниҳоят шаҳри Хучандро шодоб менамуд.

Хафриёти бостоншиносӣ собит намуд, ки дар замонҳои басо қадим шоҳаҳои ҷудогонаи Тақоб бевосита аз андаруни девори Хучанд қорӣ шуда, оби худро то рӯди Сир бурда мерасонид. Як омили маҳз дар ҳамин маҳалли шаҳрамон рушду нумӯёфтани Хучанди қадим низ ҳамин рӯди Тақоб буд. Нақша-плани ин рӯди кӯҳиро ҳанӯз солҳои 90-уми асри XIX гурӯҳи муҳандисони рус мураттаб сохтанд.

Дарозии умумии рӯди Тақоб 117км, ҳавзаи он 2150 км мураббаъ буда он аз пирахҳои қаторкӯҳи Довону Қашгар (ҳоло Туркистон) ибтидо гирифтааст. Оби рӯд аз маъданҳои фойданок бой буда, ба нашъунамои рустанию дарахтони мевагӣ, баҳусус майдони зардолу мусоидат мекунад.

Аҳолии Хучанд соле чанд дафъа, моҳҳои апрел, май, июн ба маҳалли деҳи хушманзараи Овчи-Қалъача бо аспу ароба ба ин ҷой омада дар сари ин мазор тантанаҳо меоростанд. Дар маҳалли мазор зиёраткунандагон бо нияти дар фасли тобистон фаровон шудани оби рӯд, қорвои майда ва хурӯс қурбонӣ мекарданд. Талу теппаҳои долазори ин мавзеъ ба боғи Ирам шабоҳат дошт.

Чунонки ишора намудем, қурбонӣ дар маҳалли тангтарини рӯд ки онро бо як хез задан гузаштан мумкин аст, сурат мегирифт. Сайёҳатгарон ба соҳили рӯд фаромада, обпошию оббозӣ мекарданд ва регу лойқай сойро ба тани худ мемоланд.

Дар сайргоҳи номбурда, деҳқадаҳои шаҳрамон Раззоқ, Мазор, Қалъаи нав, Черобек, инчунин деҳқадаҳои наздишаҳрӣ аз ҷумла Исписор, Қатаған, Хистеварз, Рӯмон, Унҷӣ, Кулангир, Шайхбурҳон ва дигарҳо суфанишастгоҳи худро доштанд, ки дар ин бора профессор

Н.Турсунов дар рисолааш ишора дорад. Овардаанд, ки дар асри XX шумораи умумии чунин нишемани охҳо то ба 1400 ва теъдоди зоирон то ба 10-12 ҳазор мерасид.

Дар нимаи дуюми асри XIX. баъди дар хоки кишвар фаро расидани оромии нисбӣ, дар самти шимолий-ғарбии мазор деҳаи Шайхон ба миён омад. Ин тоифаи шайхон то ба имрӯз дар хидмати зиёратгаронанд.

Лозим ба ёдоварист, ки хамаи ҳашт мазори дар андаруни девори Хучанд чой дошта маҳз дар садаҳои XI-XII ба миён омадаанд.

Дар иддаи навиштаҳо омадааст, ки Хоҷа Боқирғон зодаи деҳаи Боқирғони Хоразм буда, эҳтимоли соли 1186 ғавтидааст. Ва чунонки ёдовар шудем, мавсуф яке аз муридони Хоҷа Аҳмади Ясавии Туркистонӣ буда дар ғояи аҳли тасаввуф шеърҳо гуфтааст, ки онҳоро нашриёти «Ёзувчи» соли 1991 дар Тошканд ба чоп расонидааст. Дар гуфтани рубои низ Хоҷа Боқирғон маҳорати беҳамто дошт.

Лозим ба ёдоварист, ки дар Хучанд пайравон ва ҳам муридони Хоҷа Аҳмади Ясавӣ замоне чой доштанд. Дар Бойгонии марказии Ёзбекистон шикояти наздик даҳ нафар муридон-сокинони маҳаллаи Шаршараи Хучанд ба генерал-губернатори Туркистон мавҷуд аст, ки дар он сухан дар бораи ба молиёти вақфи мазори Аҳмади Ясавӣ ҳукуқи мероси доштани онҳо сухан меравад.

Баҳори соли 1990 дар шаҳри Самарқанд як конфаронси бостоншиносони Осиёи Миёна доир шуда буд. Аз шаҳри Алма-Ато дар ин ҳамоиш ходими илмӣ маркази мамнӯъгоҳи мазори дар шаҳри Туркистон буда Хоҷа Аҳмади Ясавӣ ширкат дошт. Банда ҳамон сол ба ин хонум ёдрас намудам, ки дар шаҳри Хучанд низ як гурӯҳи муридони Хоҷа Аҳмади Ясавӣ зиндагӣ дошта ва аз хусуси меросхур будани хеш аз молиёти вақфи мазор даъво

доранд. Ин зан аз гуфтаи ман хеле шод гашт ва омода будани маъмурияти Мамнӯнгоҳро ба қабули ворисони ин муридон ва бо қитъаи замин таъмин намудани онҳо изҳор кард.

Мазори Шайхбурҳониддини Қилич. Мазори номбурда дар деҳаи Шайхбурҳони Хучанд ҷой дошта, бо сабаби аз наздикони Шайх Маслиҳатдин буданаш, камина зикри онро зарур донистам. Муаллифи ин сатрҳо нимаи дуюми моҳи октябри соли 2004, дар моҳи шарафи рамазон якҷоя бо муаррихи шинохтаи тоҷик Лукмонҷон Бойматов озими деҳаи Шайхбурҳон шудем.

Деҳқадаи Шайхбурҳон дар самти ҷануби-шарқии Хучанд, дар беруни дарвозаи Қозии шаҳрамон, аз самти шарқии собиқ сойи Читгарон ҷой дошт. Дар солҳои 50-уми асри XX бинои мазор, чун монанди дигар мазорҳои шаҳри Хучанд аз хишти хом бино шуда, дорои гунбади баланд ва хонакоҳ буд.

Деҳа солҳои 90-уми асри XIX дорои 9 маҳалла будааст. Мутобиқи маълумоти омории соли 1888 дар он 93 хоҷагии деҳқонӣ вучуд дошт. Дар солҳои 30-уми асри XX шумораи хоҷагиҳо хеле афзуда, ба 497 расид. Шумораи умумии аҳоли бошад наздик ба 2 ҳазор мерасид. Моро дар ин сафар дӯстам сокини Шайхбурҳон Мирмӯҳсин роҳбаладӣ намуд. Дар ин деҳа бо пирамардони дунёдида сӯҳбат ороistem. Мусоҳибона мо Мақсудҷон Сангинови 95 - сола ва Абдувосит Тоҳирови 82 - сола буданд. Пирамардон, новобаста ба бистарӣ будан, бо мо бо хеле дилгармӣ сӯҳбат ораста, аз таърихи бунёд шудани мазори Бурҳониддин Қилич ривоятҳои дилчасп карданд. Аз рӯи ривояти бобои Абдувосит Шайх Бурҳониддини Қилич гӯё бародарзодаи Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ будааст. Мавсуф боз афзуд, ки хоҳари Шайх Маслиҳатдин -

Бинуриябону низ истиқоматкунандаи ҳамин деҳа буда, марқади мавсуф дар ҷониби самти ҷанубии масҷиди ҷомеи ҳамин деҳа то ба имрӯз мавҷуд аст. Мо мазори Бинуриябонуро низ зиёрат кардем. Дар таъмир ва эҳёи он саҳми бобои Абдувосит арзанда аст. Аз рӯи гуфтаи ӯ соли мавлуди Бинурия - 830-и ҳиҷрӣ буда, аз рӯи солшумори милодӣ он ба солҳои 1426-1427 рост меояд. Таърихи ғавти ӯро бобои Абдувосит соли 920 медонад, ки ин санаҳо, мутаасифона ба асрҳои XV-XVI мутобиқанд ва ба замони зиндагии Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ рост намеоянд.

Пас аз шунидани ривояти пирони деҳа, ба сӯи мазори навсохти Шайх Бурҳониддини Қилич раҳсипор шудем. Меъмории мазор тамоман тозабунёд буда, дар самти ҷанубии қабристони ҳамном ҷойгир аст. Он аз гӯрхона ва пешайвон иборат буда, бо оҳак сафед карда шудааст. Дар шафати мазор қабристони наҳно ҷой дорад. Дар самти шимолии мазор сарҳавзе ҷой дошта бо сабаби фартут шуданаш собиқ масҷиди деҳаро анборхона кардаанд. Қабрҳое, ки дар шафати мазор ҷойдоранд, онҳо нисбатан қадимтаранд, иддае аз онҳо фуру рафтаанд. Санги дарозрӯи сари яке аз қабрҳоро хондем. Он қабри зани зодаи ҳамин деҳа буда, соли вафоташ 1908-1909 зикр шудааст. Факти ҷолиби диққат он аст, ки мазор аз се қитъа иборат буда, дар гузашта сокинони деҳа мурдаҳои худро вобаста ба мансубият ба ин ё он табақа ба хок месупориданд.

Қитъаи аввал - «Мазор», қитъаи дувум «Санҷарон» ва сеюм «Ғарибон» ном дорад. Дар қабристонҳои шаҳри Хучанд низ, бино ба гуфтаи пирамардон, замоне мурдаҳоро вобаста ба мансубияти иҷтимоии онҳо, аз ҷумла халқия, эшон, тӯра, махсум, ва ғайруху дар қитъаҳои алоҳида дафн мекарданд. Имрӯз ин одат аз байн

рафтааст. Кӯҳансолони деҳа инчунин ривоят намуданд, ки дар мазори кӯҳна, дар сари қабри Шайх Бурҳониддини Қилич шамшери аз чӯб тарошида вучуд дошт. Вале ин рамзҳо дертар, дар вақти навсозиҳо аз байн рафтаанд.

Мегардем боз ба сари мазори Шайх Бурҳониддини Қилич. Дар осори хатии асрҳои XIII-XIV чанд тан аз уламо ва сӯфиёни Хучанд бо номи Бурҳониддини Хучандӣ зикр шуда, шарҳи ҳоли мухтасари онҳо дар «Қомуси Хучанд» ёд гаштааст. Масалан, оиди шарҳи ҳоли мухтасари Бурҳониддини Хучандӣ ном шоир ва рӯҳонии асри XIII омадааст, ки марқади ин «шайх дар соҳили рӯди Сир, дар маҳалли Мевағул чой дорад». Вале маълум нест, ки ин мазор (шояд, ки мазори Ҳазрати Бобо бошад) ба кадоме аз ин шайхҳо марбут аст. Қобили таваҷҷӯҳ аст, ки Шайх Бурҳониддин дар байни аҳолии шаҳри Хучанд ва атрофи он бо лақаби «Бурҳони Қилич» низ машҳур буд.

Бо мақсади равшанӣ андохтан ба шахсияти ин шайх муаллифи ин китоб ба «Маноқиб»-и рӯҳонии машҳури асри XVI Шайх Маҳдуми Аъзами Косонӣ рӯ овардам, ки онро соли 1617 набераи Маҳдуми Аъзами Косонӣ (1461-1542) Абулбақо ибни Баҳоваддин ибни Маҳдуми Аъзам мураттаб намудааст. Маноқиб бо номи «Қомеъ-ул-мақомот» маъруф буда як нусхаи он дар захираи дастхатҳои китобхонаи милли Тоҷикистон (инв. 904) ба номи Фидавсӣ ва панҷ нусхаи дигари он дар пажӯҳишгоҳи Ҷумҳурии Ёзбекистон нигоҳдорӣ мешаванд¹.

Як хусусияти умумии «маноқиб»-ҳо, аз он ҷумла «Қомеъ-ул-мақомот» он аст, ки маълумоти онҳо бештар хусусияти ривоятӣ доранд. Мо муаррихон, аз ин қабил сарчашмаи таърихӣ фаровон баҳрабардорӣ мекунем.

¹ Мирбобоев А. Асри мазори Шайх Бурҳониддини Қилич// Рӯзнамаи «Сугд»-2004.-10 ноябр.

Навиштаҳои Абулбақои Косонӣ низ оид ба бобояш Шайх Махдуми Аъзам аз болобандиҳо озод нест. Вале он маълумоти арзанда низ дорад.

Шайх Махдуми Аъзам яке аз пешвони суфӣҳои нақшбандия буда, дар шаҳри Косони Фарғона, ки аҳолии он то садаи XVI мутлақо тоҷик буданд, ба дунё омада, солҳои 1515-1516 пас аз вафоти Шайх Муҳаммади Қозӣ сарвари силки нақшбандии кишвари Мовароуннахр пурра ба дӯши Махдуми Аъзам мефарояд. Эътибори ин шайх дар Хучанд, Тошканду Самарқанд ва дар Бухорою шаҳрҳои водии Ҳисор басо калон буд.

Дар маноқиби номбурда, насабномаи Шайх Махдуми Аъзам ба воситаи Мавлоно Хоҷа Аҳмад ибни Саид Ҷалолиддин ибни Сайид Бурҳонаддин ибни Саид Мир Девона ибни Сайид Бурҳониддини Қилич ибни Сайид Камолиддин ва дигарон то ҳуди ҳазрати Алӣ ибни Абӯтолиб, халифаи чаҳорум (вафоташ соли 661) рафта мерасад.

Аз рӯи гузориши муаллифи маноқиб фозиле бо номи Сайид Камолиддин дар ҷустуҷӯи «роҳи ҳақиқат» аз шаҳри Макка баромада, ба води Фарғона расида, дар шаҳри Узганд, пойтахти ҳамонвақтаи Фарғона доимӣ маскан мегирад. Ҳокими Фарғона бо ном Илоқи Мозӣ (соли вафоташ 1012-1013) шайхи номбурдаро ба ҳузураш даъват мекунад. Аммо шайх ин даъвати ҳокимро намепазирад. Пас ҳуди Илоқи Мозӣ ворида шаҳри Узганд гашта, ва ба дидори шайх шарафёб мешавад. Дар айёми бозгашт ба Фарғона, яъне ба пойтахти мамлакат, шаҳри Косон, Илоқи Мозӣ Сайид Камолиддинро низ ба шаҳри Косон ҳамроҳ меоварад. Шайхи номбурда дар дарбори Илоқи Мозӣ ба мӯҳлати зиёд меҳмон шуда, ҳатто духтари хонро ба занӣ мегирад. Дартар шайх Косонро тарк

намуда, ба шаҳри Макка меравад ва дар ҳамон ҷо вафот мекунад.

Пас аз ғавти Сайид Камолиддин аз зани дар шаҳри Косон мондаи ӯ писараке ба дунё меорад. Бо гузашти солҳо хони Косон Илоқи Мозӣ дар натиҷаи як сӯиқасд кушта шуда, ҷойи ӯро Бурҳониддини Қилич ишғол мекунад. Аммо ин ҳикоя арзиши илмӣ надорад. Чунин киссапардозӣ дар «Маноқиб»-и Шайх Маслиҳатдини Хуҷандӣ, ки онро аввалҳои солҳои 50-уми асри XX академик А.А. Семёнов ба ҷоп омода карда буд низ ба ҷашм мерасад. Дар ҳамон «Маноқиб» низ омадааст, ки Шайх Бадириддуни Нури (яъне Шайх Маслиҳатдин) 800 сол муқаддам аз шаҳри Макка ба Хуҷанд омад ва ғайруху. Чунин ривоёт дар хусуси мазори саҳобаи шаҳраки Аншти кӯҳна низ ҷой дорад, ки оиди он муаррихи зиндаёд Маъруф Исоматов низ ишора карда буд.

Дар «Маноқиб» боз изофа шудааст, ки пас аз кушта шудани Илоқи Мозӣ мансаби ӯро Бурҳониддини Қилич ишғол мекунад. Вале дере нагузашта, дар натиҷаи як табаддулоти дарборӣ, Султон Иброҳим ном амалдори қарохонӣ Бурҳониддин Қиличро аз вазифа сабукдӯш менамояд ва ӯро аз водии Фарғона дур меандозад.

Бурҳониддини Қилич, тибқи хабари ҳамон «Маноқиб», роҳи шаҳри Хуҷандро пеш гирифта, дар ин шаҳр ӯ ба ҳалқаи муридон ё худ шогирдони Шайх Маслиҳатдини Хуҷандӣ мепайвандад. Аммо бо расидани шароити мусоиди сиёсӣ дар Узганд Бурҳониддини Қилич аз нав озими Фарғона гашта, то охири умр дар шаҳри Узганд истиқомат кардааст. Ховаршиносони насли ҷавони Русия низ дар чунин ақидаанд.

Аз рӯи навиштаи муаллифи рисолаи таърихӣ «Баҳр-ул-асрор» Ибн Балхӣ (асри XVII), мазори Шайх

Бурхониддини Қилич дар шаҳри Узганд ҷойгир аст. Аз ин ривоят чунин бармеояд, ки Махдуми Аъзам ва дигар шайхҳои водии Фарғона сарнавишти авлодии хешро маҳз аз ҳамин Шайх Бурхониддини Қилич оғоз намудаанд. Ба ҳамин ривояти дар боло номбар гашта, Шайх Ҳусайни Хоразмӣ, Мирзо Бобур дар «Бобурнома» низ ишора намудаанд. Тибқи навиштаи ховаршиносии маъруфи тоҷик Лутфуллоҳ Исмоилзодаи Исфарағӣ ривояти мазкур заминаи таърихӣ дошта, аз хусуси баъзе тазодҳои паҳн гаштани ислом дар водии Фарғона дар садаҳои IX-X башорат медиҳад.

Чунонки маълум аст, шаҳри Узганд дар асри X ҳадди охири давлати Сомониён ва хилофати араб маҳсуб меёфт. Туркҳо нава исломро пазируфта буданд. Тибқи ахбори як сарчашма, ки ба он В.В. Бартолд низ таъия намудааст, дар асри X, туркҳои қарохонӣ дар шаҳри Узганд, ки аҳолии он исломро нава пазируфтаанд як имомро ба дарвозаи масҷиди ҷомеаи нава чормех намуда, ба ҳалокат расонида буданд.

То ҷоие, ки ба мо маълум аст, фаъолияти иддаи шайхҳои силки кубравия ва нақшбандия дар охирҳои асри XII ва ибтидои асри XIII шурӯъ шудааст. Мазори Шайх Маслиҳатдини Ҳучандӣ, қадамҷоии Ҳоҷа Боқиргон воқеъ дар деҳаи Қалъача, қадамҷоии Буваҳши Ато воқеъ дар домани чанубии кӯҳи Мевағул, мазорҳои Кўнтулук ва Октулук дар шаҳраки Табошар (ҳозира Истиклол), Лангар Ато воқеъ дар деҳаи Меҳтари ноҳияи имрӯзаи Спитамен дар ҳамин замон ба миён омадаанд. Ҷамъ зиёда аз ҳафт шайх, ки фаъолияти онҳо маҳз ба охирҳои асри XII ва аввали XIII рост меояд.

Акнун боз мегардем ба тақдири ғоҷианоки Шайх Бурхониддини Қилич. Тавре, ки аз навиштаҳои муаллифи

рисолаи «Ҷомеъ-ул-мақомот» бармеояд, ба шаҳри Хучанд муддате гурез шуда омадани Шайх Бурҳониддини Қилич ва ба ҳалқаи шайх Маслиҳатдин пайвастанӣ ин шайхӣ гуреза ҳақиқати воқеъ дорад.

Аммо, чунонки дар боло ишора намудем, мазори Шайхӣ номбурда ба ҳар ҳол дар шаҳри Узғанд ҷой дорад. Пас агар чунин бошад, мазори дар деҳаи Шайх Бурҳониддин буда ба кӣ тааллуқ дорад?

Ба гумони роқими ин сатрҳо мазори деҳаи Шайх-бурҳон «Мазор» не, балки қадамҷойи Шайх Бурҳониддини Қилич аст. Аз мисолҳои сершумор чунин бармеояд, ки дар ҳолати дур аз Ватан зиндагӣ доштани ин ё он бузургвор, пас аз фавти ӯ одамон ба хотири ҳурмати чунин бузургвор «Қадамҷой» низ созмон медоданд. Масалан, турбати Шайх Камол дар маҳалли Волиёнқӯҳи шаҳри Табрез қарор дорад. Аммо ихлосмандони шоир пас аз шунидани фавти шоир дар мулки авлодии ӯ низ «Қадамҷой»-ро обод намуда онро ба номи шоир гузоштанд.

Ибн Балхӣ дар рисолаи хеш «Баҳр-ул-асрор» дар шаҳри Хучанд чанд муддат пас аз сафари шаҳрҳои води Фарғона меҳмон шуда, аз манзили Шайх Камол دیدан кард ва «мазор»-и дар макони шоир бунёд шударо, «қадамҷой» номида буд.

Мӯҷарои мазори Лангари Моҳиён, воқеъ дар деҳаи Чорқӯҳ, ба ҳамагон равшан аст. Тобистони соли 1987 гурӯҳи махсуси бостоншиносон бо сарвари марҳум академик Н.Неъматов осори ин «мазор»-ро аз лиҳози илмӣ таҳқиқ намуда, ба ҳулоса омад, ки ин иншоот «мазор» набуда, балки қадамҷойи сӯфии номдор Имом Садр Ҳисомиддин Умар ибни Абдулазиз мулаққаб ба Садри Шаҳид. Деҳаи Сурхикат дар наздикии чашмаи Лангари Моҳиён ҷойгир аст. Имом Ҳисомиддин соли 536 ҳиҷри-1142-и милодӣ дар Самарқанд дар синни 53-

солагӣ аз дасти қарохитоиён ба шаҳодат расидааст. Дар шаҷараи авлоди Мулло Муфиз ном сокини Чоркӯҳ аз хусуси дар Лангари Моҳиён ҷой доштани «қадамҷой»-и Имом Ҳисомиддин Садри Шаҳид маълумот омадааст. Аз ин санади таърихӣ равшан гардид, ки дар деҳаҳои Чоркӯҳ ва Сурхикат иродатмандон ва шогирдони суботкори Имом Ҳисомиддин Садри Шаҳид кам набуданд ва пас аз ба Чоркӯҳ расидани хабари шуми ҳалокати Садри Шаҳид марқади рамзии ўро, ки тоҷикон «қадамҷой» меноманд, устувор намуданд. Воқеан, ин ду юмин қадамҷой аст, ки бостоншиносони тоҷик, ду даҳсолаи охир дар вилояти Суғд ошкор сохтаанд.

Ҳафриёт дар Лангари Моҳиён пасмондаҳои осори маъбади қорводорони қадими кишварро ошкор сохт, ки соле як дафъа дар фасли ҷашни иди қурбон, ки он одатан дар охири моҳи феврал, дар мавсими наслгир мешуд, ин ҷо ҷашни бошукӯҳ доир менамуданд.

Аз рӯи навиштаи профессор Назирҷон Турсунов «қадамҷой»-и Шайх Бурҳониддини Қилич дар шаҳри Конибодом, Чоркӯҳ ва Ворух низ мавҷуд аст ва аз ин метавон хулоса намуд, ки мӯътақидони ин Шайх дар ин маҳалҳо низ зиёд будаанд¹.

Деҳаи Шайхбурҳон то асри XIII, яъне то ин ҷо сокин гаштани Шайх Бурҳониддини Қилич ҷӣ ном дошт, мо, мутаассифона, намедонем. Вале аз давраҳои куҳан деҳа аз мавзеҳои ободи шаҳри Хучанд маҳсуб ёфта, боғу бӯстонҳои он, ки куллан зардолузор буданд, аз сойи Читнгарон шодоб мегардид ва осори ин сой то солҳои 60-уми асри XX ҳанӯз ҷой дошт. Наҳри номбурда деҳаро ба ду ҳисса ҷудо менамуд ва пас аз шодоб кардани

¹ Турсунов Н.О. Развитие городских и поселений Северного Таджикистана... - Душанбе, 1991. - с. 334

боғоту киштзорҳои деҳаи Шайхбурҳон ва Пули Чуқур он ниҳоят бо рӯди Сир пайваст мешуд. Маркази рамзии Шайх Бурҳониддини Қилич аз самти шарқии он наҳр ҷой дошт. Гумон меравад, маҳалли марқади мулки авлодии кадоме аз иродатмандони Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ ва Шайх Бурҳониддини Қилич буда, пас аз даргузашти Шайх Бурҳониддини Қилич дар шаҳри Узганд, ин шахс қадамҷойи ўро барпо кардааст.

Чанд сухан дар бораи мазори Бинуриябону, хоҳари шайх Маслиҳатдин дар Шайхбурҳон. Тавре, ки мо дар боло ишора намудем, он санади мавлуд ва ғавти Бинурия, ки бобои Абдувосит Тоҳиров пешниҳод доштанд, қобили қабул нест. Оре, ба мо муосирони асри ХХІ дарк намудани ҳислату олами ботинӣ ва ҷаҳонбинии сӯфиёни асри XII-XIII басо мушқил аст. Овардаанд, ки сӯфиён, ба истиснои чанд тан аз пешвоёни онҳо, зиндагии хеле ва хеле ҳам ғайрироҷа омиёна доштанду дар хонақоҳҳо умр ба сар мебуданд. Ин муаммо дар як вақфномаи Хоҷа Аҳрори Самарқандӣ, ки дар ин шаҳр барои сӯфиёну дарвешон хонақоҳе бино намуда ва барои таъминоти он маблағ ҳам аз ҳисоби ҳудаш ҷудо карда буд, ба пуррагӣ баррасӣ шудааст. Дар ҳамон асрҳо чунин ҳам мешудааст, ки шайхони обрӯманд, ба мисоли Шайх Маслиҳатдин, Шайх Маҳдуми Аъзамӣ Косонӣ ва дигарҳо, ба шогирдони бекасу бенаво ва мӯътақидони суботкори хеш духтар ё худ ҳамшираи хурди ҳудашонро ба қавле «бо як косаи об» никоҳ карда медоданд. Шайх Бурҳониддини Қилич, ки ў низ чун ҷавонмард дар Хучанд рӯзгори талхи мусофиристо мечашиду аз шогирдони боэтимоди Шайх Маслиҳатдин маҳсуб меёфт, аз эҳтимол дур нест, ки Шайх Маслиҳатдин ҳамширааш Бинурияро ба аҳди никоҳи Бурҳониддини Қилич дароварда бошад. Завҷаи Шайх Бурҳониддини Қилич будани Бинурия ба ин сабаб аз эҳтимол дур нест.

Дар акси ҳол, дар як деҳ ҷой доштани мазори Бинурия ва як орифи номдор аз мантиқ дур аст.

Мазори Бурхи Сармасти

Вали. Мазори номбурда 3 км самти ғарбии шаҳр, дар маҳалли деҳаи Ёва, дар мобайни душоҳаи роҳи нақлиёти мошингард, ки яке ба сӯи дохили шаҳр, дигаре аз канори ҷанубии шаҳр мегузарад, ҷой гирифтааст. Мазор аз ҷониби ғарбии қабристони деҳи Ёва қарор дорад. То солҳои Истиқлолият мазор ва ҳам қабристон аз гӯшаҳои басо ноободи деҳаи Ёва ба шумор мерафт. Ба шарофати Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон мазор аз сари наваҳд гардид. Меъмории он имрӯз аз зеботарин иншоотҳои Ёва ба шумор меравад,

ки он дар таърихи 21 март соли 2003 бо фармони собиқ Раиси вилояти Сугд Қ.Р.Қосимов ва соҳибкори ҷамоати Ёва Ҳочӣ Мубинҷон аз наваҳд гардид.

Мазори номбурда бо парастии ғусфанд, бахусус ғусфанди кӯчқор, робитаи устувор дошта, бо обидаҳои сершумори замони тоисломии халқамон алоқамандӣ дорад.

Гӯрхонаи ин мазор дар ҷуқурии 2 м ва 3х3 буда, нисбат ба мазорҳои маъмули кишвар дида, дар даҳмаи алоҳида ҷой шуда, ба он тавассути зинаҳо мефароянд. Ин услуби меъмории низ қадимӣ буда, дар маҷмаи ёдгориҳои Шоҳи Зинда, Гӯри Мири Самарқанд, баъзе аз гӯрхонаҳои Шаҳрисабз ва маҳалҳои дигари кишвар ба ҷашм мерасад. Дар онҳо гӯрхона дар тахона аз поёни сағона, дар даҳмаҳои алоҳида ҷойгир аст.

Маводи бостоншиносӣ собит намуданд, ки парастии гӯсфанди нарина ба сифати фар, фаришта, ханӯз дар ҳазорсолаҳои II-уми то милод ҷой дошта, ин одат бахусус дар байни қабоили чорводор маъмул мебошад.

Бурхи Сармасти Валӣ дар миёни ўзбекҳо бо номи Бурхавлиё, дар байни қирғизу қазок бо номи Бурхдевона, туркманҳо Буркутбобо машҳур буда, дар ҳама ҷо мазоре дорад. Дар шаҳри Урганчи Хоразм низ мазори ҳазрати Бурх мавҷуд аст, ки онро ҳамарӯз садҳо нафар одамон зиёрат мекунанд.

Чунонки дар яке аз фаслҳои ин китоб оварда шуд, соли 1980 аз поёни рӯди Исфарасой, андаке поёнтар аз шаҳраки «Нефтяник», аз даруни сой чуқурии наздик 4 м ду сари гӯсфанд ба даст омаданд, ки онҳо аз бириҷӣ рехтагарӣ ғанӣ, наздик 13-14 кг вазн доранд. Роқими ин сатрҳо якҷоя бо устод Н. Неъматов дар яке аз маҷмуаҳои мақолаҳои Пажӯҳишгоҳи таърих ва бостоншиносӣ доир ба ин бозёфт мақолаи муфасссале ба ҷоп расонидем. Ин бозёфти нодир, дар қатори дигар бозёфтҳои нодир бостоншиносии ҷумҳурӣ дар ибтидои асри XXI дар шаҳрҳои Амрико ва қитъаи Аврупо намоиш дода шуд.

*Осори мазори Бурх. Деҳани
Лангар. Минтақаи Кӯлоб*

Чунин як маъбад-оромгоҳ ё худ мазор дар дехаи Боршиди Ваҳёи ноҳияи Дарвоз дар маҳалли Сангвор 120 км дур аз Душанбе қарор дорад. Гӯрхонаи ин маъбад мудаввар буда, аз хишти пухта бино ёфтааст. Бостоншиноси маъруфи тоҷик Юсуфшоҳ Ёқубов меъмории якуми ин маъбадро, ки аз санг аст, ба асрҳои VIII-IX, ва навбати дуюми онро, ки аз хишти пухта бино ёфтааст, ба асрҳои XVIII-XIX нисбат додааст.

Аз водии Фаргона, аниқтараш аз маҳалли шаҳри Чуст, кӯраи дарозрӯяи қабобопазӣ дарёфт шуда ва дар деворҳои он сурати ғусфандони равон тасвир ёфтаанд. Аз ҳавзаи соҳили рости Сир бошад, кӯраҳои гилин дар хумдони кулоли пухтаи дастгоҳи қабобопазӣ ба даст омадааст, ки онҳо дар адабиёти бостоншиносӣ номи «шашличная»-ро гирифтаанд.

Мардумшиноси маъруфи рус Н. Кисляков, ки солҳои тӯлонӣ дар Дарвоз ва Қаротегин ба сифати омӯзгор қору зиндагонӣ дошт, пайдоиши маъбади Дарвозро бо асотири Авасто доир ба чорвои хонагӣ алоқаманд шуморидааст. Русуми парастии ғусфанди кӯчқор дар муҳити онлаи хучандиён низ то дер идома дошт. Масалан, одамони ботачриба ба оилаҳои навҷавон тавсия медоданд, ки барои аз офати чашми бад эмин доштани аъзои оила, дар ҳолати надоштани чорвои хонагӣ, дар ҷаҳор ғӯшаи ҳавлӣ ҷаҳор меҳи ҷубӣ зада монанд. Аз рӯи одати қадима аҳолии Хучанд ғусфандхонаро дар даромади дарвозаи ҳавлӣ ҷой медоданд. Агар имкони нигохдории ғусфанд набошад, ҷойи онро метавонист хурӯс ишғол кунад. Чунин ҳосиятҳои ғусфандро ба инобат гирифта сари сӯзан ва сарсӯзанхоро бо ҳайкалчаҳои ғусфанд, буз ва хурӯс ороиш медоданд, ки дар илми бостоншиносӣ чунин сарсӯзанҳо ба миқдори зиёд ба даст омадаанд.

МАСЧИД ВА МАДРАСАҲОИ ШАҲР

Дар низоми маърифати ислом масҷид ҷойи муҳимро ишғол мекунад. Дар хоки Мовароуннаҳр нахустин масҷидҳо дар нимаи аввали асри VIII бино шуданд. Бино ба ахбори муаллифи «Кандияи хурд» Абӯ ҳафси Самарқандӣ, мусулмонон нахустин бор масҷиди Хавзияро соли 708 таъсис дода, ба хондани намоз ибтидо гузоштанд. Аз рӯи навиштаи Муҳаммад Наршахӣ, муаллифи «Таърихи Бухоро» нахустин масҷидро дар шаҳри Бухоро Қутайба ибни Муслим соли 711 дар маҳалли бозор ва оташкадаи Моҳ бино кард. Аммо мардуми Бухоро «ислом пазируфтанд ба зоҳир ва ба ботин бутпарастӣ мекарданд». Ниҳоят қор ба ҷое бирасид, ки бо фармоиши Қутайба «ҳар кӣ ба намози одина ҳозир мешуд, арабҳо ду дирам тӯҳфа меоданд». «Бад-ин тариқ, менависад Наршахӣ, Қутайба мусулмон ошқоро кард ва аҳкоми шариат бар ишон лозим гардонид ва масҷидҳо бино кард...»¹.

Эҳтимол меравад, ки дар Хучанд нахустин масҷиди ҷомеъ на пештар аз асри IX ба миён омад. Ҷуғрофишиносп маъруфи форсу тоҷик Истахрӣ, ки дар асри X ба Хучанд сафар дошт, навишта, ки «масҷиди ҷомеъ дар шористон аст ва сарои иморат дар рабаз ба кӯи майдон аст». Тарху симои хиёбони таърихӣ шаҳрамон 50-70 соли охир намуди хешро куллан дигар намуд. То солҳои 60-уми асри XX ва оғози сохтмони бинои кӯҳнаи бисёррошёнаи Идораи алоқаи шаҳри Хучанд он маҳал аз сатҳи майдон дида, дар баландӣ қарор дошт ва он ҷо дарахтони

¹ Наршахӣ. Таърихи Бухоро. - Душанбе, 1979. - с. 43

қайрағоч месабзиданд. Ба пурсишҳои банда дар бораи ҷои масҷиди қадими ҷомеаи шаҳрамон падари устод Нӯмон Неъматов, ки ҳавлии кӯҳнаи мавсуф дар маҳалли бинои тарабхонаи «Хваканга» қарор дошт, ёдовар шуд, ки бинои масҷиди қадима дар ҳамин маҳалли дарахти қайрағоч, аз рӯ ба рӯи девори самти шарқии қалъа ҷой дошт.

Насли куҳансоли шаҳрамон хуб дар хотир дорад, ки дар ҳамин маҳал боз мағозаҳои «Мебел» ва «Шикорчӣ» мавҷуд буданд, ки ин биноҳо низ дар айёми сохтмони бинои Идораи алоқа аз байн рафтанд. Ба сабаби тахту ҳамвор намудани талу нуштаҳои самти шарқии собиқ Регистони шаҳр сатҳи хиёбон аз ҳолати пештарааш басо баланд гашт.

Дар даҳаи аввали асри XX дар 146 маҳаллаи Хучанд 33 масҷиди ҷомеа ва 121 масҷиди одина фаъолият мекард.

Аз байни масҷидҳои сершумори ҷумъахонии шаҳрамон маъруфтаринашон масҷиди ҷомеаи Ҳазрати Бобо, Шайх Маслиҳатдин, Гузари Охун, Гузари Сари баландӣ, Гузари қозӣ, Гузари таги Ҷути калон, масҷиди гузари Сари санг, масҷиди гузари Маддохон, масҷиди Гузари Чорбоғ, масҷиди Гузари Қирқон, масҷиди Гузари Кӯпруки баланд, масҷиди Гузари Шодӣ Мирзо, масҷиди Гузари замон, масҷиди Гузари Қӯшҳавз, масҷиди Гузари Деҳнав, масҷиди маҳаллаи Оғоликон ва дигарҳо буданд.

Масҷидҳои намози ҷумъахонӣ чун одат дар сари роҳи корвон ва сероҳаю чорроҳаҳо ҷой гирифта, дар як вақт маркази маъмурии ҳамон маҳал буд. Маркази гузар дорои 10-12 маҳаллаи истиқоматӣ буда, шумораи хоҷагии онҳо ба 55-60 адад мерасид. Дар шафати ин масҷидҳои намози ҷумъахонӣ чун одат мадрасаи начандон калон, тим бозорча, ҷойхона ва чанд адад дӯкони баққолӣ

фаъолият менамуданд. Дар шафати чунин масҷидҳо, ҳамчунин «Мӯрича» ном як намуди гармобаи кӯчак фаъолият дошт. Ба ҳамин тариқ Гузар ва Масҷиди ҷомеъ то андозаи як маркази сиёсӣ, тижоратӣ ва фарҳангии маҳаллои сершумори Хучанд буданд.

Чунончи, дар маҳаллаи Гузари замони шаҳрамон, ки он имрӯзҳо ҳам дар чорроҳаи Дари шикоф, Чуқурак, Хазонак қарор дошт, аз рӯи нақли Шарифамак ном пирамарди 85-сола як корвонсарой, мадраса (дар ҷойи коллеҷи мусиқӣ), масҷид, 5-6 ҷойхона ва сартарошхона фаъолият мекард. Ин маҳалро ба ин сабаб «Гузари замон» ном кардаанд, ки корвони уштурон сӯи шаҳрҳои Самарқанду Бухоро ва шаҳрҳои дигари самти ғарб аз ҳамин гузар раҳсипор мегаштанд.

Масҷидҳои одинаи Хучанд аз нигоҳи меъморӣ басо одӣ, аз хишти хом бино шуда, аз хонақоҳ ва пешайвон иборат буданд. Ҳавзи обнӯшӣ низ дар ҳавлии масҷид мавҷудбуд, кивадаратрофи ондарахтони бедмесабзиданд. Кулли масҷидҳо дорони таҳоратхона ва 1-2 адад хучра буданд. Тобути маҳалла, ки онро шаҳриён «аспи ҷубин» мегуфтанд, дар як хучраи алоҳида ниғаҳдорӣ мешуд. Чун дар Хучанди замони томустамликавӣ ҷойхона вучуд надошт, ба ин сабаб масҷидҳои ҷомеъ ва маҳалла ягона маркази ҷамъиятии шаҳрамон ба шумор мерафтанд.

Дар солҳои 40-50-уми асри XX низ масҷидҳо дар қори маърифати ҷавонони синни мактабӣ саҳми амиқ гузоштаанд. Дар солҳои номбурда бо сабаби нарасидани синфхонаҳои мактабӣ дар шаҳри Хучанд наздик 10 мактаб, дар шаҳри Ёротеппа 11 мактаб дар бинои масҷид ҷойгир шуданд. Масалан рақими ин сатрҳо солҳои 1955-1957, яъне се соли таҳсилро дар бинои масҷиди ҷақари Киёкҳои маҳаллаи Кӯпруки баланд, ки дар шафати

ғарбии мактаби таҳсилоти ҳамагонии №17, чойгир буд гузаронидааст. Солҳои 70-уми асри XX ин масҷид ва чанд ҳавлии истиқоматии ин маҳал бо сабаби дар ин ҷо хуруҷ кардани кирми ғӯр аз байн бурда шуданд.

Кулли масҷидҳои шаҳри Хучанд чун соири шаҳрҳои дигари кишвар, аз ҳисоби даромади молиёти хоҷагии вақф фаъолият мекарданд.

Мадраса. Чунон ки дар боло ишора рафт, нахустин мактаб дар олами ислом дар шафати масҷид фаъолият дошт. Дар ривоятҳо омадааст, ки нахустин бинои масҷидро дар шаҳри Мадина баъд аз ҳичрат Паёмбар Муҳаммад (с) ва ҳамсафони ӯ таъсис додаанд. Аз ҳамон замон масҷидҳо ба марказҳои таълимӣ табдил ёфтанд. Арабҳо ҳанӯз дар айёми зиндагии Паёмбар Муҳаммад (с) ба забти Миср, Сурия ва дигар кишварҳои Ховари Наздик оғоз бахшиданд. Масалан, Абӯбакр (632-634) дуюмин халифа аз силсилаи хулафои рошидӣ, шахсан дар соли 633 дар таҳияи тарҳи шаҳри ояндаи Кӯфа иштирок дошт. Шаҳрҳои Искандария, Антиохия, Хирон, Ганди Шопур, ки марказӣ тамаддуни давлатҳои Шому Эрон маҳсуб мегардиданд, бино ба навиштаҳои Форобӣ, дар ташаккули тамаддуни ояндаи ислом саҳми босазо гузоштаанд.

Истилоҳи «мадраса» бори аввал дар навиштаи Муҳаммад Наршахӣ «Таърихи Бухоро» ба чашм расидааст. Мавсуф оварда, ки «... ба рӯзгори амири саид Наср ибни Аҳмад ибни Исмоил соли 325 дар Бухоро оташ афтод ва ҷумлаи бозорҳо бисӯхт... Ва оташ бар ҳаво чун абр ҳамерафт ва кӯи Бикор ва тимчаҳои бозор ва мадрасаи Форчак ва тими Кафшгарон ва бозори Саррофон ва Баззозон ва он ҷӣ дар Бухоро буд, бад-он ҷониб, ҳама бисӯхт, то лаби рӯд»¹.

¹ Наршахӣ. Таърихи Бухоро.-с.82

Ховаршиноси шинохтаи Русия В.В.Бартолд бар ин ақида аст, ки маҳалҳои ду тарафи рӯди Ому, ки ба шаҳри Балх наздиканд, маҳз макони пайдоиши нахустин мадорис буда, ва онҳо дар маҳалҳои таҳти нуфузи ин даирҳои буддой ба миён омадаанд. Воқеан, ба мадрасаҳои шаҳри Самарқанд, ба амсоли мадрасаҳои Улугбек, Тиллокорӣ, Шердор ва дигарҳо тарҳи меъмории ба ном «Чаҳор айвон» хос аст, ки ин услуб маҳз дар тарҳи меъмории даирҳои буддоии кишвар, бахусус дайри буддоии Аҷинатеппа, воқеъ дар ноҳияи Колхозободи вилояти Хатлон ба ҷашм расидааст. Аммо ховаршиноси машҳури швед А.Метс ба шаҳри Нишопур чун ватани аслии мадраса ишора кардааст. Воқеан вазири машҳури сулолаи Салҷуқия Низом-ул-мулк дар Бағдод, Нишопур, Марв, Балх, Исфаҳон ва дигар шаҳрҳо мадориси сершуморро бино ниҳод, аммо чунонки дар боло овардем, мадрасаи Бухоро аввалин ва қадимтарин ба шумор меравад.

Камина солҳои тӯлони ба тадқиқи таърихи мадрасаҳои Мовароуннахру Хуросон машғул ҳастам. Ба ин сабаб устодам, марҳум академик Нӯъмон Неъматов маро «мударрис» гӯён ном мегирифтанд. Дар воқеъ, солҳои 80-90-уми асри XX дар мавзӯи мадрасашиносӣ се рисола, мақолаҳои сершумори илмӣ ва дар ЭСТ зеринвони «Мадраса» як мақолаи ҷамъбастиеро нашр намудам, ки он ба устод Муҳаммад Осимӣ басо хуш омада буд. Сабаби ба чунин эҳтиром сазовор ғаштани камина дар он аст, ки дар адабиёти сиёсии солҳои 50-70-уми асри XX ва дар суҳанрониҳои роҳбарони ҳизби коммунистии Тоҷикистон ҳамеша таъкид мешуд, ки тоҷикон то Инқилоби Сотсиалистии Октябр саросар бесавод буданд ва маҳз ба шарофати инқилоб мо тоҷикон соҳиби хату савод шудем ва ҳоказо. Бо гузашти давраи замон камина

ба хулосае омадам, ки зиёиёни солҳои номбурда аз чунин сиёсати давлат нисбати фарҳанги гузаштаи тоҷик як қадар розӣ набуданд. Худ як андеша кунед. Дар Бухоро аз рӯи навишти устод Айни ва Шарифҷон Маҳдуми Садри Зиё падари академик Муҳаммадҷон Шакурӣ, то солҳои 20-уми асри XX 206 мадрасаи хурду калон фаъолият дошт¹. Рӯйхати мадрасаҳои шаҳри Бухоро, ки онро Садри Зиё мураттаб намудааст, ҳоло дар ҳазинаи шӯъбаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи ховаршиносии ба номи Абӯрайҳони Бсрунии АИ Ҷумҳурии Ёзбекистон ниғаҳдорӣ мешавад. Ман онро соли 1978 рӯйбардор намуда, дар яке аз шумораҳои нашрияти маркази илмии ЮНЕСКО-и Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров ба ҷоп расонидам. Аз боби мадрасадорӣ шаҳри Хучанд пас аз Бухоро ҷойи дуоҷро ишғол менамуд. Дар ин ҷо то охириҳои соли 20-уми асри XX 48 мадраса фаъолият дошт, ки қулли онҳо дар «Энсиклопедияи Хучанд» номнавис шудаанд².

Ман, ки дар фарҳангшиносии қадими халқамон як қадар таҷрибаи кофӣ ҳосил намудаам, чунин мешуморам, ки иллати пастравии фарҳанг ва ҷавобгӯии даври замон набудани мактабу мадрасаҳои давраи тоинқилобии тоҷик пеш аз ҳама дар вазъи иғтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии ҳамон даври замон буд. Дур намеравам. Ба ёд оред, вазъи маориф ва фарҳанги солҳои ҷанги тоҷиконро. Дар натиҷаи ҷанги шаҳрвандии тоҷикон иддаи мактабҳо ва муассисаҳои фарҳангӣ бе омӯзгор ва мутахассис монд. Дари бисёр мактабҳо, бахусус деҳоти кӯҳӣ баста шуданд. Сатҳи дониши донишҷӯёни макотиби олии шаҳрамон имрӯз ҳам як қадар ташвишвар аст.

¹ Мирбабаев А. Мадраса города Бухары//Тадқиқоти Гуманитарии Осиёи Марказӣ.-Хучанд, 2005-№5-с. 149-157

² Мирбобоев А. Мадраса Таджикистана.-Душанбе, 1994.-с.33-53

Роқими ин сатрҳо дар асоси маводи бойгонии шаҳри Тошканд ва маълумоти пирамардони солхӯрдаи шахрамон чунин мадрасаҳоро номнавис намудам. ки донишони онҳо аз ғоида ҳолӣ нест. Мадрасаи Ҳазрати Бобо, Хиштин, Ҳоҷа Камол, Намозгоҳ, Шербӣ, Шоҳӣ, Рӯбоҳон, Охуни Валӣ, Ёвқошти Хӯча, Хӯча Почокалон, Хӯча Мирсалим, Шайх Маслиҳатдин, Лачомгарон, Кукмасҷид, Нақиб (дар ин мадраса устод Раҳим Ҷалил таҳсил доштанд), Тағи туғи калон, Шамсибой, Пуларкиш, Дегрезон, Кокибофон-2, Мирзоён, Мир Ёқуби девонбегӣ, Киркон, Боён, Кӯпруки баланд, Отабойбек, Бобохӯча, Гузари Замон-1, Дари шиқоф, Масҷиди Сурх, Ортукхӯча эшон, Миразизбой, Ҳоҷӣ Бобо (дар маҳаллаи Чорчироқ), Кони сурбӣ, Меҳтар (дар гузари Қозӣ Луччакон), Чукурак, Хӯча Амин. Гузари Қозӣ, Саримсоқ, Испаракон, Шаршар, Хӯчаи Мохрӯ, Муллоҷон, Заргарон, Бисай Оғолик ва дигарҳо. Умед аст, ки хонандагон ин рӯйхатро боз пурра месозанд.

Бо сабаби дастрас набудани маводи ҳаттӣ мо санаи бино ёфтани ин мадрасаро аниқ муайян карда натавонистем. Аз рӯи баъзе санадҳои ҳаттӣ мадрасаи Хиштин дар солҳои 20-уми асри XVIII бино шуда, хишти нахустини онро шоир Машраб гузоштааст. Мадрасаи Шоҳӣ бошад. солҳои 1824-1825 бино шудааст.

Оид ба фаъолияти мадрасаҳои асрҳои X-XII ва асрҳои XV-XVI то ба имрӯз чизе ба даст наомадааст. Аммо пешрафти илмии донишварони Хучанд, ки оид ба онҳо дар яке аз бахшҳои ин силсила маълумот овардем, аз он башорат медиҳад, ки мадрасасозӣ ва таҳсили мадраса дар Хучанд низ чун шаҳрҳои соири кишвар собиқаи таърихи тӯлонӣ дорад.

Кулли мадрасаҳои шаҳр дорои молиёти вақф ва дигар амвол буданд. Мадрасаҳои Хиштин, Шербӣ, Намозгоҳ

ва дигарҳо моли хеле фаровони вақф доштанд. Масалан, мадрасаи Шоҳӣ дорои зиёда аз 1000 таноб замини қорам буда, қорвонсароӣ ҳамин мадраса, ки зиёда аз 40 ҳуҷра дошт, моҳе 480 сӯм ғоида меовард. Даромади солонаи ин мадраса наздик ба 3780 сӯм мерасид, ки ин аз рӯи ченақҳои пулии ҳамонобақта маблағи хеле қалон ба ҳисоб мерафт. Ба мадраса сармоядорон пули нақдро низ вақф мекарданд. Масалан, соҳиби мадрасаи Меҳтар, воқеъ дар маҳаллаи Қозӣ Лучҷакон, ба ин мадраса 600 тиллоӣ зарби қўқандиро вақф карда буд. Мутаваллиӣ мадраса дар навбати худ ин тиллоро ба эҳтиёҷмандон ба ғоиз қарз меод ва ба ин васила аз ин даромад хароҷоти мадрасаро мепошонид. Шогирдони мадраса низ соле як маротиба аз молиёти вақф идрор, яъне стипендия мегирифтанд¹.

Дар мадрасаҳои кишвар давомоти таҳсил 8 сол муқаррар шуда буд. Ба таҳсили мадраса муллобаҷагон аз синни 14 мебардохтанд. Дар амал таҳсили мадраса 14-16 сол ва баъзан аз ин ҳам зиёдтар тўл мекашид.

Дар гузаштаи наҷандон дур мударрисони мадраса, мактабдорон ва муллобаҷагони пешсаф табақаи аҳли илм ва маърифати шаҳрамонро ташкил меоданд. Дар доираҳои илмӣ ва адабии Ҳуҷанд мударриси мадрасаи Нақиб Домулло Муҳиддин шўҳрати том дошт. Мавсуф аз рӯи навиштаи устод Раҳим Ҷалил хатмкардаи мадрасаи Мирзо Улуғбеки шаҳри Самарқанд буд.

Дигар аз мударрисони шаҳр ба амсоли Лисонии Ҳуҷандӣ хатмкардаи мадрасаҳои шаҳри Бухоро ва Қўқанд буд. Дар солҳои 60-70-уми асри XIX эътибори мадрасаҳои шаҳрҳои хонигарии Қўқанд ба муносибати ривочи даромади заминҳои вақфи онҳо аз ҳисоби кишти пахта хеле ҳам боло рафт. Ба ин сабаб зумраи қалони ҷавонони

¹ Мирзобоев А. Вакуфӣ ва культурная революция. - Ҳуҷанд, 2006. - с. 39

Хуҷанд дар мадрасаҳои Қўқанд таҳсили илм менамуданд. Вале новобаста ба ин дар мадрасаҳои Бухоро низ теъдоди зиёди ҷавонони хучандӣ таҳсил доштанд. Устод Айнӣ дар «Ёддоштҳо» хотиррасон шудаанд, ки «таҳсилро дар мадрасаи Мири Араб дар пеши Мулло Авези Хучандӣ сар кардам, ки ба ман, ба пеши ин кас хонданро мутаваллии мадраса тавсия карда буд. Дар ҳақиқат, Мулло Авез хеле донишманд буд, дарсро ба ман аз ду домуллои дигарам беҳтар ва осонтар мефаҳмонид». Дар Бухоро дар ибтидои асри XX домулло Аминхўҷа бедилхони хучандӣ, падари шоир Муҳиддин Аминзода шўҳрати том дошт.

Дар осори Тошхўҷа Асирӣ омадааст, ки мавсуф дар солҳои 1882-1890 дар яке аз мадрасаҳои шаҳри Қўқанд таҳсили илм намуда буд. Академик Зариф Раҷабов ёдовар шудаанд, ки Асирӣ то сафар кардан ба шаҳри Қўқанд наздикии ҷаҳор сол дар мадрасаи Шоҳии шаҳр таҳсил дошт. Эҳтимол меравад, ки шоир дар ин мадраса хучраи зархарид ҳам дошт ва пас аз бозгашт аз Қўқанд шарикони ҳамсабақи қўқандии хешро дар ин мадраса назирой мекард. Аз ёддошти худи Фурқат бармеояд, ки мавсуф солҳои аввали асри XX чанд муддат дар Хуҷанд меҳмон буда, бо Асирӣ сўҳбатҳои адабӣ дошт. Аз рӯи «Тарҷумаи ҳол»-и бо дасти худ навиштаи Фурқат метавон натиҷа гирифт, ки шоир аз тоҷикони яке аз шаҳрҳои водии Фарғона будааст.

Мадрасаи «Шоҳӣ»-и шаҳрамон яке аз марказҳои фарҳангии охириҳои асри XIX ва ибтидои асри XX маҳсуб меёфт. Оид ба фаъолияти ин мадраса ва мадрасаи «Хиштин» як асари комилоеро таҳия намудан мумкин аст. Масалан, дар солҳои аввали сохти шўравӣ низ ин мадраса хидмати хеле босазоеро анҷом додааст. Чунончи, аз маълумоти бойгонӣ бармеояд, ки соли 1919 дар ин

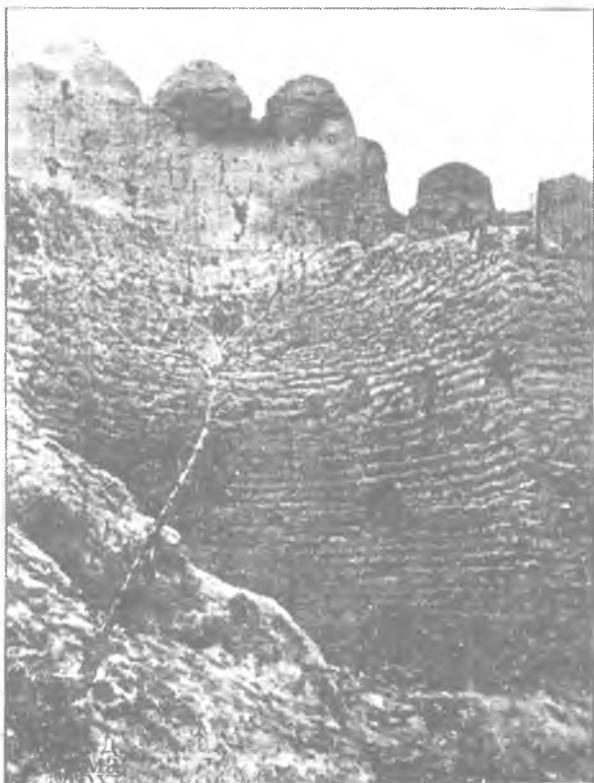
мадраса гурӯҳи шабонаи мактаб ба фаъолият пардохт, ки фанни арифметикаро мударриси ҳамин мадраса Абӯсаид Ҳочӣ Валихон (Абӯсаид Хӯчаев) дарс мегуфт.

Дар айни замон махфили адабию маърифатии Хучанд, ки ба он Тошхӯча Асирӣ роҳбарӣ намуда, ба ҳайъати он, ҳамчунин Ҳочӣ Юсуф, Ҳочӣ Ҳусайн Роҷӣ, Содирхон Ҳофиз ва дигарҳо шомил буда, академик Н. Неъматов ин махфилро «Академияи Хучанд» ном ниҳода буд. Воқеан, он як шамъи фуруzone буд дар ҳаёти фарҳангин ҳамон давраи Хучанд. Ин ҷо, ҳамзамон месазад, ки дар бораи фаъолияти маорифпарварии Ҳочӣ Ҳусайни Роҷӣ чанд суҳан, гӯем. Чунончи овардаанд, Роҷӣ соли 1912 пас аз бозгашт аз тахсили илм дар шаҳри Истамбул дар яке аз хучраҳои мадрасои Намозгоҳ мактаби усули ҷадидро таъсис дод. Дар Хучанд се мактаби усули ҷадид фаъолият дошт. Соли 1913 чунин мактабро тоҷири шаҳрамон Мирзо Искандар ном шахс таъсис намуд.

Дар ҷунбиши фикрии ибтидоӣ асри XX-и шаҳри Хучанд саҳми шоир ва маорифпарвар Фаёзи Хучандӣ, мударриси мадрасои Хиштин Олимхон махсум падари нависанда Муҳиддини Ҳочазод ва дигарҳо басо назаррас аст. Як мисоли ҷолиби диққат: дар бойгонии сардори уезди Хучанд, ки дар Душанбе ниғаҳдорӣ мешавад, бо як шикоятге дучор шудам: Соли 1912 гурӯҳи волидайнӣ муллобачагони мадрасои «Тағи сада»-и шаҳр, ки дар маҳалли ҳозира Идораи барқ ҷойгир буд, ба сардори уезди шаҳри Хучанд аз норозигиашон оид ба барномаи таълимии мадраса арз кардаанд. Онҳо хоҳиш карданд, ки минбаъд ба фарзандонашон мударрисон аз фанҳои ҳандаса, ҳисоб, ҷуғрофия ва таърихи навтарин дарс гӯянд.

Воқеан ҳам он усули таълим ва номгӯи фанҳо (барномаи таълимӣ), ки дар мадрасаҳои Хучанд дар

дода мешуд, дигар талабу ҳавасу донишандӯзии насли
чавони Хучандро ба фанҳои дунявӣ, аз ҷумла ҷуғрофия,
ҳандаса, риёзиёт ва дигарҳо қонеъ намегардонд. Дар айни
замон пешниҳоди мударрисони пешқадами шаҳрамон,
аз ҷумлаи Домулло Муҳиддин, Усмонхон Тӯра, Қори
Абдуллоҳ ва дигарҳо ба гӯши сарварони ҳамонвақтаи
шаҳр хуш намеомад. Масалан, соли 1914, 18-уми моҳи
август бо фармони махсуси сардори уезди Хучанд
Домулло Муҳиддинхонро «ба касалии рӯҳӣ» гирифтोर
гуфта, аз дарсгӯӣ дур карданд.

Як ҷузъи девори қалъаи шаҳрӣ. Дарвозаи Чорчироқ

ДОНИШМАНДОНИ АСРИМИЁНАГӢ ВА ДАВРАИ НАВИ ХУЧАНД

Муаррихону ҷуғрофидонони асри миёна шаҳри Хучандро дар радифи шаҳрҳои Балху Бухоро, Марву Нишопур ва Самарқанд ёд намудаанд. Оре, мулки Хучанд ҳарчанд, ки аз ҷиҳати масоҳат ва нуфуси аҳоли ба шаҳрҳои номбурда баробар набуд, аммо ҳамчун шаҳри маркази саноатию тиҷоратӣ ва ҳам илмию фарҳангӣ аз шаҳрҳои мутараққии кишвар маҳсуб меёфт.

Аз боби илму фарҳанги Хучанди аҳди бостон ба мо чизе дастрас нест. Вале ҳазор соли охир аз шаҳр ва деҳаҳои сершумори он садҳо олимон, уламои дин, муҳаддисину, удабо бархостаанд. Бинобар ин мулки Хучандро низ метавон кишвари фарҳангофар номид. Аз рӯи навиштаи муаллифи китоби «Ғиёс-ул-луғот» ибораи «Садри Хучанд» ҳатто ба лақаби машҳур табдил ёфта будааст. Дигар муаллифон Хучандро «мазҳари нучумдонон» ном кардаанд, ки ин унвони фахрӣ заминаҳои воқеӣ дошт. Бино ба эътирофи кулли муҳаққиқин аввалин донишҳои одии нучумӣ аз рӯи зарурати обёрии сунъӣ ба миён омада, рушду инкишоф ёфтааст. Бостоншиносон дар идомаи ним аср дар ҳавзаҳои рӯдҳои кӯҳии Ширин, Сапедоб (Оқсу), Тақоб ва ғайруҳу садҳо иншооти бузурги об, аз ҷумла корез, сарбанд, дарғоз, анҳор ва дигарҳоро дарёфт ва таҳқиқ намудаанд, ки кулли онҳо оид ба донишҳои нучумӣ ва муҳандисӣ ошноӣ доштани офарандагони ин иншоотҳои бузурги илмӣ башорат медиҳанд. Олимони бостоншинос ҳатто ҳаде задаанд, ки дар қадим дар шаҳри Хучанд як ширкати корезканҳо ҷой доштааст.

Навиштаҳои Абӯрайҳони Берунӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки ин ҳунари қадим дар Миср, Бобул, Ҳинду Чин ва Эрони таърихӣ ба миён омада, ба пешрафти обёрии сунъӣ мусоидат кардааст.

Танҳо дар ҳавзаи рӯди Такоб (дертар Хоҷа Боқиргон) то рӯзҳои мо даҳҳо осори корезҳои қадима омода расидаанд, ки чанде аз онҳо, таърихи зиёда аз духазорсола доранд. То рӯзҳои мо дар маҳалли банди оби «Ғулакандоз», воқеъ дар сарғаҳи рӯди кӯҳии Такоб ду корези азим яке «Найча», дигаре «Киз тешар» маҳфуз мондааст, ки тавассути онҳо дар қадим рустои Хистеварз, ки он дар масофаи зиёда аз 20 километр воқеъ буд ва таърихи зиёда аз 2 ҳазорсола дорад, обёрӣ мегашт.

Ин ва дигар мисолҳои сершумор, ки мо дар даст дорем, аз он шаҳодат медиҳанд, ки аҳолии ориёии Хучанд, ки тоҷикони имрӯза ворисони бевоситаи онҳоянд, дар муқоиса бо ҳамсоёҳои туркнажоди шимолӣ-шарқии воҳа, яъне туркҳои бодиянишин, ки ҷӯй қанда, обёрӣ намудани замини беобро барои хеш нангу номус медонистанд (чунин матнро дар даст дорем), ханӯз дар ҳазорсолаҳои III-II пеш аз милод ба ҳаёти муқимнишинию кишоварзӣ ва ҳунару тиҷорат пардохтаанд.

Ин ҳарфҳо маҳсули таҳайюли банда нестанд. Онҳо асоси воқеӣ доранд. Чунончи, 1300 сол муқаддам яке аз донишмандони номвар чунин фармуда буд: «Эронӣён фармудаанд: он ки аз равои сохтани обҳо ва кандани ҷӯйҳову бастании роҳи селобҳо, дар заминҳои беоб, аз афзоиши обҳо, дар рӯзҳои сол ва гардиши моҳ ва ҳисоби сатҳи сегӯша, чаҳоргӯша, панҷгӯша ва сохтани пулҳо ва нек ниҳодаи дӯлобҳо ва чархобҳо бар рӯдҳо ва дуннворихҳои ҳисоб оғаҳӣ надоранд, дар дабирӣ нотавон аст».

Хучандиён, хушбахтона, аз кулли чунин донишҳо бархурдор буданд. Замину оби донишпарвари шахрамон танҳо дар ҳазораи дуоми милодӣ, то имрӯз зиёда аз 400 уламою удабо, муҳандисон, шайху фузалои дигарро рӯи кор оварда¹, зикри қисме аз онҳо дар «Қомуси Хучанд», ки соли 1999 рӯи чодро дидааст, омадааст. Истахрӣ низ дар рисолаи «Масолик-ал-мамолик»-и хеш оварда, ки ҷамоати зиёд аз аҳли илм бад-ин шаҳр мансубанд. Ва аз ҷумла эшон Абӯ ўмрон ибни Абдуллоҳи Муаддиби Хучандӣ аст, ки дар китобҳо ҷамъ омада ва мардум онро ривоят карданд. Дар рисолаи «Китоб-ул-ансоб» Самъонӣ (вафот 1167) омадааст, ки Абӯ ўмрон ибни Абдуллоҳ ал-Муаддиб ал-Хучандӣ аз ҷумлаи шоистатарин донандагони илми адаб буда, ба қалами вай панду ҳикмат ва масалҳои сершуморе мансуб аст. Ҳамчунин Самъонӣ меовард, ки Абӯ ўмрон илми адаб ва ҳадисро дар назди Абӯ надр Муҳаммад ибни Аҳмад ибн Ҳакама ал-Баззози Самарқандӣ омӯхтааст. Яке аз донишмандони ҳамин аср Абӯ саъд ал-Идрисӣ ёдовар шуда, ки «Ман дар меҳмони Абӯ ўмрон ал-Муаддиби ал-Хучандӣ дар Самарқанд будам. Вай хеле хоксор буд. Ва ман аз даҳони вай панду ҳикматҳои зиёдеро сабт намудам. Дар иддаи китобҳо ҳадисҳои ўро дидам, вале дар рисолаи худӣ ў ин панду ҳикматҳои вайро дучор накардам. Ман шунидам, ки мегӯяд суханашро идома дода Ал-Идрисӣ, ин панду ҳикматҳои Абӯ ўмронро пеш аз вафоташ Алӣ ибн Табарӣ ном шогирдаш сабт намудааст. Худи Алӣ ибн Табарӣ низ дар ҳамон шаҳри Самарқанд наздикиҳои соли 999 Ҷавтидааст. Алӣ акбари Деҳхудо низ оид ба Абӯ ўмрон маълумоти муфид оварда, чунин ишора доштааст:

¹ Юлдошев А. Род Ал-Худжанди и другие представители науки из Ходжента//Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон,-1986.-с.43-48

«Мӯсо ибни Абдуллоҳи Муаддиб мукни ба Абӯ ӯмрон марде адиб ва фозил буд ва соҳиби ҳикмат. Ӯ аз Абӯнаسر Муҳаммад ибни Ҳаким Баззози Самарқандӣ ва чуз вай ҳадис кард». Кулли муаллифон соли вафоти Абӯ ӯмронро соли 971 донистаанд.

Марҳум Абдуманнони Насридин низ дар рисолаи хеш «Ҳаким Абӯмахмуди Хучандӣ» доир ба Абӯ ӯмрон Мӯсои Хучандӣ маълумоти кофӣ дарҷ намудааст¹. Дар айни замон иддае аз муаллифон шаҳри Хучандро «макони мунаҷҷимон» донистаанд. Дар ривоятҳои қадима, ки онҳоро солҳои 70-уми асри XIX гурӯҳи кишваршиносони рус сабт намуда, дар бойгонихо ниғахдорӣ кардаанд, омадааст, ки аҳолии қадими Хучанд ситорапараст ва хуршедпараст будаанд. Воқеан ҳам, дар асри X, бино ба ахбори риёзидони маъруфи тоҷик Ал-Фарғонӣ, дар шаҳри Косон-пойтахти ҳамонвақтаи мулки Фарғона, маъбади Хуршед фаъолият доштааст. Донишмандон ҳадс задаанд, ки фаъолияти ин маъбад дар ташаккули ҷаҳоншиноҳти мардуми Хучанд низ таъсири амиқ дошт².

Инчунин, ҷуғрофидони нимаи аввали асри X Абдуфараҳи Қудаманавишта, ки дар кӯҳи Мевағул, дар қадимӣ роҳе, ки аз Хучанд ба сӯи Илок мебарад, вайронаҳои расадхонае ба ҷашм мерасад. Соли 2005 камина бо ташаббуси Абдуҳаким Шарифов-корманди масъули мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилояти Суғд, бостоншинос, профессор С.Марофиев ва яке аз устодони факултаи физикаю математикаи Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров барои ҷустуҷӯи осори ин расадхона сӯи ноҳияи Мастҷох равон шудем. Дар маҳалли «Ҳиштхона» дар самти шимолӣ-

¹ Насридин А.Ҳаким Абӯмахмуди Хучандӣ.-Хучанд.2005.-с.3-60

² История таджикского народа.-Т.2.-Душанбе,1999.-с.491 ва диг.

шарқии роҳи мошингарди Хучанд - Мастчоҳ бо осори хиштпораҳои асри X-XII рӯ ба рӯ омадем, ки аз эҳтимол маҳз ҳамин маҳал ҷойи расадхонаи номбурда аст¹. Ёд дорам, кишваршиноси худрӯй Орифҷон Яҳёзода низ дар суроғи ин расадхона кӯшиши зиёде харҷ дода буд.

Асрори кӯҳи Мевағулу Қурама кунун ботадриҷ ифшо мешавад, Масалан, бостоншинос Олег Панфилов, алҳол рӯзноманигори шинохтаи москвэгӣ, солҳои 80-уми асри XX дар кӯҳҳои Мевағул осори зиёда аз ҳазор мусаввараҳои рӯи сангро ошкор кард.

Чунонки аз ин маълумоти пароканда бармеояд, дар Хучанд ҳанӯз дар нимаи аввали асри X ва солҳои наврасии Абӯ Маҳмуди Хучандӣ муҳити воқеии илми нучумшиносӣ фароҳам буда. Он ба сифати донишманди боистеъдоди риёзидон сабзида расидани Абӯ маҳмуди ҷавон, ки исми пуррааш Ҳомид ибни Хизр аст мусоидат кардааст. Абдуманнони Насриддин овардааст, ки Абӯ Маҳмуди Хучандӣ баъди омӯзиши ибтидоии дониш дар Хучанд ва аз худ кардани илмҳои замони хеш бо шаҳри Хучанд падруд гуфта, бо мақсади афзун намудани дониши хеш озими шаҳрҳои Самарканд, Бухоро, Хоразм, Нишопур, Бағдод ва Рай гардид. Дар шаҳри Рай, ки харобаҳои он дар канори самти ҷанубии шаҳри имрӯзаи Техрон қарор дорад, ба дарбори амир Фаҳруддавла (976-997) кашида шуд².

Бино ба эътирофи профессор Хуршед Абдуллозода хонадони Бувайҳиён ё худ Оли Бӯя солҳои тӯлонӣ (945-1055) дар марказҳои маъмулии ҳоки Эронӣ Ирок давлатдорӣ намудаанд. Пас аз қароргоҳи Рукнуддавла

¹ Мирбобоев А., Бобоев Ю. Омилҳои асосии рушди нучумшиносӣ дар Хучанд ва зиндагиномаи Абӯмаҳмуди Хучандӣ//Мақоми Абӯмаҳмуди Хучандӣ дар рушди илмҳои дақиқ.-Хучанд, 2010.-с.203

² Абдуллозода Х. Абӯмаҳмуди Хучандӣ.-Хучанд, 2005.-с.23 ва диг.

гаштани Рай (932-976) ин шаҳр рӯй ба тараққӣ ниҳод. Шаҳри Рай баҳусус дар аҳди Бувайҳиён шӯҳрат ва шаҳомати тоза пайдо намуд. Кохи шоҳӣ, масҷиду мадраса, бемористонҳо, китобхонаҳо ва расадхона дар Рай маҳз дар аҳди Фаҳруддавла ба миён омадааст. Ба Рай табиби машҳури тоҷик Закариёи Розӣ низ даъват шуда, дар ин шаҳр чанд бемористон бино кардааст.

Аз ин сабаб ҳам, Абӯ Маҳмуд яке аз рисолаҳои маъруфи хешро, ки бо номи «Рисола фи тасҳеҳ ал-майл в-ал-арз-ал-балад» маъруф аст, ба номи Фаҳруддавлаи Дайламӣ бахшид. Мутаассифона, ин амири донишпарвар моҳи шаъбони соли 387 ҳиҷрӣ (997 милод) дар қалъаи Таборак пас аз шикамсерӣ таомул кардани каботи гӯшти гов бо ангур бимурд.

Сабаби дигари шаҳри Райро маҳалли зисти доимӣ қарор додани Абӯмаҳмуд боз дар ҳамин будааст, ки он пас аз Бағдод дуюмин маркази тиҷоратӣ ва илмӣи Хилофати араб маҳсуб меёфт. Шаҳри кунунӣ Техрон, ки ду фарсах (15-16 километр) дуртар аз Рай қарор дошт, дар асри X яке аз деҳаҳои маъмули Рай ба шумор мерафт. Ва ниҳоят шаҳри Рай чунонки ишора рафт, зодгоҳи Абӯбакри Розӣ буд. Масалан, овардаанд, ки бемористони Рай, ки он ҷо фаъолияти Розӣ ба сифати табиб дар он шаҳр ҷараён гирифтааст, ҳанӯз пеш аз зуҳури ислом ба миён омада будааст ва онро муғони зардуштӣ обод кардаанд.

Воқеан, доир ба мафҳуми «кеши зардуштӣ». Гурӯҳи олимон зодгоҳи паёмбар Зардуштро шаҳри Рай донистаанд. Инчунин, дар ҷуғрофияи Авасто, ки он дар фарғарди якуми китоби Вандидод инъикос ёфтааст, аз қулли шаҳрҳои имрӯзаи Эрон танҳо шаҳри Рай номбар шудааст. Масалан, дар Авасто чунин омадааст:

«Дувоздаҳумин сарзамину кишвари неке, ки ман Аҳуро Маздо офаридам - Рай буд». (Авасто 2001, с. 423).

Лозим ба ёдоварист, ки шаҳр қабл аз зуҳури ислом дар асрҳои VIII-IX дар самти ғарбии суфақӯҳи Таборак дар сари роҳи корвоние, ки аз Рай ба Хуросон мебарад, бино шуда буд. Дар замони зиндагии Абӯ Маҳмуд як сари кӯҳи Таборакро Шамеров ва сари дигари онро кӯҳи Канмӣ меғуфтаанд. Расадхонаи маъруфи Рай низ дар сари ҳамин кӯҳи Таборак бино ёфта буд. Инчунин, овардаанд, ки дар замони Абӯ Маҳмуд ҷамъияти шаҳри Рай аз ҷамъияти шаҳри Нишопур дида бештар буд.

Дар асоси навиштаҳои боло метавон ба хулоса расид, ки замони зиндагӣ ва фаъолияти илмии Абӯ Маҳмуд дар шаҳри Рай ба солҳои 70-90-уми асри X баробар афтада, он дар шароити нисбатан ором ҷараён дошт. Абӯмаҳмуд бо дастгирии шоҳи кишвар Фаҳруддавла дар кӯҳи Таборак расадхонае сохт ва барои мушоҳидаи ҷисмҳои фалакӣ, баҳусус Моҳ ва Хуршед дастгоҳе ихтироъ кард, ки дар таърих бо номи «Сулси Фаҳрӣ» маъруф аст.

Шӯҳрати Абӯ Маҳмуди Хучандӣ дар охириҳои асри X Абӯрайҳони Беруниро, ки дар ҷодаи шинохти илми нучум ҷавон буд, ба шаҳри Рай овард ва ӯ бо Абӯ Маҳмуд ва ихтирои ӯ - «Сулси Фаҳрӣ» аз наздик шинос шуд. Ӯ баъдан дар асари хеш аз Абӯ Маҳмуди Хучандӣ чун аз устод бо некӣ ёд намудааст. Аз рӯи навиштаҳои Берунӣ бармеояд, ки Абӯ Маҳмуд дар сохтани устурлоб ва дигар асбоби расадӣ ягонаи асри худ буд. Секстанти ё сулси ихтироъкардаи Абӯ Маҳмуд ба шашяки доира 60 баробар буда, чун секстанти расадхонаи Улугбек, ки дар солҳои 20-уми асри XV сохта шуда аст, ба дараҷа, дақиқа ва сонияҳо тақсим гашта буд. Радиус ё худ масоҳати доираи секстанти Абӯ Маҳмуд ба 43 метр мерасид.

Донишмандони бахши нучумшиносӣ овардаанд, ки Абӯ Маҳмуд бо дастгоҳи офаридаи худ бори аввал соли 994 майли эллиптикаро чен кард, ки он ба 21 градусу 32 дақиқаю 21 сония баробар аст. Чунин нишондиҳанда аз андозагириҳои мунаҷҷимони муосир ҳамагӣ 5 дақиқаву 21 сония фарқ мекунад.

Эҷодиёти илмӣ Абӯ Маҳмуд ба фаъолияти илмӣ Абӯалӣ ибни Сино низ таъсири амиқ дошт. Масалан, дар «Рисолаи саргузашт»-и Абӯалӣ ибни Сино аз бобати ба шаҳри Рай сафар доштани Шайхурраис маълумот дарҷ ёфтааст. Дар «Рисола» омадааст: «Пас Шайхурраис ба Рай рафт ва ба хидмати Сайида ва писари ӯ Маҳдуддавла пайваست». Лозим ба ёдоварист, ки малика Сайида зани ҳамон Фаҳруддавла ҳомии Абӯ Маҳмуди Хучандӣ аст, чунонки ишора рафт, вай соли 997 аз дарди шикам ногаҳон фавтида буд. Зани оқила Сайида бошад, ба ҷои писари хурдсолу бемори худ Маҳдуддавла Абӯтолиби Рустам (997-1029) аморати музофоти Райро соҳибӣ мекард. Вале кай Абӯалӣ ибни Сино ба шаҳри Рай омад, равшан нест. Устод Сотим Улуғзода навиштааст, ки «Шайхурраис дар соли 1015 аз Рай ба Ҳамадон омад». Абӯалӣ ибни Сино дар шаҳри Рай зиндагӣ дошт. Дар ин шаҳр Шайхурраис Маҳдуддавларо, ки ба бемории молиёхулиё гирифтोर буд, даво бахшид. Дар Рай донишманд рисолаи машҳури хеш «ал-Маод»-ро иншо кард. Сабаби дигари дар Рай тӯлонӣ мондани Сино боз дар ҳамин будааст, ки китобхонаи дарбории Рай баъд аз китобхонаи Бухорою Шероз беҳтарин ба шумор мерафт.

Сабаби ба ин мавзӯ бештар дахл намудани мо дар ҳаминаст, ки фаъолияти ин ду нобигаи тоҷик Абӯ Маҳмуди Хучандӣ ва Абӯалӣ ибни Сино дар як шаҳр тӯлонӣ ҷараён гирифтааст. Профессор Хуршед Абдуллозода пас аз

тахқиқҳои тоза ба ҳаёти Абӯ Маҳмуди Хучандӣ боз даҳ соли дигар илова намуданд. Қаблан фарз мекарданд, ки вафоти Абӯ Маҳмуди Хучандӣ соли 1000-ум рух додааст.

Ба ин тариқ, Абӯ Маҳмуди Хучандӣ ва Абӯалӣ ибни Сино дар шаҳри Рай наздик 4-5 сол иқомат доштанд, шояд ба ҳамкории илмӣ низ машғул буданд. Аммо ин падида бо чӣ сабаб бошад, ки аз назари муҳаққиқини сонӣ дур афтодааст. Масалан, шоир Шохини Кӯлобӣ, ки дар асри XIX зиста ва бештарини умри ӯ дар Бухоро гузаштааст, ҳамкории ин ду нобиғаи халқи тоҷикро бо чунин мисраъҳои шеърӣ хулоса намудааст:

*Агар Бӯалӣ сарбаландӣ гирифт,
Зи юмни ҳақими Хучандӣ гирифт.
Фалотун намегаист агар раҳнамун,
Арасту намешуд чунин зуфунун...*

Соли 1989 устои Донишгоҳи Дехлӣ доктор Райҳона Хотун рисолаи «Афозили Хучанд»-ро манзури аҳли илму адаб гардонид. Хоҳарон докторҳои илми филология Умеда Ғаффорова ва Замира Ғаффорова ин рисоларо аз забони урду ба тоҷикӣ тарҷума карда соли 2000 омодаи ҷоп намуданд¹. Хонум Райҳона доир ба 14 нафар удабо. олимони зодаи Хучанд ва ҳам доир ба китобхона ва мақбараи Хучанд дар Исфаҳон маълумот овардааст.

Профессор А.Насриддин низ дар рисолаи хеш, ҳамчунин аз боби фаъолияти эҷодии ҷаҳордаҳ нафар олим ва адиби хучандӣ маълумот додааст, ки ба асрҳои X-XII рост меоянд, дар ин мақола мо танҳо бо зикри исми ин донишмандон қаноат мекунем. 1. Абдузакариё Яҳё ибни Фазл ал-Варроқи Хучандӣ, соҳиби «Китоб

¹ Райҳона Хотун. Фозилони Хучанд.-Хучанд, 2000

ул-ансоби», 2. Умар ибни Ҳорун ибни Толиби Хучандӣ. Аз ҷумлаи суфӣи номдор буда, дар шаҳри Ҳалаби Сурия иқомат дошт. 3. Абӯабдуллоҳ Сулаймон ибни Исроили Хучандӣ. 4. Абулфазл Аҳмад ибни Яъқуби Хучандӣ. Аз ҷумлаи муҳаддисони номвар буд. 5. Қозӣ Бадр ибни Зиёди Хучандӣ. Вай аз ровӣи номдори замон будааст. 6. Абдучалил ибни Нусайр ибни Солеҳ ибни Ҳориси Хучандӣ. Эҳтимол меравад, ки ҳаёти донишманд асосан дар шаҳри Самарқанд ҷараён гирифтааст. Муаллифи рисолаи «Ал-канд фи зикри уламои Самарқанд». Поёни умри Абдучалили Хучандӣ дар шаҳри Машҳад гузаштааст. Соли вафоташро 1101 доништаанд. 7. Абулҳасан Алӣ ибни Ҳасан ибни Бишруя ибни Исои Хучандӣ. Аз ҷумлаи ҳофизони ҳадис будааст. Аз рӯи сарчашмаҳои ҳаттӣ Абулҳасани Хучандӣ соли 968 қозии шаҳри Насаф будааст. 8. Абӯалӣ Исмоил ибни Иброҳим ибни Ҷабраили Хучандӣ. Мавсуф муддате дар шаҳри Самарқанд иқомат карда ва дар он ҷо бо таълиму тадриси илми ҳадис иштиғол дошт. 9. Абӯҳотам Халил ибни Синони Хучандӣ. Вай ҳам муддате дар Самарқанд зистааст. Ва бо гуфтани ҳадис шӯҳрати том доштааст. 10. Имом Абулфазл Зиёд ибни Муҳаммад ибни Алии Хучандӣ. Ин донишманди хучандӣ низ дар Самарқанд зиста ва бо ҳадисгӯҳ маъруф буда. 11. Абдуҳафиз Умар ибни Муҳаммад ибни Иброҳим ибни Хузайма ибни Абдуллоҳи Хучандӣ. Ишора шудааст, ки зодгоҳаш қарияи Вотқат буд. Эҳтимол Вотқати собиқ шаҳри Истаравшан бошад. Муддате дар мансаби қозии Хучанд низ будааст. Соли вафоташро 530 ҳиҷрӣ қамарӣ ишора намудаанд, ки ба солҳои 1135-1136 баробар меояд. 12. Абӯамр Усмон ибни Масъуд ибни Муҳаммад ибни Фазли Хучандӣ. Овардаанд, ки ӯ муддати зиёд дар Самарқанд зиндагӣ ва

дар ривочу равнаки дониш сахмгузор шуд. Ҷ низ яке аз донишмандони ҳадис маҳсуб шудааст. Соли вафоташро 1061 ишора кардаанд. 13. Абулҳасан Алӣ ибни Исмоили Хучандӣ. Овардаанд, ки дар Самарқанд зиста ва бо илми ҳадис иштиғол дошт. 14. Алӣ ибни Азҳарии Розии Хучандӣ. Аз ҷумлаи фузало ва донишмандони асри IX буда, маҳалли мавлуди мавсуфро муаллифон шаҳри Рай ишора намудаанд. Аз ахбори Начмиддини Насафии Самарқандӣ бармеояд, ки Алӣ ибни Азҳар аз Самарқанд ба Хучанд сафар карда ва то охири умр дар ин шаҳр зиндагӣ дошт. Соли вафоташро 883-уми милодӣ ишора намудаанд.

Тасъодди ҷунин фарзандони Хучанд, ки аз паси дониш ба амсоли Абӯмаҳмуд ба шаҳрҳои дигари Хуросону Эрон ва Хилофати Араб рафта, он ҷо якумр мондаанд, кам нестанд. Масалан, дар асри XI-XII дар шаҳри Марв дар аҳди салтанати хонадони Салҷуқиён ғайр аз шоира Маҳастӣ боз Абӯбакр ибни Собити Хучандӣ низ эътибори хоса дошт. Омадааст, ки вазири машҳури Салҷуқиён ва соҳиби китоби «Сиёсатнома» Низомулмулк донишманди хучандиро муаззаз ва муқаррам медошт ва вақте дар шаҳри Бағдод мадрасаи «Низомия»-ро бино фармуд, соли 483 (1090-1091) Абӯбакри Муҳаммад бини Собити Хучандиро ба раёсат ва мударрисии мадрасаи Исфакон таъйин намуд. Писари калони Абӯбакр Муҳаммад Собит Абӯсаид Аҳмад ибни Собити Хучандӣ соли 531 (1136-1137) назди падараш дар мадрасаи Исфакон фанни фикҳ (яъне ҳуқуқ) омӯхт ва пас аз даргузашти падар раёсати мазҳабӣ шофай ва мударрисии мадрасаи Низомияи Исфаконро дар души худ дошт. Бино ба навиштаи Самъонӣ дар «Ал-Ансоб» Абӯ саид пас аз вафоти падараш аз тадриҷ дар «Низомия» маҳрум монда, хонашро шудааст. Ин

маълумот дар рисолаи «Мадрасаи Низомия», ки он дар Техрон соли 1956 ба табъ расидааст, сабт шудааст.

Иддае аз донишмандони Хучанд, ҳамчунин дар мадрасаи «Низомия»-и Бағдод, ки сохтмони он соли 1064 оғоз гардида, пас аз ду сол, яъне соли 1066 ба анҷом расида буд, фаъолият кардаанд. Соли 1183 вақте роҳи гузари ҷуғрофидони араб Ибн Ҷубайри Андалузӣ ба шаҳри Бағдод афтод ва ӯ мадрасаи «Низомия»-и Бағдодро дида буд. Дар маҷлиси яке аз мударрисони ин мадраса ширкат дошт.

Ҷунонқи дар боло ишора рафт, фаъолияти сиёсӣ, динӣ ва илмӣ хонадони «Оли Хучанд» аз ҳар ҷиҳат бо фаъолияти сиёсӣ фарҳангпарварии вазири донишпарвари сулолаи Салҷуқӣён Низомулмулк Тӯсӣ алоқамандии бевосита дорад. Низомулмулк тайи сӣ сол (1063-1092), ки дар як вақт муаллифи китоби «Сиёсатнома» аст, бо донишмандию фазилатнокӣ дастгоҳи давлати Салҷуқӣёнро идора мекард.

Овардаанд, ки шиносоии Низомулмулк бо Собити Хучандӣ дар Марв доир гашта ва Низомулмулк мунтазам дар маҷлисиҳои Собити Хучандӣ иштирок намуда, аз донишмандию фасоҳатбаёнӣ ва мантиқи каломӣ ин донишманд зиёд баҳра мебардошт. Аз ҳамин сабаб Низомулмулк Собити Хучандиро ба мадрасаи навтаъсиси «Низомия»-и Исфаҳон ба вазифаи мударрисӣ даъват намуд. Даре нагузашта Собити Хучандӣ бо шарофати фазилату ақл ба яке аз одамони маъруфи Исфаҳон табдил ёфт ва ба ифодаи муаллифи «Фарҳанги Деххудо» «Абӯбакри мазкурро дар Исфаҳон ҷоҳу манзалати азим дод ва Низомулмулк ҳамвора ба зиёрати ӯ мерафт».

Минбаъд фарзандони Собити Хучандӣ, меоварад муҳаққиқи дақиқбаён Аликул Девонакулов, Ҷамолиддини

Маҳмуд ибни Абдулатиф ибни Муҳаммад ибни Собит ва Садриддини Муҳаммад дар арсаи илму маърифат зухур намуданд. Масалан, Чалолиддин ибни Латиф ба мартабаи олии илмӣ расидааст, ки ҳатто Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ӯро «хилъату ташриф фиристод». Исомиддин Котиб ном шахс қайд мекунад, ки Ҷамолиддини Маҳмуд ибни Собити Хучандиро дар соли 1148 дар Бағдод дидам ва бо ӯ ҳам ба тарафи Исфаҳон муроҷиат (сафар) намудем. Писари дигараш, Садриддин Муҳаммад ибни Собити Хучандӣ адиб, олим ва сиёсатмадори номии Исфаҳон буда, дар асри XI ҳатто ҷуръат намуда, шаҳри Исфаҳонро аз тобеияти давлати Ғазнавиён ба ихтиёри Муҳаммадӣ Маликшоҳи Салҷуқӣ додааст.

Садриддин Муҳаммад дар шеърӯшноирӣ низ маҳорати беандоза дошта, ба забони арабию тоҷикӣ шеър мегуфт. (Илм ва ҳаёт. 1989, №11. с. 5-7). Муҳаққиқин соли вафоти Садриддини Муҳаммадро соли 1185 донистаанд.

Садриддин Муҳаммад писаре дошт, ки ӯ Садриддин Маҳмуд ибни Абдулатиф ном дошт. Дар ҳаққи ӯ ҳамзамононаш чунин овардаанд: «Мудлате дар Бағдод нозири мадраси «Низомия» буд ва баъд аз он ба раёсати шофеъия дар Исфаҳон мансуб гардид ва соли 1196 кушта шуд».

Шоири маъруф Ҳоконии Шарвонӣ низ, ки дар овони ҷавонӣ бо доираи адабӣ ва илмӣ Исфаҳон робитаи наздик дошт, баҳусус бо яке аз намояндагони «Оли Хучанд»-Садриддин Муҳаммади Хучандӣ ҳамкорӣ эҷодӣ мекард. Шоир Ҳоконии Шарвонӣ, ки борҳо ба таҳқир ва маҳрумиятҳо дучор омада, аз тарафи Ҷамолиддин ибни Собити Хучандӣ дастгирӣ дидааст, дар як мадҳия чунин меоварад:

*Ҳар кучо аз хучандиён садрест,
З-оташи фикрат об мечакадаш.*

Ин касида дар замони мо низ моҳияти худро гум накардааст. Чун мавзӯи «Оли Хучанд» басо доманадор аст, ин ҷо онро мухтасар оварем.

Дар асрҳои XII-XIII ғаъолияти адабӣ ва ҷамъиятии шоирони номвар ба амсоли Аҷабии Хучандӣ, Шаҳобии Ғизоли Хучандӣ, Зиёи Хучандӣ чараён дошт. Бино ба гуфтаи муаллифи китоби «Лубоб-ул-лбоб» Муҳаммад Авфии Бухорӣ Зиёи Хучандӣ аз ҳикмат, яъне фалсафа, баҳравар будааст ва бо шоир Сайфии Исфарангӣ дӯстӣ доштааст. Меоранд, ки як нусхаи девони Зиёи Хучандӣ дар дасти марҳум Ҳофизии халқии Тоҷикистон Маъруфхӯча Баҳодуров нигоҳдорӣ шудааст...

Ҳочӣ Халифа дар бораи боз як хучандии дигар Иброҳим Аҳмадибни Муҳаммад мулақиб ба Бурҳониддин (1377-1447) сухан кардааст. Бурҳониддин соҳиби шарҳ ба рисолаи Муҳиддин ан-Нававӣ «Ол-Албаъин-ан-Навай» будааст. Дар таърихҳо шарҳи Бурҳониддин таҳти унвони «Алмаул-маънӣ ф-л-ҳадиси-л-арбаъин» маъруф аст. Дар ҳамин аср дар Хучанд ва берун аз он Абдулҷаббори Хучандӣ ном муҳаққиқи нучум шӯҳрат дошт. Ӯ соҳиби рисолаи «Муқаддамот» роҷеъ ба нучумшиносӣ будааст.

Пас аз истилои муғулӣ иддаи калони фозилони доираи илмӣ ва адабии Хучанд дар Ҳиндустон паноҳ ёфтанд. Солҳои 80-уми асри XX академик Аҳрор Мухторов дар яке аз рисолаҳои хеш, ки ба ҳазинаи дастхатҳои китобхонаҳои Ҳиндустон бахшида шудааст, аз боби шоир Мавлоно Аҳмади Хучандӣ ёдовар шудааст. Инчунин дар баъзе навиштаҳои хаттӣ, ки мансуб аст ба шаҳри Оқ Саройи Беркеи соҳили рӯди Волга, аз Аҳмади Хучандӣ

сухан рафтааст. Эҳтимол дорад, ки шоир баъдтар сӯи Ҳиндустон сафар карда бошад.

Вазири маъруфи давлати Ҳулагии Эрон Ҳоҷа Рашид-ад-дин дар асари бузургҳачми хеш «Ҷомеъ-ат-таворих» низ аз боби як хучандии дигар ёддошт кардааст, ки вай дар шаҳри Қароқуруми вилояти Табат ё худ Тибети имрӯзаи давлати Чин вазифаи қозиюл қузотро бар дӯш дошт.

Муסיқишиноси шинохтаи тоҷик Аскаралӣ Раҷабов собит намуд, ки дар асри миёна як зумра хучандиён дар омӯзиши назарияи муסיқӣ низ саҳмгузорӣ намудаанд. Чунончи, дар садаҳои XIV-XVI дар шаҳрҳои Самарқанду Ҳирот ҳаёти эҷодии муסיқишиносон, ба монанди Муҳаммад ибни Абӯнасири Хучандӣ, Амирхони Хучандӣ, Иноятулло Мирҳочаи Хучандӣ, Фаҳриддини Хучандӣ, Мавлоно Мирҳисоми Хучандӣ ва чанде дигарҳо чараён доштанд. Чунонки А.Раҷабов меоварад, Абӯнасири Хучандӣ дар охири асри XIV дар Хучанд ба дунё омада, илми муסיқиро дар шаҳри Самарқанд аз устодони ин бахш Абдулқодири Гӯянда ва Муҳаммади Кӯҳистонӣ азбар намудааст. Баъд Абӯнасири ҷавон барои сайқал додани маҳораги хунара ба шаҳри Ҳирот рафт. Ба қалами Абӯнасири Хучандӣ чанд рисолаи муסיқӣ, аз он ҷумла «Рисола дар илми муסיқӣ», Шарҳи «Рисолат-ул-адвор» ва дигарҳо тааллуқ дорад. Дар ҳамин шаҳри Ҳирот дар асри XIV зиндагии Мирҳочии Хучандӣ низ донишмандии назарияи муסיқӣ чараён дошт¹. Ба қалами ин олим рисолаи муסיқии «Тӯҳфат-ул-адвор» ва чанде дигар мансуб аст.

Фарзандони обрӯманди Хучанд, ба амсоли Ҳоҷа Миршариф, Муҳаммади Созанда, Ҳисомии Гӯянда,

¹ Раджабов А.Ходжент и музыкальная культура таджиков// Исследования...Указ. сборник.-с.224 ва диг.

Мавлонои Сурурӣ ва дигар бастакорону гӯяндагон дар инкишофи ҳаёти мусиқии шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Ҳироту Исфаҳон саҳмгузор буданд. Ин ва дигар мавод, ки ин ҷо баён гардид, аз он шаҳодат медиҳад, ки фаъолияти ҳунарии Кошифӣ, Содирхон Ҳофиз, Маъруфхӯча Баҳодуров, Боймуҳаммад Ниёзов ва даҳҳо санъаткорони дигар дар ҷойи ҳолӣ ба миён наомадааст.

Дар доираи илмии Хучанди асрҳои XVI-XVII эътибори моро ҳамчунин эҷодиёти шореҳи асарҳои тиббии Абӯалӣ ибни Сино Фаҳриддини Хучандӣ ба худ ҷалб намуд. Ин донишманд ба асари Абӯалӣ ибни Сино «ал-Қонун-фит-тиб» шарҳе навиштааст.

Чунонки дар боло ба муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ишора намуда қайд намудем, дар солҳои асрҳои мухталиф як зумра хучандиён дар баҳши раёсат ва мулкдорӣ низ қомеъ гардидаанд. Чунонки дар рисолаи М.Ҳамроев «Очерки таърихи Ҳисор» омадааст, ба қалъаи қуҳани Файзобод (ҳоло ноҳияи Файзобод) дар нимаи дуҷуми асри XVIII як намоёнда аз Хучанд, ки аз маъмурони обрӯманди бекигарии Ҳисор будааст, асос гузошта буд. М.Ҳамроев ба як сарчашма тақия намуда, навиштааст, ки дар ҳамон асри номбурда дар байни тоифаи чорводорони тоҷик ва туркнажоди Файзобод аз баҳри соҳибӣ намудан ба ҷароғоҳу ҷашмаи оби ин маҳал мочарое сар зада буд. Беки Ҳисор Саидбек Валамии Давлатмандӣ Хучандӣ ба Файзобод рафта, ин мочароро ором намуд. Дар рисолаи М.Ҳамроев омадааст, ки Давлатбеки Хучандӣ ба чорводорони тоифаи ўзбекӣ ин ҷо аз маҳалли Дашти бодом ном мавзеи Файзобод, ки он дар наздикиҳои шаҳраки имрӯзаи Роғун қарор дошт, ҷароғохеро муқаррар намуда, худи Давлатбек бо аҳли байташ ва чорводорони тоҷики маҳаллӣ дар маркази Файзободи қуҳна, дар

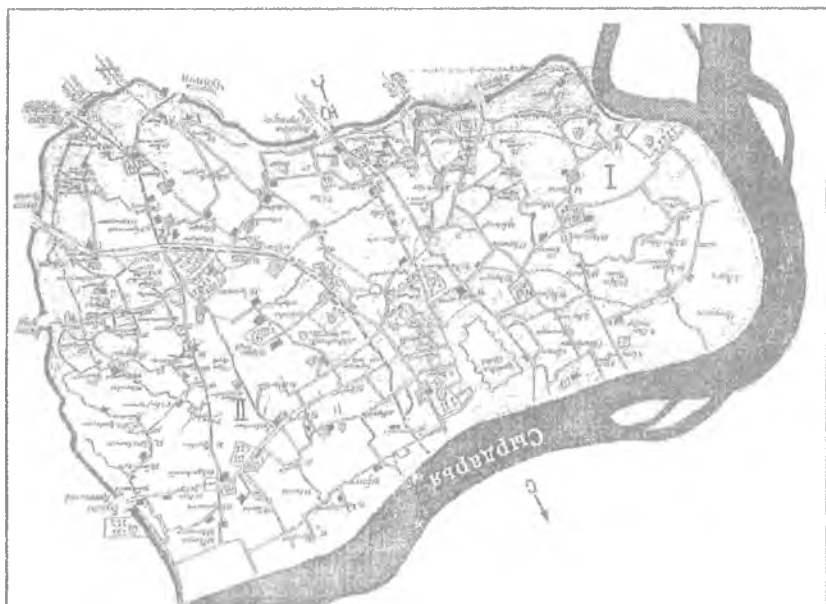
атрофи чашма қарор гирифтанд. Маҳз оби ҳамин чашма боиси ихтилофи ду тоифаи чорводори маҳал гардида буд.

Дертар дар атрофи ин чашма деҳи тоҷикнишин ба миён омад. Дар дараи саркардаи деҳ будани додари Давлатмандӣ Хучандӣ Гурӯғлихон ин мард атрофи деҳро деворкашӣ намуд ва дар ин ҷо қалъае бино ниҳод. Ин истехком то соли 1904 обод буд. Мисоли дигар, бино ба нигоштаи муаллифи «Наводири зиёия» Садри Зиё ё худ Шарифҷони Махдум, ки падари академик Муҳаммадҷони Шакурӣ аст, Мулло Ҳаким Савлати Хучандӣ дар айёми ҷавонӣ чанд муддат дар мадрасаҳои Бухоро таҳсил намуд ва чанд муддат дар шаҳри Кобул низ иқомат доштааст. Садри Зиё дар ҳамон рисола оварда, ки «...Мулолҳакими Савлат аввалан ба мударрисии баъзе мадорис, сониян газои баъзе вилоят мансуб гашт. Бад-ин тарик, боре дар замони мири Бухоро Абдулаҳадхон (1885-1910) ба қазои вилояти Балҷувон мансуб шуд».

Бино ба навишти сайёҳ Мир Иззат Ўғлӣ, ки соли 1812 ба шаҳри Хучанд сафар дошт, дар айёми салтанати Умархон (1810-1820) Мирзо Юсуф ном шахсе аз Хучанд вазифаи садриро дар хони Қўқанд дар дӯш дошт.

Дар ибтидои асри XIX дар яке аз мадрасаҳои шаҳри Бухоро Домулло Ҳочибой ибни Сафари Хучандӣ ном фозили замон, маъруф ба Лисонӣ, ба шогирдон дарс мегуфт. Аз рӯи хотироти устод Айни Домулло Лисонӣ «яке аз уламои ҳаққонии он аҳд буд. Як рӯз амир Насруллоҳ (1826-1860) ба хонаи Мулло Ҳочибой меҳмон шуда, дар вақти бозгаштан хонаи ўро вайрон карда, ҳудашро дар дарсгӯӣ манъ намуд».

Чунонки ба ҳамагон маълум аст, дар давраи салтанати хонҳои Қўқанд Олимхон (1800-1812), Умархон (1812-1822) ва ҳукумати Муҳаммад Мадалихон (1822-

1842), яъне то ба қатл расидани шоира Нодира, ҳаёти адабӣ ва фарҳангии Қўқанд дар рушд буд. Чунончи, аз рӯи тазкираи Фазлии Намангонӣ дар солҳои 60-70-уми асри XIX доираи адабии Қўқанд зиёда аз 50 нафар шоирро фарогир буд. Дар ин доираи адабӣ пас аз Муқимӣ ва Фурқат, шоир Ҳотифи Хучандӣ низ мақоми устувор дошт. Соли 1832 Абдунабӣ Ҳотифи Хучандӣ, ки дар як вақт дар дарбори Мадалихон адои вазифа менамуд, бо супориши Мадалихон яке аз аввалинҳо шуда, рисолаи «Тузуки Темурий»-ро, ки ба забони тоҷикӣ иншо шуда буд, ба забони ўзбекӣ баргардон намуд. Дар ибтидои асри XIX дар шаҳри Хучанд низ доираи адабӣ амал мекард, ки дар он аз ҷумла ҳунарҳои нафиса, мисли хаттотӣ, ороиши китоб, мўҳркани ва дигарҳо рушди беандоза дошт. Доираи адаби Хучанд бо доираи адабӣ ва фарҳангии Қўқанд робитаи наздик дошт.

Дар айёми номбурда дар ҳаёти адабии Хучанд, шоирон Шайдои Хучандӣ, Шукӯҳӣ, Нозили Хучандӣ, Фоизи Хучандӣ, Дониши Хучандӣ, Муҳаммад Кошифи Хучандӣ, Зиннати Хучандӣ, Нузҳати Хучандӣ, Шаҳдии Хучандӣ, Росихи Хучандӣ, Лисони Хучандӣ, Маъюси Хучандӣ, Равнақи Хучандӣ, Волии Хучандӣ ва боз чанде дигарон фаъолият доштанд¹. Масалан, Авазмуҳаммади Хучандии Мусаввир (вафот 1852) аз ҷумлаи шоирон ва хаттотони маъруфи шаҳрамон маҳсуб меёфт. Бино ба навиштаи Комии Кундузӣ ӯ писари Ҳочӣ Муҳаммад Лисони мударрис буда, пас аз чанд муддати дар Бухоро зиндагӣ намудан ба Хучанд баргаштааст.

Авазмуҳаммади Мусаввир девони шеърӣ Нозили Хучандӣ, Ғании Кашмирӣ ва боз чанде аз шоиронро хаттотӣ намудааст. Гурӯҳи дигари калони адибони Хучанд, ҷунонки овардем, бо доираҳои адабӣ ва фарҳангии Қўқанд робитаи наздик доштанд. Ҷунончи, шоир Маъюси Хучандӣ аз адибони доираи адабии Умархон ба шумор мерафт. Фазлии Намангонӣ дар тазкираи хеш 8 ғазал, 2 қасида, 2 муҳаммас ва як мустазоди шоирро ҷой додааст. Нозили Хучандӣ (1788-1876) низ аз шоирони доираи адабии Умархон буда, бо сабаби шеърҳои ҳаҷвӣ гуфтаниаш аз дарбор ронда шуда буд. Нозил дар солҳои 20-30-юми асри XIX ба сифати шоири озодаи ҷаҳон дар доираи адабии шоирони Қўқанд эътибори тоҷидост. То рӯзҳои мо «Девони ғазалиёт» ва «Ҳаҷвиётнома»-и шоир омада расидааст. Росих Охунд қозӣ Самеи Хучандӣ низ аз зумраи шоирони тоҷикзабони доираи адабии Умархон ба шумор мерафт. Овардаанд, ки Росих дар гуфтани ғазал бештар ба Бедил пайравӣ дошт.

Ҷоиз Муҳаммадаминхоҷа (вафот соли 1835) дар

¹ Таърихи халқи тоҷик.-Хучанд, 2008.-с.652-654 ва диг.

оилаи шоир Мавлавӣ Равнақи Хучандӣ ба дунёи ҳастӣ омадааст. Пас аз адои таҳсил дар яке аз мадрасаҳои шаҳри Хучанд Ғоиз озими Қўқанд шуда, яқоя бо бародараш Кошиф дар дарбири Умархон адои хизмат намуд. Аз ин шоир то ба рӯзҳои мо танҳо 50 ғазал ва 5 мухаммас омада расидааст.

Ғаёлияти шоирии мутриб Девони Хучандӣ дар аввалҳои асри XIX сурат гирифтааст. ӯ дар манзумаи «Шоҳномаи Мутриби Девона» аз боби ҷанги давомдори аморати Бухоро ва хони Қўқанд, ки дар солҳои 40-уми асри XIX ба вуқӯъ пайваста буд, маълумот додааст. Кушта шудани шоира Нодира Мутрибро басо ҳам рӯҳафтода карда буд ва ӯ ин фоҷиаи нангинро низ дар «Шоҳнома»-аш инъикос намудааст.

*Офтоба. Аз ҳазинаи
антиқадорони Хучанд*

Ф А С Л И 16.

ТАРКИБИ НАЖОДӢ ВА МИЛЛИИ ШАҲРИЁН

Аз рӯи ахбори маъхазҳои хаттии юнониёни қадим ва давлати Ҳахоманишии Эрон, шаҳри Хучанд марзи шарқии ин давлатдорӣ ба шумор мерафт. Дар ҳазораҳои II-I то милод дар ҳавзаи рӯди Яксарт, аз рӯи ишораи Авасто рӯди Ранха, аз сарғаҳи он дар кӯҳҳои Помир ва дар ғарб то баҳри Арал, асосан қавму қабилаҳои ориёнажоди массагет, сакоиён ва дигарҳо зиндагӣ мекардаанд. Ин қавмҳои эронизабонро Геродот низ дар «Таърих»-и хеш ёдрас намудааст. Имрӯз бо эътимоди том пуррагӣ метавон гуфт, ки қавму қабилаҳои ориёии соҳили шимолии баҳри Сиёҳ, яъне скифҳо ва сакоиёни Яксарт ҳамхуну ҳамнажод буданд. Чунончи, бостоншиносони Русия собит намудаанд, скифҳо то ба соҳили баҳри Сиёҳ кӯч баста омадан дар кишвари дурдасти Олтой зиндагӣ доштанд.

Пажӯҳиши банда собит менамояд, ки кӯчиши ориёӣҳо аз минтақаҳои шимолу шарқ ба самти ҷанубу ғарб дар як вақт сурат нагирифтааст. Чунин кӯчиш дар ҳазораи II-юми пеш аз милод оғоз шуда, зина ба зина то асрҳои II-IV милодӣ идома дошт. Масалан, қабоили ҳафтолӣ, ки онҳо низ аҷлоди бевоситаи тоҷикон ба шумор мераванд, дар асри IV ба сарзамини Вароруд, ва бахусус, ҳавзаҳои рӯдҳои Сир ва Зарафшон, аз ҳамон маҳалҳои макони зисти ориёӣҳо кӯч баста омада, ниҳоят дар асри IV давлати Ҳафтолиёро ташкил доданд, ки он соли 563 дар натиҷаи суиқасди якҷояи туркони ғарбӣ ва давлати Сосонӣ аз байн бурда шуд.

Ҳафриёти кӯргони Пазирик дар кишвари Олтой, Аржан дар Тува, Аркаим дар ҷанубии қаторкӯҳи Урал ва

боз чанде дигар собит намуд, ки онҳо ба садаҳои XVII – XVI-и пеш аз милод нисбат дошта, аз маҷмӯи шаҳракҳои доирашаклу истехкомдор ва ҳам расадхонаи бохашамат иборат буданд. Бостоншиноси Русия Г. Зданович соли 2001 дар конференси байналмилалӣ таҳти унвони «Авасто ва тамаддуни ҷаҳонӣ», ки дар шаҳри Душанбе баргузор гардида буд, бо гузорише баромад намуда, ба ҳозирин аз боби кашфи «Кишвари шаҳрҳо» дар Аркаими Урал маълумоти пурра дод. Ӯ таъкид намуд, ки «Кишвари шаҳрҳо» наздик аз 20 адад шаҳракҳои мустақил иборат буда, онҳо дар масофаи 20-30 км аз ҳам дур қарор доштанд. Захираи бузурги маъдани мис, нуқра, қалъагӣ ва дигарҳо боиси ихтирои аробаи дучарха ва ба миён омадани ба ном «Ҷанговарони аробасавор» гардид.

Кулли муҳаққиқини бостоншиносӣ ба он ақидаанд, ки ба сабаби фаро расидани давраи нави яхбандӣ муҳоҷирати қабоили ориёнажоди саҳронишини чорводор аз манотиқи шимолӣ-шарқии Сибиру Олтой ба сӯи манотиқи қаторкӯҳи Урал ва аз он ба сӯи ҷануб, яъне кишварҳои иқлимашон гарм сураат гирифтааст.

Донишмандони хавосанҷ аз боби 4 яхбандӣ дар таърихи башарӣ аз 600 то 400, аз 300 то 200 ва аз 100 то 14 ҳазор сол қабл аз милод маълумот додаанд. Аз маълумоти Авасто низ маълум мешавад, ки пешвои ориёӣҳо Ҷами асотирий се навбат зери барфу борон монда, се бор якҷоя бо қабилаҳои худ ба сӯи ҷануб кӯч бастааст. Дар ватани таърихии ориёӣҳо, чунончи аз навиштаи китоби муқаддаси Ригведа ва Авасто маълум мешавад, ситораи қутбӣ, зимистони дароз ва шабҳои қутбӣ ҷой доштаанд. Масалан, дар китоби Вандидод, фаргарди 1, банди 4 омадааст, ки дар ватани ориёӣҳо «даҳ моҳ зимистон асту ду моҳ тобистон ва дар он ду моҳ низ ҳаво барои обу хоку дарахтон сард аст» (Авасто. с. 422).

Абурайҳони Берунӣ низ дар «Осор-ул-боқия» ба корнамоии Чам ва яхбандӣ ишора намуда, онро ба кирдори шайтон - Иблиси лаин нисбат додааст.

Чунонки ишора намудем, кӯчиши ориёиҳо ба сӯи ҷануб аз назари Авасто низ дур намондааст. Дар як посух худон бузурги зардуштиён Ахуро Маздо ба Чамшед рӯ оварда фармуда буд: «Эй Чами хурчехр, писари Вивангаҳон! Бадтарин зимистон бар ҷаҳони астуманд фароз ояд, ки он зимистоне саҳт марговар аст» (Авасто. с. 427. банди 22).

Сардӣ ва фаровонии яху барф дар мавсими зимистон барои дафн кардани мурдаҳо низ душворихои зиёдеро пеш меовард. Ба пурсиши Зардушт, ки фасли зимистон мурдаҳоро чӣ гуна саранҷом намоянд, Ахуро Маздо чунин посух дод: «Дар ҳар хонае ва ҳар кӯе бояд се када(ката) барои ниғаҳдории мурдагон бисозанд. Бояд мурдаро он ҷо ниғаҳ доранд, то бад-он ҳангом, ки паррандагон ба парвоз дароянд, гиёҳҳо бирӯянд, селобҳо равон шаванд ва боди баҳори обҳои рӯи заминро бихушконад. Пас маздопарастон бояд тани мурдаро дар дахма, дар офтоб бигузоранд» (Авесто. с. 449).

Када ё худ ката-и Авасто «мурдахона» ё «морг»-и имрӯзаро ба хотир меорад. Истилоҳи «кат» ва «катак», ки дар байни хучандиён басо маъмул аст, аз ҳамин «када»-и авастой маншаъ гирифтааст.

Бо сабабҳои дар боло зикршуда дар ҳазораи II-уми то милод қисми зиёди аҳолии ориёнажоди шимолу шарқии Русияи имрӯза маҷбур гаштанд, ки макони зисти деринаи хешро тарк намуда, ба кишварҳои иқлимашон гарм бикӯчанд. Ақидаи ориёшиносони Русия Е. А. Кузмина, И. М. Дьяконов, Т. Бароу ва Г. Зданович оид ба он, ки ватани аслии ориёиҳо ба ҳар ҳол Эрони Шарқӣ ва Евроосиё аст, асоси воқеӣ дорад.

Дар чараёни ҳаракат аз шимол ба сӯи ҷануб қабоиلى ориёӣ аз ҳамвориҳои каторкӯҳи Урал ва Қазоқистони имрӯза роҳ паймуда, қисме аз онҳо дар пахноҳои Ҳафтруд Талос ва дашти Чу макони доимиро ихтиёр намуданд. Гурӯҳи дигари ориёӣҳо бошанд, бо роҳҳои корвонии вилоятҳои таърихии Чочу Суғд ва Тоҳаристон озими Афғонистони имрӯза ва сипас бо роҳи ҳавзаи Кобулруд ва вилояти Ҷалолободи Афғонистон, озими хоки Ҳинд гашта, дар ин сарзамин макони доимии хешро пайдо намуданд.

Иддае аз қабоиلى ориёӣ, ки дар таърихҳо бо номи сакоӣ маъруфанд, дар вилояти таърихии Ҳафтруд, ки он бо ҳамин ном дар Авесто ёдрас шудааст, зиндагии доимӣ ихтиёр кардаанд. Гурӯҳи дигари сакоиён дар ҳавзаи Яксарт монда ба маданияти Эйлатон ва Чусту Нуртеппа ва дигарҳо асос гузоштанд. Аз навиштаи муаррихони Юнони Қадим бармеояд, ки сакоиёни Ҳафтруд бо сакоиёни ҳавзаи Яксарт робитаи устувор доштанд ва дар вақти ба муҳосираи ҳарбиёни юнону мақдунӣ афтодани шаҳраки қадимии Хучанд дар тобистони соли 329-и то солшумории милодӣ, сакоиёни шучоатманд ба ёрии ҳамқаवмони худ ҷитобиданд¹.

Тобистони соли 1970 гурӯҳи бостоншиносони қазок бо сардории профессор Камол Акишев дар вилояти Ҳафтруд дар наздикиҳои шаҳри Алма-Ато кӯрғонеро бо номи Иссиқ ҳафриёт карданд, ки дар он мадфани пешвои қабоиلى сакоӣ дар тобути ҷаҳоркунҷаи ҷубӣ ҷойгир буд. Пешво бо тоҷ ва либосҳои заррин дафн шудааст. Ороиши кулоҳ он аз лиҳози санъати тасвирӣ беназир аст. Дар он рамзи коиноту олами ҳайвонот, аз ҷумлаи гӯсфандҳои

¹Пьянков И. В. Александрия крайняя в известиях античных авторов // Исследования по истории и культуре Ленинабада, Душанбе, 1986. - с. 80

кӯҳӣ, болҳои товусу хурус, шер, асп, барс ва дигарҳои инъикос ёфтаанд, ки кулли онҳо ба асотири Авасто асос ёфта, таҷассуми фарри каёнӣанд. Чунонки маълум аст, фарри (фаришгаи) хонадони Каёнӣён бостон ҳамеша дар симои шоҳин, хурус, лочин, товус, симурғ, бузу ғусфанд тасвир мегашт. Айнан ҳамин унсурҳо низ дар кулоҳи пешвои сақӣ низ ба мушоҳида расидааст. Кашшофони ин бозёфт онро ба асрҳои VII-V то милод нисбат додаанд.

Аз байни осори сершумори кӯрғони номбурда тасвири тиллоии бабр низ диққатҷалбкунанда аст. Тасвири рамзии салиби шикастаи ҷаҳоргӯша, ки сонитар он бо номи свастика маълум гашт низ ин ҷо ҷой дорад. Кобишҳои бостонӣ ёдгориҳои дигари ҳавзаи руди Яксарт ошкор сохтанд, ки баъзе аз гурӯҳи сақӣҳои ин ҷо мурдаҳои хешро дар ҳавзақҳои салибшакл гузошта, онро пас оташ мезаданд. Дар Хучанд ва шаҳракҳои Исфара нақши салиби шикаста басо зиёд ба ҷашм расида ва ин суннат ҳатто то солҳои 50-уми асри XX дар нақши рӯймолҳои мардонаи ин маҳалҳо ба дучор мегардид.

Дар садаҳои I-II милодӣ, ҷои забони сақӣро забони сугдӣ гирифт. Ин забон яке аз шоҳаҳои ҳамон забони ориёӣ аст. Дар асрҳои II-VIII забони сугдӣ дар Шоҳроҳи Бузурги Абрешим чун забони муошират эътироф мегардад. Бозёфтҳои сершумори солҳои охир аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар замони императории Кушонӣён низ забони муошират забони ориёӣ буд. Соли 1994, чунонки муаррихи варзидаи Афғонистон Абдулҳай Ҳабибӣ, муаллифи китоби арзишманди «Таърихи хат ва навиштаҳои кӯҳани Афғонистон» оварда, дар деҳаи Работак Афғонистон катибаи рӯи санги нодире ёфт шуд. Забоншиносони англис Николас Симс ва Ҷо Грибб онро тарҷума карданд. Дар сатри аввал ва дуюми

матн чунин омадааст: «... ман, шоҳаншоҳ Канишка бо ёрдами модархудо - Нана ва дигар худоён шоҳаншоҳи Кушоншаҳр шудам ва бо ёрии онҳо аз забони юнонӣ ба забони ориёӣ мегузарем».

Николас Симс Вилиямс дар ҷойи дигар таъкид намудааст, ки ҳамаи забонҳои ориёӣ, аз ҷумла хоразмӣ, сугдӣ, паҳлавӣ метавонанд номи забони ориёиро дошта бошанд. Мисоли дигар, Муҳаммад Наршаҳӣ, муаллифи «Таърихи Бухоро» оварда, ки соли 713 Қутайба ибни Муслим «масҷиди ҷомеъ бино кард андар ҳисори Бухоро. Ва он мавзеъ бутхона (оташкада) буд... Вामардуми Бухоро дар аввали ислом дар намоз Қуръон ба порсӣ (дарӣ) хондандӣ ва арабӣ натавонистанд омӯхт» (Наршаҳӣ.с. 43)

Муаррихи варзида Юсуфшоҳ Яъқубов дар рисолаи «Маниши миллӣ» чунин мешуморад, ки «забони дарӣ ҳамон забони ориёии давлати Кӯшонӣён ва минбаъд Ҳайтолиён мебошад, ки онро ҳамаи мардуми Хуросон, аз он ҷумла сугдиён медонистанд. «Иддаи забоншиносон дар ин ақидаанд, ки шеърӣ сода гуфтан ба забони дарӣ ханӯз дар асрҳои IV-V милодӣ шурӯъ шудааст¹. Масалан, дар «Гаршоспнома»-и Абулмуяди Балхӣ чунин мисраҳои шеърӣ оварда шудааст: «Фархута бозо рӯшан, Хунида Гаршасп хуш» ва ғайра.

Чунонки аз навиштани ҷуғрофидони араб бармеояд, дар асри X дар баробари шаҳри Хучанд маркази таърихӣ ва вилояти Чоч- шаҳри Бинкенд низ яке аз зеботарин ва ободтарин шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба шумор рафта ва аз рӯи ахбори Муқаддасӣ забони мардуми Чоч аз бехтарин лаҳҷаи забони дарӣ маҳсуб мегардидааст. Донишманд чунин навишта: «Лаҳҷаи Шоч/Чоч, бехтарин қаронаи Ҳайтол аст...» (Муқаддасӣ. с.335).

¹ Юсуфшоҳ Яъқубов. Маниши миллӣ. - Душанбе, 2004. - с. 40, 41

Як мисоли дигар. Дар ибтидои асри V дар хоки Осиёи Марказӣ давлати Ҳайтолиён рӯи қор омад. Ин рӯйдод дар маъхазҳои хаттии сурёӣ, арманӣ, сосонӣ ва дигар хуб акс ёфтааст. Аммо, чунонки дар боло ишора рафт, ин давлати ориётабор соли 563 дар натиҷаи сӯиқасди пешвоёни туркони ғарбӣ ва давлати Сосониёни Эрон аз байн бурда шуд. Ҷанги ҳалқунандаи зидди ҳайтолиён дар атрофи Бухоро ҳашт рӯз идома дошт. Дар ҷанг шоҳи ҳайтолиён Ҳотифар ба ҳалокат расид. Иттифоқчиён ба боқимондаҳои ҳафтолиён аз маҳалли вилояти таърихӣ Ҷағониён ҷойи зист доданд. Ҷағониёни таърихӣ ин ҳамон вилояти имрӯзаи Сурхандарё ва шаҳри Деҳнав аст. Пешвоёни ҳайтолиён ба ҷойи Ҳотифари дар ҷанг ҳалокшуда писари ӯ Фағонишро шоҳи Ҷағониён интихоб намуданд. Дар асрҳои VI-VII Ҷағониён бо Чин ва дигар кишварҳои ҳамсоя муносибати дипломатӣ дошт. Аз рӯи навиштаи Муқаддасӣ Ҷағониён дар асри X дорои зиёда аз 16 ҳазор деҳ будааст.

Соли 630 шоҳи Ҷағониён Турантош ба Сугд Пукарзода ном ходими дарбори Ҷағониёнро ба сифати сафир равон намуд. Сафорат дорои аҳамияти ғавқулода будааст, бино бар ин шоҳи ҳамонвақтаи Сугди Самарқанд Варҳумон ба рассомони дарбор фармуд, ки ин манзараи ба Афросиёб ва қоҳи шоҳӣ даромадани сафорати Ҷағониёнро дар яке аз деворҳои толови қаср сабт созанд. Чуни ҳама шуд. Соли 1960 ғуруҳи бостоншиносони Самарқанд бо сарвари Л. Албаум дар қараёни ҳафриёти қаробаи Афросиёб аз зерин замин осори ҳамина деворнигораҳои қоҳи шоҳи Самарқандро дарёфт намуданд. Дар ин девор манзараи ташрифи сафорат ба Афросиёб ва қабули он аз қониби шоҳи Самарқанд тасвир шудааст. Дар яке аз деворҳо бошад ғрамота-этиборномаи шоҳи Ҳафтол

ба шоҳи Сугд ба забони сугдӣ китобат шудааст. Матни номбурдари сугдшиноси номдор В. А. Лившиц, ки ҳоло қариб ба синни 90-солагӣ расидааст, солҳои 60-ум аз забони сугдӣ ба забони русӣ тарҷума ва чоп намуда буд¹.

Катибаи номбурда аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар он чанд калимаҳои тоҷикӣ, аз он ҷумла Пукарзода сабт шудааст. Масалан, аз ин воқеаҳои таърихӣ зиёда аз ҳазор сол гузашта бошад ҳам, вале пайвандаки изофии «зода» то ҳанӯз дар байни тоҷикон дар истифода аст. Ба амсоли Раҳимзода, Ҳусейнзода, Улугзода, Турсунзода, Каримзода ва дигарҳо. Акнун рӯ меорем ба маънии луғавии «Ванобағ». Ин лугат аз ду ҳиссаҷаи мустақил «Ван» ва «Бағ» ба миён омадааст. Дар луғати забони паҳлавӣ (Фарҳанги паҳлавӣ.с.599) ҳиссаҷаи «Ван» ба маънои бутта, ҷангал маънидод шудааст. Луғати «Бағ» ё худ «Баға» бошад Худо гуфтан аст. Ба амсоли номи Бағкат ё худ «Вағкат»-и шаҳри имрӯзаи Истаравшан, собиқ шаҳри Ӯротепша. Ин номҳоро сугдшиноси маъруфи Руссия О.И.Смирнова ҷун «хонаи Худо» маънидод намуда буд. Аз ин лиҳоз, ба андешаи камина, ки аз ин хусус борҳо сухан кардаам, тоноформати «Ванбағ»-ро «Буттазори Худо» ё худ «Ҷангалзори Худо» маънидод намудан мумкин аст.

Ҷунонки ба ҳамагон маълум аст ва ҳуди ман ҳам аз ин бора борҳо навиштаам, занҳои Хучанд то солҳои 30-юми асри XX иди Истакро маҳз дар маҳалли истакзори соҳили чапи руди Яксарт, ҳоло андаке поёнтари пули «Юбилейная» ид мекарданд. Хушбахтона, дар солҳои Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон номи Истак аз нав эҳё гардид ва имрӯз яке аз кӯчаҳои деҳи қадимии Пули

¹ Каримов О., Холджураев Х., Мирбобоев А. История таджикской дипломатии. - Хучанд, 2008. - с. 62.

Чукур бо он ном номгузорӣ шудааст. Хуб мешуд, агар пули «Юбилейная» низ, ки маҳз дар ҳамин маҳал бино шудааст, номи «Истак»-ро мегирифт.

Ба ин сабаб дар маҳалли атрофи Хучанд гирифтани рисолати «Ганчи гов» ва ҳам дар қадим Ванобағ ном доштани Хучанд аз эҳтимол дур нест. Мисолҳои номбурда аз он башорат медиҳанд, ки дар аҳди бостон домани забони ориёӣю сакоӣ ва ҳам сугдию дарию нав басо фарох буда ва он дар самти шимолу шарқ то девори бузурги Чин мерасид. Ҳанӯз ҳам дар шаҳрҳои Хучанду Исфара, Конибодому Истаравшан ва ҳам маҳалҳои ҷудогонаи силсила номҳои ҷугрофӣ ва номҳои таърихӣ, аз ҷумлаи мазори Каюмарс, мазори Бурхи Сармасти Валӣ, Сомғор, Ҳазонак, Найсувор, Моҳруй ва дигарҳо омада расидаанд, ки онҳо маҳз пайванди забонҳои сакоию сугдӣ ба шумор мераванд.

Ин ва дигар намунаи ҷаҳоншиносии хучандиёни аҳди қадим, ки он ҳадду канор надорад ва дар бозёфтҳои сершумори аз даҳмакҳои Куркат ба дастамада нақши худро гузоштаанд. Камина кулли ин бозёфтҳоро бо шарҳу эзоҳи муфасссали илмӣ ва бо истифода аз китоби муқаддаси Авасто ва дигар манбаъҳои хаттӣ, аз он ҷумла асотири эронитаборони қадим, дар рисолаи бунёдии хеш «Даҳмакҳои Куркат», ки он соли 2003 ба ҷоп расид, баён доштам. Дар ин ҷо танҳо ба яке аз онҳо ишора мекунам, ки дар ғуиш ҳанӯз дар байни аҳолии Хучанд устувор аст. Масалан, хучандиён то ба имрӯз тобути муқаррари «Аспи ҷубин» меноманд. Аз рӯи асотири сакоиёни қадим олами охират ғӯё аз паси регзор ва биёбони дуродур ҷой дошта, ки ин масофаро танҳо тавассути асп паймудан мумкин будааст. Ин аситир дар бозёфтҳои бостонӣ низ нақши устувор дорад. Мисоли дигар, дар садаҳои V-VIII

дар кулли деҳкадаҳои болооби рӯди Такоб суғдиён зиндагӣ доштанд. Иддаи ёдгориҳои қадими ин маҳал аз ҷониби бостоншиноси рус Г. А. Брикина ва А. Ю. Заднепровский ҳафриёт шудаанд. Чунончи, аз бошишгоҳи Қайрағочи ин маҳал бозёфтҳои сершумори зебу зиннати занона ва ҳамчунин овезаҳо ба намуди олоти мардона ва занона ба даст омадаанд. Танҳо аз як ҳуди даҳмакҳои Куркат бошад зиёда аз чиҳил адад ғўнмоҳии зериобӣ ба даст омадааст, ки онҳо дар қадим баробари ҷойи пулро ишғол намудан, боз чанд хусусиятҳои шиғфӣ низ доштанд ва бахусус аз ҷониби занҳо ситоиш шуда ва ба қатори шадан овезаи гарданбанд истифода мешуданд.

То ба рӯзҳои мо дар Хучанд ду маҳалла арзи вучуд доранд, ки бо номҳои Каюмарс ва Ҷамшед номгӯӣ шудаанд. Дар як порчаи хурди маҳфузмондаи «Таърихи Хучанд», ки муаллифи он равшан нест, омадааст, ки шаҳри Хучандро шоҳ Каюмарс таъсис дод. Пас аз гузаштани вай Ҳушанг, Тахмураш, Ҷамшед, Фаридун, Тур, Қубодшоҳ ва шоҳони дигари эронии бостон идора менамуданд. Аз рӯи навиштаи муаллифи «Форснома» Каюмарс аввалин касе аз бани одам буда, ки шоҳи ҷаҳон шуда ва «расму оини подшоҳӣ ва фармондиҳӣ ба ҷаҳон овардааст» (Ибн Балхӣ.1989.с.20). Аз рӯи эҳтимоли матншиноси варзида Додихудои Саймиддин (Адабиёти паҳлавӣ.2003.с.79) нусхаи аслии ин асар дар охириҳои асри VIII ва ибтидои асри IX китобат шудааст.

Ҷойгоҳи Каюмарсро Ибни Балхӣ шаҳри Истахр, Фирдавсӣ ва Берунӣ макони ўро кӯҳ ва Кӯҳшоҳ хондаанд. (Берунӣ.с.123). Ин маълумотҳо беш аз ривоят чизи дигаре нест. Вале ҳамду сано ба муаллифи «Таърихи Хучанд», ки у наздик 250 сол муқаддам яке аз орифони шаҳрамон буда ва ба гузаштаи таърихи Хучанд дилбастагии том дошт,

шоҳи Хучанд дидани ин шахсони асотириро дар дили хеш мепарварид. Ин нияти хайр аст.

Ҳамчунин унсурҳои сершумори забонҳои сакоӣ ва ҳам сугдӣ ва инчунин асотири онҳо, дар гуфтори хучандиёни солҳои 40-50-уми асри XX хеле зиёд ба ҷашм мерасиданд. Чунончи, дар ғӯиши шаҳриён чунин ибораҳои нутқ ба мисли «Ў зери насх мондагӣ, ба ин сабаб қораш бебарор аст» ё худ «Ўро насх зиндагӣ» ва дигарҳо ба мушоҳида мерасид. Истилоҳи «насх» ё худ «насу» дар забони сугдӣ, як шакли амиқии истилоҳи авестиӣ «насу»- яъне дев, ҷоду, шайтон аст.

Ба ибораи адабиётшиноси маъруф Б. Е. Бертельс (1960. с.39.) Насх шакли вайрони «мараз» аст. Тасаввур доир ба «насх» ва алоқаи он бо русуми зардуштии «сагдид», ки бо русуми зардуштии дафни мурдагон алоқаманд аст, дар илми бостоншиносӣ бармаҳал ба миён омадааст. Луғатшиносон эътироф доранд, ки истилоҳи «Наснос» баромади худро маҳз аз ҳамин истилоҳи авестиӣ «насу» гирифтааст. Масалан, дар луғати устод Айнӣ ин калима чунин маънидод шудааст: «номи як махлуқи афсонагӣ, ки ўро деводам ҳам меномидаанд, ғӯё баъзе узви баданаш ба одам ва баъзеаш ба дев монандӣ доштааст ва бо як пой ҷаҳида роҳ мерафтааст» (Айнӣ. Асарҳо. Ҷ.12. с.255). Истилоҳи хучандии «Мушти пар» низ аз ҷумлаи чунин луғатҳои қадима аст. Аз боби истилоҳи «Ёва» мо дар яке аз фаслҳои ин силсила сухан доштем. Ин истилоҳ, дар қатори калимаи «бозору учор», аз рӯи эътирофи луғатдони маъруфи Эрон Баҳром Фараҳваш бо пайдоиши худ бо забони паҳлавӣ вобастагии амиқ дорад. (Баҳроми Фараҳваш.1346. с.312).

Тадқиқоти забоншиносон аз он башорат медиҳад, ки баъзе аз унсурҳои забони дарӣ - тоҷикӣ андаке бармаҳал

дар асрҳои V-VI ба миён омада ва он дар асрҳои IX-X ба авҷи камолоти худ расид. Меоваранд, ки дар асри VIII, бахусус дар маҳалли зиндагонии доимии ҳафталҳо, ки ба он водии Хучанд низ шомил аст, бо забони дарӣ-тоҷикӣ шеър мегуфтанд, ки намунаи онҳо ба ҳамагон маълум аст. Чунончи, дар ғӯиши аҳолии Хучанд то ҳанӯз калимаҳои архаикӣ «бозору-учор», «чакар», «хазонак», «кӯй» ва дигарҳо ҳой доранд, ки онҳо аз намунаи барҷастаи қадимӣ будани ғӯиши дари хучандиён башорат медиҳанд.

Ташаккули забон воқеан ҳам марҳилаи мураккаб аст. Ин муамморо дар таърихи ташаккули забони адабии рус дидан мумкин аст. Чунончи ҳамагон огаҳӣ доранд, Руси қадим ё худ Русияи Киевӣ дар асри X арзи вучуд қард. Вале ташаккули забони адабии рус зиёда аз 900 сол роҳ пай намуд. Чунончи, русзабонҳои муосир матнҳои асарҳои таърихиро танҳо аз рӯи тарҷума мехонанд. Барои ташаккули забони адабии рус, ки асосгузори он А. С. Пушкин аст, ин забон роҳи пурмашаққати 900- соларо ғай намуд. Аммо кулли ҷугрофони асри X-XIII, аз ҷумлаи Истаҳрӣ, Муқаддасӣ, Ибн Ҳавқал, Ёқутӣ Ҳамавӣ ва дигарҳо забони аҳолии Хучандро дарӣ нишон додаанд. Муаллифи «Таърихи Сиистон» шаҳри Хучандро низ ҷун шаҳри даризабон дар радифи шаҳрҳои Балх, Бухоро ва Самарқанд ёд қардааст. Ин ва дигар мисолҳо аз он башорат медиҳад, ки шаҳри Хучанди давраи аҳди бостон маҳалли зисти доимии сақоиёну сугдиёни ориёинажод буда ва аз асри VIII дар он батадриҷ забони дари тоҷикӣ устувор гардид.

Маълумоти мунтазами хаттӣ ва омӯӣ оид ба таркиби миллии аҳолии шаҳри Хучанд танҳо охириҳои солҳои 60-уми асри XIX, пас аз ба ҳайъати давлати Русия шомил шудани Хучанд ба даст омад. Масалан, нахустсардори

уезди Хучанд, донишманди соҳаи табиатшиносӣ А. Кушакевич Хучандро «шаҳри тоҷикон» номида буд. Бино ба маълумотҳои ба даст даровардаи А. Кушакевич, дар аввали солҳои 70-уми асри XIX шумораи умумии аҳолии шаҳрамон ба 17900 нафар мерасид. Аз ин шумора 17 ҳазору 800 нафар тоҷик ва танҳо 100 нафар ўзбекон буданд. Ўзбекон танҳо дар маҳаллаҳои Бешкапта ва Тапқоқи шаҳрамон зиндагӣ доштанду бас. Ҷуғрофидон ва кишваршиноси маъруфи рус М.Маев навишта буд, ки «Хучанд ягона маркази аҳолии тоҷикнишин аст дар водии Фарғона». Падидаи нодири дар як шаҳр сукунат доштани аҳолии тоҷикзабонро инчунин донишмандони рус Л. Костенко, И. Зурабин ва дигарҳо низ таъкид намудаанд. Л. Костенко бахусус чунин навишта буд: «Хучанд дар баробари шаҳри калон будан, инчунин бо ягонагии таркиби аҳолии хеш фарқ дорад, чунин рӯйдод дар шаҳрҳои дигари Осиёи Миёна ба чашм намерасад». Дар ин ҷо асоси аҳолиро тоҷикон ташкил медиҳанд». Ин падидаи беназир аз назари табиби бемориҳои занонаи шаҳр О. Флавискаязи дурнамонда аст. Табибҳои маҳаллӣ дар муолиҷаи касалиҳои занона мушкилӣ мекашиданд. Ва вақте охири солҳои 70-уми асри XIX дар шаҳр дармонгоҳи махсуси занона ба кор даромад, аввалин шуда новобаста ба таблиғоти руҳониён, занҳои Хучанд афзалияти онро дарк карданд. Дар яке аз ҳисоботҳояш О. Флавитская, ки он дар шумораи аз соли 1883-и рӯзномаи «Туркестанские ведомости» ба ҷоп расидааст, мавсуф навишта буд, ки дар «давоми 8 моҳи фаъолияти ин дармонгоҳ 3793 зани маҳаллӣ аз хизмати он баҳрабардорӣ намуданд. Дар байни беморон тоҷикзанон афзалияти зиёд доштанд. Сабаб дар ин аст, ки нуфуси асосии Хучандро тоҷикон ташкил медиҳанд».

Мисоли дигар. Мутобиқи маълумоти барӯйхатгирии соли 1897 шумораи умумии аҳолии Хучанд дар он сол ба 28 ҳазору 170 нафар мерасид. Шумораи аҳолии ўзбекзабон ҳамагӣ ба 1069 - нафар, қирғизҳо - 11 нафар, яҳудиёни маҳаллӣ 96 нафар, ҳиндувон 2 нафар буд. Ҳиндувон асосан бо фуруши чой сарукар доштанд.

Аз давраи аввали ба рӯйхатгирии аҳоли дар соли 1897 ва то саршавии Ҷанги якуми ҷаҳон дар соли 1914, афзоиши мунтазамии аҳолии тоҷикзабон ба мушоҳида расидааст. Масалан, дар соли 1910 шумораи аҳолии таҳҷой ба 34 865 нафар расид. Дар ҳамин сол дар Хучанд ҳамагӣ 700 нафар аҳолии ўзбекзабон иқомат доштаанд. Бино ба маълумоти омории соли 1912 бошад, дар шаҳр 811 нафар аҳолии русзабон, 14 нафар поляк, 2 нафар арманӣ, 192 нафар яҳудиёни маҳаллӣ иқомат доштанд. Мутобиқи маълумоти омории 1 январи соли 1916 шумораи умумии аҳолии Хучанд ба 41 ҳазору 654 нафар мерасид. Аз ин шумора 1090 нафари онҳо русзабон ва 40 149 нафарашон тоҷик, аз ҷумла 20091 нафар мард ва 20058 нафар зан будаанд.

Дар миқёси уезд низ шумораи тоҷикон ҳамеша бартарӣ дошт. Масалан, мутобиқи маълумоти расмӣ соли 1909 дар уезд 206 086 нафар аҳоли зиндагӣ доштанд. Аз ин шумора 143 818 нафари онҳо тоҷик, 36 906 нафар ўзбек, 26 062 нафари дигар қирғиз буданд. Ин солҳо ба ҳайъати уезди Хучанд шаҳрҳои Конибодому Исфара ва Ашт ҳамроҳ набуданд.

Дар ҳар кадом аз маҳаллоти Хучанд, бино ба маълумоти бойгонии соли 1933, ки дар дасти роқими сўтур ҳаст, ба ҳисоби миёна аз 62 то 65 хоҷагӣ зиндагӣ доштанд. Вале шумораи занҳо дар ин оилаҳо нисбат ба ҷинси мардина дида ҳамеша 3-4 нафарӣ кам буд. Сабаби

чунин ҳолат дар ҳамин аст, ки то солҳои 40-50-ум кулли занон фарзандонро дар хона таваллуд мекарданд. Ба ин сабаб ҳодисаи фавт дар байни занон зиёдтар ба чашм мерасид. Ҳоло акси ҳол аст. Дар шумора занҳо бар мардҳо бартарӣ доранд.

Дар ҳамон солҳои 20-30, бо сабаби рӯйдодҳои сиёсии солҳои номбурда бо баҳонаи сафари ҳаҷ теъдоди зиёди аҳолии шаҳр Хучандро тарк намуданд ва дар ҳудуди Афғонистон, Қашғар, Ҳиндустон ва дар ҳуди шаҳри Макка паноҳ ёфтаанд. Аризаи чунин одамон, ки майли сафар карданро ба хориҷи кишвар намуданд, ҳоло дар бойгонии шаҳр нигохдорӣ мешавад. Чун шумораи ин аризаҳо хеле ва хеле зиёд буд, камина аз ба ҳисобгирии онҳо ҳудддорӣ кардам.

Гуруҳи донишмандони русзабони охириҳои асри XIX ва ибтидои асри XX, аз он ҷумла нахустин тарҷумони русии «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ ва сардори уезди Хучанд Н. Ликошин ва кишваршиносони маъруф Н. Остроумов ва дигарҳо, аҳолии таҳҷойии шаҳри Хучандро «сорт» номидаанд. Ховаршиноси маъруф В. Бартольд низ борҳо ба ин истилоҳ рӯй оварда, вале, мутаассифона, шарҳу тавзеҳоти пурраи ин истилоҳ ба ӯ муяссар нагардид. Камина ҳанӯз солҳои 80-уми асри гузашта ба муносибати таҳқиқи «Таърихи Хучанд» дар рӯзномаи «Омӯзгор» (13 октябри 1991), «Ҷумҳурият» (дар шумораҳои 28 ва 29 октябри соли 1993) ва ҳам дар «Ҳақиқати Ленинобод» аз боби таърихи ба миён омадани истилоҳи «сорт» дар Хучанд изҳори ақида карда будам. Бори охир ин масъала дар китоби дарсии «Таърихи халқи тоҷик», ки он соли 2008 зери назари академик Н. Неъматов рӯи ҷо про дид, муфассал ҳаллу фасл гардид. Дар мақолаи «О термине «сарт» как о синониме этнонима таджик», ки соли 2002

дар як маҷмӯаи бонуфузи илмӣ дар Душанбе ба ҷоп расид, банда асосҳои илмӣ ин масъаларо ба қалам додам, ки аз ҷониби муаррихон ҳамачониба дастгирӣ пайдо намуд.

Забоншиносони ватанӣ ва хориҷӣ аниқ намуданд, ки истилоҳи «сорт» аз вожаи санскритии «сархаваха», ба маънои пешвои қорвони тоҷирон ба миён омада ва дар асрҳои V-VII ба муносибати боло рафтани тиҷорати Роҳи Бузурги Абрешим хеле роиҷ гардида. Дар луғати Маҳмуди Кашғарӣ истилоҳи «сорт» ба маънои бозаргон ва тоҷик омадааст. Дар китоби ҳамосии «Кутадгу билинг»-и Юсуфи Болосоғунӣ бошад, калимаи «сорт» ба маънои бозаргон ва сокини шаҳр маънидод шудааст. Дар баъзе фарҳангҳо бошад луғати «тоҷик»-ро низ «савдогар муруд бошад» гуфта шарҳ додаанд.

В. Бартольд низ борҳо сари ин масъала андешаронӣ намуда, охири он иқрор шудааст, ки дар асрҳои қадим «тоҷикон барои туркон чун намоёндаи саноату тиҷорат ва ҳам фарҳанг зарур буданд» (В.В.Бартольд. Соч., Т. 2, ч. I. с.460). Маҳмуди Кашғарӣ (асри XI) ба ин маънӣ чунин овардааст: «Бе тот (яъне тоҷик) турк буда наметавонад, ҷунонки бе сар қулоҳ».

Ховаршиноси шинохтаи амрикоӣ Э. Шефер дар рисолаи бунёдии хеш «Золотые персики Самарканда» (1981.с.37) меоварад, ки дар асри VII дар замони салтанати Тойи давлати Чин муассисаеро бо номи «Сартхавак» сомон доданд, ки он дар хидмати бозаргонҳо буда, бо кашонидани бори тоҷирон тавассути шутирон сару қор дошт.

Дар садаҳои XIV-XV низ иддаи муаллифон, аз он ҷумла муаллифи асари бунёдии «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» Рашидаддини Ҳамадонӣ ва Алишери Навоӣ дар рисолаи «Муҳокиमत-ул-луғатайн» вожаи «сорт»-ро ба маънои

«точик» борҳо истифода намудаанд. Дар шаҳрҳои Балху Истаравшан маҳаллаҳои ҷой доранд, ки онҳо бо номи «сорбон» маъруфанд.

Бинобар ин метавон гуфт, ки аз ибтидои пайдоиш истилоҳи «сорт» хусусияти мутлақо иҷтимоӣ ва маишӣ дошт. Он исми қавме ё авлоде набуд ва нест. Аммо азбаски дар ибтидои асри миёна ва давраҳои сонӣ, кулли риштаи ҳунару тичорати дохилӣ ва байналмилалӣ дар дасти сугдиёну тоҷикон гирд омада буд, ин истилоҳ батадриҷ маънои миллию наҷодӣ касб кард ва дар асрҳои XVI - XIX ва ҳатто дар ибтидои асри XX, кулли муаллифон «сорт» гуфта, бешак мардуми тоҷикро мадди назар доштанд. Ба истилоҳи «сорт» аз ҳама зиёдтар Алишери Навоӣ таваҷҷӯҳ зоҳир намуда буд. Шоир луғати «сорт»-ро воқеъбинона чун муродифи тоҷик истифода бурдааст. Навоӣ тамоми аҳолии муқими шаҳри Ҳиротро «сорт» гуфтааст. Масалан, шоир дар ҳамон рисолаи «Муҳокиमत-ул-луғатайн» чунин меоварад: «... аммо туркҳо аз калон то хурд, аз навкар сар карда то мираншон аз забони сортӣ баҳраманда мебошанд... Ҳатто шуарои турк бо забони сортӣ ашъори рангин ва гуфгори ширин зоҳир менамоянд. Аммо мардуми сорт аз пасташон сар карда то ашроф ва аз омӣ то донишманд, ҳеҷ кадом бо забони туркӣ тақаллум карда наметавонанд... Агар аз сад, балки аз ҳазор як нафар ин забонро омӯхта суҳан кунад ҳам, шунаванда дарҳол мефаҳмад, ки ӯ сорт аст». (Ниг. А. Мирзоев. Биноӣ. с.65). Мирзоев дар рисолаи хеш истилоҳи «турк»-ро «ӯзбек» тарҷума кардааст. Аммо Навоӣ, чунонки оғаҳӣ дорем, аз истифодаи ин вожа ҳамеша дар ҳазар буд.

Аз ин гуфтаҳои Навоӣ бармеояд, ки шоир ва муттафаккири шинохта, зери истилоҳи «забони сорт» ва

«аҳолии сорт» забони дарӣ-тоҷикӣ ва аҳолии Ҳиротро мадди назар дошт, ки онҳо низ як андоза бо тичорат сару кор доштанд. Муаллифи «Бобурнома» Заҳириддин Бобур низ бо истилоҳи «сорт» ошноии хуб дошт. Бобур аз боби аҳолии чанд маҳалҳои водии Фарғона сухан карда, чунин навиштааст: «Мардуми Марғилон ҳама сортанд. Муштзан ва пуршару шӯранд». Аҳолии Исфароро низ Бобур «кӯхистонӣ ва сорт» номидааст (Бобурнома 1989.с.7). Аҳолии деҳқадаҳои кӯҳии Даҳкат, Оббурдон ва дигарҳоро, ки Бобур соли 1501 дар он ҷо як муддат аз таъқиби ўзбекони шайбонӣ паноҳ ёфта буд, онҳоро низ шоир «сорт» номидааст. Боз мисоли дигар. Дар айёми сафар ба хоки Афғонистон ва Ҳинд, ки соли 1519 рух дода буд, дар роҳ «Рӯзи чаҳоршанбе моҳи муҳаррами соли 1519, ҳангоми сабӯҳӣ намудан аз рӯи мутояба гуфта шуд, ки ҳар ки сортӣ гӯяд, як пиёла бинӯшад. Аз ин сабаб касони зиёд нӯшиданд». Дар ҳамаи «Бобурнома» Бобур ҳайъати миллии мавзеи Кобулро таҳқиқ намуда, чунин навиштааст: «Дар даштҳои шӯрзамин туркҳо, аймоқҳо ва арабҳо, дар шаҳр ва дар баъзе деҳотҳои сортҳо, дар деҳоти дигар тоҷикон ва афғонҳо зиндагӣ доранд.

Оид ба он, ки сортҳо маҳз ҳамаи тоҷикони бумии кишвар мебошанд, мисоли дигар башорат медиҳад. Солҳои 60-уми асри XIX профессор П. Лех аз Хоразм дидан дошт. Мавсуф навишта, ки «Дар Хоразм тоҷиконро «сорт» меноманд». Афсари рус майор Бланк, ки ў низ соли 1796 аз Хоразм дидан дошт, навишта, ки «сортҳо» ҳоло дар тобеи ўзбекҳо қарор доранд, вале дар асл маҳз онҳо аҳолии муқими ин сарзаминанд, аммо дар зерин ситами сангини ўзбекон қарор доранд. Онҳо асосан бо тичорат машғуланд ва умуман нисбат ба қавмҳои дигари сокини Хоразм дида, хунароманд ва доротаранд. Сайёҳи маъруфи

полакӣ Армени Вамберӣ низ, ки солҳои 60-уми асри XIX ба Хоразм омада буд, дар дафтари хотирот навиштааст: «...як гурӯҳи аҳолии Хоразм эронитаборанд. Онҳоро дар Хева «сорт» ва дар Бухоро «точик» гуянд.

Чунин назари некбинона оид ба сарт ва тоҷикони Хоразм дар рисолаи машҳури сиёсатмадор ва адиби асри XVII «Шачараи турк» низ ҷой дорад. Адиби асри XVII-и Хоразм Абдулғозӣ Баҳодурхон (1644-1664) дар рисолаи хеш «Шачараи турк» дар он ҷое, ки суҳан аз боби тоҷикон ва форсигӯи Хоразм рафтааст, истилоҳи «точик»-ро корбаст намудааст. Абдулғозихон аҳолии шаҳрҳои Кат, Ҳазорасп ва дигарҳоро «сорт» ном кардааст. Аз рӯи як маъҳаз дар қаламрави Хоразм дар асри XVIII 5 ҳазор аҳолии сорт иқомат доштанд.

Наздиқ чунин ҳолат дар ибтидои асри XIX дар Қўқанд низ ҷой дошт. Тақрибан 60-70 ҷисади аҳолии он тоҷик буданд. Дар як маводи бойгонӣ, ки он ба солҳои 70-уми асри XIX мансуб мебошад, чунин омадааст: «Аҳолии муқими шаҳри Қўқандро асосан тоҷикон ва сортҳо ташкил медиҳанд». Тичорат дар дасти сортҳо қарор дорад. Қипчоқҳо, қароқипчоқҳо ва ўзбекҳо ҳаёти нимкўчӣ, қирғизҳо бошанд, мутлақо зиндагонии кўчӣ доранд.

Бино ба маълумоти як маъҳази хаттӣ сортҳои водии Фарғона худро аз авлоди суғд мешумориданд. Бино ба навиштаи А. Буняковский «ўзбакҳои Фарғона сортҳоро ўзбек намеҳисобанд. Сорт гуфта онҳо умуман аҳолии шаҳришини тоҷикро дар назар доранд». А. Бряннов ном амалдори дигари рус, ки солиёни дароз дар Фарғона зиндагӣ дошт, дар дафтари ёддошти худ навишта, ки «тарзи ҳаёти сортҳою тоҷикҳо қомилан муқиминишинӣ аст».

Боз ҳамон А. Брянов дар ҷои дигар чунин овардааст: «Қипчоқҳо, қароқирғизҳо ва туркҳо ҳаёти кӯчӣ доранд. Сортҳо бошанд, аз рӯи шумора бартарӣ доранд. Тичорат комилан дар дасти сортҳо қарор дорад». Муаллифи рисолаи «Таърихи Шохрухӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммади Қўқандӣ низ ба ҳаёти тоҷикону сортҳои водии Фарғона диққати калон додааст. Ӯ дар навиштаҳои хеш ибораҳои «сартія ва тоҷикия», «қарияҳои сартія ва тоҷикия»-ро бисёр истифода намудааст. Ҳамон Мулло Ниёз дар ҷое аз хусуси золими ва яғмои қипчоқҳо дар собиқ маҳали Нов (ҳоло Спитамен) сухан карда, менависад: «Қипчоқҳо, ки дар атрофи ин балдахо ҳастанд, моро маъмур сохтанд, ки ҳар гузаранда аз сартія ва тоҷикия бошад, аспӣ ироқӣ ва аслиҳаи онҳоро гирифта ва ҳуди онҳоро бандӣ ва асир намуда, ба мо расонед».

Мулло Ниёз боз изофа намуда, ки дар хонии Қўқанд, дар айёми хидмати ӯ дар дарбор кулли фармонҳои хон бо хитоби зерин «ба сартія ва қазоқия маълум гардад» гуфта китобат мегардид¹. Масъалаи сортҳои водии Фарғона дар осори фарғонашинос Наливкин низ мақоми барҷаста дошт.

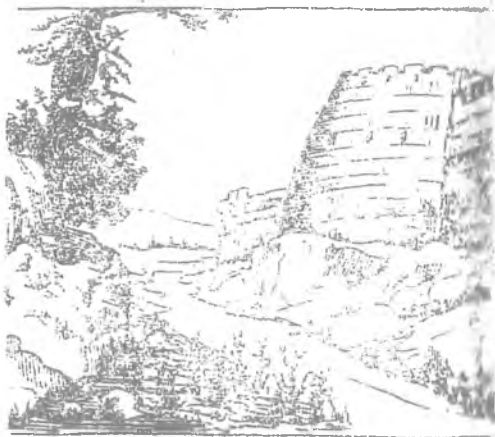
Дар хотимаи ин фасл боз ба як санади дигар рӯ меорем, ки донишмандони онҳо ба ҳар як ҳуҷандӣ муҳим аст. Л. Костенко, ки аввалҳои солҳои 70-уми асри XIX ба шаҳри Ҳуҷанд омада буд, ки дар асари бунёдии хеш чунин навиштааст: «Ҳуҷанд охири нуқтае аст, ки тоҷикҳо дар он сукунат гирифта ва ҷамъияте ба ҳам расонидаанд. Дар ин ҷо аз ҳар касе савол намоӣ, ки тоҷикӣ ё сорт? Хоҳанд гуфт, ки тоҷик ҳастам аз ҳайсиати ҷинсӣ ва тоифа, сортам аз боби шуғл ва касбу кори худ»².

¹ Мулло Ниёз Муҳаммад. Таърихи Шохрухӣ. - Қазон, 1885. - с. 162

² Костенко Л. Ф. Тоифаи Осиёи Марказӣ. - Техрон, 1372. - с. 201-202

Худжандская цитадель.
Угловой минарет XI в.
(по Н.Н.Негматову)

Башня городской стены Худжанда
(по Н.Н.Негматову)

Руины стен Худжанда
(по Н.Н.Негматову)

Дар айёми ҳозира низ аҳолии қирғизи музофоти Исфара тоҷикони ин маҳалхоро таҳқиромезона «сорт» гуфта ном мебаранд. Ин худ боз далели он аст, ки истилоҳи сорт муродифи тоҷик аст.

Мутаассифона, дар ибтидои асри XX гурӯҳи аҳолии туркзбони Осиёи Марказӣ аз номи «сорт» ҳазар доштанд. Соли 1911 дар шаҳри Оренбург шаҷараи Шокарим Кудайбердӣ ном муаллиф ба чоп расида буд. Соли 1990 дар шаҳри Алма-Ато ин шаҷара дар тарҷумаи русии Бахыта Каирбекова ном зан такроран аз чоп баромад. Дар саҳифаи 48-и ҳамин китоб чунин омадааст:»... таджики и сарты не родня нам, озбек-вот кто наш брат, сарт-жертвенник»(Родословная.1990.с.48). Мисоли дигар. Солҳои 20-уми асри XX дар шаҳри Тошканд дар ҳавзаи ҳарбии «Туркво» рӯзномае нашр мегардид. Соли 2003 вақте роқими ин сатрҳо бо муаррихи варзида Абдусамат Қодиров (чояшон ҷаннат бошад!) аз боби тақдири талхи минбаъдаи сортҳо сухан кардам, мавсуф гуфтанд, ки дар китобхонаи ман чанд нусхаи ҳамон рӯзномаи «Туркво» мавҷуд аст ва дар баъзе аз саҳифаҳои он аз хусуси сортҳо низ мавод ба чоп расидааст. Дар яке аз шумораи ин рӯзнома ба афсарони Армияи Сурх тавсия шудааст, ки ба аскарбачаҳои ўзбекзабон «сарт» гуфта сухан накунад, чунки калимаи «сарт» барои ўзбекҳо таҳқиромез (оскорбительный) аст. Вале чунонки мо оғай дорем, соли 1924 дар айёми марзбандии миллий дар кишвар пантуркистон ба тариқи сунъӣ истилоҳи ба ном «сарту ўзбек»-ро ихтироъ карда, кулли сортҳои мамлакатро, ки шумораи умумии онҳо наздик ба 1,5 миллион нафар мерасид, «ўзбек» номнавис намуданд. Доир ба сортҳои Чимкенти Қазоқистон маводҳои мардумшиносии фаровон ба чоп расидаанд. То солҳои 80-уми асри XX дар

анҷумани тоҷикони ҷаҳон, ки дар шаҳри Душанбе доир мешуд, аз шаҳри Чимкент низ чанд намоянда ҳатман ҳузур доштанд. Ё худ дар қади роҳи байни шаҳрҳои Тошкент-Бишкек то ба имрӯз даҳҳо номҳои маҳалҳо ҷой доранд, ки онҳо мутлақ тоҷикӣ буда, аз замоне дар ин ҷойҳо низ сукунат доштани тоҷикон башорат медиҳанд. Чунин аст, мутаассифона, ҳақиқати талхи таърихи сортҳо. Аммо мо, ворисони имрӯзаи сортҳо аз саргузашти аҷдоди хеш кам огоҳӣ дорем. Ин мавзӯ басо доманадор аст, вале мо дар ҳамин ҷо таваққуф намудем.

Соли 1894 дар шаҳри Тошканд М. С. Андреев яке аз дилбохтагони забон ва таърихи тоҷик ба таълифи китоби дарсӣ онд ба забони сортҳо, яъне тоҷикон пардохт. Ин маҳорати забондонии хешро М.Андреев идома дода соли 1920 дар айёми фаъолияти омӯзгори дар Донишгоҳи забонҳои шарқи Туркистон аз забони сорт-тоҷикӣ ва ҳам форсӣ дарс мегуфт¹.

Яке аз растаҳои савдои Хуҷанд

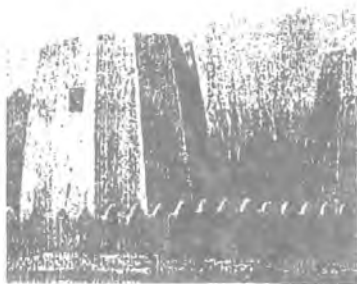
¹ Памяти М.С.Андреева.-Сталинобод,1960.-с.5,10

Ф А С Л И 17.

ДАҲАҲОИ ШАҲРӢ ВА ТАРЗИ ИДОРАКУНИИ ОНҲО

То садаҳои X – XII шаҳри Хучанд низ ба амсоли шаҳрҳои дигари қадими кишвар, аз воҳидҳои алоҳидаи шаҳрӣ иборат буд. Ҷугрофдони араб Ибн Ҳавқал, ки солҳои 70 – ми асри X аз шаҳри Хучанд дидан кардааст, дар рисолаи хеш «Сурат – ул – арз» навишт, ки «Ҳавлиҳои Хучанд аз ҳам дур – дур ҷойгиранд». Аз ин навишта метавон хулоса намуд, ки то асри IX – X дар шаҳр ҳануз ҳам сохтори ҳавлӣ – кушкҳои авлодӣ, ки ба истилоҳи забони руси онро «усадыба» гӯянд, бартарӣ доштааст. Чунин сохтори шаҳрӣ дар Афросиёби Самарқанд низ ба чашм мерасад.

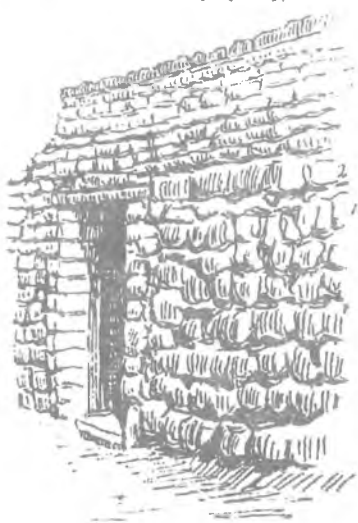
Ба ин асос метавон хулосабардорӣ намуд, ки сохтори маҳаллаҳо, ки онро дар Хучанд «куй» меҳонданд, андаке дертар, эҳтимолан дар садаҳои XI – XII ба расмият даромадааст. Дар ибтидо сохтори номбурда маҳаллҳои андаруни халқаи якуми девори шаҳриро фаро гирифта ва пас он ба қисми работи шаҳр низ паҳн гардид. Ба кӯй, маҳаллаҳои қадими шаҳрамон, аз ҷумлаи маҳаллаи Намозгоҳ, Ҳазрати Бобо, Миршабхона, Хӯча Камол, Куллогарӣ, Дари Шикоф шомил буданд. Масоҳати шаҳр ба тадриҷ афзуда, билохир ҳиссаи дуҷуми шаҳр работро низ фарогирӣ намуд. Ҳудуди работи шаҳр дар самти ҷануб то кӯчаи имрӯзаи Озодӣ, дар самти ғарб то масҷиди Ёхӯча ва дар самти шарқ то маҳаллаҳои Маддоҳон, Чорбоғ, Раисро фаро мегирифт. Ба шумораи маҳаллаҳои қисми сеюми андаруни девори шаҳр метавон маҳаллаҳои Сари Баландӣ, Кони Сурбӣ, Масҷиди Охунон, Таги

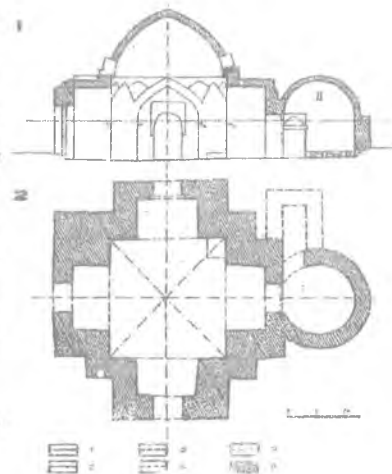
Глиняные стены башни
Худжанда (по С. Марофцеву)

*Яке аз кӯчаҳои Хучанд.
Охирҳои асри XIX*

Стены жилого дома старого
Худжанда

*Тарҳи яке аз
мазорҳои шаҳрӣ*

сада, Киркон, Мазори хорак, чорроҳаи Шоди мирзо, Миришкори, Хазонак, Сари санг, ҷамъ наздики 50 – 55 маҳаллоти шаҳриро дохил намуд.

Яке аз донишмандони таърихи шаҳри Хучанд А. Мадҷӣ, ки солҳои 30 – ми асри XX дар Хучанд зиндагӣ

дошт, дар як мақолаи пурарзиши хеш навишта, ки «Дар асри XV яке аз дарвозаҳои шаҳр дар маҳалли дунгии Мазори Хорак ҷой дошт». Ин навиштаҳои А.Мадҷӣ то андозае ҷон дорад.

Дар ибтидои асри XVIII яке аз ҳокимони маъруфи Хучанд, баромадаш аз авлоди қирғизии юзҳои водии Фарғона, Оқбӯтабек масоҳати шаҳрамонро боз ба самти шарқ, ҷануб ва ғарб наздик ба 120 – 150 м васеъ намуда, атрофи онро деворкашӣ намуд. Як ҷузӣ девори ба ном «Оқбӯтабек» имрӯз дар маҳалли самти ғарбии шаҳр, дар маҳалли ба ном мавзеи Арал то ба рӯзҳои мо омада расидааст. Дар китоби Ҳасанбой Шарипов «Манзили аҷдодони мо» акси як ҷузӣ истехкоми дарвозаи Чорчироқ ва манори масҷиди номбурда тасвир шудааст. Дарвозаи самти ҷанубии шаҳр ё худ «Дарвозаи Қӯқанд»-ро, ки он дар маҳалли меҳмонхонаи «Эҳсон» ҷой дошт, ки сайёҳи фаронсавӣ Огюст Каат соли 1902 аксбардорӣ карда буд, ки ин сурат дар рисолаи Н.Турсунов «Таърихномаи Хучанд» омадааст. Ноғуфта намонад, ки осори хеле зиёди девори «Оқбӯтабек» то миёнаҳои солҳои 50 – ми асри XX ҳанӯз ҳам дар самти ҷанубии маҳаллаҳои Пахтакӯшон ва Ғарибони шаҳрамон ба ҷашм мерасиданд. Аз паҳлӯи ин девор, аз шарқ ба ғарб ҷӯи оби маҳаллаи Масҷиди савр ҷорӣ мешуд ва ин саҳнаҳоро банда дар хотир дорам.

Деворҳои самти шарқии «Оқбӯтабек» - ро солҳои 80 – 90 – уми асри XIX ва солҳои аввали асри XX ба сабаби ба хиштрзон ба иҷора додани маъмурони русзабони Хучанд, ниҳоят аз байн рафт. Ин масъаларо банда дар рисолаи хеш «Мероси таърихии Хучанд» (1995) баррасӣ кардаам.

То ишғоли Хучанд аз ҷониби аскарони Русия ин се ҷузӣ деворҳои шаҳр дар амон буданд. Чун бо ишғоли

Хучанд ва пароканда карда шудани хонигарии Қўқанд ҷангҳои аморати Бухоро ва хонигарии Қўқанд барҳам ёфт, ба ин сабаб деворҳои Хучанд низ ба тадриҷ аз байн рафт.

Ба ин минвол то миёнаҳои солҳои асри XX дар андаруни деворҳои номбурдаи шаҳр наздик 148 маҳаллаҳои хурду калон мунтазам ҷаъолият доштанд. Номгӯй ва маълумотномаи мухтасари онҳо дар китоби «Комуси Хучанд» бо кӯшиши профессор Н. Турсунов ва роқими ин сатрҳо ба пуррагӣ омадааст.

Хучанд замони сохти Шӯравӣ ба чунин сохторҳои маъмурӣ, аз қабилӣ Даҳа, Гузар, Куй ва Чақар тақсим мешуд. Даҳа – воҳиди нисбатан калони маъмурӣ буда, ба ҳайъати он аз 32 то 33 куй – маҳалла шомил буданд. Даҳа маъмурият ва дастгоҳи худро дошта, онро Оқсақол идора менамуд. Шумораи гузар ба 33 адад, вобаста ба шумораи масҷидҳои ҷумъахона буд. Маъмултарин гузарҳо Гузари Охун, Гузари Қозӣ, Гузари Маддохон, Гузари Замон, Гузари Сари баландӣ, Гузари Сари санг, Гузари Раззоқ, Гузари Масҷиди сурх, Гузари Масҷиди савр, Гузари тути калон, Гузари Намозгоҳ, Гузари Кӯпруки баланд, Гузари Сангбуррон, Гузари Меҳтар, Гузари Шаршара ва ғайруху буданд. Масалан, ба гузари Кӯпруки баланд маҳаллаҳои Боён, Чоркӯчаи Шоди Мирзо, Чорчирок, Чуқурак, Чақари қиёқҳо, Мирзоён, Гарибон, Арабон ва дигарҳо шомил буданд. Ҳар кадоме аз ин воҳидҳо, ки ҷамоа ё худ роат низ ном доштанд, масҷиди панҷвақта, таҳоратхона, тобутхона, ҳавз ва раияти худро, ки шумораи онҳо наздик ба 47 – 55 хонавода мерасид, доштанд. Ба сабаби он, ки даҳаҳои Раззоқ ва Қалъаи нави шаҳрамон, дар охири асри XVIII ба ҳайъати шаҳр пайваست шуда, дар байни аҳолии ин маҳаллаҳо ҳанӯз расму русумҳои қадимӣ ҳанӯз

устувор монда буд, бино ба гуфти Н. Турсунов овардаанд, дар ин маҳаллҳо шумораи роатҳо то ба 15 – 18 ва аз он ҳам зиёд мерасид.

То солҳои 50-60-ми асри XIX шаҳри Хучанд танҳо аз ду даҳа иборат буд. Яке даҳаи Раззоқ ва дигаре даҳаи Қалъаи нав¹. Ҳадди ин даҳаҳо ҷӯи Мазор ё худ роҳи калони Қӯқанд, ки шаҳрро ба ду ҳисса ҷудо мекард, ба ҳисоб мерафт. Чунонки донишмандон овардаанд, дар ин тақсимотзиддияти азалии фалсафии некӣ бо бадӣ таҷассум ёфтааст. Устодон Зариф Рачабов ва Раҳим Ҷалил дар навиштаҳои хеш овардаанд, ки то солҳои 20 – 30-ми асри XX чанд ҳафта пеш аз фаро расидани ҷашни Наврӯз дар байни гузар ва қитъаҳои ҷудогонаи шаҳрамон мусобиқаи «Ҷанги лағатак» доир мешуд. Дар хиёбони Ҷорроҳаи мардони регистони имрӯзаи бозори Панҷшанбе низ ду гурӯҳ ғолибон қувваозмӯи менамуданд. Тарафи ғолиб Саркарда, агар ба истилоҳи имрӯза бигӯем, сарпараст ё шефи шаҳр эътироф мегардид. Ин падида дар «Ривояти суғдӣ» - и устод Сотим Улуғзода барҷаста қаламдод шудааст.

То охириҳои асри XIX даҳаи аз ҳама калонтарини шаҳр Даҳаи Раззоқ ба шумор мерафт. Даҳаи мазкур қисми марказӣ, ҷанубу – ғарбии шаҳрро фаро гирифта, дар ҳудуди он 3192 ҳавлӣ, 4 500 таноб замини қора ва 18 ҳазор аҳоли мавҷуд буд. Аз лиҳози ҳайъати иҷтимоӣ 500 нафари онҳоро фурушандагону тоҷирон, 700 нафарро хунармандони касбу кори мухталиф, 1200 нафарро деҳқону боғбон ташкил медоданд. Дар ҳудуди даҳаи номбурда инчунин 20 осӣёб, 31 ҷувози равшанкашӣ фаъолият менамуд. Даҳа бо оби наҳри Раззоқ шодоб

¹ Мирбабаев А. Историческое наследие Худжанда. - Душанбе, 1995 -с.31

мешуд. Аз нигоҳи фаро гирифтани унсурҳои фарҳангӣ низ даҳаи мазкур дар сафи пеш меистод. Дар он 115 масҷиди одина ва ҷумъахона, 26 мадраса, наздик 50 адад мактаби ибтидоӣ, қорихона, авротхона ва дигар муассисаҳои фарҳангӣ фаъолият доштанд. Ягона аворатхона дар маҳалли Масҷиди сурх ҷойгир шуда буд.

Даҳаи Қалъаи нав. Он асосан қитъаи шарқии Хучандро ишғол намуда, чун воҳиди маъмурии алоҳидаи шаҳр дар охириҳои асри XVII ба миён омад. Ин воҳиди номбурда дар самти шимолу шарқӣ ва дар самти ҷануб бо деҳаҳои қадимаи Пули Чукур, Шайх Бурҳон, Кулангир, Рӯмон ва дар самти ҷанубӣ бо деҳаи Чорсу, Ғозиён ва дигар деҳқадаҳо ҳамхудуд буд.

Мутобиқи маълумотиҳои омории солҳои 70 – ми асри XIX ба ҳайъати даҳаи мазкур маҳаллаҳои Кунғуроқсозон, Черабек, Чақари бойча, Шайх исломи I ва 2, Бозори асп, Қўшмасҷид, Шайх Тоҳир, Сангбуррон, Мулло Ибоди I ва 2, Чақари Кўрпа, Гузари қозӣ, Мулло Хол, Хўҷа Амин, Дарвозаи Қозӣ, Санҷарон, Шаршара, Фўтабофон, Довудхўҷа, Чуқурак, Қозӣ луччакон, Ниёз Декча, Гузари Охун, Кони сурбии 1 ва 2, Қон ёрон, Қалъаи нав, Мулло Миращур, Қозӣ Олим, Сари баландӣ, Каллахурон, Чуғурчукон, Тўпидўзон, Бешкаппа, Мирзоён 1 ва 2, Кокибофон, Шерби, Хўҷаи Моҳрў, Қўшбеги ва боз чанде аз маҳаллот шомил буданд.

Сарҳади табиӣи ин даҳаҳо наҳри Мазор, ки имрӯз аз байн рафтааст, ба шумор мерафт. Даҳа ё худ ин қитъаи шаҳр ҳамагӣ 15 ҳазор нуфус дошт. Дар ҳудуди ин даҳа 500 нафар косиб, 350 нафар дўкандор, 531 нафар беҳунар, ки аз рӯи пешаи мардикорӣ луқмаи нон пайдо менамуданд, зиндагӣ доштанд¹.

¹ Мирбобоев А. Историческое наследие Худжанда. - с.32

Даҳа дорои 4480 таноб замини корам, 1500 таноб боғи мева дошт. Кулли заминҳо аз наҳри Мазор ва наҳри Қозӣ обёрӣ мешуданд. Бозори Панҷшанбе маркази савдо ва маркази ҷамъиятии даҳа ба ҳисоб мерафт. Дар ҳудуди даҳа дар як вақт 90 масҷиди одина ва масҷиди ҷумъа, 10 мадраса, шумораи зиёди макотиби ибтидоӣ, 4 мазор ва дигар иншоотҳо ҷаъолият доштанд. Аҳолии даҳа мурдагонӣ хешро дар хокҷойи Хучаи Рӯшноӣ. Сари баландӣ, Мазори озаҳ ва дар дигар қабристонҳо меғӯрониданд.

Даҳаи Мазор. Аз ибтидои пайдо шудан, дар садаҳои X – XII, ва то ибтидои асри XX даҳаи номбурда маҳаллаҳои қисми марказии шаҳрро муттаҳид менамуд.

Дар Хучанд воҳиди аз ҳама хурди маҳалли истиқоматиро ҷақар меномиданд. Забоншиносон муқаррар намуданд, ки мафҳуми «ҷақар» то ба мо тоҷикон аз забони паҳлавӣю суғди мерос мондааст. Ҷақар, яъне хурд, кӯчак гуфта аст.

Ҷунонки аз ҳуҷҷатҳои ҳуқуқии давлати Сосониён бармеояд, одамон ҷақар гуфта тифли навзодеро меномиданд, ки он аз издивоҷи яке аз додарони оилаи калони ҳамхун бо зани додари ғавтидаи хеш ба дунё омадааст. Ин масоили басо нозук дар рисолаи профессор А.Г. Периханян «Сасанидский судебник» ба дараҷаи аъло баррасӣ шудааст.

Дар замонҳои қадим маъмулан як оилаи калони ҳамхун дар як ҳавлии калон зиндагӣ мекард. Дар Суғди қадим дар ҳолати мурдани яке аз додарони ҳамхун бо қарори сарвари оила, завҷаи ӯро ба яке аз додарони ғавтида ба занӣ медоданд. Кӯдаки аз чунин издивоҷ таваллуд ёфтаре «ҷақар» мегуфтанд. Ин кӯдак, аз рӯи меъёрҳои ҳуқуқии ҳамонвақтаи давлати Сосониён молу мулки модари бева мондаашро мерос мегирифт.

Дар ғуиши Хучанд пасмондаҳои забони паҳлавӣ ва суғдӣ хеле зиёд ба чашм мерасанд. Чанде аз онҳоро профессор А. Ҳасанов дар яке аз мақолаи хеш баррасӣ намудааст. Номҳои маҳалҳои қадима, ба амсоли Исписор, Исфара, Испонӣ низ аз забони суғдӣ манша гирифтаанд. Мисоли дигар. Дар Хучанд низ, чун дар шаҳри Самарқанд, то наздикиҳо кӯчаро «кӯй» мегуфтанд. Истилоҳи «кӯй» суғдӣ аст, «маҳалла» бошад арабӣ. Ба ин сабаб хучандиён онро барои фаҳмо шуданаш чуфт «кӯйу – маҳалла» талаффуз мекарданд.

Унсурҳои дохили маҳаллаҳо. Дар идоракунии маҳаллаҳои Хучанд худмухтор буданд. Раиси маҳалла аз одамони обрӯманд таъин мешуданд. Маркази ҷамъиятии маҳалла чойхона ва масҷиди панҷвақта ба шумор мерафт. Дар шафати масҷид мактаби ибтидоӣ ҷаъолият дошт. Харочоти масҷид, таҳоратхона ва мактаб аз ҳисоби даромади вақф пӯшонида мешуд.

Дар ҳаёти маҳаллаҳои шаҳр ҳавзаи об мақоми хоса дошт. Ҳавзҳо чун одат дар шафати масҷид ҷой доштанд. Аз регу лойқа тоза намудани ҳавз ба тариқи ҳашар ба иҷро мерасид. Баъзе оилаҳои доро дар рӯзи ҳашар дар ҳавлӣ хӯроке пухта ба ҳашарчиён пешкаш мекарданд.

Ҳоло ин одатҳо ба ҳукми фаромӯши расидаанд.

Маъракаи обрасонидар Хучандаз 7 март оғоз гардида, он то фаро расидани мавсими зимистон идома мекард. Миробҳои ҷӯйҳои марказии шаҳр ва шогирдони онҳо – бандбандҳо, бар ивази расонидани об аз ҳар хонаводаи маҳалла дар ҳаҷми то ду пуд гандум «кафсанпул»-и ҷамъоварӣ менамуданд. Ҳар маҳалла равғанкаши худро дошт, ки сари ҳар чанд вақт оилаҳоро бо равған таъмин менамуданд. Баъзе аз маҳаллаҳо осиеби худро низ дошт. Мутобиқи маъхазҳои омори масалан дар маҳаллаҳои

Раис, Намозгоҳ, Чорчирок, Чукурак, Шаршара ва боз чанде аз маҳаллоти шаҳр осиебхо ғаёлият мекарданд.

Дар наздик 90 маҳаллаи шаҳрамон, дар баробари «тахоратхона» инчунин ҳаммоми кӯчаки «Мӯрча» ғаёлият доштанд¹. Дар боби ғаёлияти чунин гармобаҳо муаллифи ин сатрҳо дар як мақолаи илмӣ хеш ӯз соли 1986 маълумот ҷоп намуда будам. Оид ба сохтори «ҳаммоми мӯрча» аз устод Ҳомидҷон Умаров, зодаи маҳаллаи Чорбоғ, маводи даркорӣ ба даст оварда будам. Чунин ҳамомҳо қариб дар кулли гузарҳои собиқ шаҳри Ёротепша низ ғаёлият доштанд ва дар бораи тарҳи меъмории онҳо донишмандони варзидаи Москваи В.Л. Воронина маълумоти муфасалеро ба ҷоп расонидааст.

Дар кулли маҳаллаҳои шаҳрамон дар як вақт меҳмонхона – гапхона низ ғаёлият доштанд. Дар баъзе шаҳрҳо чунин меҳмонхонаҳо бо номи «такя» ёд гаштаанд. Дар хусуси ғаёлияти ҷамъиятии чунин гапхонаҳо мардумшиноси маъруфи тоҷик Р.Раҳимов рисолае таҳия намудааст, ки дар он доир ба гапхонаҳои шаҳрамон низ маълумоти муфид пайдо кардан мумкин аст. Дар манотиқи кӯхистони ноҳияи Рашт чунин меҳмонхонаҳои ҷамъиятиро «алавхона» мегӯянд. Солҳои 1974 – 1976 дар айёми сафарҳои илмӣ ин меҳмонхонаҳоро дида будам.

Дар гузаштаи начандон дур шаҳри Хучанд ҳам ба амсоли шаҳрҳои Бухорою Самарқанду Қўқанд аз шаҳрҳои сернуфустарин ба шумор мерафт. Соли 1872 сардори уезди Хучанд А. Кушакевич шумораи аҳолии андаруни девори шаҳрамонро 17,9 ҳазор шуморида буд. Яке аз амалдорони Русия Л. Костенко соли 1888 нуфуси аҳолиро 29 ҳазор таъин кардааст. Дар маълумотномаҳои

¹ Мирбабаев А.Ходжентские квартальные бани «Мӯрича»// Исследования..., -с.163

омории солҳои 1887–1888 омадааст, ки дар шаҳр шумораи умумии хочагиҳо ба 3709 адад расида, дар онҳо 88,8 ҳазор одамон сукунат доранд.

Донишмандони Русия ба ҳайъати миллии аҳолии Хучанд низ эътибори махсус зоҳир намудаанд. Нахуст сардори уезди Хучанд А. Кушакевич Хучандро «шаҳри тоҷикон» номида буд. Соли 1874 табиатшиноси маъруфи Русия А. Федченко аз Хучанд دیدан карда, дар дафтари хотираҳояш навиштааст: «Дар он (яъне дар Хучанд), аҳолии меҳнатдӯсту хирадманд - тоҷикон зиндагӣ доранд». Амалдори Русия Л. Костенко низ чунин падидаи нотакрори шаҳри Хучандро таъкид намудааст: «Шаҳмати Хучанд дар ягонагии таркиби миллии вай аст, ки дар шаҳрҳои дигари Туркистон ба мушоҳида намерасад. Асоси миллии онро маҳз тоҷикон ташкил медиҳанд».

Ҳазор сол муқаддам муаллифи гумноми рисолаи ҷуғрофии «Худуд – ул – олам» низ аҳолии Хучандро порсигӯй, яъне тоҷик номида буд. Соли 1812 сайёҳ Мир Иззат Уғли дар бораи аҳолии шаҳри Хучанд навишта буд... аҳолии Хучанд зираку хушфаҳм, ҳаракатхояшон зебанда хулку ҳӯи онҳо хубу нақӯ аст ва лафзи эшон форсӣ».

Ибтидои солҳои 20 – ми асри XX ба муносибати сар шудани маъракаи сиёсии тақсимои миллию марзӣ, донишманди рус И. Зарубин, ки дар ин маърака ғаёлона ширкат варзида буд, дар як ҳисоботи хеш такрор ба такрор таъкид намуда, ки «Аз ҳама бештар тоҷикон дар шаҳрҳои Самарқанду Хучанд ва як андоза камтар дар Ўротеппаю Конибодом ва Исфара зиндагӣ доранд.

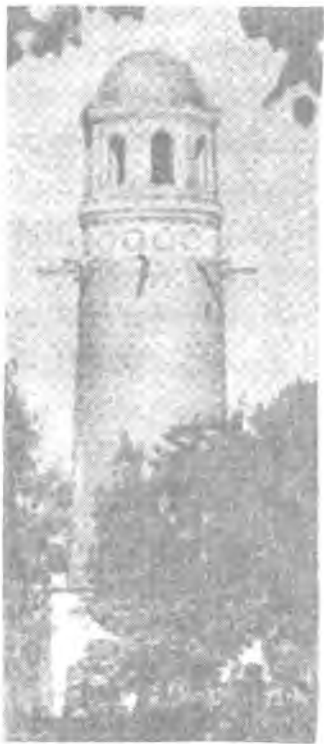
Мутобиқи маълумоти ба рӯйхатгирии умуми-иттифоқии соли 1926 дар шаҳри Хучанд 37 ҳазору 883

ҳазор аҳоли истиқомат доштанд. Аз онҳо 84,6% тоҷикон, 9% узбекҳо ва танҳо 1,8% русзабонон буданд.

Ин ва дигар хусусиятҳои миллии аҳолии Хучанд, Конибодом ва Исфараро ба эътибор гирифта, ҳанӯз соли 1924 ин шаҳрҳо округи миллии тоҷикон эълон шуда, соли 1929 бошад шаҳрҳои номбурда ба ҳайъати Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон ҳамроҳ шуданд¹.

*Манзараҳои кӯчаҳои
қадими Хучанд*

*Манори шаҳрӣ. Дар собиқ
ҳиёбони чорроҳаи май-
дони бозори Панҷшанбе.
Солҳои 70-уми асри XIX*

¹ Зоҳидов О. Таърихи сиёсӣ тоҷикон. - 2011. - с. 68

ОБЁРИИ ШАҲР ВА ВОҲАҶОИ ОН

Дар тӯли 3 ҳазор сол аҳолии бумии шаҳри Хучандро чанд дафъа хатари маҳв, ё худ ба истилоҳи имрӯза – генотсид, бо ибораи хучандиён бигӯем, пурра тухмпок шудан таҳдид дошт. Аммо ҳар дафъа ҳам хучандиёни ҷонсаҳт аз санҷиши таърих ғолиб ва сарбаланд мебаромаданд. Ба гумонам як омили аз имтиҳони таърих ғолиб ва сарбаланд баромадани хучандиён дар ҳамин аст, ки онҳо ҳамеша эҷодкор, меҳнатдӯст ва аз рӯи ҳикмати халқи «Ҳокро ба даст гиранд зар мешуд». Омили дигари зинда мондани хучандиён боз дар ҳамин аст, ки онҳо кишоварз буда, ин пешаи ифтихории онҳо ба обёрии сунъӣ асос ёфта буд. Деҳқони хокпоши Хучанд новобаста ба инчиқиҳои иқлим, аз замин ҳамеша ҳосили дилхоҳ мебардоштанд.

Ба ҳамин маънӣ донишманди маъруфи асри IX, ба Ибни Қутайба чунин фармудааст: «Эронӣ гуфтаанд: онҳое ки аз равои сохтани обҳо ва кандани ҷӯйҳову бастанӣ роҳи селобҳо, дар заминҳои беоб ва афзоиши обҳо, дар рӯзҳои сол ва гардиши моҳ ва ҳисоби сатҳи сегӯша, ҷаҳоргӯша, панҷгӯша ва сохтани пулҳо ва ҷисрҳо ва некӯ ниҳодани дулобҳо ва ҷарҳобҳо бар рӯдҳо ва душвориҳои ҳисоб оғай надоранд, дар дабири нотавазанд». Хушбахтона тоҷикони Хучандшаҳр аз ину он кули дастовардҳои ҳунарию илми оғай доштанд ва осори ин ҳунар дар осори ёдгориҳои обёрии воҳаи Хучанд, ба амсоли корез, даргот ва бандҳои оби сойи Тақоб, Исфониш, Оксу, Ширинш, ва дигарҳо то ба имрӯз омада расидаанд.

Масалан: дар сарғаҳи рӯди кӯҳии Тақоб (ҳоло Хӯча Боқирғон) то ба имрӯз дар соҳилҳои рости ҷап даҳҳо қорезҳои қадим, аз ҷумла яке аз онҳо қорези Найча, Қизтешар дар маҳалли сарбанди оби «Ғулақандоз» дар соҳили рости рӯди номбурда маҳфуз мондаанд, қарор дорад. Силсилақорезҳои Шухақ бошанд, онҳо низ дар ҳавзаи ҳамин рӯд, дар қишри рег қанда ғашта ва ба дарозии наздик 200 м тӯл кашидааст. Наҳри маъруфи Ғулақандоз, наҳри Шерби, наҳри Навобод ва дигарҳо низ тавассути қорез обёрӣ мешуданд.

Дар маҳалли деҳи Курқат қорези Тағояқ ғайолият дорад. Сарғаҳи ин қорез дар соҳили ҷапи рӯди Оқсу ҷойгир шудааст. Ин қорез ҳанӯз дар садаҳои II – III – и замони милодӣ қанда шуда, то ба имрӯз заминҳои деҳи Курқатро шодоб менамояд. Аз соҳили рости ҳамин сой, дар маҳалли собиқ ёдгории Қаллаҳона боз як силсилаи қорезҳо ҷой доранд, ки бо ёрии онҳо ҷӯйбори бузурги Ҷанғоб қиштзор ва боғоти қисми шимолии шаҳраки Нав шодоб мегардад.

Ин ва дигар иншоотҳои бузурги қадими обёрӣ, ки мо ин ҷо аз таърихи онҳо ёдовар шудем, маҳсули як мактаби қорезқанҳои Хучанди бостон аст, ки эшон аз илми замони худ, аз ҷумлаи ҳандаса, риёзиёт ва ситорашиносии дигар донишҳои дақиқ бархурдор буданд.

Ҷанде пеш «Шачараи турк» ном рисолаи нависандаи тоинқилобии қазоқ Шоқарим ба дастам афтод. Ҷунонки ба ҳамагон маълум аст, то даҳсолаҳои наздик манзили асосии бародарони мо қазоқу қирғиз ва ўзбеку туркман асосан болои аспу зин қарор доштанд. Дар шачара, ки паҳри аввали он ибтидои асри XX сурат гирифтааст, гарзи зиндагонӣ ва ҷаҳоншинохти қазоқҳо мунъакис ёфтааст. Мо ин ҷо ҳамагӣ ду иқтибос меорем то маълум

гардад. Пас бидонем, ки тафовут аз кучо то ба кучост. – «Чем быть городом, лучше быть могилой». Яъне, аз шаҳри будан мурдан беҳтар аст. Дар ҷойи дигар боз чунин омадааст: «Кто переступить арык (т.е.начнёт копать), тот умрет от голода» (Шокарим. Родословная.- Алма – Ата, 1990. с.63).

Сакоиён ва сугдиён - қавмҳои таҳҷои ва бумии эронитабори ин сарзамин ҳанӯз дар ҳазорсолаҳои IV – III – ми то милод ба ҳаёти муқими ва кишоварзӣ, шаҳрнишинӣ ва ҳунару тиҷорати байналмилалӣ рӯ оварда буданд, ки асоси чунин тамаддуни нотақрорро обёрӣи сунъӣ ва кишоварзӣ ташкил менамуд. Дар урфият «Обу ободонӣ» гӯянд, ки ин рост аст. Воқеан ҳам обу замин сарвати бебаҳои зиндагӣ аст. Пойдориҳои нерӯи одаму нишоти вай, хандаи ширину табассуми ёр, умуман кулли ҳушиҳои зиндагӣи имрӯзу фардои одамони рӯи замин аз ҷайзу баракати об аст. Аз ин сабаб дар асотири авестӣ ва сурудаҳои алоҳидаи китоби муқаддаси Авесто тавсифи ин неъматӣ илоҳӣ ҷои махсусро ишғол менамояд.

Чунончи, дар Авесто истилоҳи об (ap) ва ситоиши он зиёда аз 500 маротиба қорбасти гардидааст. Масалан, дар китоби Ясно, банди як чунин омадааст: «Ситоиш ба ҷой меоварем, обҳои неку обҳо ва ҳамаи гиёҳҳои маздоофаридаро». Ороиҳои бостон сарчашман ҳаёт будани обро бармаҳал дарк намуда буданд. Чунончи, Ахуро Маздо дар посухи пурсиши паёмбар Зардушт «Дар кучо беш аз ҳама замин шод аст?» мегӯяд: «дар он ҷое, ки замин хушк аст, об расондаанд ва дар он ҷое, ки обги (кулу ботлоқзор) аст, хушк кардаанд».

Қабоили ориёӣ ҳамчунин олиҳае доштанд, ки ӯ муаккали тозагӣ ва фаровонии об буд ва Аноҳито ном дошт. Худои Зардуштиён Ахуро Маздо мефармояд, ки

одамон « ... дар олами ҳастӣ Анохитро ситоиш кунанд» (Авасто. с.392). Саразмиёни қадим ҳанӯз 7 – 6 ҳазор сол муқаддам заминро кишт намуда, гандуму чав мекориданд. Бостоншинос Усмон Эшонқулов осори ҷӯйҳои қадимаро дар маҳалли бошишгоҳи Саразм кашф кард, ки сарғаҳи онҳо дар соҳили чапи рӯди Зарафшон ҷой доштанд. Осори сершумори ҷӯй ва корезҳои қадима дар болооби рӯди Такоб низ дарёфт шудаанд.

Аз рӯи навиштаи бостоншиносон маданияти кишоварзӣ дар манотиқи ҷанубию ғарбии водии Фарғона ҳанӯз дар ҳазорсолаҳои III – II – ми то милод оғоз шудааст. Захираи фаровони оби рӯди Такоб боиси дар поёноби ин рӯд ба миён омадани шаҳри қадимии Хучанд гардид ва то миёнаҳои солҳои 60 – и асри XX Хучанд ва воҳаи атрофи он куллан бо оби ин рӯди куҳи обёрӣ мегардид. То соли 329 то милод яъне соли ба шаҳри Хучанд ҳамла овардани юнону мақдунӣ ба сарвари Искандари Мақдунӣ, рӯди Такоб он қадар пуроб будааст, ки лашкарони Искандар сақоиёни далери соҳили ростии рӯди Такобро бо як душвори аз худ дур андохтанд. Дар навиштаҳои ҷуғрофидонони юнонӣ рӯди Такоб чун сарғаҳи рӯди Яксарт қаламдод шудааст.

Воқеан ҳам, чунонки Н.Горбунова, яке аз бостоншиносони маъруфи Фарғона изҳори ақида намудааст, ҷуғрофидонони юнонӣ метавонистанд дар навиштаҳои фаровони хеш танҳо се рӯди ҳавзаи Яксарт ишора кунанд; рӯди имрӯзаи Ширин, Оксу ва Такоб.

Чунон, ки дар фаслҳои пешина ишора намудем, қалъаи шаҳр ва ҳудуди имрӯзаи Хучанд аз лиҳози бостоншиносӣ то ба охир таҳқиқ нашудааст. Умед аст, ки дар водии Хучанд низ дар оянда ёдгориҳои ба амсоли ёдгориҳои маданияти Чуст, Эйлатон ва дигарҳо ба даст хоҳанд омад.

Маданияти ба ном «Қайроққум» аз ин башорат медиҳад. Хандакҳои сершумори кофтаи бостоншиносон дар худуди кӯҳнаи девори шаҳри аз он башорат медиҳанд, ки дар ҳазорсолаҳои III – II – и то милод шоҳаҳои алоҳидаи рӯди кӯҳии Такоб ба амсоли бодбезак аз дохили шаҳр чорӣ гашта, ба рӯди Яксарт рафта мерасиданд.

Олатҳои сершумори сангӣ, ки А.Окладников, В.Ранов ва Н.Москаленко аз ҳавзаи болооби рӯди Такоб дарёфт намуданд, гувоҳи он аст, ки III – II ҳазор сол муқаддам аз замони мо гурӯҳҳои одамони қадима асосан шаҳобҳои болоии рӯди Такобро маҳалли иқомат дода буданд.

Дар замонҳои қадиму қадимтарин рӯди Такоб ягона сарчашмаи обрасонӣ ва обёрии воҳаҳои қадимии Хучанд буд. Дар соҳили ростии ин рӯд деҳаҳои қадимии Хистеварз, Исписор, Даштак (ҳоло шаҳри Чкаловск) ва дар соҳили чап деҳқадаҳои қадимии Ғулакандоз, Хитойреза обёри мешуданд. Аз ин хусус осори сершумори корезҳо – ҷӯйҳои зеризаминӣ башорат медиҳанд.

Деҳқадаҳои қадимаи атрофи шаҳри Хучанд, аз ҷумлаи Унҷӣ, Рӯмон, Кулангир, Шайхбурҳон, Пули чуқур, Ғозиён, Даштак, Исписор, Чорсу, Ёва ва дигар деҳқадаҳо аз оби руди Такоб шодоб мешуданд. Дарозии умумии ин наҳрҳо наздик ба 230 – 250 км мерасиданд. То солҳои 60 – ми асри XX рӯди Такоб инчунин боғҳои мева ва замини кишти 7725 хочагиро бо об таъмин мекард¹. Дар ҳавзаи ин рӯд инчунин 60 – 70 осиб фаъолият доштанд. Ҷӯйҳои Қозӣ, Мазор, Масчиди савр, Раззоқ ва Кӯрхона маҳаллаҳои шаҳри Хучандро обёрӣ менамуданд.

Масалан, тавассути ҷӯи Қозӣ асосан ҳавлӣ ва заминҳои боғоти самти шарқии Хучанд обёрӣ мегардид. Ин наҳр 25 шоҳа дошта, 34 маҳаллаи ин қитъаро обёрӣ

¹ Мирбабаев А.История водоснабжения Худжанда.-2005.-с.39

мекард. Дар ҳавзаи наҳри Козӣ инчунин 7 осиеб ва 3 ҷувоз мунтазам кор карда, аҳолиро бо орду биринҷ таъмин менамуд. Яке аз ин осиебҳо ба амаки Эгамбердии осиебон тааллуқ дошт. Осиеби ин одам дар як рӯз то 6 тонна гандумро орд менамуд. Дар ин наҳр ҳамчунин осиеби Ёқубҷон, Мулло Маҳмуди аллоф ва Абдуллои чирчирак кор мекарданд. Аз оби наҳри номбурда зиёда аз 1500 нафар истиқоматкунандагон истифода мекарданд. Яке аз охирин миробҳои ин ҷӯй Муҳиддинов Ҳикмат буд. Вазифаи миробии интиҳобӣ ба шумор мерафт.

Ҷӯйи Мазор. Бо оби ин ҷӯй 34 маҳаллаи қитъаи марказии шаҳр обёрӣ мешуд. Ин наҳр ба андаруни шаҳр ва дарвозаи Черабек ворид шуда, дар навбати аввал маҳаллаҳои Таги тути калон, Шайх ислом, Қӯшмасҷидро обёрӣ намуда, ниҳоят ба хиёбони машҳури Чорроҳаи мардон расида, ин ҷо наҳр ба ду шоха ҷудо мегардид. Шоҳаи ғарбӣ маҳаллаҳои Ҷуғурҷуқон, Тӯпидӯзон, Пул арқиш, Қӯшҳавз ва Мирзоёнро шодоб менамуд.

Шоҳаи шарқии наҳр бошад, маҳаллаҳои Декҷигарӣ, Гузари охун, Конисурбӣ, Сари баландӣ ва Қаландархонаро шодоб мекард. Соли 1926 аз сабаби танг будани хиёбони назди бозор устоҳои чирадасти шаҳрамон ин ҷӯро зери замин гирифтанд. Соли 2006 ба муносибати азнавсозии хиёбони номбурда, осори ин ҷӯйи зеризаминӣ дарёфт шуд.

Дар маводи бойгонӣ омадааст, ки Ҷӯйи Мазор 37 шоха дошт. Дар ин наҳр 6 осиеб, 2 ҷувози шолӣ мунтазам фаъолият доштанд. Яке аз осиебҳои ин наҳр ба Эшони сангбур, яъне Тошхӯча Асирӣ нисбат дошт. Ба яке аз осиебҳои дигар Қорӣ Юсуф Раҳимбой ном аллофе соҳибӣ менамуд.

Ҷӯйи Раззоқ. Сарғаҳи ин наҳр андаке поёнтари обгираки наҳри Ёва ҷойгир буда, оби он аҳолии

маҳаллаҳои калони самти ғарбии шаҳрамонро обёрӣ мекард. Чӯи номбурда 37 шоха дошта, зиёда аз 23 маҳаллоти даҳаи Раззоқро, ки аз 700 хочагӣ иборат буд, обёрӣ менамуд. Омадааст, ки дар наҳри номбурда 8 осиеб ва ҳам 3 чувози шолӣ кор мекард.

Чӯи Масҷиди савр. Сарғаҳи ин чӯй дар маҳалли Чорчирок чой дошт. Оби чӯй аз шарқ ба ғарб аз паҳлӯ девори шаҳр чорӣ ғашта, маҳаллаҳои Ғарибон, Арабон, Пахтакашон, Масҷиди савр, Каландгарон ва дигар маҳаллаҳои ин қитъаи шаҳрро обёрӣ намуда, ниҳоят то рӯди Сир рафта мерасид. Маҳаллаи Чармгарони ин қитъа низ аз ҳамин чӯй об мегирифт. Дар ин наҳр танҳо як осиеб ғайрият дошт. Ба он Юсуфчаи осиебон ном шахс соҳибӣ менамуд.

Чӯи Кӯрхона. Аз қадимтарин ва калонтарин наҳрҳои шаҳрамон ба шумор мерафт. Ин наҳр дар ҳазораҳои II – I то милод яке аз шохобҳои марказии рӯди кӯҳии Тақоб ба шумор мерафт. Аммо дар натиҷаи ғайрияти давомдори одамон, масалан, шинонидани дарахти тут, бед, ниҳолҳои мевагӣ ва ғайруху, он намуди наҳрро гирифт. Аз рӯи навиштаи шарқшиноси маъруф В.В. Бартолд наҳри Кӯрхона ягона чӯи марказӣ ба шумор мерафт. (Бартолд.1963 с.221). Соли 2005 дар чараёни кандани таҳкурсии Осорхонаи нави кишваршиносии вилоятӣ, дар маҳалли зери девори шарқии қалъа аз қабати поёнии яке аз бурҷҳои самти ҷанубӣ як қитъаи ин наҳр ба дарозии наздик 17 м ва бараш наздик 5м ошкор гардид, он куллан аз сангрёза иборат буд. Ин сангрёзаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки шиддати чараёни оби наҳр басо тез буди ва аз эҳтимол сангрёзаҳои номбурда то ҳуди дарёи Сир ҳам рафта мерасиданд. Наҳри номбурда зиёда аз 48 шоха дошт. Дар ин наҳри калон инчунин то охириҳои солҳои

50 – и асри XX танҳо дар қитъаи дохили шаҳр, наздик 4 осие ва 2 чувози шолӣ фаъолият менамуданд. Аз рӯи як маълумоти хаттӣ як осиеб дар дӯнгии самти ҷанубу шарқии масҷиди Намозгоҳ, ҳозира бинои Бӯстонсарои ҳукуматӣ ҷойгир буд. Осиёби дигар дар маҳаллаи Раис, ҳоло маҳаллаи Ройзании сафоратхонаи Эрон, дар кӯчаи Камоли Хучандӣ воқеъ буд. Осиёби дигар дар маҳаллаи гузари Маддоҳон ва ниҳоят чорумин осиеб дар маҳалли Дехнави боло, андаке ҷанубтари Ҷойхонаи маҳаллаи Дехнави имрӯза қарор дошт. Чанде аз қисмҳои ҷӯбии ин осиеб то охириҳои солҳои 60 – уми асри XX дар ҳолати парокандагӣ ва вайрони қарор доштанд. Чун хучандиёни қадим маҳалли осиебро муқаддас медонистанд, ба ин сабаб касе ҷуръати ба он ҷӯбҳо даст задан надошт. Дар маҳалли Дехнави поён низ, ки онро Чуқурак низ меноманд, як осиеб ва як чувози шолӣ амал мекард. Осиёб дар шафати ҳавзи маҳалла қарор дошт. Ин осиеро Улмасбойбача идора мекард. Аз рӯи нақли профессор Шариф Аҳмадов осиебҳои маҳаллаи Дехнав то охириҳои солҳои 50 – и асри XX мунтазам фаъолият доштанд.

Аз рӯи маълумоти собиқ сардори уезди Хучанд Н. Лишочкин навбати об дар шаҳр танҳо 3 – моҳи баҳор ҷой дошт. Навбати нахуст аз аввалҳои моҳи ҳамал, даркӯстараи аз 7 – и моҳи март то 6 – и апрел давом мекард. Моҳи савр, яъне аз 7 – и моҳи май оғоз меёфт, навбати сеюм аз аввалҳои моҳи ҷавзо, ё худ аз 8 – ми моҳи май шуда, то 7 – 8 моҳи июн идома мекард. Пас аз ба итмом расидани низоми номбурда, оби рӯди Тақоб то аввалҳои моҳи ҳамали соли дигар бенавбат ба ҳама мерасид.

Аз рӯи суннати қадима шаҳри Хучанд ва деҳаи Унҷӣ аввалин шуда соҳиби об мешуданд. Дуюм шуда навбати об ба деҳаҳои Хистеварз ва Ғӯлакандоз мерасид. Ба ҳамин

минвол дар 90 шабонарӯзи обрасонӣ шаҳри Хучанду деҳи Унҷӣ 40 шабонарӯз оби рӯди Такобро соҳибӣ мекарданд. Дар санадҳои таърихӣ омадааст, ки шаҳри Хучанд, новобаста ба низоми қитъаи тақсими об, ҳар рӯз иловатан ҳукуки гирифтани 3 санг обро дошт, ки аз ин 3 санг об 1 санги он «Ҳаққи ҳавзи мазор», як санги дигар барои эҳтиёҷоти ҳавзи Беморхонаи марказии шаҳр, ва ниҳоят як санг оби дигар барои ба кӯчаҳо пошидани об масраф мегардид.

Дар маҳалли «Галақубур» ё худ Тарок, ки он андаке болотари самти ҷануби – шарқии пули «Ғозиён», дар соҳили ростии рӯди Такоб ҷойгир буд, обтақсимкунакҳо мавҷуд буданд. Осори онҳо то ҳанӯз маҳфуз мондааст. Оби сой аз рӯи низоми қадимии «қубур» ба наҳрҳо тақсим мешуд. Дар шаҳри Самарқанд низ обро аз рӯи низоми «қубур» тақсим менамуданд.

Дар сарғаҳи кулли ҷӯйҳо банди об ҷой дошт, ки онро хучандиён тароқи об гӯянд. Тарокҳо нишони ченак доштанд ва миробҳо обро мувофиқи ҳамин ченак тақсим менамуданд. Як сол пеш аз вафоташон бо Нейматов Ғайрат – Ирригатори шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, писари калонии Абдусаттор Нейматов (1906 – 1987), ки ӯ низ тамоми ҳаёти бобаракати хешро дар баҳши обёри сарфа намуда буд, сӯҳбат доштам. Раҳмати Ғайрат Нейматов дар анҷоми сӯҳбат яке аз устоҳои тароксози Хучанд Усто Неймати Фарангро номбар намуданд. Ин устои ҷирадаст соли 1924 дар кори ба нақша даровардан ва сохтани обтақсимкунакҳо дар маҳалли Галақубур ва дигар иншоотҳои тақсими об дар ҷӯйҳои водии Хучанд фаъолона иштирок кардааст.

Чунонки ёдовар шудем, дар Хучанд мавсими обмонӣ аз 7 март, яъне иди Сари соли шаҳриён оғоз мегардид.

Нахуст обро «Гармобднхӣ» гуфтанд. Обро, пеш аз ҳама ба сӯи майдони зардолузор ва дигар дарахтони мева равон менамуданд ба хотири он, ки дарахтон бармаҳал гул накунанд ва дар ҳолати фаромадани сардӣ, гули зардолу осеб набинад. Дар ибтидои моҳи ҳамал хучандиён инчунин бо умеди фаровон шудани оби рӯди Такоб, дар маҳалли мазори Хоча Боқирғон ғӯсола, ғӯсфанд ё худ хурӯсоро қурбонӣ мекарданд. Расми захми моли зинда дар сари кӯҳи ё худ наҳри об, аз ҷумлаи русумҳои хеле қадимаи тоҷикон маҳсуб меёбад. Абурайҳони Берунӣ дар рисолаи «Осор – ул – боқия оварда, ки ин русум оби рӯду наҳрҳо боз як русуми қадимаи тоҷикӣ ғӯянд, ки маъниаш «Об» гуфтан аст. Чун аҳолии шаҳрамон низ ворисони Суғди қадим ба шумор мераванд, аз ҳамин сабаб ба ин русум рақобати комил доштанд.

*Нишони миробҳои
Хучанд. Асри XIX –
ибтидои асри XX*

Ф А С Л И 19.

БОЗОРҲОИ КУҲАНИ ШАҲР

Дар урфият бозорро ойини шаҳру шаҳрдорӣ меғӯянд. Дар ҳақиқат ҳам чунин аст. Меҳмонони аз дуру наздик омада, аввал ба бозор медароянд. Аз фуруши маҳсулоти кишоварзӣ, ба амсоли гандум, биринҷ, гӯшту сабзавот ва маҳсулоти ҳунармандӣ ба сатҳи зиндагӣ ва фарҳанги шаҳрамон баҳо медиҳанд.

Дар шаҳрҳои Ховари Миёна, алалхусус водии Фарғона, бозорҳо бармаҳал ба миён омаданд. Вале то пайдо шудани пул дар асри VII то милод дар бозор мубодилаи оддии мол сурат мегирифт ва ин тарзи муомилот душвориҳои худро дошт. Ихтирои пул аз филизот аз ҷумла мис, биринҷӣ ва тилло ба сифати ченаки арзиши молу маҳсулоти озуқаворӣ ба равнаки савдои бозор мусоидат намуд.

Бино ба маълумоти ҷуғрофидонони араб дар шаҳрҳои Гурганҷ, Бухоро, Афросиёби Самарқанд ва Хучанд, бозорҳои шаҳрӣ дар шафати қалъаи шоҳ ва ҳокимнишин ҷойгир буданд. Дар Хучанд низ бозори қадима дар зери деворсамти ҷанубии дарвозаи қалъа ҷойдошт. Ҷуғрофидон Истаҳрӣ ва Ҷувайнӣ овардаанд, ки «Хучандро шаҳристон ва куҳандиз аст. Масҷиди ҷомеъ ва бозор дар шаҳристон ва сарои иморат дар куҳандиз аст».

Аз рӯи маъхазҳои солҳои 70-уми асри XIX бозори қадими Хучанд ду растаи савдо дошт. Растаи аввал аз дарвозаи қалъа ибтидо гирифта, дар самти ҷанубӣ то кӯчаи Чукур ва Пули чукур, ҳоло маҳалли ҷанубии Осорхонаи таърихиву кишваршиносии вилоят рафта мерасид. Қатори дигари дӯконҳо дар қанори самти шарқии дӯконҳои қатори якум қарор доштанд.

Бо сабаби нооромии авзои сиёсӣ девору боми дӯконҳо пурра хаспӯш буданд ва ягон меъмории дилчасп надоштанд. Аз рӯи аксе, ки солҳои 70-уми асри XIX аккосӣ гардидааст, дар ҳамин майдон бозори фурӯши хезум низ ҷой доштааст.

Моҳи апрели соли 1872 бо сабаби сар задани шӯриши халқӣ, ки дар таърих бо номи шӯриши «зидди эмкунӣ» маъруф аст, бозор ба маҳалли Намозгоҳи шаҳр, ки ҳоло дар он ҷо бӯстонсароии ҳукумат ва бинои маъмурияти Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров ва маркази савдои «Авесто» ҷойгир аст. кӯчонида шуд. Бо ин мақсад ҳукуматдорони ҳамонвақтаи шаҳр бо сарвари капитан Росс ҳайъате ташкил дод, кулли иншоотҳои дар маҳалли бозори кӯҳани Чоршанбе қарордоштаро ба рӯйхат дароварда, ба хоҳишмандон аз бозори нав ҷой доданд. Мутобиқи маълумоти ин ҳайъат дар маҳалли бозори Чоршанбеи кӯҳна зиёда аз 280 дӯкони тичоратӣ, 5 қорвонсарой, масҷид, мазор ва як ҳаммом мавҷуд буд. Мутобиқи санади дигари таърихӣ, дар ҳамин маҳал бинои мазори Эшони Содик, чанд адад бинои вақфи масҷидҳои панҷвақтаи маҳаллаҳои Тапқоқ, Чоршанбе, Чуқур ва дигар мавзеъҳо воқеъ гашта буданд.

Овардаанд, ки масҷиди маҳаллаи Чуқур дар самти шимолу шарқии бурҷи қалъа, дар ҷое, ки ҳоло Осорхонаи таърихиву кишваршиносии вилояти қарор дорад, ва меъмории он ба асрҳои XVII-XVIII таалуқ дошт. Хушбахтона, исми мутаваллии масҷиди номбурда то рӯзҳои мо омада расидааст. Мавсуф Шорустами Наврӯзбой ном доштааст.

Дар ҳамин рӯйхат, инчунин, таҳти рақами №7 ҳавлии яҳудии бухорӣ, сармоядори маъруфи шаҳр Юсуф Аронов номнавис шудааст.

Бозори Чоршанбе, худи қалъа ва маъмурияти он, инчунин маъмурияти шаҳр дар маҳалли собиқ Боғи ҳоким, алҳол кунчи шарқии меҳмонхонаи «Ленинобод» воқеъ буданд ва ин маҳалла маъмултарин марказҳои тиҷоратӣ ва сиёсии Хуҷанди кӯҳна маҳсуб мегардид.

Андаке дуртар аз кунчи шарқии қалъа ва бозори кӯҳнаи Чоршанбе, мусалло ё худ намозгоҳи шаҳр қарор дошт. Нахустин мусалло дар хоки Мовароуннаҳр дар нимаи дуҷуми асри VII бо оғози забтқории арабҳо ба миён омадааст. Дар муҳити худи арабҳо низ одати гузориши намози идона берун аз ҳудуди девори шаҳр дар ибтидои асри VII, ҳанӯз дар айёми зиндагии Паёмбар Муҳаммад (с) роиҷ гашта буд. Ривоят мекунад, ки Паёмбар Муҳаммад (с) ду дафъа намози идонаро дар канори шаҳри Мадина, дар назди бозори ба ном Барр ал-Мухана, андаке самти шарқии водии Бутхан гузаштааст. Ҳатто пас аз он, ки дар Мадина нахустин масҷиди ҷомеъ бино гардид, Паёмбар Муҳаммад (с) намози идона, намози даъвати борон ва ойину дигари арабҳоро берун аз шаҳр дар мусалло ба иҷро мерасонид.

Муҳаммад Наршаҳӣ муаллифи «Таърихи Бухоро» меорад, ки «Қутайба ибни Муслим масҷиди ҷомеъ бино кард, андар ҳисори Бухоро ба соли наваду ҷаҳор», яъне соли 713. Аз беруни шаҳр, ки он мавзеъро регистон меҳонданд, он мавзеъро намозгоҳи ид кард.

Дар садаи XVIII ва ибтидои асри XIX бо сабабҳои мухталиф дар шаҳрҳои Тоҷикистони шимоли намозгоҳ одатан андаруни девори шаҳр ҷойгир буд. Дар маъхазҳои хаттӣ омадааст, ки намозгоҳи шаҳри Хуҷанд дар айёми ҳокими шаҳрҳои Хуҷанд ва Ёротеппа будани Фозилбек ном шахс дар миёнаҳои солҳои 50-уми асри XVIII бино шуда буд ва масоҳати хеле бузургро ишғол мекард.

Соли 1782 ҳокими Хучанд Холикуш Мирзо дар маҳалли намозгоҳи Хучанд (ҳоло Бӯстонсаройи ҳукуматӣ) мадрасае бино кард, ки манора ва чанде аз деворҳои ин намозгоҳ дар «Албом»-и А.Л.Кун акс ёфтаанд. Хучраҳои мадраса бошанд, андаруни ҳавлии ин Бӯстонсарой монда, то солҳои 60-уми асри XX ба сифати анбор истифода мешуданд.

Соли 1926 бо қарори ҳукуматдорони шаҳри Хучанд бозори навбунёди Чоршанбе ва дигар маҷмааи меъморӣҳои ин ҷо ба маҳалли қабристони Хоҷа Бикрободи шаҳр интиқол дода шуданд. Ҳокҷойи Хоҷа Бикробод масоҳати хеле паҳноро ишғол менамуд ва он дар ҷануби қалъаи шаҳр қарор дошт. Дар ҳокҷойи номбурда ғуронидани мурда аз соли 1894 бо фармони ҳукуматдорони генерал-губернатори Туркистон қатъиян манъ шуда буд. Як солноманависи хучандӣ, ки исмаш барои мо равшан нест, ҳаводиси солҳои 1893-1894-ро ёддошт намуда, чунин навишта буд: «Дар таърихи соли 1311, ки соли наҳанг буд, дар шаҳр вабои азиме рух дод, аксари одамон мурданд. Дар ин сол қабристонҳоро кофирон аз дарвоза берун бароварданд». Ҳокҷойи Хоҷаи Бикробод ҳамон сол ба маҳалли ҳокҷойи имрӯзаи Найсувор интиқол дода шуд.

Бино ба нақли пирамардони маҳаллаи Гузари замони шахрамон, ҳамон сол, яъне 1926, ашхоси масъули шаҳр рӯзе аз рӯзҳо оби наҳри Раззокро, ки аз наздикиҳои самти ҷанубу ғарбии ҳокҷой ҷорӣ мешуд, ба ҳокҷой равшан намуданд ва қабрҳоро фуру нишонданд. Бозори навбунёди Чоршанбе масоҳати хеле калонро ишғол намуда, аз самти шарқ бо кӯчаи имрӯзаи Мақсудҷони Танбӯрӣ, аз ҷануб бо кӯчаи Камоли Хучандӣ, аз самти ғарб ба кӯчаи Ҳаким Карим ва аз самти шимол ба кӯчаи Фирдавсӣ мепайваст. Биноҳои самти ҷанубӣ ва шарқӣ

бозор ҳама меъмории хуштарҳи зебо доштанд. Бозори номбурда соли 1963 аз байн рафт.

Дар солҳои 70-уми асри XIX натавонанд худ бозори Панҷшанбе, балки хиёбони маъруфи Чорроҳаи мардон, даромадгоҳи маҳаллаи Ниёздекча ва Чуғурчуқон, воқеъ дар самти ғарбии он ва бозори Шоҳӣ дар самти ҷанубии бозори Панҷшанбе бо тим болопӯш шуда буданд. Бино ба маълумоти бойгонии солҳои 70-уми асри XIX бозори Панҷшанбе дорои 13 бозори хурд-хурд буда 510 дӯкон дошт, ки ҳар кадоме ба фурухтани ягон мол машғул буд. Дар ҳамин бозор 12 дӯкони дигар буд, ки дар онҳо доруворӣ ва гиёҳҳои шифобахш фурухта мешуданд.

Дар садаҳои X-XVIII маҳаллаҳои Ниёздекча, гузари Охун ва Кони Сурбӣ ҳадди охирини девори работи шаҳр буданд ва маркази савдо низ дар ин маҳал, аз рӯи дарёфти тангаҳои замони Сомониён ва Қарохониён бармаҳал ба миён омада ва ба аҳолии деҳкадаҳои Унҷӣ, Рӯмону Кулангир, Шайхбурҳон ва Пули чуқур дар самти шарқ ва деҳкадаҳои Ғозиён, Чорсу ва Марғузорақ хизмат мерасонд. Наҳри калонтарини шаҳрамон ҷӯи Мазор аз самти ғарбии Чорроҳаи мардон ҷорӣ гашта, маҳаллаҳои Чуғурчуқон, Пул Аркиш, Тӯппидӯзон ва дигарҳоро дар ғарб ва Ниёздекча, Гузари Охун ва дигарҳоро дар самти шарқӣ шодоб менамуд. Ҷи тавре, ки зикр шуд, соли 1925 дар хиёбони Чорроҳаи мардон, дар масофаи наздик 70 метр аз хишту оҳақ ҷӯи равоқдор бино карда, обро ба зери майдон гирифтанд. Соли 2002 ба муносибати азнавсозии хиёбони номбурда аз зери замин осори ин ҷӯи равоқпӯш бори охир ба даст омада буд.

Бидуни ин ду бозори асосӣ дар шаҳрамон дар маркази 36 гузари шаҳр зери тимчаҳо бозорҳои хурд-хурд ғайрироҷи доштанд ва аҳолии гузарҳо аз онҳо фаровон истифода менамуданд.

РОБИТАҲОИ БУРУНМАРЗИИ ТОҶИРОНИ ХУЧАНД

Шаҳри Хучанд аз лиҳози ҷуғрофӣ дар сари роҳи тиҷоратӣ, ки кишварҳои Шарқу Ғарбро ба ҳам мепайвандад, ҷой дошт. Аз ин сабаб аз давраҳои қадим то ибтидои асри XX, баҳусус то сохта шудани роҳи оҳани Тошканд-Андихон дар соли 1898, тоҷирони шаҳр, ки бо номи таҳассусии «сорт», яъне тоҷир, маъруф буданд, бо роҳи обӣ ва роҳи қорвон бо шаҳрҳои Самарқанду Бухоро. Тошканду Қўқанд ва кишварҳои Сибири Шарқи Дур алоқаҳои тиҷоратӣ доштанд. Масалан, масофаи роҳи байни Хучанду Бухоро ба 900 км мерасад, тоҷирони шаҳрамон бо ин маркази тиҷорати ҷаҳонӣ низ робитаи қавӣ доштанд. Як афсари Русия Н.Демезон, ки соли 1833 ба шаҳри Бухоро омада буд, дар рӯзномаи худ навишта, ки «як ҷузъи абрешими хом, ки аз шаҳрҳои Қўқанду Хучанд ба бозори Бухоро интиқол меёбад, ба пуррагӣ ба Қобул дастрас мегардад. Адабиётшинос А.Сайфуллоев дар китоби «Ҳаким Карим» аз забони писари ин нависандаи шинохта Ҷанговар овардаанд, бобокалонаш Абдуллобой ва бобояш Каримбой дар Қазон, Уфа, Троитск ва шаҳрҳои дигари Русия дўконҳои тиҷоратӣ доштаанд.

Боре бо шодравон профессор Хуршед Абдуллозода сӯҳбат дошам. Мавсуф дар омади гап гуфт, ки бобои ӯ дар шаҳри Сурғути Сибири Ғарбӣ иқомат мекардааст ва бо савдои хушкмева машғул будааст. Аз рӯи нақли модарам, амакбобоям Каримбой низ бо тиҷорати хушкмева шугл доштааст. Соли 1933 ӯ аз тарафи авбошони маҳаллӣ дар шаҳри Казалинск, воқеъ дар соҳили шимолӣ-шарқии

баҳри Арал ба шаҳодат расида буд. Бино ба маълумотҳо тирамоҳи соли 1909 ба шаҳри Хучанд тоҷирони қазок аз Қазоқистони имрӯза ва тоҷирони рус аз кишвари Сибир омада, чанд рӯз меҳмон шуданд. Онҳо ба ҳаҷми хеле калон аз аҳоли ва бозори Панҷшанбе хушкмеваҳо харидорӣ намуда, ба дуредгарони маҳаллаи Кемачии шаҳрамон сохтани «сол»-ро фармуда, молҳои харидаи хешро ба он бор намуданд ва бо роҳи обӣ то ҳамон шаҳри Казалинск рафта расиданд ва борҳои хешро пас ба уштурҳо бор карда, ба ғӯшаҳои дурдасти кишвари Сибир дастрас намуданд. Дар луғати устод Айнӣ калимаи «сол» чунин маънидод шудааст: «чӯбҳои паҳлуӣ ҳам баста дар об андохта, ки бо вай аз обҳо мегузаранд ё худ он чӯбҳо ро бо роҳи об ба ҷое мекашонанд». Аз робитаи мутақобилан судманди тичоратии Хучанд бо аморати Бухорою хонигарии Қўқанд ва дигар мамолики Осиёи Марказӣ дар маҳаллаи дарвозаи Қўқанд ҷой доштани бочхона башорат медиҳад. Ин бочхона то соли 1868 ғаёлият дошт ва аз боби кори он ба мо баъзе санадҳои расмӣ низ дастрас шудаанд. Масалан, аз рӯи маълумоти соли 1868 аз кулли моли ба шаҳри Хучанд воридгардида ва моли ба сӯи Бухорою Қўқанд равон шуда, ба маблағи умумии 22 950 сӯму 81 тин андоз ситонида шудааст. Дар як вақт аз моли аз шаҳри Хучанд ба дигар вилоятҳо содиршуда ба маблағи 15 641 сӯм андоз ситонида шудааст. Дар соли 1871 аз моле, ки аз хонигарии Қўқанд ба сӯи шаҳрҳои Аморати Бухоро интиқол гардид, дар бочхонаи Хучанд наздик ба маблағи 23 ҳазор сӯм боч ситонида шуд¹.

Мутобиқи маълумоти омории соли 1910 даромади солонаи шаҳри Хучанд аз фурӯши хушкмева ба 272 841 рубл расида буд. Яке аз молҳои содиротии Хучанд

¹ Мибабаев А. Историческое наследие Худжанда.-с.103

абрешим ба шумор мерафт. Дар Хучанд ҳунари кирмакпарварӣ ва абрешимресӣ ҳанӯз дар асри VI ба миён омада, дар асрҳои минбаъда хеле ҳам нумӯи намуд. Дар як мақолаи хеш, ки он соли 2005 ба ҷоп расида буд, камина зикр кардам, ки то солҳои 50-уми асри XX андаруни шаҳр ва деҳкадаҳои атрофи он, «тутчазор»-ҳои сершуморе ҷой дошт, ки соҳибони онҳо барги тутро ба кирмакпарварон мефурухтанд. Дар шаҳри Бухоро як пуд (наздиқ 16 кг) абрешими хоми Хучанд 16 тилло арзиш дошт. Аз рӯи ахбори рӯзномаи «Петербургские ведомости» аз таърихи соли 1865, шумораи 307, матоҳои абрешимии истеҳсоли ҳунармандони Хучанд ба шаҳри Тошканд низ интиқол мегардид.

Шаҳри Тошканд то ҷойе, ки ман огаҳӣ дорам, танҳо пас аз солҳои 40-50-ми асри XX рӯ ба рушду тараққӣ ниҳод. Ба ҳамон Тошканди овозадор дар солҳои 70-80-уми асри XIX аз Хучанд, ки «макони косибон» ба шумор мерафт, пахта, матоҳои пахтагӣ ва дигар масолеҳи ҳунармандӣ содирот мегардид.

Хучанд асосан бо шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро ва Қўқанд равобити тиҷоратӣ дошт. Масалан, шаҳри Самарқандро ҳонаи дуюмини тоҷирони хучандӣ биномем, саҳв намешавад. Ва ин равобити мутақобила то нимаи дуюми солҳои 30-юми асри XX идома дошт. Аз рӯи маълумоти нахустин сардори уезди Хучанд А.Кушакевич соли 1868 аз Хучанд ба Самарқанд ва Бухоро ба маблағи наздиқ 28 ҳазор рубл мол интиқол дода шудааст. Инҳо асосан маҳсулоти абрешимӣ буданд. Бахусус соли 1868 ба шаҳри Бухоро наздиқ 20 пуд (16 кг) тори абрешим ба маблағи 3200 рубл пули нукра, калоба 200 пуд ба маблағи 16 ҳазор рубл, инчунин матоҳои абрешимин ба маблағи 4 ҳазор рубл фиристода шудааст. Дар соли 1868 ба шаҳрҳои

Самарқанду Бухоро чамъулчамъ ба маблағи 27 ҳазору 200 рубл ҳар гуна мол интиқол дода шудааст. Ба шаҳри Тошканд низ, аз рӯи навиштаи рӯзномаи «Туркестанские ведомости», дар соли 1872 ба маблағи наздик 35 ҳазор рубл ҳар гуна маҳсулот, аз ҷумла маҳсулоти рангубор ирсол гардидааст. Дар асрҳои номбурда Хучанд чун яке аз марказҳои рангубор шӯҳрат дошт. Рангҳоро аз маъдани кӯҳӣ ва гиёҳҳо омода менамуданд. Мутобиқи маълумоти омории солҳои 90-уми асри XIX дар Хучанд зиёда аз 60 хонаводаи рангуборчи зиндагӣ доштанд. Пешаи рангуборчиёро нависанда Абдумалик Баҳорӣ дар повести «Ду моҳи пурмағал», ки он аз даврони бачагии нависанда ҳикоя мекунад, қаламдод намудаанд.

Хучанд бо шаҳрҳои мухталифи Русия низ аз замони қадим робитаи устувори тиҷоратӣ дошт. Бино ба маълумоти омории солҳои 1909 аз Хучанд ба ҳудуди шаҳрҳои Русия, бахусус ба шаҳри Оренбург, пахта, абрешим, пилла ва дигар маҳсулоти нимҳом ба маблағи 6 ҳазор рубл содирот гардидааст. Маблағи умумии фуруши яклухт дар соли 1910 ба 230 ҳазор рубл расид. Наздик 54 фоиз савдои берунии Хучанд ба Русия рост омадааст.

Ба шаҳрҳои Русия, бино ба навиштаи олими рус В.Массалский, ба ҳаҷми хеле калон хушкмева интиқол мешуд. Чунончи, соли 1911 аз Хучанд ба шаҳрҳои Русия 159 ҳазор пуд хушкмева фиристода шуд.

Тавре маълум аст, Русия дар ҷанги якуми ҷаҳон паси ҳам шикаст меҳӯрд. Император Николаи II бо фармони хеш истехсол ва фуруши шаробро дар саросари мамлакат қатъиян манъ намуд. Ба ин муносибат интиқоли мевани хушк ба тариқи «посылка» ба шаҳрҳои Русия ва кишварҳои Сибир бо роҳи оҳан хеле афзоиш ёфт.

Бино ба навиштаи журналисти маъруфи рус Р.К. Богданов, ки аз соли 1906 то соли 1922 дар Хучанд зиндагӣ

намудааст, солҳои 1916-1917 аз почтаи шаҳр рӯзе то 70-80 адад бастаҳо ба шаҳрҳои мухталифи Русия фиристода мешуд. Аҳолии маҳаллӣ мавизро барои тайёр кардани спирти тоза истифода мекард.

Солҳои 80-уми асри XIX ба иқтисодиёти Хучанд сармояи бонки Русия ворид гашт. Ин падида аз назари нависанда Ҳаким Карим дур намондааст. Мавсуф ба асосҳои иҷтимоии зарбулмасал дахл намуда, таъкид карда буд, ки «Як қисми хурдтараки зарбулмасалҳои мо оид ба ҳаёти давраи капитоли саноат аст». Барои мисол зарбулмасали «Даст дастро мешиносад», ё ки «Аввал хеш, баъд дарвеш» ба замони капитоли савдо мансуб аст (Ҳаким Карим, 2005, с.29).

Инак, ба иқтисоди Хучанд пули Русия ворид шуд. Инҳо бонки Русияю Осиёгӣ, Нижний Новгород, Самара ва бонкҳои дигар буданд. Аз рӯи маълумоти бонки давлатии Русия то 1-уми мохи январи соли 1916 дар Хучанд 101 фирмаи хусусӣ ва соҳибкори инфиродӣ аз ин бонк қарз гирифтаанд. Масалан, аз рӯи навиштаи муаррихи тоҷик Н.Ҳотамов, ҳаҷми умумии пули қарзи гирифтаи соҳибкорони Хучанд 4226,4 ҳазор сӯми Русияро ташкил додааст. Ҳаҷми қарз чандон калон набуд. Он аз 1 то 15 ҳазорро ташкил меод. Аммо дар шаҳр гирандагони калони кредит буданд¹. Масалан, ба соҳибкор Миркамол Муъминбоев, ки асосан бо тиҷорати чой ва пахта сарукар дошт, шӯъбаи дар Андиҷон будаи Бонки давлати Русия ба тариқи қарз 400 ҳазор сӯм дода буд. Ба тоҷири пахта Аҳмадбеки Темурбек бонки номбурда 200 ҳазор сӯм, ба тоҷири гандум ё худ «Вагончӣ» Орифхӯча Азизхӯчаев шӯъбаи дар Тошканд будаи ҳамин бонки Русия 400 ҳазор сӯм қарз дода буд.

¹ Мирбобоев А., Ҳотамов Н. Иқтисодиёти Хучанд // Энциклопедия. 1999.-с.42

Дар байни мизочони доимии шӯъбаи самарқандӣ, андиҷонӣ, кӯқандӣ ва фарғонагии Бонки давлатии Русия аз шаҳри Хучанд Мирзоабдулманнон Мирзомуъминов, Олимҷон Комилҷонов, Пулодҷон Саидҷонов ва дигарҳо буданд. Дар суратхисоби шӯъбаи кӯқандии бонки Русияю Осиё 96 ҳазору 975 сӯм пул ҷой дошт, ки ба тариқи қарз ба савдогарони Хучанд дода шуда буд.

Бо мақсади сабук намудани доду гирифти молиқу қарзӣ дар солҳои 90-уми асри XIX дар ҳудуди шаҳри Хучанд низ ҳазина таъсис ёфт. Ин муассиса дар иттиҳоди бонки Тошканд буд. Ҳазинахонаи Хучанд, ки бо ёрии он савдогарон, соҳибкорон ва хоҷагиҳои деҳқонӣ дар деҳот бо маблағ таъмин мешуданд, бо шӯъбаҳои қазонӣ, уралӣ, петербургӣ, москварӯ ва дар шаҳри Челябинск будаи бонки давлатӣ робитаи устувор дошт. Мутобиқи баъзе аз маълумоти соли 1898 дар Хучанд намоёндагии 32 идораи савдо ва саноати Русия ҷаъолият доштанд¹.

Амалиёти бонкӣ дар он солҳо иқтисодиёти Хучандро як қадар ҷоннок намуда, тафриқа ё худ дифференциатсияи синфиро баръало намудор гардонид. То инқилобӣ 1917 бозори истеъмолии шаҳр низ ба мисли рӯзҳои мо пурқувват гардид. Дар ин солҳо аз байни аҳолии шаҳрамон судхӯрон пайдо шуданд, ки яке аз онҳо Азимбой бонк, аз маҳаллаи Кемаҷӣ буд.

Шаҳри Хучанд таърихан дар пайванди се минтақаи қалони тижоратӣ: Фарғона, Тошканд ва Самарқанду Бухоро қарор дошт. Дар минтақаи озоди шаҳри Хучанд наздик 70 шаҳрак ва деҳқадаҳои қалон, мисли Хистеваръ, Исфисор, Испонӣ, Исфара ва дигарҳо ҷойгир буданд. Мутобиқи маълумоти омории соли 1895 дар шаҳри

¹ Ҳотамов Н. Банковский капитал в экономике дореволюционного Таджикистана // Известия АН Тадж. ССР. - 1987. - с. 40-41

Хучанд 21 сарой ё худ корвонсарой ғаёлият дошт. Исмои чанде аз онҳоро ман дар «Энсиклопедияи Хучанд» (саҳ. 368-369) овардаам. Аз рӯи маълумоти бойгонӣ даромади солони корвонсаройи шоҳӣ ба 130 сӯм мерасид, саройи Миразизбой бошад ба 280 сӯм. Соли 1907 саройи Бобораҳим Отабек, ки дар маҳаллаи бозори Панҷшанбе ҷой дошт, ба 30 ҳазор ба фуруш расид.

Ба гуфти И.Гейер ном адиби рус, соли 1894 дар бозорҳои Панҷшанбе ва Чоршанбеи шаҳрамон 80 адад дӯкони қассобӣ ғаёлият доштанд. Содироти мол аз воридоти он дида ҳамеша бартарӣ дошт. Масалан, соли 1910 аз хоки Русия, Кавказ ва Сибир ба шаҳри Хучанд дар ҳаҷми умумии 10 ҳазор пуд ашё ворид шуда бошад, пас аз Хучанд ба хоки Русия дар соли 1910 ба миқёси 60 ҳазору 512 пуд маҳсулот бароварда шуд. Интиқоли молу маҳсулот аз Хучанд нисбат ба воридоти он ҳамеша бартарӣ дошт.

Чунонки дар ҳамин боб ёдрас намудем, соли 1898 роҳи оҳани Тошканд-Андиҷон ба кор даромад. Дар шаҳр табақаи иҷтимоие пайдо шуда, ки аҳоли онҳоро «маскавчӣ» ном карданд. Онҳо тоҷироне буданд, ки танҳо бо шаҳри Москва тиҷорат доштанд. Гурӯҳи дигар «вагончӣ» ном доштанд. Ин гурӯҳ бо интиқоли гандум аз вилоятҳои ҷанубии Русия, Украина ва Қазоқистон сару кор доштанд. Дар ин бора муфассалтар мо каме поёнтар сухан меронем.

Ҷуғрофидони арабу тоҷики асрҳои X-XV низ бидуни таҳлили амиқ таъкид доштанд, ки «Дар Хучанд гандуми худӣ намерасад, аз ин сабаб хучандиён гандумро аз Уструшана, Чоч ва Фарғона интиқол медиҳанд». Ҳамин ақида дар навиштаи кулли муаррихони муосири тоҷик такрор шудааст ва он хатой маҳз аст. Асли воқеа дар чизи

дигар аст. Дар воҳаи Хучанд заминҳои қораму обӣ бисёр аст. Вале қулли ин заминҳо аз асрҳои VIII–X хусусияти молӣ касб карданд. Дар онҳо асосан ниҳолҳои зардолу, ангур, чормағз, бодом ва дигар дарахтҳои мевагӣ парвариш мешуд.

Масалан, соли 1910 мутобиқи ревизияи граф Пален танҳо дар ҳудуди андаруни девори шаҳр 400 боғи мева ҷой дошт. Нағз дар хотир дорам, ки аз маҳалли Чорчироғи шаҳр, ки аз беруни девори шаҳр қарор дошт, дар самти ҷануб, то расидан ба деҳаи Овҷӣ-Қалъача, Ғозиён, Чорсу ва то Галамайдон дар самти ғарб ва деҳқадаҳои маъруф дар самти шарқ аз ҷумлаи Пули Чукур, Шайхбурҳон, Кулангир, Рӯмон, Унҷӣ ва дигару дигарҳо зардолузор буданд. Меваи аксари онҳоро хушконида ба беруни кишвар, бахусус ба хоки Русия мебурданд. Ба ибораи иқтисодчиён ғуём, ин заминҳо хусусияти молӣ доштанд.

Бо сабаби он, ки дар қадим гандум нисбат ба хушкмева дар бозорҳои мамлакат ва берун аз он арзон буд, деҳқонҳои соҳибтаҷриба то соли 1929 - давраи ҳаракати колхозӣ ва оғози монокултураи пахта, дар заминҳои обӣ асосан боғи зардолу ва ангур парвариш менамуданд. Дар солҳои шӯравӣ баъзе аз муаллифони бо мақсади нишон додани музаффариятҳои сохти иқтисодии сотсиалистӣ, баъзан ба муҳобот низ роҳ медоданд. Ҷараёни яктарафа ва бо роҳи зӯри давлатикунонидани воситаи истеҳсолот ва савдо дар шаҳри Хучанд басо мураккаб ҷараён дошт. Баъзан устоҳо ва сардорони устохонаҳои ҳунаромандӣ ҷисман маҳв карда мешуданд. Масалан, аз рӯи маълумоти омории соли 1933 дар шаҳри Хучанд наздики 51 ҳазор аҳоли иқомат дошт. Дар охири солҳои 20-уми асри XX дар шаҳри Хучанд ҳамагӣ 4 корхонаи истеҳсолии давлатӣ, аз ҷумла комбинати «Абрешим», комбинати

«Консерва», фабрикаи «Абрешимресй» ва боз чанде дигар ис-техсолоти хурд буданд, ки дар онҳо аз рӯи навишти Ш.Ҷалилов ва А.Қодиров ҳамагӣ 1200 нафар коргар кор мекарданд. Ба ин ва дигар сабабҳо косибони деҳқадаҳои атрофи он ба кори пинҳонӣ гузаштанд. Хавлие, ки ман он ҷо ба камол расидам, дар наздикии бозори Чоршанбе ҷой дошт.

Масоҳати умумии бозор 8 гектар буд ва кулли биноҳои он навсохт буданд. Ҳамон солҳо 7-8 сола будам, вале медидам, ки рафҳои мағозаҳо холӣ буд, вале дар бозор молҳои ҳунароҳои дастӣ хеле фаровон буданд. Соли 1933 дар Душанбе аз Вазорати молияи ҷумҳурии ҳайъаге ба Хучанд омада, бо масъалаи патентбандии шахр машғул гардид. Роҳбари ин гурӯҳ, ки русзан буд, Хучандро «Макони косибон» ном ниҳод. Воқеан ҳам, то солҳои 40-уми асри XX дар Хучанд зиёда аз 300 ҳунароҳои халқӣ мавҷуд буд, ки чанде аз онҳо, ба амсоли матои абрешим, шохӣ, адрас ва дигарҳо, дар қатори хушкмева ба хориҷи кишвар низ интиқол дода мешуданд.

Як мисоли дигар. То солҳои 20-уми асри XX давлат аз тоҷирон ва фурӯшандагони чорвои зинда ба сифати андоз аз 40/1 ҳиссаи мол маблағ меситонид. Аз рӯи маълумоти омории соли 1873 дар шаҳри Хучанд 116 тоҷири калон ба рӯйхат гирифта шуданд, ки шахриён онҳоро «дӯконшин» меномиданд. Хучандиён табақаи дигари аҳолиро, ки бо тиҷорати калони хориҷӣ сару кор доштанд, «корвон» меномиданд. То миёнаҳои солҳои 60-уми асри XX чанд нафар аз ин авлоди корвон дар маҳаллаи Арабони қитъаи Кӯпруки баланд иқомат доштанд. Пас аз ба истифода дода шудани роҳи оҳани Тошканд-Андиҷон дар соли 1898 дар шаҳрамон гурӯҳи дигари тоҷирон ба миён омаданд, ки бо номи «Вагончӣ» маъруф буданд. Ба

ин гурӯҳ Бобочон Аҳмадбоев, Қорӣ Ҷалол Муҳаммад Ёқубов, Аҳмадбой Неъматбоев, Ҳомидбой Миршарифов, Абдунабӣ Маҳкамбоев ва Обидбой Миршарифов шомил буданд. Ин гурӯҳ бо тиҷорати гандум сару кор доштанд.

Дар пешрафти иқтисодиёти Хучанд истихроҷ ва коркарди маъдан, баҳусус маъдани тилло ва нукра аҳамияти хоса дошт. Чунончи, аз нукраи Қаромазор дар зарбхонаи ҳуди шаҳри Хучанд ва Самарканду Бухоро пули танга мебароварданд¹, ки он наздик 2,9 грамм вазн дошт ва ин дирҳам бо роҳҳои тиҷоратӣ то ба шаҳрҳои Русия интиқол дода мешуд. Дар ҷилди 2-юми «Таърихи халқи тоҷик (Душанбе, 1999, с.392-397) омадааст, дар асри X дирамҳои номбурда дар як вақт ба шаҳрҳои Булғор ва Итили соҳили дарёи Волга ва аз он ҷо ба шаҳрҳои Русия, аз он ҷумла ба шаҳри Новгород, бо роҳи тиҷорат мерасид. Дар зарбхонаи шаҳри Хучанд дар асри X асосан аз миси кони Қаромазор тангаи «фулс» сикка мезаданд, ки шумораи зиёди он аз шаҳри Хучанд, Исфара ва Бунҷикат пойтахти қадимии Истаравшан, воқеъ дар шаҳраки имрӯзаи Шахристон ба даст омадааст».

Тавре маъданшиносон овардаанд, захираи маъдани нукра ва мис асосан дар мавзеи Қаромазор, Консой ва дар кони калону машҳури «Кони Мансур» қарор дошт. Дар кӯҳҳои Қаромазор, ки дар қашф ва азхудкунии захираи он ҳиссаи кишваршиносони Хучанд назаррас аст ва онҳо аз ҷониби маъданшиносони Русия эътироф шудаанд, маъдани тилло, симоб, гавҳару фирӯзаю булур фаровон буд. Симобро асосан аз нақбҳои Адрасмону Чорукдаррон ба даст меоварданд. Чунончи, соли 1985 аз ҳавлии шаҳрванди Хучанд Бурҳон Алиев кӯчаи Шӯро,

¹ Кочнев Б.Д. Древнейший фальс Ходженда//Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон,-1986.-№2-с.41

хонаи 62/8 зиёда 36 килограмм симоб дарёфт гардид, ки онро ман ба Пажӯҳишгоҳи кимиёи АИ Тоҷикистон дастрас карда будам.

Дар кори дарёфт ва истихроҷи маъданҳои кӯҳҳои Қаромазору Курама саҳми маъданшиноси маҳаллӣ, аз ҷумла Мулло Сангин, Мулло Раҳмат, Мулло Азиз, Хӯҷамат Турсунов арзанда аст. Масалан, Мулло Сангин солҳои 70-уми асри XIX маъданшиноси Русия И.Мушкетовро дар сафараш ба кони маъдани Қаромазор ҳамроҳӣ намуда буд¹. Соҳибкор - саноатчи рус П.Фавский ба генерал-губернатори Туркистон А.К.Гейнс дар бораи аз ҷониби маъданшиносони маҳаллӣ Мулло Азиз ва Мулло Сангин кашф шудани кони ангишти Сулукта маълумот расонида буд.

Давлати ҷавони шӯравӣ ханӯз моҳи октябри соли 1931 давоми як ҳафта моҳияти стратегияи кони маъдани Қаромазорро ба инобат гирифта, дар шаҳри Хучанд Анҷумани аввалини умумииттифоқии Қаромазорро доир карда буд. Соли 1994 дар Хучанд ба ифтихори 60-солагии ин анҷуман конфронси илмӣ маъданшиносони Осиёи Марказӣ ва Русия доир гашт, ки дар кори он ман низ ширкат намудам. Аз боби «Ҳиссаи ҳоси маъдани кӯҳӣ дар иқтисоди шаҳри Хучанд» гузорише дода будам².

Кӯҳҳои музофоти шимолии Хучанд дорои кони намаки ош, маъдани фирӯза, алибастр, оҳак, тилло, нукра, мис, симоб ва ғайруху буданд ва онҳо аз давраҳои қадим коркард мешуданд. Чунончи, коркарди фирӯзаи Хучанд аз садаҳои X-XII маъруф аст. Дар асри XII маъданшинос

¹ Мирбабаев А., Махмудов О. Худжанд-по пути нового исторического прогресса.-Хучанд, 2009.-с.57

² Мирбабаев А. Удельный вес горной добычи в экономике Худжанда //История и перспективы развития горнорудной промышленности Средней Азии.-Хучанд, 1994.-с.166-167

Бикрон оварда, ки дар бозорҳои Мовароуннаҳр «Фирӯзаи Хучанд» мақоми хоса дошт. Аз боби фирӯзаи Хучанд муаррихи асри XV Мирхонд низ маълумот додааст.

Соли 1813 аз боби Фирӯзакон фиристодаи махсуси Русиядардарборихони Қўқанд Филипп Назаров маълумот додааст. Нахуст сардори уезди Хучанд П. Фавиский ҳанӯз соли 1867 ба шаҳри Петербург ба ҷамъияти ҷуғрофидони Русия чанд намунаи маъдани нодири кӯҳии Хучанд, аз он ҷумла донаҳои хурди фирӯзаро равон кард. Соли 1874 боз ҳамон П. Фавиский бо олими маъданшиноси Русия Г. Романовский аз Фирӯзакон, ки он 6-7 километр андаке дуртар дар сойи ҳамноми Фирӯзакон қарор дошт, دیدан кард. Соли 1877 маъданшиноси дигари рус И. Мушкетов ин конро دید.

Дар асрҳои XV-XVI истихроҷи маъданҳои нодир дар конҳои Адрасмон, Табошар, Консой, Ҷаркамар, Такели, Замбора, Олтинтопкан ва дигарҳо низ хуб ба роҳ монда шуда буд. Як ғуруҳи муҳаққиқин эҳтимол доранд, ки номи Табошар шакли вайрони лугати арабии «Табошир», яъне бўр гуфтаи аст, ки низ дар истехсолот ба кор мерафт.

Аҳолии тоҷикнишини деҳи кӯҳии Андарақ ва қирғизҳои доманакӯҳи шимолии Довону Кошғар, аз солҳои 70-уми асри XIX ба бозорҳои шаҳри Хучанд маъданҳои нодири қаторкӯҳи Туркистонро ба фуруш мебароварданд, ки дар байни кулолгарон, чинигарон ва ранғуборчиёни шаҳрамон ниёзмандони зиёд доштанд.

Дар хотимаи ин бахш меҳоҳам ёдрас намоям, ки санги фирӯза дар кӯҳҳои Исфара низ ба даст меомад, вале дар бозорҳои Мовароуннаҳр он чун «Фирӯзаи Хучанд» ба фуруш мерафт.

ХУНАРИ ЧИНИПАЗИИ ХУЧАНДИЁН

Хучанди гузашта дар ҳақиқат макони косибон буд. Зиёда аз 90 фоизи аҳолии ин шаҳр бо ягон хунарманди машғулият дошт. Кулолгариро чинипазӣ аз ҷумлаи онҳо буданд. Дар маъхазҳои бойгонӣ омадааст, ки дар миёнаҳои дуҷуми асри XIX дар Хучанд зиёда аз дувоздаҳ устохонаи кулолӣ фаъолият мекард.

Дар Хучанд мо пешаи чинигарӣ нисбатан ҷавон аст. Ҷунонки аз номаш ҳам ҳувайдост ин хунар бори нахуст дар мулки Чин рӯи қор омадааст. Дар Хучанд ин пеша қай пайдо гардид, маълум нест. Барои мо олимони бостоншинос ҳаминаш равшан аст, ки осори порчаҳои алоҳидаи зарфҳои чинӣ, аз Косон, Хучанд, Афросиёби Самарқанд ба даст омада, онҳо ба садаҳои X-XII мансубанд. Дар асоси ин ва дигар санадҳо метавон ҳулоса қард, ки истеҳсол ва истифодаи ашёи чинӣ дар рӯзгори гузаштагони мо андаке дер маъмул гаштааст.

Аз осори ҳаттӣ бармеояд, ки дар ҳуди мулки Чин низ русуми чинипазӣ дар асрҳои VII-VIII ба миён омада, дар асрҳои XIV-XV. Чинипазҳои Хучанд ҳоло аз асрори чинии ҳолис оғайи надоштанд. Онҳо танҳо зарфҳои сафедлоӣро истеҳсол мекарданд, ки онро ба истилоҳи забони руси «фаянс» гӯянд ё худ зарфҳои фаянсӣ.

Ҳуди кулолгарони Хитой низ ҳанӯз асрори пухтани зарфҳои чинии ҳолисро, ки дар забони русӣ «фарфор» гӯянд, кашф накарда буданд. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ истилоҳе, ки он муроди калимаи «фарфор» ё худ «фаянс», бошад пайдо нашуд.

Дар садаҳои XIV-XV устохонаҳои чинипазӣ акнун дар шаҳрҳои Самарқанду Хучанд, Риштон, Табризу Кошон, Ҳироту Бухоро ва дар Чусту Косон арзӣ ҳастӣ карданд. Дар ин замон устоҳои меъмор пештоқи масҷиду мадраса, корвонсаройҳо ва дигар биноҳои ҷамъиятиро бо кошин рӯйкаш мекарданд. Ташаббускори ин иқдом наҷиб чинипазҳои шаҳри Кошони Эрон буданд.

Соли 1985 дар ҷараёни ҳафриёти яке аз ҳучраҳои самти шимолу ғарбии оромгоҳи Шайх Маслиҳатдин дар Хучанд, аз чуқурии 1-1,5м, осори ҳучрае дарёфт шуд, ки деворҳои он дар баландии наздики 30см бо кошини кабуду сафед ороиш дода шудааст. Бостоншиносон ин бозёфтро ба асрҳои XI-XII нисбат доданд.

Дар асрҳои минбаъда, бахусус дар замони салтанати амир Темур (ваф.1405) ва ворисони ӯ тарафи бино ҳам кулли Боғи Дилкушои Самарқанд, ки сифати онҳо дар дафтари хотироти сафири шоҳи испани Руи Гонсалес Клавихо қаламдод шудаанд, кошинкорӣ шуда буданд. Бино ба навиштаи Мирзо Бобур (а. XVI) Мирзо Улуғбек (ваф.1448) ба бобои худ тақлид намуда, дар маҳалли Сари пуштаи Кӯҳаки шаҳри Самарқанд боғе обод намуда, дар байни боғ кохи ҷаҳор дарвозадори пешайвондореро бино сохт, ки он аз фарш то сақфи бино бо кошинҳои ранга ороиш дода шуда буд. Бо фармони Улуғбек ин кошинҳоро аз Чин интиқол дода буданд. Ин иморат дар байни муосирон «Чинихона» ном гирифт.

Бино ба ахбори муаллифи рисолаи таърихӣ «Аҳсан-ут-таворих» Ҳасани Румлу замоне, ки Мирзо Улуғбек дар шаҳри Ҳирот сафар дошт, гурӯҳи қабилаи ўзбакӣ аз набудани Улуғбек истифода карда, шаҳри Самарқандро ишғол карданд, ва ин меъмории нодирро «бо зарби ҷаҳмоқ дарҳам шикастанд». Аз рӯи ахбори шоир Низомии

Ҳиротӣ чунин «Чинихона» дар шаҳри Ҳирот низ ҷой доштааст.

Аз рӯи дафтари хотироти сафири Хитой Чэн Чэн, ки тирамоҳи соли 1414 аз Ҳирот дидан намуда, бо Шохрухмирзо мулоқот дошт, устоҳои Ҳирот аз сафедлой зарфҳои зебо ва мунаққаш месозанд, вале онҳо ба амсоли зарфҳои чинии Хитой нестанд, онҳо бо задани ангушт садо намебароранд. Сафири Хитой Чэн Чэн инро аз хосияти гили маҳаллӣ донистааст. Аз ин навиштаҳо чунин бармеояд, ки кулолгарони шаҳри Ҳирот ҳатто дар асри XV аз асрори истеҳсоли зарфҳои соф чинӣ бархурдор набуданд.

Дар Хучанд ва шаҳри Чустии водии Фарғона пухтани зарфҳои чинӣ танҳо аз нимаи дууми асри XIX ба роҳ андохта шуд. Донишмандони Русия А.Гребенкин ва В.Разводовский ҳанӯз соли 1872 ба ҳунари чинипазҳои шаҳри Хучанд мароқ зоҳир карда, навишта буданд, ки чинипазҳои шаҳри Самарқанд ва Хучанд «танҳо ёздаҳ соли охир ба истеҳсоли зарфҳои чинӣ пардохтаанд. Аз рӯи навиштаи нахуст сардори уезди Хучанд А.Кушакевич, ки ба ҳунари чинипазони хучандӣ мароқи том дошт, чинипазони шаҳрамон то ин дам танҳо чини, яъне зарфҳои фаянсии пухта ва аз болои он сири сафед медавониданду бас. А.Кушакевич боз таъкид, ки зарфҳои чинӣ-фаянсӣ устоҳои Хучанд дар бозори шаҳр, нисбат ба зарфҳои одии кулолӣ қимматтар ба фурӯш мерафт. Дар солҳои 70-80-ми асри XIX устоҳои чинипазии шаҳри Хучанд зарурати хоси аҳолии русзабони шаҳрамонро ба инобат гирифта, барои ин гурӯҳи аҳоли низ, вобаста ба завқи зебопарастии эшон зарфҳои ҷарҳела сохта ва онҳоро бо нақшу ниғори завқи аврупоӣ оро медоданд.

Яке аз амалдорони маъруфи рус М.Терентьев, ки чанд муддат дар шаҳри Хучанд зиндагонӣ дошт, соли 1874 навишта буд, ки дар шаҳри Хучанд хунари чинигарӣ басо пеш рафтааст. Ӯ чунин навиштааст: «Зарфҳои сохти чинигӣ, ки он сафеди фаянсӣ аст, устоҳои маҳаллӣ дар намуди шаклу ороиши зарфҳои чинии корхонаҳои Русия омода месозанд, ки онҳо қобили қабули русзабонҳои кишвар мебошанд».

Рӯзномаҳои даврии ҳамон солҳои Русия низ дар шумораҳои худ ба хунари чинипазҳои хучандӣ таваҷҷӯҳ зоҳир намудаанд. Масалан, рӯзномаи «Туркестанские ведомости», ки дар шаҳри Тошканд ба нашр мерасид, аз хусуси намоиши хунарҳои халқӣ, ки соли 1870 дар шаҳри Петербург доир гашта буд, ҳисоботеро ҷой дода, маҳсули хунари чинипазҳои шаҳри Хучандро ба дараҷаи аввал гузоштааст. Рӯзнома навишта, ки вақте шӯъбаи Туркистони ин намоишро аълоҳазрат хонуми Императори Русия дидан кард, чашми хонум ба маҳсули чинипазҳои хучандӣ дӯхта шуд. Бону ба ҳамроҳонаш хоҳиши аз ин зарфҳо доштанро намуд. Ҳамсафони хонум аз ин намоиш як адад хумча, сурмадон, пиёла, коса ва дигар чинивориро бо худ ҳамроҳ бурданд.

Соли 1902 дар ҳамон шаҳри Петербург боз намоиши хунарҳои косибони Осиёи Миёна доир гашт. Ин дафъа дар ин намоиш писари Муҳаммад Шукур - усто Муллокомил иштирок дошт. Ин усто ба маърази тамошобинон ду адад табақи ош, ки арзиши ҳар кадоми онҳо 70-80 тин буд, инчунин ду коса бо арзиши 15 тин ва ду пиёларо бо арзиши 5 тин гузошт. Дар поёни намоиш усто Муллокомил бо нишони биринҷӣ сарфароз гардид.

Устоҳои чинипаз асосан дар маҳаллаҳои Гузари қозӣ ва Гунбази Хоча Амин кору зиндагӣ доштанд. Усто Шодӣ

ва усто Тӯхтабой, аз рӯи навиштаи М.С.Андреев, ки то соли 1918 дар шаҳри Хучанд зиндагӣ мекард зарфҳоро вобаста ба талаби бозор ва завқи зебоипарастии хеш ороиш медоданд. Чинипазҳо Усто Зоиди сиёҳ ва усто Шодӣ то солҳои 20-ми асри XX чанд намунаи зарфҳои чиниро ба Москва ба осорхонаи халқҳои Шарқ раво намуданд, ки онҳо то ҳанӯз дар таҳхонаи ин осорхона нигоҳдорӣ мешавад.

Муҳаққиқи рус В.Разводовский қайд намудааст, ки шаҳри Хучанд яке аз марказҳои чинигарии кишвари Туркистон маҳсуб меёбад. Дар ибтидои ҳамон асри XX бо сабаби дар бозорҳои шаҳри Хучанд фаровон шудани маҳсулоти корхонаҳои чинисозии Русия, ҳунари чинипазӣ дар Хучанд аз байн рафт.

Ба ҳунари чинипазҳои қадими Хучанд нависандаи маъруфи тоҷик Равшани Ёрмуҳаммад низ мароқи калон зоҳир намуда буд. Мавсуф соли 1971 ба Хучанд омада, бо кӯмаки устод Раҳим Ҷалил осори чинипази хучандӣ Муллокомилро, ки чиниҳои ӯ бо номи «чигдагул» маъруф буданд ва дар дасти пайвандони усто нигоҳдорӣ мешуданд, аккосӣ намуда буд.

Аз рӯи нақли шоир Кулолӣ, устоҳои чинипази Хучанд яке аз ашёи муҳими чинӣ, ки гулбӯта ном дорад, аз кӯҳҳои Қурама ба даст меоварданд. Захираи аз ҳама фаровони ашёи дигар, ки онро реги сафед ё худ «дури кӯҳӣ» гуянд, дар маҳалли деҳаи Қӯрғончаи ноҳияи Ҷаббор Расулов ҷойгир шудааст. Ин дури сафед, ё худ ба истилоҳи русӣ «кварцевый песок», аз замони қадим дар истехсоли зарфҳои чинӣ корбаст мегардад.

Дар баромади рӯди Исфанасой, дар соҳили самти ростии ин рӯд деҳаи қадиме бо номи «Хитойреза» мавҷуд аст. Солҳои 60-ми асри XX сиёсатмадорони онвақта

ин деҳаро тағйири ном карда, ба он «Пахтакор» ном гузоштанд.

Баҳори соли 1987 дар ин маҳал «Оқтеппа» ном харобаеро ҳафриёт намудем, ки он дар соҳили чапи рӯд, 3-4 км болотар аз деҳаи Хитойреза қой дошт. Ба ҳамин муносибат бо ҷугрофияи таърихии ин маҳалли қадима аз наздик ошно шудам. Дар маркази деҳи сурнуфуси Хитойреза, ки он дар соҳили рости рӯди Исфанисой қой дорад, дар рӯи ба рӯи мактаби деҳи номбурда як сокини ин маҳал ба ман меҳмонхонаеро нишон дода, изофа намуд, ки ин меҳмонхонаро кадоме аз сокинони шаҳри Хучанд бино фармудааст. Воқсан ҳам ин меҳмонхона дар сабки меҳмонхонаҳои шаҳри Хучанд бино шудааст. Дар пештоқи бино хушбахтона, санаи сохта ба итмом расидани бино ба ҳисоби абҷад, соли 1314 ҳиҷрӣ (1896-1897) сабт шудааст. Толорҳои меҳмонхона наққошӣ ва кандакорӣ шудааст. Эҳтимол меравад, ки меҳмонхонаи номбурда ба чинипази Хучанд Муллокомил тааллуқ дошт.

А.Кушакевич, В.Разводовский, М.Андреев ва дигарон таъкид намудаанд, ки чинипазҳои шаҳри Хучанд бо фаро расидани фасли тобистон манзили шаҳриро тарк карда, ба деҳаҳои дурдасти Хучанд рафта, он ҷо бо тайёр намудан ва пухтани зарфҳои чини машғул мешаванд. Чунонки имрӯз ба мо маълум гардид деҳи Хитойреза аз ҷумлаи яке аз чунин деҳаҳо будааст. Чунонки дар болоишора намудем кони реги сафед 4-5 км ҷанубтари деҳи Хитойреза, дар маҳалли деҳкадаҳои Қўрғонча ва Сулукта воқеъ гашта имрӯзҳо низ дури сафеди ин конҳо ашёи асосии корхонаҳои шишабарори ва чинипазии мамлакат ва ҳатто корхонаи чинибарории шаҳри Самарқанд ба ҳисоб меравад.

Дар маҳалли кони дури сафеди Қўрғонча ва Сулукта шумораи зиёди гушмоҳи ё худ саҳеҳтар оҳаксанги ковок ба чашм мерасанд. Чунин ашё аз чуқурии наздики 4 м., ки мо дар теппаи харобаи Оқтеппа барои дақиқ муайян кардани қабати мадании ин хароба канда будем, низ ба даст омаданд. Геологҳо дар ҷавоби суоли мо шарҳ доданд, ки 1-2 миллион сол пештар ин маҳал дар зери баҳр қарор дошт ва гўшмоҳиҳо, ки вазнашон 0,3-0,5кг меомад, дар қаъри баҳр зиндагӣ мекарданд.

Хунари чинипазӣ протсессии хеле мураккаб аст. Аз Сулукта ва Қўрғонча бо ароба кашонида бурдани реги сафед кори ҳам меҳнатталаб ва ҳам гарон буд. Ба ин сабаб устоҳои чинигар як намуди аввали чинигарино, ки онро «хомпаз» гўянд, маҳз дар ҳамон деҳи Хитойреза ба анҷом расонида, маҳсули нимтайёро ба хасу хошок печонида, тавассути ароба ба Хучанд интиқол медоданд. Устоҳои чинипаз ин зарфҳои нопухтаро дар хумдон гузошта обутоб медоданд, суфта мекарданд ва рангу сир мемолиданд ва боз дар хумдон мепухтанд.

Акнун ба худи калимаи «Хитойреза» эътибор диҳед. Он соф тоҷикӣ аст. Дар ҳамин ноҳия, андаке дар самти ҷанубии он, ба маҳалли деҳи Овчи-Қалъача нарасида, деҳаи «Хитой» ҷой дорад. Дар навиштаҳои Бӯрӣ Аҳмадов, муаррихи номдори Ўзбекистон, ки эшон наздики 96 номгӯи кавму қабилаҳои ўзбекро овардааст, калимаи «хитой» чун яке аз номҳои қабилаи ўзбек доништа шудааст.

Аммо истилоҳи «Хитойреза» чизи дигар аст. Он дар заминаи қонуниятҳои калимасозии тоҷикӣ ба миён омада, басо рехтаю зебо ва гўшнавоз садо медиҳад. Ин номи маҳал ишора ба он аст, ки дар ин маҳал замоне

кулолгарони хучандӣ зарфҳои чинӣ омода менамуданд, ки он ба сабки коркарди чинигарони Хитой наздик аст.

Солҳои 70-ми асри XIX чанде аз соҳибкорони Русия дар деҳи хушманзараи Деҳмӯй (яъне макони моҳӣ) , дар заминаи дури сафеди Деҳмӯй корхонаи хурди истеҳсоли зарфҳои шишагиро ба роҳ андохтанд. Солҳои 1968-1969 дар ҷараёни навиштани рисолаи дипломии ҳеш, ки он аз боби таърихи ноҳияҳои собиқи Нов ва Пролетар нақл менамуд, камина дар Бойгонии марказии ҷумҳурӣ, ки он вақтҳо дар паси синамои Ҷомии шаҳри Душанбе ҷой дошт, нақша-гарҳи ин корхонаро дарёфт намуда, дар рисолаи ҳеш ҷой дода будам.

Дар истеҳсоли зарфҳои чинӣ бидуни дурри сафед боз маъдани ишқор, оби оҳақ, хокаи мис ва дигар маъданҳо корбаст мегардиданд. Ин маъданҳоро низ аз кӯҳҳои атрофи шаҳр дастрас менамуданд. Дар истеҳсоли зарфи чинӣ ҳамчун рустании ҷиҳилбуғум корбаст мешуд. Ин рустанӣ дар соҳили рӯди Сир фаровон месабзид. Маъдани ишқору мис ва дигарҳоро аҳолии қирғизнаҷод аз кӯҳҳои Қурамаю Давон-Қошғар (холо Туркистон) ба даст оварда, дар бозорҳои шаҳрамон барои фурӯш ҳозир менамуданд.

Баъзе аз авлоди чинипаз, ҳанӯз 30-40 сол муқаддам ба ман гуфта буданд, ки реги сафедро пеш аз истифода кардан, дар хумдони оҳакпази тафс дода, ва пас аз он аз ғалбер гузаронида, ба лой меомехтанд. Инчунин онро то ба лой омехтан дар осиеби дасти орд карда, дар элаки торхояш аз абрешими шохӣ бохта, танҳо пас аз ин лой мекарданд. Маъдани ишқорро низ бо ҳамин роҳ дар ҳован кӯфтаю аз ғалбер гузаронидан ба лой ҳамроҳ менамуданд. Устои чинипаз кулли ашёи номбурдaro, яъне гилмоя, дурри сафед, хокаи мис, ҷигилбуғум, ишқор ва дигарҳоро

аз рӯи меъёри муқаррарӣ кам-кам бо коса гирифта, ба дег ё худ ба қачоваи ҷубин андохта, ба он об мерехт ва дар давоми 2-3 соат лойро лағад мекард ва лойро то рӯзи дигар дар қачова ниғаҳ медошт, то ин ки он варам кунад. Субҳи рӯзи дигар гармояро аз палоси мӯина гузаронида, дар ниҳояти қор дар як гӯшаи кунҷи ҳавлӣ чамъ карда, сарашро бо ҳар гуна палосу латтапораҳо мепӯшонид ва онро, ба қавле, ба мисли хаамири нон дам меод.

Устоҳои чинигар танҳо рӯзи дигар субҳи барвақт ба рехтани зарфҳо дар қолаб шурӯъ мекард. Рӯзи сеюм ё чаҳорум, баъди дар офтоби сӯзон хушк гаштани гил, усто зарфҳоро бо латтаи пашмини нимтар собида суфта мекард. Сипас зарфҳоро аз сари нав даруни хумдон ҷида, онҳоро ба амали нимпаз омода менамуд. Чинипаз ҳолати даруни хумдонро ва оташи онро аз сӯроҳии даҳони хумдон буда, назорат менамуд. Дар ибтидо рӯи зарфҳои андаруни хумдон ранги сиёхро ба худ мегирифт ва бо тадриҷ ин пардаи сиёҳ аз байн рафта, ба худ ранги сафед мегирифт, ки ин нишонаи ба қиём расидани ҳолати пухта расидани зарфҳо ба шумор мерафт.

Дар чунин ҳолат устои чинипаз оташи хумдонро хомӯш карда, найча-ҳавокашакҳои зери хумдонро бо гил лобида, сахт менамуд. Ҷараёни номбурда, яъне амали хомпаз, аз ибтидо то охир ҳамагӣ 4-5 соат тӯл мекашид. Дар ҳамин ҳолат хумдонро як шабонарӯз ниғаҳ медоштанд.

Рӯзи дигар, аз пагоҳӣ даҳони хумдонро боз карда, зарфҳоро аз даруни хумдон берун мекашиданд ва зарфҳои пухта расидаро бо латтаи хушк пок карда як сӯ мегузоштанд. Пас аз он устоҳо ба амали гул андохтан ва пардози зарфҳо шурӯъ менамуданд. Гурӯҳи устоҳои

чинишаз дар гул андохтан наққошро киро мекарданд. Гурӯҳи дигар ин амалро худ баҷо меоварданд.

Наққош дар гуландохтан аз ранги лочувард, сирӣ сафед ва дигар рангу моеъ истифода менамуд. Маъдани лочувард, моеи сир, хокаи мис ва дигар ашё дар бозорҳои шаҳри Хучанд ба миқдори фаровон ба фурӯш бароварда мешуд. Сад - садӯ панҷоҳ сол дар бозорҳои Самарқанду Хучанд филизот, аз ҷумлаи руҳ, сурма, қалъагӣ, хокаи нуқра ба фурӯш бароварда мешуд. Масалан, як мисқол (тах.0,25гр.) лочуварди бадахшонӣ 20 - 40 тин арзиш дошт.

Ҷараёни тайёр кардани рангубор низ кори мураккаб ва аз рангуборчӣ малакаи хубро металабид. Масалан, устоҳо лочувардро аввало дар ҳован кӯфта, пас онро дар об тар мекарданд. Пас дар он шилми дарахти зардолу ё худ дарахти олуҷаро ҳамроҳ намуда, онҳоро бо ҳам хуб омехта мекарданд. Омода кардани моеи сир, ба истилоҳи забони русӣ «лазур» низ амали мураккаб дониста мешуд. Ба таркиби лазур, сир, туршии руҳ кӯрғошим низ омехта мегардид. Моеи сир ба ранги шир сафед мешуд.

Кулли маъданҳо, ки ба таркиби сир ворид мешуданд устоҳо онҳоро дар ҳован кӯфта, дар ғалбери торҳояш абрешимӣ мебехт.

Чунонкиишоранамудем, устоҳои чинишаздарориши зарфҳо аз меҳнати наққошон истифода мебарданд. Як нафар наққош тамоми рӯз 100-120 зарфро нақшу нигор мекард. Наққошон дар ороиши зарфҳо, бахусус табақи ош, аз нақши санҷид, нок, анор, аз зумраи паррандагон акси булбул, саъба, хурӯс ва аз ҷумлаи асбобҳои бурранда аксар вақт нақши кордро ҷой медоданд.

Дар поёни гуландозӣ зарфҳоро бори охир сирандуд мекарданд. Ин амал чунин ба иҷро мерасид: нафаре

зарфро дар даст медошт, нафари дигар бо обгирак ба сари зарф оби сир мерехт. Зарфҳои оби сир додаро дар рӯи палос мегузоштанд. Бо гузашти 2-3 соат зарфҳоро аз сари нав ба хумдон дар болон сепояҳо мечиданду ва аз сари нав онро мепухтанд. Пухтани зарфҳои сирандуд одатан то дувоздаҳ соат тӯл мекашид. Дар поёни қор найчаҳои ҳавокашакро бо гил лобида ва хумдонро то се рӯз ниғаҳ медоштанд. Дар рӯзи чорум зарфҳоро аз хумдон берун оварда, ва маҳсулотро бо латтаи нарма пок менамуданд.

Умуман, як даври пухтани зарфи чинӣ аз 10 то 12 рӯз тӯл мекашид.

Офтоба ва чилим. Аз хазинаи антиқадорони Хуҷанд

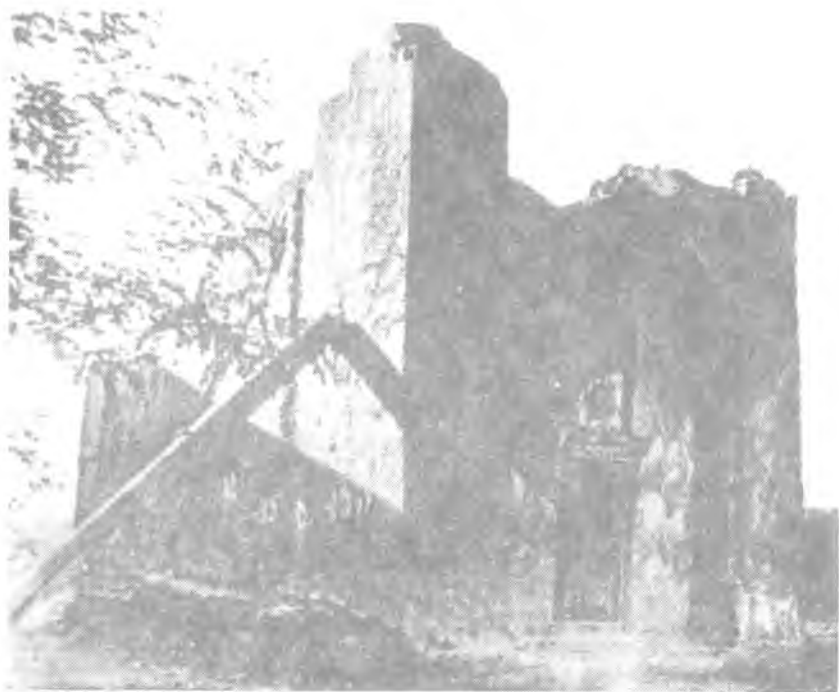
ШАХРИ ХУЧАНД ДАР АРАФАИ ИШҒОЛИ РУСҲО

Чунонки дар фаслҳои пешина изҳор доштем, алоқаҳои тиҷоратӣ ва фарҳангии тоҷикон ва аҷдоди қадими онҳо сақоиён ва суғдиён бо славянҳои қадим ва русҳои баъдина аз замони хеле қадим ҷой дошта, ин ҳамкориҳои мутақобилаи судманд дар осори фарҳангии ин ду халқ нақши муассир гузоштааст. Масалан, тоҷирони давлати Суғд ҳанӯз дар асрҳои III-IV роҳи тиҷоратии сӯи баҳри Сиёхро кашф намуда, бо қавмҳои қадимаи ин маҳал равобитаи устувори тиҷоратӣ барқарор карда буданд¹. Чунончи, дар Қрим, воқеъ дар соҳили шимолӣ - ғарбии баҳри Сиёҳ шаҳрчае ҷой дорад, ки он бо исми «Суғдак» маъруф аст. Дар ҳамин манотиқ боз наздик 300 номгӯи таърихӣ номнавис шудаанд, ки барои онҳо аз забонҳои эронӣ қадимаю суғдӣ аст. Муҳаммад Наршаҳӣ низ ин навиштаи моро қувват бахшида, ҳанӯз дар асри X дар асари «Таърихи Бухоро» меоварад, ки тоҷирони шаҳри Пайканд дар савдои хеш аз роҳҳои баҳрӣ низ истифода менамуданд².

Имрӯз донишмандон муқаррар кардаанд, ки дар асри X ва чанд аср пеш аз пайдоиши Руси Киевӣ дар муомилоти бозорӣ русҳо пули худро надоштанд. Дар шаҳрҳои Киев, Новгород, Чернигов, Смоленск ва дигарҳо дирҳамҳои зарбхонаҳои давлати Сомониён ва давлатҳои арабро корбаст мекарданд. Дирҳамҳои зарби Сомониён ҳамагӣ

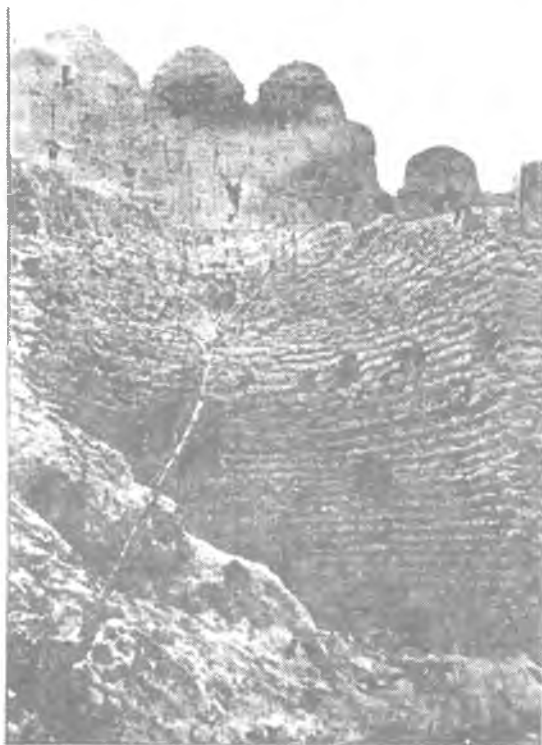
¹ Торгово-экономические и культурные связи Средней Азии с Россией//Каримов О.,Мирбабаев А.,Усмонов Н.очерки истории средневековой культуры таджиков.-Худжанд,2011.-с.406

² Наршахи.Таърихи Бухоро.-с.19

2,9 гр. вазн дошт ва интиқоли онҳо ба кишварҳои дур басо кулай буд.

Дар давлатҳои Булғар ва Итили сохили руди Волга соле як дафъа дар фасли зимистон ярмаркаи фурӯши маҳсулот доир мешуд. Оид ба давлатҳои феодалии Русияи қадим котиби сафорати Бағдод дар Русия Ибн Фазлон маълумоти муфасссал овардааст. Тоҷирони Самарқанду Бухоро ва Хучанду Гурганҷ ба ин ярмарка маҳсулоти мухталифи ҳунармандӣ ва ҳамчунин пул дирҳамҳои зарбхонаҳои Хучанду Самарқанд, Ҳирот, Балх, Нишопур ва дигарҳоро ҳозир намуда, бар ивази онҳо асосан маҳсулоти филизӣ, аз ҷумла оҳан, пӯлод, инчунин чарм ва гуногун харидорӣ намуда, онҳоро ба шаҳрҳои худ интиқол медеданд.

То фаро раси-
дани замони истиқ-
лолият аз ин боб
ҳарф задан мамнӯъ
доништа мешуд. Ва-
ле худи олимони
Русия, аз чумлаи
Б.Я. Ставитский,
Г.Федоров-Дави-
дов дар замони
муосир ва ҳам А.
Ю. Якубовский дар
солҳои 40-50-уми
асри XX батафсил
дар ин бобат ҳарф
задаанд. Оид ба
равобити молику
пулии давлати
Сомониён бо дав-
латҳои қадими Ав-

роосиё дар чилди 2 наشري тозаи «Таърихи халқи тоҷик» (1999. с.390-397) маълумоти муфассал омадааст.

Дар ибтидои асри XVIII Пётри I (ваф.1725) на танҳо ба кишвари Аврупо, балки ба кишварҳои Осиё низ ба ном «дарича» кушод ва алоқаи Русияро бо давлатҳои Осиёи Марказӣ низ устувор намуд. Масалан, соли 1695, вақте Пётри I нав ба синни 23 расида буд, ӯ Семен Маленький ном тоҷири маҳаллиро бо мақсади шиносӣ пайдо намудан бо мардуми Эрону Мовароуннаҳр ва Ҳиндустон ба ин кишварҳо равон намуд.

Як омили асосии ба сӯи Шарқ рӯ овардани Пётри I дар ҳамин аст, ки дар он асрҳо Русия ҳанӯз аз усули

истихроҷи тилло бархурдор набуд. Семён Маленький дар роҳ ба ҳалокат расид. Бо тавсияи Пётри I ба хоки Эрону Мовароуннаҳр яке аз хидматгори босаликаи дарборӣ Флорио Беневени фиристода шуд. Ин сайёҳ ҷунонқи баён доштем, то ҳуди шаҳри Хучанд расида ва дар дафтари хотироти хеш бори аввал дар байни хориҷиёни аврупоӣ дар бораи дар рӯди Сир аз аз реги дарё ба даст овардани хокаи тилло маълумот ҷамъ карда буд¹.

Ҳамон сиёсатмадорони Русия бо мақсади давом додани сиёсати ба ном «шарқии» Пётри I, бо мақсади зудтар роҳ кушодан ба боигариҳои табиӣи Осиёи Марказӣ, соли 1735 истехком-қалъаи шаҳри имрӯзаи Оренбургро таъсис доданд. Истехкоми помбурда дере нагузашта барои бо ҳам наздик намудани Русия бо халқҳои Осиёи Марказӣ саҳми босазо гузошт. Воксан ҳам истехкоми Оренбург дар сари роҳи тичорати аморати Бухорою хонии Қўқанд ҷой дошт. Аз рӯи маводи ба мо дастрас-гардида, дар охириҳои солҳои 50-60-уми асри XVIII содироти солони мол аз Осиёи Миёна ба хоки Русия 250 ҳазор сӯми нуқраро ташкил дода буд. Дар охириҳои солҳои 80-уми асри XVIII ин нишондод ба 275 ҳазор сӯм расид. Соли 1805 аз Бухоро ба шаҳри Оренбург қорвони иборат аз 606 уштур мол бо ҳаҷми умумии 1200 ғой бурда шуд. Содироти мол аз Бухоро ба хоки Русия сол аз сол афзуда, соли 1811 бошад қорвони иборат аз 1066 уштур бо арзиши умумии 3,3 миллион сӯм ба шаҳри Оренбург расид. Ҷунонқи хотирнишон қардем, дар ибтидои асри XIX шаҳри Бухоро ба сифати маркази тичорати ҷаҳонӣ эътирофи тоҷ пайдо кард. Савдои мутақобила бо Афғонистон ва Ҳиндустон низ рӯ ба ҷангишоф ниҳод. Тоҷирони кишвар дар як вақт аз Русия

¹Посланник Петра I на Востоке.-М.,1986.-с.126,130 ва диг.

сурб, тангаҳои тилло, мовут, маҳсулоти чармӣ ва дигар маводи ниёзи мардумро интиқол меоданд. Мувофиқи маълумоти як амалдори молиявии рус П. Неболсин фақат дар даҳсолаи 1840-1850 бо роҳи қорвонии Оренбург аз Русия ба хонигарии Осиёи Марказӣ тақрибан 40 ҳазор пуд мис, беш аз 400 ҳазор пуд оҳан, 75 ҳазор пуд чӯян, 25 ҳазор пуд пӯлод ва миқдори зиёди маснуоти тиллоию пӯлодӣ ворид шудаанд.

Дар миёнаи асри XVIII хонигарии Мовароуннаҳр бо сабаби пурзӯр шудани ҳаракатҳои марказгурез ба мулкҳои чудоғона таксим шуд. Дар водии Фарғона хонии Қўқанд ба миён омад. Шаҳри Хучанд низ ба ҳайъати ин хонигарӣ шомил гардид. Шаҳри Хучанд дар сарғаҳи водии Фарғона ҷой гирифта, дар тақдири таърихии хонигарии нави Қўқанд мавқеи ҳалқунандаро дошт¹. Мавқеи стратегии шаҳри Хучанд дар ҳамин буд, ки он қалъаи устувор, ҳисори нисбатан дастнорас ва истехкомҳои дигари ҳарбӣ дошт. Шаҳри Қўқанд бошад, солҳои 40-уми асри XVIII ба сифати пойтахти хонигарӣ эътироф шуда, аммо он ҳанӯз диҷ ва қалъаи шаҳрӣ надошт. Ҳисори Қўқанд танҳо соли 1842 бо сабаби таҳдиди аморати Бухоро дар як муддати кӯтоҳ бино карда шуд.

Водии Фарғона аз замонҳои қадим маҳали зисти доимии ориёнилтаборон буд. Осори ин замони куҳан аз ҷониби бостоншиносон хеле саҳеҳ таҳқиқ шудааст. Ориёшиноси варзида Мўхтарам Ҳотам дар як рисолаи хеш овардааст, ки «... мавқеияти аввалаи ориёиҳоро дар шарку ҷануб ва шимоли Осиёи Миёна, хоса дар водии Фарғона ва ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон бояд суроғ намуд».

¹ Мирбобоев А. Файзуллоев М. Роль Худжанда в истории Коканда XIX в. // Номаи садоқат.-Хучанд, 2012.-с.149-152

Дарималгоҳи масҷиди Тағи Тути Калон

То садаҳои XI-XII, яъне ба ин водӣ сар даровардани қабоиلى сершумори туркзабонҳо, аз асри XVI бошад ўзбекҳо, аҳолии шаҳрҳои Косон, Ҷуст, Риштон, Намангон, Марғилон, Шоҳимардон, Қўқанд, Ашт, Чодак ва дигарҳо куллан тоҷик буданд. Дар ҳамон Қўқанд низ, чун дар Хучанд, аҳли тичорат ва савдору «сорт» меҳонданд.

Бино ба маълумоти ба рӯйхатгирии умумирусиягии соли 1897 дар қаламрави генерал-губернатории Туркистон 968 ҳазору 700 нафар мардуми сорт, аз ин шумора дар вилояти Фарғона бошад, 788 ҳазору 989 нафар, яъне наздик 1 млн. сортҳо зиндагӣ доштанд. Муаллифи «Таърихи Шоҳрухӣ» мулло Ниёз Муҳаммад, ки андаке зиёда аз садсол муқаддам зиндагӣ дошт, аз байни аҳолии водии Фарғона турк, ўзбек, тоҷик, қипчоқ, қирғиз ва сортро номбар намудааст. Тоҷикон дар якҷоягӣ бо сортҳо аҳолии асосии хониғарии Қўқандро ташкил намуда, ҳаёти муқимӣ доштанд. Қипчоқҳо, қирғизҳо бошанд зиндагонии кўчӣ ва нимкўчӣ доштанд. Ўзбекҳо аз авлоди минг асосан ба сифати сарбоз дар хидмати ҳарбии хонии Қўқанд қарор доштанд. Соли 1875 пас аз пароканда шудани хонии Қўқанд ўзбекҳои ин хониғарӣ низ ҳаёти муқимнишиниро ихтиёр карданд.

Худоёрхон аз рӯди Сир чанд наҳри об бароварда, ўзбек-хоро низ водор намуд, ки ба ҳаёти муқимнишинӣ пардозанд.

Ин ва дигар фактҳои ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, этникӣ ва фарҳангии хонигарии Қўқанд то ҳанӯз бо чӣ сабаб бошад, ки дар

Аз ин самт (лаби дарё) низ аскарони подшоҳӣ ба муқовимати саҳт дучор омаданд

асарҳои ҷамъбастии олимони тоҷик доир ба таърихи халқи тоҷик аз солҳои 50-уми асри XX ва то имрӯз тасвир ва таҳлили ҳамаҷонибаи ҳудро наёфтааст. То марзбандии соли 1924 аҳолии ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистон асосан бо шаҳри Қўқанд сарукор доштанд. Роҳи байни Хучанду Қўқанд наздик ба 150 км мерасад. Аз Хучанд то шаҳри Бухоро 900 км роҳ аст. Шаҳрҳои Исфара, Конибодом ва Ашти кўҳна бошад, бо Қўқанд равобиги устувори иқтисодӣ ва фарҳангӣ доштанд¹. Ба ин ва дигар сабабҳо ба тариқи мухтасар бошад ҳам, зикри таърихи Қўқанду Хучанд салоҳ доништа шуд. Масоили номбурда дар чанд мақолаҳои илмӣ камина баррасӣ шуда бошанд ҳам, вале бо сабаби ба забони русӣ интишор ёфтани онҳо ин мавзӯ аз нигоҳи хонандагони тоҷик дур афтодаанд.

Аз рӯи навиштаи кулли муаррихони асри XIX, нахустин беку хонҳои Қўқанд аз шаҳри Хучанд хестаанд.

¹ Исоматов М. Ашт. Очерки таърихӣ. - Душанбе, 2001. - с. 76

Сабаб дар ҳамин аст, ки шаҳри Қўқанд дар солҳои 40-уми асри XVIII таъсис ёфта бошад ҳам, вале то соли 1842 он куҳандиз ва девори қалъа надошт. Ба ин сабаб кулли нахустин хонҳои Қўқанд, ки исмашон ин чо хоҳад омад, дар ўрдаи шаҳри Хучанд ба тарзи хеш «савганд» ёд намуда, ба маснади хонӣ расидаанд.

Дар аввалҳои асри XVIII шаҳри Хучандро Оқбўтабӣ (1702-1734) аз авлоди юзи қирғизҳои Ўш идора менамуд. Вай писари Муҳаммад Раҳим оталиқи юз аст, ки дар доираҳои сиёсии шаҳрҳои Самарқанду Ўротеппа маъруфият дошт. Дар ибтидои фаъолияти хеш Оқбўтабск шаҳри Ўротеппаро низ идора менамуд ва ин масоил дар навиштаҳои устод Мухторов доир ба таърихи давраи навини шаҳри Ўротеппа ба пуррагӣ баррасӣ шудаанд.

Хучанду Ўротеппа дар замони ҳокимияти Оқбўтабӣ шаҳрҳои худмухтор буда, ба аморати Бухоро итоат надоштанд. Аммо ба вазифаи волии шаҳрҳои Хучанду Ўротеппа Оқбўтабӣро дар замонаш худи хони Бухоро Ubaidullohon (1702-1711) таъин карда буд.

Оқбўтабӣ ё худ Оқбўтай қушбегӣ бо хоҷагон ва аъёну ашрофи шаҳри Ўротеппа, махсусан авлоди Ҳочӣ Мўсо Ҳоҷа ва фарзандони вай эътиқодмандӣ дошта, нисбат ба онҳо ғамхорӣ менамуд ва ҳатто замину боғоти ўро аз ҷардохти андоз озод намуда буд. Оқбўтабӣ бо Шоҳрух атолиқ, асосгузори хонии Қўқанд, қаробати ҳешутаборӣ дошта, духтари ўро ба занӣ гирифта буд. Оқбўтабӣ ва Шоҳрух атолиқ аз авлоди юзи қирғиз буданд.

Дар замони волигии Оқбўтабӣ шаҳри Хучанд орому обод гашт. Атрофи шаҳр бо ҳисори нав деворкашӣ шуда ва масоҳати шаҳр ба се самт ба миқдори зиёда аз 200 м масеъ гардид. Масалан, мазори Шайх Маслиҳатдин ва бозори Панҷшанбеи имрӯза то замони деворкашиҳои

Оқбутабиӣ дар беруни девори қисми работи шахрӣ ҷой доштанд. Акнун онҳо ба дохили девори шахр афтада, ба ин муносибат, бахусус бозори Панҷшанбе, аз торочи авбошон дар амон монд.

Оқбутабиӣ низ чун дигар саркардаҳо даъвои хонии Қўқандро дошт. Оқбутабиӣ барои расидан ба ин ҳадафҳои хеш хоҳари Абдурахимхонро, ки бекии шахри Қўқандро дар дӯш дошта, ба занӣ гирифта буд. Ў Абдурахимхонро ба Хучанд даъват намуда, хост ўро аз миён бардошта, ба маснади хонии Қўқанд соҳиб шавад. Абдурахимхон аз ин қасди Оқбутабиӣ огоҳӣ ёфта, Хучандро зуд тарк намуд ва ба Қўқанд расид. Оқбута аз дунболи Абдурахимхон 50 – нафар тирандозҳои қирғизро равон кард. Вале қасди Оқбутабиӣ ба нишон нарасид. Абдурахимхон зинда монд.

Оқбутабиӣ пас аз чанд муддат боз аз сари нав бо Абдурахимхон созиш пайдо намуда, ўро дубора ба Хучанд ба меҳмонӣ хост. Абдурахимхон ин даъвати Оқбутабиӣро пазируфта, ба Хучанд ҳозир шуд. Абдурахимхон, ки марди зудфаҳм буд, аз ҳадафҳои ниҳони Оқбутабиӣ бо тезӣ оғаҳ гардида, шабе Оқбутабиӣ ва ду нафар писаронашро дар ўрдаи Хучанд дар ҷойи хобашон ба қатл расонид. Ин воқеа дар соли 1734 ба вуқӯъ пайваст.

Оқбутабиӣ чунон ки дар боло ишора рафт, аз қабилаи юзи қирғиз, Абдурахимхон бошад, аз қабилаи мингҳои ўзбекҳои водии Фарғона буд. Чунин зиддияти қавмию авлоди то ба имрӯз дар байни қабоили туркнажоди кишвар қатъи риоя мешавад. Масалан, аз рӯи эътирофи олимони мардумшиносии Русия наздик 103 қабоили туркнажоди Осиёи Марказӣ то ҳанӯз ҳатман ба қавми худ духтар дода духтар мегиранд. Ин низом, масалан, дар байни аҳолии туркнажоди ноҳияи Шаҳристон қатъи риоя мешавад.

Рӯзи дигари воқеаи номбурда Абдурахимхони минг авлоди хеш ва аъёну ашрофи Хучандро даъват намуда худро волии Хучанду Қўқанд эълон дошт. Ҳамон соли 1734 Абдурахимхон чанд рӯз дар Хучанд меҳмон шуда, боз роҳи Қўқандро пеш гирифт. Мавсуф ба сифати волии шаҳри Хучанд додараи Абдукаримро таъин кард¹.

Дар маъҳазҳои хаттӣ омадааст, ки Абдурахимхон солҳои волии Қўқанд буданиаш аз вазъияти душвори хониғарии Бухоро, ки он ба тобеияти Нодиршоҳи Афшори Эрон афтода буд, сӯистиғода намуда, дар солҳои 40-уми асри XVII чанд дафъа ба сӯи Самарқанду Каттакўрғон лашкар кашид ва моли амволи аҳолии маҳаллиро ба яғмо бурд.

Соли 1750 дар натиҷаи сӯиқасди дарборӣ волии Қўқанд Абдурахимхон дар ҳамаи ӯрдаи шаҳри Хучанд, ки шаш сол муқаддам дар он Оқбўтабий ба шаҳодат расида буд, ба қатл расонида шуд. Даре нагузашта дар ҳамин қалъаи Хучанд хони нави Қўқанд Абдукарим (1750-1760) додари Абдурахимхон эълон гардид. Тазоди аҷиб. Ашрофзодагони тоҷики шаҳри Хучанд нисбати қулли ин ва дигар низоъҳои ҳарбию сиёсӣ, ки дар Хучанд дар байни қабилҳои туркнажоди кишвар рух мебуданд, нисбати онҳо бетафовут монда ва онҳо хунардандию боддорӣ, тичораг ва машғулиятҳои фарҳангиро аз ҳама гуна мӯҳороҳои сиёсӣ байниқавмӣ авлотар мепиндоштанд.

Дар замони салтанати Абдукаримбой қалмоқҳои водии Фарғона ба Қўқанд чанд дафъа ҳамла оварданд. Ин қабил танҳо пас аз даҳлати беки Ёротеппа Ҷозилбий дур андохта шуданд. Солҳои охири ҳаёташ Абдукаримбой ҳамеша дар шаҳри Хучанд мезист. Ёро дар ин ҷо писараш Абдурахмон ҳамроҳӣ менамуд. Пас аз

¹ Наливкин С.П. Краткая история Кокандского ханства.- Казань., 1886,-с.56

даргузашти Абдукаримбой дар Хучанд Ирдонабий (1754-1770) писари собиқ волии Хучанду Кӯканд-Абдурахимхон хони Кӯканд таъин гардид.

Дар замони ҳукумати Ирдонбой кӯшиши дар атрофи як марказ муттаҳид кардани бекигариҳои ҷудогонаи водии Фаргона қувват гирифт. Ин ҳаракат дар як вақт душвориҳои худро низ дошт. Чунончи, баҳори соли 1754 Ирдонбий дар ҳайъати қўшуни хони Бухоро Муҳаммад Раҳимхон бар зидди беки Ёротеппа Фозилбӣи юз чангида, ба шикасти саҳт дучор афтод. Ин вақт Ирдонбий бо як душворӣ худро ба Хучанд расонид. Аммо дар маҳалли рӯди кӯҳии Оқсу дар собиқ маҳали ноҳияи Нов, ҳоло Спитамен, одамони Фозилбӣи юз ва беки Ҳисор Муҳаммадамин, ки дар ҷониби Фозилбӣи истода, бо аскарони Бухоро мечангид, аз сари дар чанг ҳалок гаштагони хонии Кӯканд калламанорае бино ниҳод, ки ин мавзеъ дар соҳили ростии рӯди Оқсу, начандон дур аз роҳи мошингарди Хучанд-Ёротеппа то солҳои 70-уми асри XX бо номи «Каллаҳона» маъруф буд.

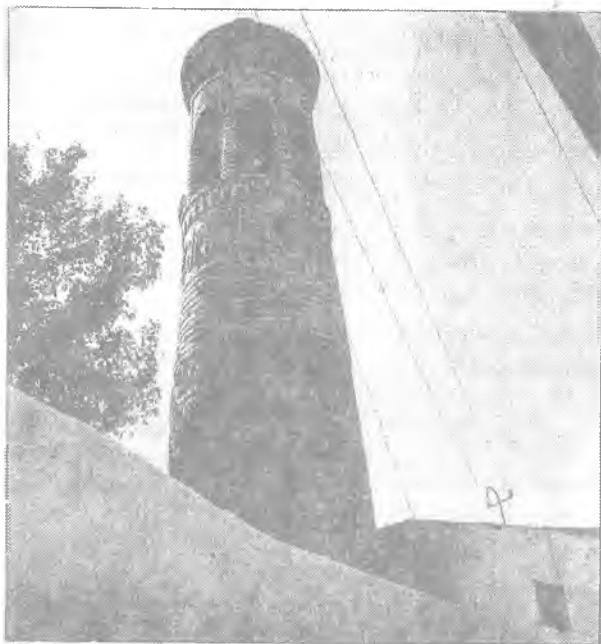
Ирдонбий солҳои 1756-1757 бо мақсади қасос гирифтани аз шикасти дирузаи ҳеш, ба сӯи шаҳри Ёротеппа аз сари нав лашкар кашид. Қувваҳо боз ҳам дар ҳамон соҳили рӯди Оқсу, ки дар айни ҳол марзи байни воҳаи Хучанду Истаравшан маҳсуб мешуд, бо ҳам рӯ ба рӯ омаданд. Дар ин ҳарб ба қўшуни ёротеппагӣҳо ҳуди Худоёрхон писари Фозилбӣи юз сарварӣ менамуд. Ҳарб басо пуршиддат буд. Аз рӯи навиштаи муаллифи рисолаи маъруфи «Мунтахаб-ут-таворих» Ҳакимхон тӯра, ки аз дарбориёни маъруфи Олимхон ва Умархон ба ҳисоб мерафт, ҳарб «Чунон шуд, ки кас рӯи кишвар надид. Зи бас қуштагон шуд замин нопадид».

Пас аз ҳодисаи «Оқсу» дар хонии Қўқанд як муддат оромӣ падида омад. Вале ин давраи осоиш дер давом накард. Масалан, дар шаҳри Исфара волии он, ҳамавлоди Нурбўтабий дар натиҷаи сўиқасд ба шаҳодат расид. Нурбўтабий аз ин куштор ба ҳарос афтода хоки Қўқандро тарк гуфта, дар Шаҳрисабз паноҳ шуд. Нурбўтабий баъди 4 сол боз аз сари нав дар Ёротеппа ҳозир гашт. Беки Ёротеппа Фозилбий ўро сардори қалъаи Қизилӣ ва деҳаҳои атрофи он таъин намуд. Дар байни писари Фозилбий-Худоёр ва Нурбўтабий дўстиву рафоқат ба ҳам омад. Марқад ва мазори Худоёр ханўз ҳам дар маркази шаҳри имрӯзаи Истаравшан ҷой дорад. Дар ҳамин маҳал инчунин мадрасае бо номи Худоёрхон фаъолият дошт (Мухторов.Душанбе., 1975.с.133. Ҷамҷунин Мирбобоев.1994.с.54).

Хони Қўқанд Ирдонбий аз дўстии ин ду бекзодагон ба ҳарос афтода, бо ҳар роҳ бикўшид, ки Нурбўтабийро ба сўи худ кашад. Нурбўтабий воқеан ҳам даъвати Ирдонбийро пазируфта, ба Қўқанд ҳозир шуд. Ирдонбий ба Нурбўтабий музофоти Қаротеппаи Қўқандро, ки он ҷо мазори Мўйи Муборак ҷой дошт, пешкаш намуд. Пас аз як соли ин воқеа Ирдонбий бемор шуда фавтид.

Ирдонбий писар надошт. Умарову ашрофзодагони Қўқанд Сулаймонбий-писари Шодибий ном аз наздикони Ирдонбийро ба маснади хонӣ бардоштанд. Пас аз андаке аён шуд, ки Сулаймонбий аз ўҳдаи идора кардани мамлакат баромада наметавонад. Бо гузашти ҳамагӣ се моҳ ўро аз мансаби хонӣ сабукдўш намуда, ба қатл ҳукм карданд. Ба ҷои вай Нурбўтабий (1770-1798) хони Қўқанд таъин гашт.

Нурбўтабий аз рўзҳои аввали салтанаташ барои мустаҳкам намудани пояи давлати Қўқанд бикўшид.

Манораи алоғуӣ дар масҷиди Чорчироқ

Қадами аввалини хони нав ин шуд, ки ҳокими шаҳри Чустро дастгир намуда, ўро ба қатл ҳукм намуд. Норбӯтабий, ҳамчунин бо волии шаҳри Марғилон маслиҳат намуда, ба шаҳри Хучанд лашкаркашид.

Дар замони зиндагии Ирдонбий

идоракунии шаҳри Хучанд ба дасти Абдурахимбӣ-додари Абдуллои кушбегӣ, ки дар дарбори Норбӯтабий эътибори зиёд дошт, воғузор шуд. Аммо дере нагузашта дар натиҷаи игвои Абдуллои кушбегӣ дар байни Абдурахимбӣ ва Норбӯтабий игвое сар зад, ки дар натиҷаи он Абдурахмонбӣ кушта шуда, худи Абдуллои кушбегӣ дар шаҳри Бухоро паноҳ ёфт. Пас аз ин ҳодисаи хунин идоракунии шаҳри Хучанд ба дастаи Ҳоҷабӣ-набераи Абдукаримбӣ ва додари Норбӯтабий гузашт¹. Аммо Фозилбӣ ва писараш Худоёр валламӣ дар воқеъ ҳам бо як макру ҳилла Хучандро ба даст дароварданд. Ҳоҷибӣ собиқ волии Хучанд бошад, шаҳрро тарк

¹ Таърихи халқи тоҷик.-Хучанд,2008.-с.625

карда, дар шаҳри Қўқанд паноҳ бурд. Пас аз чанд муддат Норбӯтабӣ боз қасди баргардонидани шаҳри Хучандро кард ва дар яке аз саҳариҳои барвақт ӯ ба қалъаи шаҳри Хучанд ҳамла овард. Худоёр валламӣ аз ҳамлаи ногаҳонии нукарони Норбӯтабӣ дар ғафлат монда, бо як азоб оби рӯди Сирро убур намуда, худро ба соҳили ростӣ дарё гирифт. Ва қад-қадӣ маҷрои соҳили ростӣ рӯд ба поён ҳаракат намуда, охир ба шаҳраки Чиноз, воқеъ дар соҳили ростӣ рӯд ва аз он ҷо ба шаҳри Қиззах расид.

Аскарони Норбӯтабӣ дар айни замон ба шаҳри Ўротеппа лашкар кашида, беки шуҷоатманди он Фозилбӣи юзро водор намуданд, ки Ўротеппаро тарк намояд. Ниҳоят Фозилбӣи низ дар ҳамон Қиззах сарпаноҳ ёфт.

Дар замони салтанати Олимхон (1800-1810) ҷараёни дар атрофии як давлат муттаҳид намудани хонии Қўқанд хотима ёфт. Олимхон ба ҳайъати хонӣ шаҳрҳои шимолии Мовароуннаҳр, аз ҷумлаи Чимкент, Туркистон, Тошканд ва шаҳрҳои самти шарқӣи хонигарӣ, аз ҷумлаи Қошғар ва дигарҳоро ба хонии Қўқанд ҳамроҳ намуд¹. Дар таърихи халқи тоҷик ва ба хусус шаҳри Хучанд, ханӯз чанд масоили ҳалнашудаи мубрам ҷой доранд, ки онҳо то ханӯз мавзӯи таҳқиқ қарор нагирифтаанд. Яке аз онҳо масъалаи Туркистони Шарқӣ аст, ки хонҳои Қўқанд борҳо кӯшиши ба итлоати худ даровардани ин сарзаминро карда буданд. Аммо давлати Русия садди роҳи он гардид. Банда ин масоилро дар рисолаи ҳеш «Муқаддимаи таърихи дипломатияи тоҷик», ки бо ҳамқаламии М. Юсупов ва М. Каримов соли 2009 ба ҷоп расидааст, дар боби «Дипломатияи ҳудудгузорию Россияву Хитой дар Туркистони Шарқӣ» бо овардани маъхазҳои

¹ Мулло Ниёз Муҳаммад. Тарихи Шоҳрухи...-с.39,42 ва диг.

сершумори таърихи собит намуда будам, ки сарзамине, ки бо истилоҳи ихтироъ кардаи сиёсатмадорони рус бо номи «Туркистони шарқӣ» ёд мешавад, як ҷузъи муҳими сарзамини тоҷикону сугдиёни таърихӣ буд.

«Туркистони Шарқӣ» (ҳоло Синтсзян Ўйгурӣ вилояти худмуктори Чумхурии Мардумии Чин)-ро дар асри XVIII ва аввалҳои асри XIX муҳаққиқони Русия ва Аврупо «Бухорои калон» ва заминҳое, ки дар ҷониби шарқии он ҷой доштанд, «Бухорои хурд» ё худ кӯчак номгузорӣ карданд. Дар миёнаҳои асри XVIII дар ҳудуди «Бухорои кӯчак» хонии Қӯқанд ба миён омад, ки он шаҳри имрӯзаи Қошғарро низ дар бар мегирифт. Чун қабилаҳои туркӣ аз сиёсат беҳабари кишвар аз ҷумлаи ўзбекҳо аз авлоди минг, қипчоқҳою қирғизҳои бодиянишин ва дигарҳо саргарми ҷангу ҷидоли баҳри хонигарии Қӯқанд буданд, сиёсатмадорони зираки давлати Чин аз фурсати қулай истифода карда, тадриҷан ба ҳоки таърихӣ тоҷикон сар дароварданд. То ханӯз муаррихони кишварҳои Ғарб дар муносибат ба ин вилоятҳо мафҳумҳои «Туркистони Бухоро» ва «Туркистони Хитой»-ро истифода мекунанд. Ханӯз соли 1829 яке аз хитойшиносони Русия Н. Бичурин, ки ба қалами вай тарҷумаи русии дафтари хотироти кулли сайёҳони Чин аз давраҳои қадим то асри X мансуб аст, навишта буд, ки «Ин ҷо, яъне дар Чин, Туркистону Бухороро ғарби «Хитойро шарқӣ» номидан аз рӯи одоб мебуд. Исми «Туркистони Чин»-ро, ки дар Русия маъмул аст, иваз намудан зарур аст».

Академик Б. Литвинский дар як мақолааш эътироф дошт, ки дар кишвари Туркистони Шарқӣ низ аз замонҳои қадим аҳолии ҳиндуаврупоӣ ва ҳиндуориёӣ иқомат доштанд ва онҳо дар гузашта табақаи асосии таҳҷойиро, аз ҷумлаи таҳориҳо, хутаниҳо, сакоиҳо, сугдиёнро

ташкил медоданд. Ховаршиноси маъруф В. Бартольд низ эътироф намудааст, ки «Дар ҳар ду қисми Туркистон (Шарқӣ ва Ғарбӣ) аз қадим халқҳои баромадашон якхелаи эронитабор иқомат дошта ва фарҳанги якхела доштанд» (Бартольд. Асарҳо. Ҷ.9. с.521). Воқеан ҳам дар замони қадим ва асрҳои миёна дар Туркистони Шарқӣ ва дар хоки Мовароуннаҳр фарҳанги ягонаи суғдию тоҷикӣ арзи ҳастӣ менамуд, ки осори он қисман то ҳанӯз ҷой дорад¹.

Дар асрҳои II-III-и милодӣ, дар замони болоравии Роҳи Бузурги Абрешим хитойҳои хушёру ботадбир бо баҳонаи посбонӣ қардани қорвонҳои тичоратӣ дар тамоми самти Роҳи абрешим дидбонҳои муҳофизатӣ таъсис доданд, ки дар онҳо вазифаи посбонӣ ба дӯши хидматчиёни ҳарбии хитой вогузор шуда буд. Бо гузашти айём дар атрофи чунин посбонгоҳҳо шаҳракҳои хитойнишин ба миён омаданд. Масалан, дар шаҳри Қошғар-маркази маъмурии Туркистони шарқӣ, ба амсоли шаҳри Тошкент, фишанги давлатдорӣ то соли 1785 дар дасти хоҷагони шаҳри Чуст ва ворисони эшони номдори Маҳдуми Аъзам қарор дошт. Пас аз он ки соли 1785 шаҳри Қошғарро чиниҳо ишғол қарданд, эшонҳо ва аҳолии таҳҷойии он тоҷикону туркзабонҳо аз ин шаҳр ба тадриҷ ронда гаштанд. Вале, нахустин давлатдорони хонигарии Қўқанд Олимхон (1800-1810), Умархон (1810-1822) шаҳри Қошғар ва музофоти атрофи онро қисми таркибии давлати хеш дониста, аз 7 шаҳри вилояти Қошғар андозаи солона ҷамъоварӣ менамуданд. Хони нави Қўқанд Мадалихон (1822-1842), дар соли ҷаҳоруми давлатдориаш, бо мақсади аз хитойҳо озод намудани мулки аҷдодии хеш бар муқобили маъмури

¹ Восточный Туркестан и Средняя Азия.-М., 1984.-с.23

хитоии шаҳри Қошғар ҷанг эълон намуд. Яке аз хоҷагони маъруфи шаҳри Қошғар бо номи Ҷаҳонгир бо маслиҳат ва дастгирии хони Қўқанд Мадалихон ба кўмаки ӯ шитобид. Эшони Ҷаҳонгир аз шахсиятҳои маъруфи Қошғар ба шумор мерафт. Ҷаҳонгирхоҷа соли 1825 пинҳонӣ шаҳри Қошғарро тарк намуда ва бо мақсади аз байни муридҳои сершумори дар Бадахшон будаи хеш таблиғот бурдан ба сӯи Бадахшон сафар намуд. Чунон ки дар маъхазҳои хаттӣ омадааст, эшонҳои Қошғар дар байни қирғизҳо, қипчоқҳо, қалмикҳо ва дигар гурӯҳҳои қабоили туркзабони Туркистони Шарқӣ обрӯ ва эътибори калон дошт.

Аз рӯи ахбори баъзе аз маъхазҳои хатти Эшони Ҷаҳонгирхўча дар як муддати кўтоҳтарин аз ҳисоби қирғизҳои Бадахшони Шарқӣ наздики 1000 нафар фидоиро ҷамъ намуд. Бо хоҳиши Ҷаҳонгирхўча хони Қўқанд Мадалихон фидоиёни ихтиёриро бо лавозимоти ҷангӣ таъмин намуд. Ҷанговарони халқӣ ба ҷониби шаҳри Қошғар раҳсипор ғаштанд. Ҷаҳонгирхўча ва ҷангиёнаш, бо дастгирии аҳолии муқимии шаҳри Қошғар шаҳрро ба даст дароварда, ҳарбиёни Чинро аз ҳудуди шаҳр пеш карданд. Вале сарбозони Чин аз ин ошӯби халқӣ зуд оғаҳӣ пайдо намуда, ба кўмаки ҳамяроқони худ шитобиданд. Ошўбгарон сарқўб шуданд. Худи Ҷаҳонгирхўча низ асир афтод. Аз рӯи баъзе санадҳои таърихи сарвари ошўб Ҷаҳонгирхўча худи ҳамон сол дар шаҳри Байпин ба қатл расонида шуд.

Соли 1829 додари Ҷаҳонгирхўчаи мархум Муҳаммад Юсуфхоҷа хони Қўқанд Мадалихонро розӣ кунонид, ки бар зидди хитойҳои истилогар ҷанги нави озодихоҳона бояд оғоз кунад. Дар сафарбарии ҳарбии сӯи Қошғар худи Мадалихон низ иштирок дошт. Аҳолии таҳҷойи

шаҳри Қошғар аз наздик шудани дастаи ёрирасони Қўқандиён огаҳӣ ёфта, ба муқобили аскарони гарнизони ҳарбии Қошғар шӯриш бардоштанд. Вале Мадалихон ба ғалабаи шӯришчиён чандон умед накарда, дар вақти бозгашт аз Қошғар зиёда аз 70 ҳазор аҳолии қошғариро бо худ гирифта, онҳоро дар маҳалли Шаҳрихон ҷой дод.

Даромадгоҳи маҷмаи Таги Туғи Қалъа

Дар солҳои 1862-1865 дар Қошғар ҳаракати дуҷумини озодихоҳи оғоз ёфт, ки ба он озодидӯсти номдор Бузургхоҷа сарварӣ менамуд. Ёвари Бузургхоҷа асосгузори Ҳафтшаҳр дар Туркистони шарқӣ Яъқуббеки Бадавлати Ҳучандӣ таъин шуда буд. Оид ба ин масоил марҳум Ҳасанбой Шарифов ба тафсил навиштааст¹. Дар ин ҳаракати хеш Яъқуббеки Бадавлат ва Бузургхӯҷа ба дастгирии ҳукуматдорони Русия умеди калон доштанд. Вале ҳаракати Яъқуббек дар доираи сиёсатмадорони Русия дастгирӣ пайдо накард. Соли 1876 баъди аз байн бурда шудани хонии Қўқанд ҳуди сарҳадҳои шарқии Русия низ ба сарҳадоти Чин наздик расид. Давлати Русия ба хоҳири он, ки муносибати Русия ва Чин дар маҳали

¹ Шарифов Ҳ. Яъқуббеки Бадавлат.-Хучанд,2001.-с.74-101 ва диг.

сарҳадҳои Шарқи Дур тезу тунд нагардад, дар солҳои 70-уми асри XIX дар шаҳри Қашғар консулгарию худро таъсис дод ва бо ин амали ноҷури хеш, агар ба забони сиёсатмадорони муносибатҳои хориҷӣ иброз кунем, Русия ҳузури давлати Чинро дар марзҳои наздики Фарғона ва ҳам Осиёи Марказӣ расман эътироф намуд. Яке аз аввалин шуда консули Русия дар шаҳри Қашғар Петровский ном амалдори рус тайин гардид.

Баъд аз ин тафсили нопурра, ки овардани онро камина зарур донистам, боз мепайвандем ба тафсири воқеаҳои сиёсии хонии Қўқанди солҳои аввали асри XIX. Инак дар ибтидои асри XIX марзи ғарбии хонии Қўқанд то истехкоми Оқ Масҷид, ҳоло Қизилдўрда ва вилоятҳои ҷанубии Қазоқистони имрӯза ба амсоли шаҳри Чимкент ва дигарҳо, дар ҷануб қаторкўҳи Қашғару Довон (аз солҳои 70-уми асри XIX Қаторкўҳи Туркистон), ва дар шарқ то қаторкўҳи Олтой ва дар шимол он то шаҳраки Сўзак доман паҳн карда буд. Шаҳри Ўш ва мазори Тахти Сулаймон ҳудуди марзӣ ба шумор мерафтанд.

Дар ҳаёти сиёсӣ ва ғарбии Қўқанд истехкоми Оқ Масҷид аҳамияти хоса дошт. Корвони тоҷирони Бухорою Самарқанд, ки бо роҳи қалъаи Петропавловск ба сӯи Русия равон мешуданд, ҳатман аз ҳудуди истехкоми Оқ Масҷид равон мешуданд¹.

Чунонки ёдрас гардид, Олимхон (1800-1810) тамоми вақти худро дар ҷангҳо ва ҳомўш намудани ошўбу исёни дохилӣ масраф менамуд². Аз охири асри XVII бо сабаби ноустувории ҳаёти сиёсии кишвар тоифаи хоҷагони шаҳри Тошканд ҳокимиятро ба дасти худ дароварда, шаҳри Тошканду музофоти онро ба шакли мухторият идора

¹ Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии.-М., 1974.-с.343

² Таърихи халқи тоҷик.-с.627

мекарданд. Доир ба мухторияти Тошканд як мақолаи илмӣ ховаршиноси шинохтаи Русия О. Д. Чехович ҷой дорад, ки аз тафсири он ин ҷо худдорӣ шуд. Олимхон ба сари давлати Қўқанд омада, дар ҳамон соли 1800 ӯ якум шуда ҳокимияти хоҷагони Тошкандро пароканда намуд ва барои ба даст даровардани шахрҳои Хучанду Ёротепша кӯшиш кард.

Шаҳри Хучанд дар замони ҳукумати Олимхон дар ҳайъати хонии Қўқанд қарор дошт. Аммо ҳокими Ёротепша аз итоат ба хони Қўқанд саркашӣ мекард. Олимхон дар тӯли даҳ соли ҳукмронияш ба шаҳри Ёротепша дувоздаҳ навбат лашкар кашид. Дар натиҷаи деҳу деҳкадаҳои сершумори музофоти Хучанд, ки он то ҳуди руди кӯҳии Ширин мерасид, ба харобӣ расиданд. Лашкаркашиҳои Олимхон ба таъби баъзе аз дарбориён ва қумондонҳо хуш намеомад. Нисбат ба шахсияти Олимхон дар байни аҳли дарбор ҳисси бадбинӣ ба миён омад. Аҳли шаҳри Қўқанд низ ӯро «Золимхон» ном карда буд.

Бар зидди Олимхон сӯиқасд пухта мерасид. Сӯиқасди якум моҳи муҳаррами соли 1812 дар вақти чархи дарвешон сурат гирифт. Вале тири сӯиқасдчиён ба ҳадаф нарасид. Пас аз чанд муддат дар чараёни сафарбарии ҷанги зидди қазоқҳо вақте Олимхон худ танҳо монд, сӯиқасдчиён ба ҳадафи худ расиданд. Ин воқеа аз рӯи ахбори баъзе аз маъхазҳо ҳамон соли 1812, 7 км дуртар аз шаҳри Қўқанд ба миён омад.

Ба тахти хонӣ додари Олимхон-Умархон, ки дар омодагии ин сӯиқасд иштироки фаъол дошт, бардошта шуд. Умархон (1812-1822) ба сари қудрат расида бо амири Бухоро Ҳайдар (1800-1825) паймони дӯстиро устувор намуд ва бо ҳамин марзҳои ғарбии кишварро беҳатар сохт. Аммо аз рӯи навиштаи соҳиби рисолаи

«Таърихи салотини манғития» Мирзо Абдулазими Сомӣ, Амир Ҳайдар дар замони салтанати хеш ба писараш Насруллоҳон супорид, ки ӯ ба шаҳри Самарқанд равон гашта, аз он ҷо ба шаҳри Ўротеппа расида, қабоили кенегаси он ҷоро сарқуб намояд. Кенегасҳо яке аз қабоили сершумораи ўзбек буда, асосан дар марзҳои ҷанубии Бухоро иқомат доштанд. Ин воқеа аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар замони салтанати амир Ҳайдар шаҳри Ўротеппа дар тобеяти аморати Бухоро қарор доштааст.

Соли 1815 Умархон ба Туркистон лашкар кашида, онро тасхир намуд. Ин маънои онро дошт, ки акнун даштҳои ҷанубии Қазоқистон низ то резишгоҳи рӯди Сир ба ихтиёри хонии Қўқанд даромад. Дар ҳамин сол қўқандиён дар ҷорроҳаи корвонгузари ин маҳалистехноми Оқ масҷидро бино намуда, фаъолияти корвонҳои аз сӯи Бухоро, Хучанд ва Тошқанд меомадаро ва ба сӯи шаҳри Оренбурги Русия равоншавандаро ба зерӣ назорати қатъӣ гирифтанд. Пешвоёни қазоқ аз ин амали хони Қўқанд эътироз намуда, шаҳрҳои Чимкент ва Сайрамро, ки онҳо низ дар сари роҳи корвонӣ ҷой доштанд, ишғол намуданд.

Дар замони салтанати Умархон эътибори хонии Қўқанд басо афзуд. Пас аз аморати Бухоро хонии Қўқанд ба ҷойи дуум баромад¹. Умархон пас аз паҳш кардани исёни қазоқҳо ба Қўқанд баргашта, аз уламои Қўқанд даъват ба миён овард, ки онҳо фатвое интишор намуда, ба вай унвони «Амир-ул-муслимин» диҳанд. Ин унвони Олӣ ба Умархон ҳуқуқи баровардани пул ва дар хутба ёд кардани номи ўро меод. Умархон дар айни замон ба дарбориён, чун дар аморати Бухоро, мансаб ва рутбаҳои

¹ Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства.-Ташкент, 1973.-с.212 ва диг.

оли дода, ба ҳамин усул пояи давлати худро мустаҳкам намуд.

Умархон дар як вақт марди шучоатманд, ҳомии илму дониш ва худ шоир ҳам буд. Суруди «Ушшоқи Қўқанд», ки он ба яке аз ғазалҳои Умархон асос ёфтааст, то ба рӯзҳои мо ҳофизон онро меҳонанд. Яке аз сифатҳои дигари Умархон чун сиёсатмадор ва шоир дар он аст, ки ӯ ба дарбори худ дар як вақт тоҷиконро низ роҳ дода, аз байни онҳо, ба қавли Мулло Ниёз, соҳиби «Тарихи Шохрухӣ» чанд нафарро ба қатори вазифахурон ва атиба бӯсон роҳ дод. Ҳамчунин бино ба навиштаи Мулло Ниёз, Умархон аз байни ҷавонони Қаротегину Ваҳё, Бадахшону Рӯшон ва дигар мардуми қўҳистони тоҷик ду дастаи ҷангии пешамалкунанда омода намуда, онҳоро дар ишғоли қалъа ва истехкомҳои дастнорас истифода мекард¹.

Умархон, новобаста аз шоири хушсалиқа будан, сиёсати додараи Олимхонро давом дода, бо ҷудохоҳони мамлакат ҷанги беамон мебурд. Чунончи, дар айёми давлатдорӣ ӯ се дафъа ба сӯи шаҳри Ўротеппа лашкар кашида, нисбати аҳолии бегуноҳи он зулмро раво дид. Чунончи, шоири тоҷик Дилшоди Барно шохиди бевоситаи ин зулм Умархон буд, дар рисолаи «Таърихи муҳочирон» оварда, ки яке аз лашкариҳои Умархон ба шаҳри Ўротеппа ба тирамоҳи соли 1232 (1816-1817) рост омада буд. Бо сабаби ҳаҷман калон будани навиштаи Барно банда аз пурра овардани ин матн худдорӣ намудам. Ин навиштаи Барно дар рисолаи устод Мухторов ва камина (ТХТ.2008.с.629) ба пуррагӣ омадааст. Дилшод, ки дар ин сол духтараки ҳамагӣ 16-17 - сола буд, дар хотироти хеш меоварад, ки шумораи асирони ўротеппагӣ, ки Умархон

¹ Мулло Ниёз Муҳаммад. Тарихи Шохрухӣ.-Қазон, 1885,-с.43

бо худ ба Қўқанд пойи пиёда чун рамаи чорпоён ронда бурд, ба сенздаҳ ҳазору чорсад нафар мерасиданд. Амир Умархон, ки худ шоир буд, таъкид менамояд Дилшод, ба ягон олим ва шоири ин бандаи мазлум раҳм надошт. Дар шаҳри Қўқанд, изофа менамояд Дилшод, ба асирон ҳукми «Ок уйлук» бароварда, ба онҳо сохтани манзилро дар муддати ҳафт сол манъ намуда, ба чодарнишинӣ маҳкум гардонид».

Асирони ўротеппагиро дар маҳалли «Шаҳрихон»-и воҳаи Қўқанд ҷой доданд. Асирон зиндагии басо фақирона доштанд. Ҳақимхонтӯра, муаллифи «Мунтахаб-ат-таворих», ки аз аҳли дарбори Умархон буд, аз хусуси ба як духтари ашрофзодаи собиқи ўротеппағӣ, ки вай ҳам дар ҳайъати ҳамин асирон ҷой дошт, хостгор равон кардани Умархон ва ба падари духтар се навбат хостгор фиристодани хон ба тафсил ҳикоя намуда менависад, ки вақте падари духтар ночор ба Умархон ба занӣ додани духтараш розӣ шуд, духтар, ки Хонподшоҳ ойим ном дошт, ўро ба ҳавлии модари Ҳақимхонтӯра оварда ва духтарро ба шаби издивоҷ омода намуда, либоси кўҳнаи ўро бо либоси арўсӣ иваз менамуданду пирохани дар тани духтар бударо ба ғуломзанони ҳавлии Ҳақимхонтӯра пешкаш намуданд, ғуломзанҳо хидматгори ҳавлӣ аз гирифтани ин пирохан худдорӣ намуданд. Сабаб дар ин аст, ки пирохани духтар басо хароб буд. Аз ин мисол хулоса намудан мумкин аст, ки ҳоли зану мардҳои дигари мусофирони ўротеппағӣ аз ин ҳам табоҳтар будааст. Яке аз донишмандони тоҷик замоне навишта буд, ки «Рӯзгори гузаштагони мо, дурнамои ояндаи мост». Кош занону духтарҳои Хуҷанд низ ин навиштаҳоро хонда, аз он хулосаи даркорӣ мебардоштанд.

Пас аз вафоти Умархон дар соли 1822 ба ҷои вай писари 12 - солааш Муҳаммад Алихон, шакли ихтисораи

Мадалихон, ба тахти хони бардошта шуд. Мадалихон (1822-1842) ба синни ҷавонияш нигоҳ накарда, баробари ба тахт нишастан, ба қатлу аз дарбор рондани амалдорони дарборӣ, ки нисбати онҳо ҳанӯз дар айёми зиндагии падараш кинаву нафрат пайдо карда буд, бипардохт. Кор то ҷойе расида буд, ки қотилони махфӣ ба шаҳру вилоятҳо ва ҳатто деҳаҳо рафта, мухолифони хони ҷавонро ба қатл мерасониданд.

Мадалихон низ дар навбати худ барои ба даст даровардани шаҳри Қошғар ва аз он дур андохтани хитонҳо кӯшишҳои зиёде намуд. Хитонҳо почор ба созиш рафта, ба Мадалихон рухсат доданд, ки одамони хон аз шаҳрҳои Туркистони шарқи бочу хирочи солони онро ҷамъоварӣ намоянд¹. Мадалихон инчунин тоҷикони дар он сӯи қаторкӯҳҳои Олой зиндагӣ доштара ба ҳайбати хонии Қўқанд ҳамроҳ намуд. Ба ин васила вилояти Қаротегин нурра ба тобеияти Қўқанд шомил гардид. Вале тобеияти ноҳияҳои Бадахшон аз ҷумлаи Дарвоз, Шугнон, Рушон, Вахон, Ишқошим ва дигарҳо, ки дар масофаи хеле дур аз Қўқанд ҷойгир буданд, тобеияти онҳо характери нисбӣ дошт.

Яке аз падидаҳои нодири ин давра дар ҳамин аст, ки дар замони хонии Мадалихон Қўқанд бо Русия муносибати дипломатӣ ва тиҷоратӣ устувор намуд. Соли 1823 ба Петербург ду намояндаи дарбори хони Қўқанд Муҳаммад Алӣ Ҷамол ва Ҳочи Мирқурбон Муҳаммад ба сифати сафир равон шуданд. Онҳоро дар Петербург ҳуди император Николаи I пазируфта ва онҳоро бо тўҳфаҳои гаронбаҳо сарфароз намуд. Соли 1829 дар вақти бозгашти сафирони номбурда, бо онҳо як ҳайкали илмии Русия бо сарвариин яке аз донишмандони намоёни

¹ Мирбобоев А. ва диг. Муқаддимаи таърихи дипломатияи тоҷик.- Хуҷанд. 2009.-с.165

рус Н. И. Потанин ҳамроҳ шуд. Ҳайъати мазкур нахустин намояндагии давлати Русия дар хониғарии Қўқанд ба шумор меравад. То ҳамин вақт русҳо доир ба вазъияти ҷугрофию таърихӣ ва маданияи хонии Қўқанд маълумот надоштанд. Потанин Н. И. ва ҳамроҳонаш пас аз панҷ ҳафтаи дар Қўқанд будан моҳи январӣ соли 1830 бозгашт ба Русия рафтанд.

Дар овони сафар гурӯҳи Н. И. Потанин аз шаҳрҳои Тошканд, Сўзак, Туркистон ва дигарҳо دیدан намуд ва онд ба хусусияти ҳар кадоме аз онҳо маводи илмӣ ҷамъоварӣ намуданд, ки онҳо худӣ ҳамон сол дар маҷаллаҳои илмӣи Петербург ба ҷоп расиданд.

Дар солҳои 40-уми асри XIX муносибати байни аморати Бухоро ва хонии Қўқанд якбора тезу тунд гашт. Дар байни ин ду давлат ҷанг сар зад. Барои сар задани ҷанг ҳодисаи ба занӣ гирифтани Мадалихон модарандаи ҷавони ӯ баҳона гашт. Аз ҷониби дигар додари Мадалихон-Султон Маҳмуд бо додараи созиш накарда, ба Бухоро рафт ва амир Насруллоҳон (1827-1860) ӯро навозиш карда ва ба вай дар Бухоро сарпаноҳ дод.

Уламони Қўқанд амали Мадалихонро чун кирдори зишт арзёбӣ намуда, ба амири Бухоро Насруллоҳон, ки ӯ сарпаноҳи тамоми мусулмонони Мовароуннаҳр маҳсуб меёфт, номаи шикоятӣ ирсол карданд. Ҳамон соли 1840 амир Насруллоҳон ба сӯи Қўқанд сафорате равон сохта, фатвои уламони Бухороро ба ҳузури Мадалихон супорид. Дар фатвои муллоёни Бухоро Мадалихон кофир эълон гардида буд. Сафорат вақте ба шаҳри Қўқанд расид, Мадалихон кулли онҳоро дастгир намуда, ба куштан ҳукм намуд.

Амири Бухоро Насруллоҳон дар навбати худ ба хоҳири танбех додани хони Қўқанд Насруллоҳон, ки ҷунон ёдрас гардид ба модари ӯгаи худ шоира Нодира

хонадор шуда буд, ба сӯи Қўқанд ҳамон соли 1840 лашкар кашид. Муаррихи шинохтаи тоҷик Сомӣ дар рисолаи хеш «Таърихи салтанати Мангития» оварда, ки Насруллоҳон соли 1839 ба сӯи Қўқанд лашкар кашида, хони он Муҳаммад Алихонро (яъне Мадалихонро) ба қатл расонид. Тафсили пурраи ин ҳодиса дар рисолаи «Зафарномаи Хусравӣ»-и муаллифи гумном, ки он зери таҳрири профессор Н. Турсунов ба чоп расид, хеле ва хеле муфассал нақлу шарҳ ёфтааст. Ин асари нодир, ки аввалҳои солҳои 60-уми асри XIX таълиф ёфтааст, дар як вақт бисёр маҳалҳои таърихӣ шаҳри Хучанд ва атрофи он, аз ҷумла руди кӯҳи Оксу, Нов, Қўшғирмон, Оқтеппа, Тағояк, Ғўлакандоз, Дарбанди Танғӣ (ғўиши хучандиён Тағи Танғӣ), кӯҳи Муғул, деҳи Исфисор, Маҳрам, Конибодом, Ариғ ва дигарҳо сабт шудаанд. Аз навиштаи муаллифи «Зафарнома» бармеояд, ки маҳали Даштак, воқеъ дар самти ҷанубу шарқии Хучанд, ҳоло маҳали «Автостансия» ва шаҳри Чкаловск дар асрҳои миёна ва асрҳои соёнӣ чун маҳали лашкаргоҳ хидмат менамуд. Муаллиф дар ҷойе навишта, ки «... асокири гарданмаъсар фавҷ-фавҷ, байрақ-байрақ аз даруни Хучанд гузашта ба ҷониби шарқии шаҳр дар болои роҳи Хучанд хаймаю хиргоҳ асосу боргоҳ барпо намуда лашкаргоҳ карда фуруз омаданд»(Зафарнома.с.85)¹.

Мадалихон низ дар навбати худ бар зидди кӯшуни амири Бухоро Насруллоҳон амалиёти ҷангиро оғоз кард. Ҷангҳо асосан дар музофоти Ҷиззаху Зомин ва шаҳри Уротеппа ҷараён гирифта буд. Дар ҷанг аскарони Қўқанд мунгазам ба шикаст дучор мешуданд. Аввалҳои моҳи октябри соли 1841 қалъаи Муғи шаҳри Уротеппа ишғол гардид. Шаҳри Хучанд низ бе ягон муқовимат ба дасти

¹ Зафарномаи Хусравӣ-Хучанд, 2011.-с.87 ва диг.

Ин ҳаёти боҳафизат ба яке аз боёни хучандӣ таваллук дошт

аскарони Бухоро даромад. Муаллифи «Зафарнома» навишта, ки «Овозаи нақораи шодиёна кӯҳи Муғулро дар рақс дароварда буд»(с.85). Мадалихон аз майдони ҳарб гурезон шуда, азими шаҳри Хучанд шуд ва аз он ҷо ба ҳузури Насруллохон, ба шаҳри Хучанд ҳайатеро равон намуда, ўҳдадор шуд, ки дар ҳолати бас кардани ҷанг ҳудуди вилояти Хучанд, Тошканд ва Туркистонро ба итоат аморати Бухоро гузашта, инчунин ба сифати товони ҷанг бочу хироҷи яксолаи водии Фарғона, ки аз корвони тоҷирон ҷамъ меояд, ба ҳазинаи аморати Бухоро ирсол мегардад. Ва ҳам дар намози ҷумъа номи амири Бухоро ёд мешавад.

Амир Насруллохон ин ўҳдадориҳои Мадалихонро пазируфта дар Хучанд додари Мадалихон Султон Маҳмудхонро ҳоким таъин намуда, худ роҳи сӯи шаҳри Уротеппаро пеш гирифт. Вале Муҳаммад Алихон ҳаваси иҷрои шартномаи сулҳро надошт. Мадалихон бо васияти

модараш шоира Нодира, номи аслии тоҷикиаш Макнуна, бо Султон Маҳмудхон забон як намуда, ўро ҳокими шаҳри Тошканд таъин намуда, ҳудаш бо аскарони сершумор озими Хучанд шуд ва онро аз сари нав ишғол кард. Ин рафтори Мадалихон сабру тоқати амири Бухоро Насруллохонро рабуд ва мавсуф тирамоҳи соли 1842 дубора ба сӯи Қўқанд лашкар кашид. Амир Насруллохон ба сӯи Қўқанд се дафъа лашкар кашид ва шаҳр, ки ханўз ҳам қалъа надошт, онро борҳо талаву тороч намуд. Аз рӯи навишта муаллиф «Зафарнома» Мадалихонро, ки дар шаҳри Марғилон паноҳ ёфта буд, одамони амири Бухоро ба даст дароварда, ба ҳузури амир Насруллохон расониданд. Муаллифи «Зафарнома» оварда, ки Муҳаммад Алихон» ба рӯи амири соҳибкирон беадабона дурушти оғоз намудан гирифт»(Зафарнома, с.100). Дар ҳамин шаҳри Марғилон бо фармони Насруллохон Муҳаммад Алихон ё худ Мадалихон ба қатл расонида шуд. Додари Мадалихонро низ аз Тошканд дарёфт намуда, ўро низ ба қатл расониданд. Дар чараёни ин кушторҳо модари Султон Маҳмуд шоири шаҳир Нодира низ ба қатл расонида шуд. Дар ин асно ба Насруллохон хабар расид, ки хони Хоразм Аллоҳқулихон бо лашкарони зиёд ба сӯи Чорҷўй ва Қароқул ҳучум кардааст. Ба ин сабаб Насруллохон дар Қўқанд дер наистода, боз аз сари нав роҳи сӯи Бухороро пеш гирифт.

Бино ба навиштаи Мулло Ниёз Муҳаммад, муаллифи рисолаи «Таърихи Шохруҳия» амири Бухоро Насруллохон пас аз тасхири шаҳри Қўқанд ба сипоҳиёни худ чаҳор соат мўҳлат дод, ки шаҳрро тороч намоянд. Кор то ба ҷое расид, ки меорад Мулло Ниёз, «намад ва ҷойнамози масҷидҳо ва мадрасаҳоро ба яғмо бурданд. Мардон ва занҳоро луч ва барахна намуданд. Валекин

(муҳофизони шаҳр) манғитияро дар даруни хонаҳо ва дар аксари боғҳо ва дар ҷойҳои хилватҳо монанди сағ кушта, дар даруни заҳбурҳо ва дар ҳар чуқуриҳо партофтанд».

Аз рӯи навиштаи муаллифи «Зафарнома» Насруллоҳон пеш аз рафтан ба Бухоро чанд нафар одамони ба дарбор наздикро ба вазифаҳои мухталиф сарфароз кард. Масалан, Муҳаммад Шариф атолик падарарӯси Муҳаммад Алихонро, ки дар ҳабсхонаи Ҷротепна бандӣ буд, ҳокими шаҳри Тошканд тайин намуд. Иброҳим Додхон ҳокими шаҳри Самарқандро ба мансаби парвоначии вилояти Хуҷанд сарфароз намуд. Тилуқобил додхон хитойиро (як насаби қабилӣ туркӣ) ба «йирлиги вилояти Хуҷанд тайин гардошид». Инчунин Абдуқодир тўқсобаро ҳокими Марғилон, Абдуқодир тўқсобаро ҳокими Андиҷон, Шодмонбой тўқсобаро ба шаҳри Чуст ҳоким таъин намуд. Инчунин ба сифати «Оқйулӣ» ҳафт тан соҳибэътиборони вилояти Қўқанд бо хонаи кўчашон ба ҷониби Бухоро фиристод (Зафарнома, с.101).

Аз рафтани Насруллоҳон аз Қўқанд чанде нагузашта аёну ашрофи қирғизию қипчоқия бо сарварии Мусулмонқули қипчоқ забон як намуда, писари амаки Мадалихон Шералихонро, ки дар биёбони Талос аз таъкиби Мадалихон дар гурез қарор дошт, ба Қўқанд даъват намуда, ўро ба тахти хонии Қўқанд бардоштанд. Шералихон дар як фосилаи кўтоҳ вилояти Намангон ва Чусту Марғилонро аз сари нав ба тобеияти худ даровард, акнун ба соҳили чапи рӯди Сир гузашт. Шералихон ҳанўз ба шаҳри Марғилон наздик нашуда, аскарони қўқандӣ бо дастаҳои қирғизу қипчоқҳо як шуда, ба гарнизони ҳарбиёни Бухоро зарбаи ҳалокатовар расониданд.

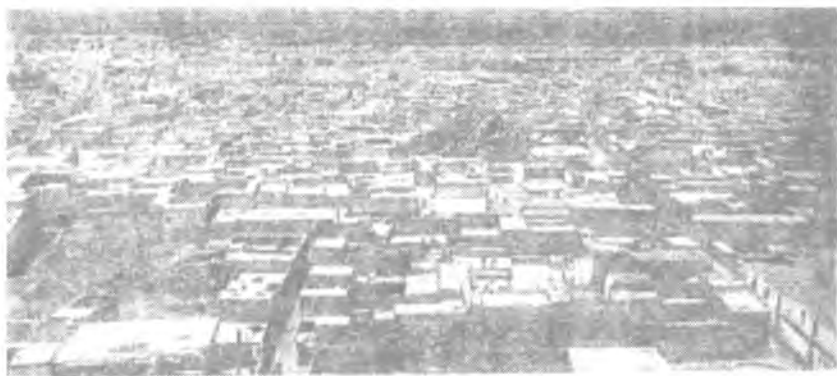
Муҳорибаи хеле шадид ва ҳалқунанда дар наздикии деҳаи Навбаҳор сурат гирифт. Дар ин ҷанг бухороиён

талафоти калон доданд. Ҳокими нави Қўқанд Иброҳими Хаёли бухорӣ шаҳри Қўқандро тарк гуфта, ба Бухоро гурехт.

Мардуми таҳҷойии Хучанд ҳозир шудани Шералихонро интизор нашуда, бар муқобили дастаҳои боқимондаи гарнизонони ҳарбии бухорӣён ҳамла оварда, онҳоро ба ғурез водор намуданд. Дар ин киёми ҳалқи 2-3 ҳазор аскарӣ манғит кушта гардиданд. Мурдаҳои асоқирӣ бухорӣ дар кӯчаҳои Қўқанд чанд рӯз ҳобиданд, касе ҷуръати бардоштани онҳоро надошт. Қирғизу қипчоқҳои маҳаллӣ манғитҳои асирафтада ба бозори ғуломфурӯшии шаҳр ба фурӯш бурданд, аммо касе ҷуръати харидорӣ кардани онҳоро надошт.

Дар ҳаракати мардумӣ зидди асоқирӣ бухорӣ хоҷагони водии Фарғона низ ғаёл иштирок доштанд. Онҳо ба тарафдорони Шералихон бархостанд. Яке аз хоҷагони маъруфи водии Фарғона Азимхоҷа эшонӣ Марғилонӣ бо кулли уламои водии Фарғона нома ирсол намуда, онҳоро барои кӯмак расонидан ба аҳолии маҳаллӣ даъват кард. Азимхӯҷа эшон ба ин қонёе нашуда, ба шаҳри Марғилон, ки аз рӯи ахбори Мирзо Бобур ҳама тоҷик буданд, даъвати сафарбарӣ худ ғаёлро ташкил намуда, дар зерӣ парчамӣ сафед наздики 2 ҳазор фидоӣён ба сӯи шаҳри Қўқанд раҳсипор гаштанд. Уламои маҳаллӣ дар шаҳри Қўқанд анҷумане орошта, ғатвое содир карданд, ки дар асоси он куштани аскарӣ манғит амалӣ савоб ва қотили вай-ғозӣ доништа шуд.

Шералихон, ки ҳамлаи навбатӣ амири Бухоро Насруллохонро ҷашмдорӣ дошт, тамоми нерӯи аҳолии Қўқандро барои мустаҳкам намудани истехкоми шаҳр пардохт. Дар ҷараёни ҳучуми якуми асоқирӣ бухорӣ ба

Панорама квартальной застройки
феодалного города

Фрагмент городской
стены Худжанда с
зубцами, бойницами
и банкетом

Қўқанд дорои танҳо як урда буду бас. Дар як фасилаи кӯтоҳ Шералихон атрофии шаҳро деворкашӣ кард. Дар якчанд масофа бурҷҳои тиркаш сохт. Чунон ки овардаанд, ин кор дар давоми 18 рӯз ба итмом расид.

Пас аз чанд рӯзи итмоми ин корҳо дар шаҳри Қўқанд овозаи такроран ба сӯи Қўқанд лашкар кашидани амири Бухоро Насруллохон барқвор паҳн гардид. Аҳолии Қўқанд ба таҳлука афтод. Қисме аз сокинони Қўқанд ба шаҳри Қашғар, гурӯҳи дигар ба вилоятҳои шарқии водии Фарғона ва ба водии Қаротегин кӯч баста буданд.

Баҳори соли 1842 аскарони аморати Бухоро ба Қўқанд ҳамла намуданд, аз сӯи шимол аскарони фидоии хочагони Тошканд. Аввалин задухӯрд бо аскарони бухороӣ дар маҳали шаҳраки Конибодом ба вукӯъ пайваст. Қувваҳои Тошканду Қўқанд дар маҳали Ашти имрӯза рӯ ба ҳам омаданд. Дар муҳорибаи Ашт аскарони қўқанди талафоти калони ҷонӣ доданд. Дар натиҷаи ин задухӯрд музофотҳои кулли соҳили рости рӯди Сир ба ихтиёри тошкандиҳо даромад.

Аскарони Бухоро бо сарнарастии амир Насрулло ба шаҳри Қўқанд наздик шуда, қувваҳои асосии худро дар маҳалли ба ном Қаротегин ҷамъ оварда, фурсати муносибро барои ҳамлаи ногаҳонӣ интизор шуданд. Дар ҳарби шадид, ки дар маҳалли деҳи номбурда воқеъ гашт, лашкари бухороӣён шикаст хӯрд. Дар мудофияи Қўқанд шаҳриён хеле ғаёлона иштирок доштанд. Дар маъхазҳо оварданд, ки амирони вилоятҳои дигари Фарғона низ дар ҳифзи шаҳри Қўқанд ба Шералихон шарик шуданд. Муҳосираи Қўқанд 40 рӯз тӯл кашид. Аскарони бухороӣ дар зери девори қалъаи шаҳр низ талафоти калон доданд. Дар замоне, ки қўшуни Бухоро дар муҳосираи Қўқанд андармон буд, хони Хева Оллоқулихон аз фурсат

истифода намуда, ба Бухоро боз лашкар кашида, деҳҳои атрофи онро талаву тороч намуд. Бо шунидани ин хабар амир Насруллоҳон маҷбур шуд, ки муҳосираи Қўқандро ба таъхир гузошта, ба сӯи Бухоро шитобид. Дар шаҳри Конибодом амир Насруллоҳон чанд муддат таваккуф намуда, зиёда аз 300 нафар қўқандиёни асир афтодари ба қатл расонид. Насруллоҳон ҳамчунин нисбати аҳолии бегуноҳи Конибодом низ беномусиҳои гӯшношунидари раво донист. Ҳакимхон Тӯра, муаллифи «Мунтахаб-ат-таворих», ки ӯ пас аз ҳалокати Умархон дар соли 1822 аз дарбори хонҳои Қўқанд дур шуда, дар шаҳри Бухоро паноҳ ёфта буд, дар ин сафари Насруллоҳон ба Қўқанд дар рикоби амир қарор дошт, навишта, ки «Бо ҳукми амир Насруллоҳон дасти ноноки нӯкарон дар ғорати моли мардум боло гашт». Ҳамон Ҳакимхон Тӯра дар ҷойи дигар боз изофа намуда, ки одамони амир пӯсту палоси зери пой одамон будари ҳам бо худ бурданд. Ин тоифаи бераҳм, боз изофа менамояд Ҳакимхон Тӯра, ба занҳои зебои сиёҳчашм дарафтода, зару зевар ва пирӯхани онҳоро аз танаш мерабуданд. Қолину кӯрпа ва ҷиҳози дигари хонаҳоро соҳибӣ намуданд. Ҷиҳози занҳоро аз гӯшу бинӣ, мӯзаҳоро аз пой ва саллаҳоро аз сар гирифтанд... «Ин қаллобон, боз изофа намуда муаллиф, ба сифати ғанимати ҷанги занҳои ғариштамоҳро дар сағрии аспҳо шинонда бо худ мебурданд. Занон ва мардони оғӯштаи хун, ки зери суми аспҳо монда буданд, дар кӯчаҳо ҳар ҷо - ҳар ҷо меҳобиданд». Ин ваҳшонияти сарбозони амир Насруллоҳро ҳамчунин Мавлоно Ҳозиқ низ маҳкум намуда буд. Амир Насруллоҳон соли 1840 дар айёми лашкаркашиҳо якумаш ба сӯи Қўқанд, бо худ наздик 250 нафар шахсиятҳои маъруфи дарбор, донишмандон ва ҳунармандони ҷирадасти ин шаҳр,

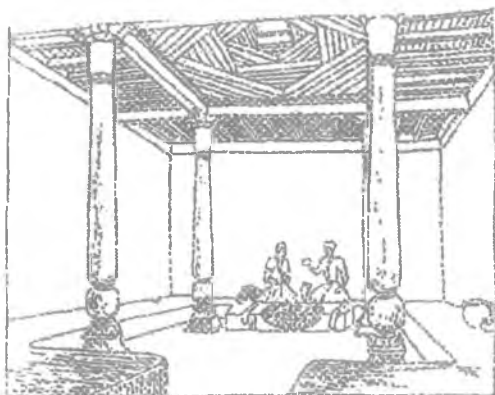

Рис. 6 Парадный приемный зал жилища древнего Пепджикента, VII-VIII вв. Реконструкция В.Л. Ворониной

Рис. 7 Пасовые стены и башня древнего Худжанда (по Н.Н. Негматову)

ки куллан тоҷик буданд, ба Бухоро бо худ бурд¹. Дар байни ин тоифа Мавлоно Ҷунайдуллои Ҳозик низ ҳузур дошт. Амир Насрулло аз Ҳозик талаб кард, ки дар васфи лашкаркашии ӯ ба Қўқанд шеърه гуяд. Ҳозик дар бадеҳа гуфт:

*Буридӣ бар тани худ аз маломат,
Либосе то ба домони қиёмат.*

Амир Насруллоҳ кинаи шоирро ба дил гирифт. Ҳарчанд Ҳозик аз дарбор фирор карда бошад ҳам мулозимони амир шабе ӯро дар бистари хобаш ваҳшиёна ба қатл расонида, сарашро гирифта ба амир бурданд.

Шералихон хони Қўқанд низ, ҷавобан ба ваҳшонияти дар Конибодом содир кардаи амири Бухоро, наздик 3 ҳазор асирони бухороиро ба қатл расонид.

Илми таърих воқеан ҳам ибратангез аст. Дар ҳолати аз ин фан бархўрдор набудан, сару калобаат гум мешавад. Ин навиштаҳоро банда дар ҳафтаҳои аввали моҳи ноябри соли 2012, пеш аз истиқболи ҷашни 20-солагии Иҷлосияи тақдирсози Шўрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯи қоғаз меорам. Банда аз соли 1965, аз давраи донишҷўӣ ва то соли 2002 дар шаҳри Душанбе кор ва зиндагӣ доштам. Кулли ҳаводиси талхи солҳои 1991-1994 рух додаро бо ҷашми худ дидаам ва аз гумроҳии гурӯҳи одамон, фирефтаи шахсияти алоҳида шуда, ба хиёбонҳои шаҳр баромаданд, хун мегирам. Ҷавонписарони тоҷики дар кўчаву хиёбонҳои Душанбе мурда хобидаю бесоҳибро дида, чигарам хун мегашт. Чун муаррих чунин мешуморам, ки иллати ин ҳама бесару сомониҳо як аст. Халқи тоҷик аз дониши таърихи хеш дур афтадааст. Чун

¹ Таърихи халқи тоҷик.-Хуҷанд,2008.-с.634

аз таърих огаҳӣ надорем, аз ҳаводиси таърих то ҳанӯз сабақ бардоштанро наомӯхтаем.

Дар ҳаводиси солҳои 1846-1842 идора кардани шаҳри Хучанд ба дастӣ шайхони маъруфи Ҷӯйборӣ афтода буд. Дар ин солҳо шаҳрро Хоҷа Калони Ҷӯйборӣ ном яке аз шайхони Бухоро идора мекард. Соли 1843 Хоҷа Калони Ҷӯйборӣ шаҳри Хучандро бо ихтиёри худ ба Шералихон супорида, худӣ ӯ низ ба хидмати дарбори Шералихон пардохт. Шаҳри Тошканд низ дар ҳамин сол ба хайъатҳои Қўқанд шомил гашт.

Ҷангҳои бешумори охириҳои солҳои 40-50-ми асри XIX мамлакатро аз инкишоф ва раванг боздошт.

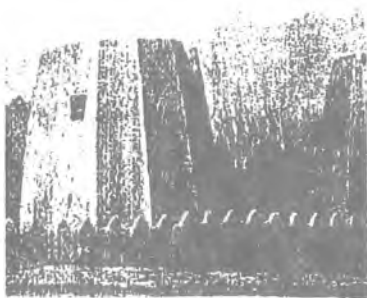
Як рӯйдоди нохуши ин давра замон боло гирифтани нуфузи қипчоқҳои бодиянишини ноҳияҳои шарқии водии Фарғона аст. Қабоиلى қипчоқ, ки ташаббускори ба сари ҳокимият омадани Шералихон буданд, акнун гурӯҳи аҳолии шаҳришини ва кишоварзии мамлакатро танг намуда, ҳадафи ба даст даровардани кулли фишангҳои иқтисодӣ ва маъмурии Қўқандро пеш гузоштанд. Онҳо дар маҳалҳои сарҳадиҳои самти ғарби водии Фарғона, аз он ҷо дар гузаргоҳи рӯди Сир, дар маҳалли Бекобод низ бедодгарӣ менамуданд. Бино ба навиштаи Мулло Ниёз, соҳиби асари «Таърихи Шохрухия», гурӯҳи қипчоқҳо дар маҳалли қалъаи Қўштигирмон, ки осори он то ҳанӯз маҳфуз аст, «моёнро, менависад Мулло Ниёз, маъмур карданд, ки ҳангоми аз об гузаштани сартия ва тоҷикия бошад, аспӣ ироқӣ ва аслиҳаи онро гирифта, худӣ ӯро бандӣ ва асир намуда, ба мо расонед».

Таҳдиди исёни ошкорои қипчоқҳо Шералихонро маҷбур кард, ки нисбати эшон чораҳои қатъӣ, ҳатто то маҳви оммавии онҳо биандешад¹. Пешвоёни қипчоқҳо

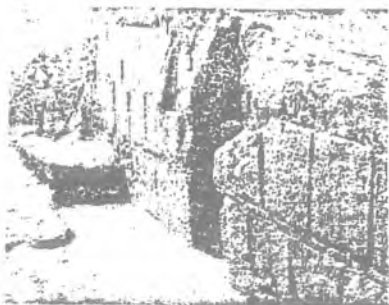
¹ Таърихи халқи тоҷик.-с.638

аз ин нияти хон огоҳ шуда, дар як шаб Қўқандро тарк намуда, дар маҳалли Шаҳрихону Андиҷон ва ҳам дар музофоти Миёнрӯди Сирдарё ва Қародарё паноҳ ёфтанд. Ниҳоят, бо мақсади ҳалли сулҳомезӣ ин низоъ Шералихон ба назди пешвоёни қипчоқҳо, ба Шаҳрихон намоёндаи худро бо сарвари вазирон Юсуфи Мингбошӣ ва Абдурахмонбек равон намуд. Фиристодагонӣ мазкур қипчоқҳоро дар ҳайъати 40 нафар бо сарвари Мусулмонқулӣ қабул намуда, гуфтушунид карданд. Шералихон як қисми талаби қипчоқҳоро қабул намуд. Аз дарбориён Юсуфи Мингбошӣ, ки ӯ ҳамеша пайравӣ таибх додани қипчоқҳо буд, аз вазифааш сабукдӯш шуда, ба шаҳри Марғелон ҳоким тайин шуд. Ба ҷойи Юсуфи Мингбошӣ, ки ӯ аз тоҷикони Фарғона буда, ӯро Кали Шодӣ ё худ Шодӣ додхоҳ ҳам мегуфтанд, муовини Шералихон тайин гардид.

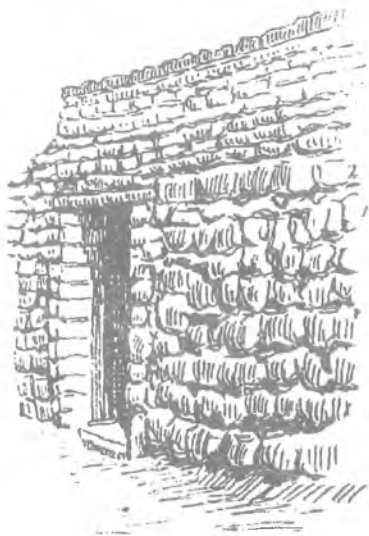
Кали Шодӣ ба сари садорати вазирони хонии Қўқанд омада. яке аз одамони наздики Мусулмонқулро, ки ӯро Каримқули меҳтар мегуфтанд, ба Андиҷон ҳоким тайин кард. Кор то ба ҷое расид, ки дар маҳалли шаҳри Чуст, ки аҳолиаш куллан тоҷик буданд, дар байни одамони Мусулмонқул ва Шодӣ Мингбошӣ задухӯрди саҳт доир гашт. Дар ин ҷанг нӯкарони Шодӣ Мингбошӣ шикаст хӯрданд. Мусулмонқул инчунин бо баҳонаи он, ки Кали Шодӣ гӯён тамоми риштаи идораи дарбори мамлакатро ба дасти худ дароварда бошад, ба шаҳри Қўқанд бо сипоҳии зиёд ворид шуда, намоишкорона русуми ба тахти шохӣ бардоштани Шералихонро доир кард. Сарвазирӣ дарбори Кали Шодӣ тоҷик аз вазифааш сабукдӯш гардид. Ба ҳамин минвол идоракунии маъмурияти дарбор аз сари нав ба дасти Мусулмонқул ва умуман қипчоку қирғиз афтод.

Глинянные стены башни
Хулжанда (по С. Марофиеву)

Пахсовые стены цитадели древнего
Пенджикента, VII-VIII вв.
(по А. Ю. Якубовскому)

Стены жилого дома старого
Хулжанда

Башня Ак-тепа под
Ташкентом из пахсы,
VII-VIII вв.
(по В. Л. Ворониной)

Ҳокимиятишахрувилоятҳонизивазшуданд. Масалан,
Қури Сиддиқ ҳокими Андиҷон, Мирзо Отабӣ ҳокимӣ
Намангон, қипчоқ Шери Кироучи вилояти Тошкандро
соҳибӣ намуд. Норбахши қипчоқ ба ҳокимияти Хучанд,

Каримкул қипчоқ ба вазифаи дастурхончи дарбор сарфароз кунонида шуд.

Ашрофзодагони қирғиз, ки дар ибтидо ҷонибдорӣ қипчоқҳо буданд, акнун аз сиёсати Мусулмонкул норозӣ гапта, дар маҳалли шаҳри Ўш ва дар доманакӯхҳои Олой шӯриш бардоштанд. Дар ҳуди шаҳри Қўқанд бошад, гурӯҳи ашрофи шаҳр, ки зидди сиёсати қипчоққунонии Шералихон буданд, соли 1845 аз набудани сарвари қипчоқҳо-Мусулмонкул дар шаҳри Қўқанд моҳирона истифода карда, Шералихонро аз мансаб сабукдӯш намуда, ба қатл расонида шуд, ба ҷои вай яке аз писарони Олимхон Муродхон хон эълон шуд.

Қипчоқҳо диданд, ки дар атрофи хони нав ҳарчи бештар тоифаи қирғизҳо ва авлоди «абахат» ва ашрофзодагони соф шаҳрӣ гирд омаданд, дар навбати худ дар шаҳри Андичон анчуман ораста, ба тахти хони писари 14 - солаи марҳум Шералихон Худоёрро соли 1845 ба бардоштанд. Ин воқеа навбати аввали ба сари тахт омадани Худоёрхон аст. Ў бо баъзе танаффусҳо то соли 1875, то пурра ба дасти Русия афтодани Қўқанд, дар сари тахти Қўқанд қарор дошт.

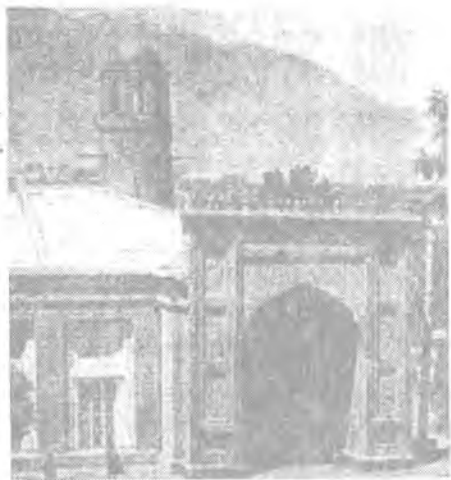
Муродхон пас аз салтанати 2 - рӯза сабукдӯш гардида, пасҳо кушта шуд. Лаҷоми идоракунии мамлакат бо сабаби ҳоло ҷавон будани Худоёрхон аз сари нав ба дасти Мусулмонкули қипчоқ афтод. Сабаб дар ин аст, ки Мусулмонкул ба сари қудрат расида, Шайхулисломи Намангон Мулло Зокирхоча, мударриси мадрасаи Намангон Халифа Сафо, Домулло Муҳаммад Раис, Домулло Хоҷамкули Аълам, Сулаймонхӯча аълам ва Мавлавӣ Аҳмади Қашшоки Андичониро бераҳмона ҳукми қатл кард. Дар байни ашхоси ба қатл ҳукм гардида, инчунин Раҳматуллоҳ додҳои мингча, Сотиб

Олди додхоҳ, Охун додхоҳ аз байни тоҷикон ва ўзбекҳои муқими шаҳри Қўқанд буданд. Бино ба навишти муаллифи рисолаи таърихӣ «Ҷангнома» Худоерхон, ки дар ин замон зери фишори сахту сангини Мусулмонқули қипчоқ қарор дошт, ин давраи ҳаёти хешро ба хотир оварда онро, «замони дарду ҳасрат ва ситами зери зулми қипчоқӣ» номидааст.

Зулму ситами қипчоқиҳо дар ҳақиқат ҳадду қанор надошт. Эшон дар миёнаҳои асри XIX бо қавм ва қабилаи хеш гурӯҳ - гурӯҳ ба шаҳри Қўқанд кӯч баста меомаданд ва аҳолии бумии шаҳрро аз манзил ва заминаҳои зӯран пеш мекарданду дар ҷойи онҳо сокин мешуданд. Онҳо духтарони тоҷику ўзбекро ба занӣ гирифта, аз додани калин ва тўҳфаҳои тўёна саркашӣ мекарданд. Замин ва нарху ҷўйҳои об низ моли хусусии қабилаи қипчоқӣ шуд. Онҳо ин заминҳоро ба муассисаҳои динӣ «чун тоифа» инъом меоданд. Дар ин кор ҳуди Мусулмонқул пешоҳангӣ дошт.

Худоерхон пеш аз ҳама мебоист чораи аз фишори қипчоқҳо ва ҳуди Мусулмонқул озод шуданро ҷустуҷўй мекард. Ба ин лашкаркашиҳои нобаробари Мусулмонқул ба сӯи Тошканд дар соли 1852 ва бар зидди Хучанду Ўротеппа дар ҳамаи сол баҳона гардид. Ба ин иқдоми Худоерхон гурӯҳи ашрофзодагону табақаи ҳунарманд ва тоҷирони шаҳри Қўқанд ҳамраҳӣ намуданд.

9 моҳи октябри соли 1852 Худоерхон дар Эски ўрдаи шаҳр чун одати муқаррари маросими «салом» орошт. Дар нёзии ин маросим бо ишораи Худоерхон ба саломхона гурӯҳи мусаллаҳи одамони тошкандӣ, ки махсус барои иҷрои ин амал даъват шуда буданд, ҳозир шуда, ба лату кўби давлатмандони қипчоқ шуруъ намуданд. Шаҳриёни аламзада бошанд, қипчоқҳоро дар кўчаю

бозор, дар хиёбону масҷидҳо ва дар сари замину боғот дастгир намуда мекуштанд. Дар шаҳрҳои дигари водии Фаргона низ қипчоқҳо сарқуб шуданд. Чунончи, дар шаҳри Марғилон танҳо як ҳокими он бо ёварони худ наздик 30 нафар қипчоқҳоро аз байн бурданд.

Қипчоқҳо зинда монда, аз тарси ҷонашон дар маҳали Миёнрӯд паноҳ ёфтанд. Худоёрхон ба сӯи Миёнрӯд низ аскар роҳӣ намуда, қипчоқҳоро дар он ҷо низ сарқуб намуд. Дар Миёнрӯд, дар маҳалли Билкалом дар байни нӯкарони Худоёрхон ва қипчоқҳо задухӯрди шадиде ба миён омад¹. Ҳар ду сӯ талафоти калони ҷонӣ доданд. Дар байни кушташудагон яке аз шайхони маъруфи Қўқанд Эшони Қазок Ҳочӣ Ҳочакалон низ буд, ки баромадаш аз хоҷагони Ҷўйбории Бухоро буда, падарарӯс ва пири рӯҳонии Худоёрхон ба ҳисоб мерафт. Иسمи «қазок» тахаллуси ӯст.

Бо талаби Худоёрхон гурӯҳи қипчоқҳо Мусулмонқуло дастгир намуда, ба дасти одамони дарбор супориданд. Ӯро занҷирбанд намуда, ба хиёбони марказӣ шаҳр оварданд. Дар болои суфа, ки бо ин мақсад рост намуданд, чанд рӯз ниғаҳ доштанд. Се рӯзе, ки ӯ дар болои суфа буд, дар пешни чашми Мусулмонқул дар фосилаи ҳар 1-2 соат 3-5 нафар қипчоқро дар пояи ҳамон

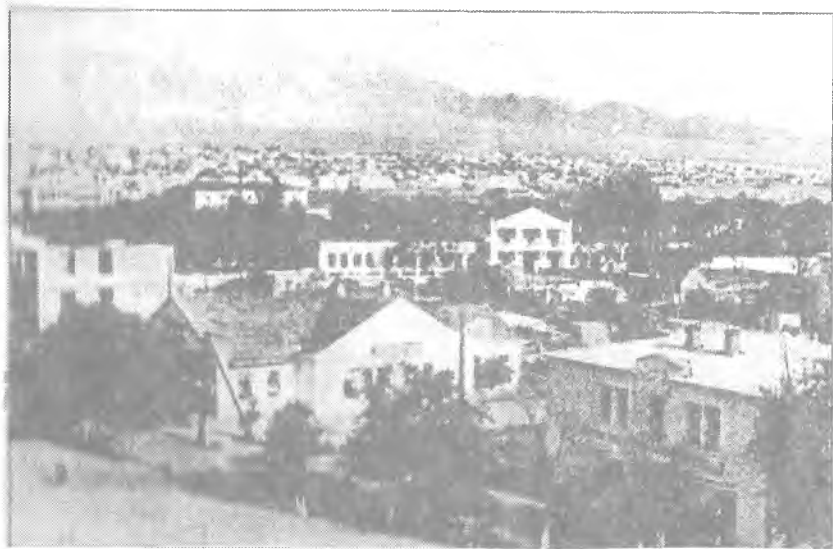
¹ Таърихи халқи тоҷик.-с.637

суфа ба қатл мерасониданд. Дар охир худи Мусулмонкул ба дор кашида шуд ва ҷасади ӯ се рӯз дар дор кашол монд. Аз рӯи навиштаи муаллифи рисолаи «Таснифи ғариб» пас аз қатли Мусулмонкул Абдуқаҳҳор додхоҳ ном амалдори дарбор бо фармоиши Худоёрхон ба музофоти Миёнруд, чи тавре, ки зикраш рафт, дар байни рӯди Норин ва Қародарё, гурӯҳи силохдорон ҳозир гашта, қипчоқҳои сихатмондаро низ дастгир намуда, онҳоро дар Шаҳрихон ба ҳалокат расонид. Дар маъхазҳои таърихӣ омадааст, ки қатли оми қипчоқҳо наздик се моҳ идома дошт. Дар натиҷа 20 ҳазор қипчоқ ба ҳалокат расонида шуд.

Чунон ки дар аввали ин фасл овардем, дар солҳои 20-50-уми асри XIX сипоҳиёни Русия ҳаракати худро ба самти хоки Мовароуннаҳр ғаёл намуда, ба марзҳои Қўқанд наздик шуданд. Дар замони амир Насруллохон (1827-1860) аз рӯи навиштаи Аҳмади Дониш «...ҷамоати русия омада, дар лаби дарёи Сир кўрғончае карданд. Баъд аз рафту омади бисёр... ба арзи амир расониданд, ки дафъи Русия аз он ҷо воҷиб аст, ки ба муддати андак қадам аз он ҷо дарунтар мениҳад. Амир ин миқдор ҷавоб дод, ки давлати рус бузург аст ва моро дастгоҳи муқобила шудан баон нест. Ў муқобили фарангиҳо ва Ислумбул аст. Алҳол, ҷое, ки ӯ омада аз қаламрави мо хориҷ аст.» (Дониш.1992.с.21). Акнун худ қазоват кунед, ки дурбинии хону амирони кишвар ба чи дараҷа буд. Ҳамон Насруллохон дар солҳои 1840-1842 ду ё се навбат барои танбеҳ додани хони Қўқанд Мадалихон, ки модари ӯгаи худро ба занӣ гирифта, аҳкоми шариатро доғдор кардааст, ба ин қадар кару фар ва талафи молу чон ба сӯи Қўқанд лашкар кашид ва оромии аҳолии камбизоатро ҳалалдор намуд. Соли 1864 ҳангоме, ки шаҳри Тошканд дар муҳосираи аскарони рус қарор дошт, вақте дарбориён

ба амир Музаффар гуфтанд, ки ба мухофизатгарони Тошканд бояд дасти ёрӣ расонид, амир ба онҳо рӯ оварда чунин ҷавоб дод: «Маро ору нанг меояд, ки ба як нӯкари ӯ муқобила шавам. Ман агар саворӣ кунам, рост болои Москвав меравам». Дар ишғоли шаҳри Тошканд ба қўшуни русҳо генерал Черняев фармондихӣ мекард. (Дониш.1992.с.23)¹. Бале, истехкомхое, ки давлати Русия дар қад-қади паёноби руди Сир бино кард, онҳо хеле дур аз хоки аморати Бухоро ҷой доштанд. Дар воқеъ нигоҳи дурандешона ба марзу буми кишвар, ки дар замони давлатдории Исмоили Сомонию дигарон ҷой доштанд, дар охирҳои асри XVII ва ибтидои асри XIX аз байн рафта буд.

Аз рӯи инсоф бояд тазаққур намуд, ки Худоёрхон ин таҳдиди Русияро ба хоки кишвар эҳсос намуда, ҳанӯз соли

¹ Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития.- Душанбе,1992.-с.23

1853 ба Русия як сафорати бонуфузери равон намуда буд, ки вазъияти ба миён омадари бо роҳи гуфтушунид ҳаллу фасл намояд. Сафорат ба шаҳри Омск омада расид, вале ҳукуматдорон онро дигар барои ҳаракат ба сӯи Петербург роҳ надоданд. Зимистони соли 1853 аскарони Русия бо сардории генерал Перовский истехкоми Оқ Масҷидро дар ҳудуди имрӯзаи Қазоқистон, (ҳоло шаҳри Қизил ўрда) ишғол намуданд. Он вақт сарвари марзбонии истехкоми Оқ Масҷидро Яъқуббеки Хучандӣ дар зимма дошт. Ҳифзи ин қалъа аз ҷониби марҳум Ҳасанбой Шарипов ба тафсил қаламдод шудааст. Аз ин сабаб ҳолат ба такрор нест.

Овардаанд, ки ҳимоятгарони қалъаи Оқ Масҷид дар баробари аскарони сершумор ва бо силоҳи ҷангӣ ҳуб муҷаҳҳази давлати Русия яккаву танҳо буданд. На Худоёрхон ва на додари калони ӯ Малахон, ки ҳокими Тошканд буд, ба ёрдами аскарони Яъқуббек ҳозир нашуданд. Оқибат Оқ Масҷид ба дасти аскарони Русия гузашт.

Худи ҳамон соли 1853 бо фармоиши Худоёрхон ҳокими нави шаҳри Тошканд Шодмонхӯча бо якҷоягии гурӯҳи ҳарбии Тошканд, Қурама ва ва Қўқанд ба маҳали истехкоми Оқ Масҷид расид. Дар ҷанге, ки ин ҷо дар байни аскарони Русия ва нӯкарони Шодмонхӯча доир шуд, нукарони Қўқанд зарбаи сахт дида, ақиб гаштанд. Аз ин гурӯҳ то шаҳри Тошканд танҳо қисми хурди ҷанговарон сиҳат омада расиданд. Дигарҳо дар майдони ҷанг ҳалок шуданд.

Баҳори соли 1853 Худоёрхон навбати сеюм ба сӯи Оқ Масҷид кӯшуни тоза сафарбар кард. Аскарони кўкандӣ 17 адад тўпи дурандоз ва милтиқи соҳти истехсоли Хева, ки онро ба забони ўзбекони Хева «қароқундоқ» мегуфт,

мусаллах буд ва ба онҳо Қосим Мингбошӣ фармондиҳи менамуд. Дар роҳ ба ин гурӯҳ аскарони Қурама ва Оҳангарон низ ҳамроҳ гаштанд. Аскарони қўқандӣ ин дафъа ҳам дар ҷанг шикаст хӯрда, ҳам талафоти ҷонӣ ва ҳам лавозимоти ҷангии худро даст доданд.

Дар солҳои 50-60-уми асри XIX низоъҳои дохилӣ, новобаста ба сар даровардани душманони хориҷӣ ба хоки кишвар пайваста идома дошт, ки ин худ аз қўтоҳандешии ҳокимони онвақта башорат медиҳад. Масалан, соли 1858 ҳокими шаҳри Ўротеппа Рустамбек ба муқобили Худоёрхон исён бардошт. Худоёрхон бо ҷиғоб ба сӯи Ўротеппа лашкар кашид, шаҳрро ба ҳалқаи муҳосира гирифт. Шаҳриён ҳама як тану ҷон ба ҳифзи шаҳрашон баромаданд.

Худоёрхон маҷбуран ақибнишинӣ намуд. Аскарони қўқанд шабонгоҳ аз таъқиби нўкарони Рустамбек ба ҳарос афтоданд, наздик ҳазор нафар сипоҳи ба рӯди Оксу афтода ба ҳалокат расиданд. Фозилбийи қароқалпоқ, ки ўро Худоёрхон пеш аз муҳосираи шаҳри Ўротеппа ба вазифаи мингбошӣ таъин карда буд, бо 600 нафар аскар ба дасти одамони Рустамбек аспр афтод. Рустамбек асиронро ба Бухоро фиристод. Дар Бухоро бо супориши амир Музаффар асирон ба қатл ҳукм шуданд. Худоёрхон дар ҳамаи соли 1858 наздик 12 000 нўкарони худро талаф дод. Худоёрхон бо таҳлука афтод. Вале дар маҳалли Тағояк ҳокими дарвоз Ёқубшоҳ ҳозир гашта, хон ва аскарони боқимондаи ўро аз маҳв гаштан халос намуд.

Худи ҳамаи соли 1859 амири Бухоро Насруллоҳон аз шикасти ҳалокатбори Худоёрхон истифода намуда, ба сӯи Қўқанд дафъи сеюм лашкар кашид. Амир шаҳри Хучандро ба даст дароварда, ба Қўқанд низ таҳдид

намуд. Дар роҳи сӯи шаҳри Хучанд амир чанд рӯз дар шаҳри Ӯротеппа истода, беки он Рустамбеки юзро, ки аз итоати Насруллоҳон баромада буд, ба қатл ҳукм намуд.

Бино ба навиштаи муаллифи «Зафарнома» (с. 131-132) Насруллоҳон бо роҳи Қӯштигирмон ба деҳаи Нов расид. Худоёрхон аз омад-омади амири Бухоро огаҳӣ пайдо намуда «панҷ-шаш ҳазор одамони кордидаро дар Хучанд гузошта (Зафарнома, с. 131), худ ба сӯи шаҳри Қӯқанд аз вачҳи сариштаю саранҷоми вилояти Қӯқанд бадар рафт». Сипоҳиёни Бухоро дар маҳалли деҳи Исфисор дар болои роҳи сӯи Қӯқанд қарор гирифта, дар давоми дувоздаҳ рӯзи муҳосираи Хучанд ҳар рӯз ба навбаг як дастаи сипоҳи Бухоро то шаҳри Конибодом лашкар кашида, аҳолии шаҳри Қӯқандро ба тарсу ҳарос оварда, бозгашт ба Исфисор меомаданд. Бо гузашти 12 рӯз амир Насруллоҳон идора кардани касабайи Нов ва Қӯштигирмонро ба Қаноатӣ ном амалдори хеш ва шаҳри Ӯротеппаро ба ҷои Рустамбеки қушта гардида, ба Бозорбии давлатхоҳ супорида, худ озими шаҳри Бухоро шуд.

Дар чунин як вазъи мураккаби сиёсии кишвар, ки сипоҳиёни Русия дар даромадгоҳи шаҳри Тошканд қарор доштанд, низои байни Худоёрхону додари калониаш Маллабек аз сари нав аланга зад. Худоёрхон ва Маллабек дар маҳалли деҳи Риштон бо ҳам ҳарб намуданд. Худоёрхон ҷангро бохт. Хон Қӯқандро тарк намуда, ба яке аз вилоятҳои Бухоро паноҳ ёфт. Маллаҳон (1858-1862) хони Қӯқанд эълон гашт. Дар замони Маллаҳон тоифаи ашрофзодаи қирғизу қипчоқ аз сари нав ба сари қудрат омададанд. Чунончи, Саидбек додхоҳи қирғиз ҳокими шаҳри Хучанд, Қосими қирғиз бошад, марзбони истехкоми деҳи Нов таъин гашт.

Амири Бухоро Насруллоҳон, сарҳади аморатро то шаҳри Хучанд дар даст дошт, бо собиқ хони Қӯқанд созиш

намуда, ӯро ба сӯи Қаротегин равона карда фармуд, ки ба Қўқанд аз самти Қаротегин ҳамла орад ва чораи аз миён бардоштани хони нави Қўқанд Маллахонро дарёфт намояд. Маллахон низ аз ин ҳадафи Насруллоҳон огоҳӣ пайдо намуда, ба сӯи Қаротегин ҳокими Марғелон Қаноатшоҳро бо дастаи калони нукарон равон кард. Ҳокими Қаротегин Музаффархони тоҷик пас аз муҳосираи 2-3 - рӯза Хоитро ба Қўқандиён таслим кард. Қаноатшоҳ дар навбати худ ба сипоҳиёни Худоёрхон зарбаи ҷонкоҳ зада, тамоми водии Қаротегинро ба ихтиёри худ даровард. Музаффархон аз сари нав ба вазифаи пешинаи худ бимонд.

Аз дер замонҳо дар байни тоҷикони Қаротегину шаҳрҳои водии Фарғона, тавассути пайраҳҳои кӯҳии деҳаҳои Чоркӯҳ ва Воруҳ рафтуой ҷой дошт. Чунончи, бо расидани зимистон тоҷикони кӯҳистони Бадахшон аз давраҳои кӯҳна ба корхонаҳои пахтаю равгани Қўқанду Марғилон ва шаҳрҳои дигари водии Фарғона ба мардикорӣ омада, бо сар шудани мавсими корҳои баҳорӣ боз ба зодгоҳашон баргашта мерафтанд. Бобур мирзо аҳолии марғилонро кӯҳистони ва сорт, яъне тоҷик номида буд (Бобур.1969.с.7). Аҳолии шаҳри Намангон низ ҷунинаст. Соли 1990 дар шаҳри Намангон як кунгураи олимони бостоншинос доир гашт. Аз шаҳри Душанбе барои иштирок дар кори кунгура ба Намангон сафар доштем. Дар фарҷоми кори кунгура бостоншиноси варзидаи тоҷик Ёқубшоҳ Юсупов ба ман рӯ оварда гуфт, ки додарам янгаат ба ман харидани чанд либоси атласи Намангонро фармудааст. Дар ҳавлӣ тӯй мешавад. Якбора ду духтарамро ба шавҳар медиҳем. Азбаски ту зодаи Хуҷанд ҳастӣ, аз забони ўзбекӣ низ ҳатман бархурдор бошӣ даркор. Маро ба бозори ин шаҳр роҳбалад шав.

Расидем ба растаи дӯконҳои атласфурушӣ. Ман ба фурушандаи дӯкон мурочиат намуда гуфтам, ки: «Ана он матои атлас чанди аст?» фурушанда ба ман ва Юсуф Ёкубов рӯ оварда гуфт, ки «Меҳмонони азиз ба тоҷикӣ озодвор гап задан гиред, як қисми шаҳрамон куллан тоҷик мебошанд». Вақте андаке ҳолпурсӣ намудем, равшан шуд, ки падару бобоёни ин атласфуруш низ аз ҳамон Қаротегини Тоҷикистони имрӯза будааст.

Қабоили ўзбекиони Дашти Қипчоқ дар ибтидои асри XVI якҷоя бо пешвои худ Муҳаммад Шайбониҳон ба ҳавзаи рӯди Зарафшон ва Сир ворид шуда, ба силсилаи давлатдорӣи ўзбекиони Дашти Қипчоқ асосгузаштанд. Дар водии Фарғона ва Шимоли Тоҷикистон асосан қабилаҳои ўзбекию қирғизии қипчоқ, хитойқипчоқ, минг, юз, барлос ва дигарҳо сокин гаштанд. Гурӯҳи дигари ин қабоил, ки бо номи аштархонӣ маъруфанд, танҳо охириҳои асри XVI пас аз ба дасти Русия даромадани шаҳри Астрахан ба хоки Моваруннаҳр сар дароварда, ба сулолаи Ҷониён ё худ Аштархониён замина гузаштанд. Ин ва дигар масоил доир ба қабоили ўзбекиа дар асари «Тоҷикон»-и устод Б. Ғафуров ба пуррагӣ баррасӣ шудааст.

Дар маъҳазҳои ҳаттӣ овардаанд, ки дар замони ҳукумати Маллаҳон дар хоки кишвар як қадар низоми муайяни давлатдорӣ ҷорӣ шуд. Муаллифи «Таснифи ғариб» Маллаҳонро шоҳи баҳодур номида оварда, ки «Маллаҳон дар дарбори хеш чунин интизоми қатъие ҷорӣ кард, ки ҳеҷ яке аз дарбориёни вай аз ҷорҷубаи шариат берун намебаромаданд». Дар кишвар фаровонӣ ва арзонӣ ҳукмрон шуд. Ҳарбиён бо кори худ уламою шайху суфӣҳо бо кори хеш машғул буданд. Маллаҳон фармони махсус содир намуда, аз хонаву дар ба кӯчаву бозор

баромадани занҳоро қатъиян манъ сохт. Мардҳо бошанд бидуни кашидани салла ба сар ҳукуки дар кӯча ғаштанро надоштанд. Маллаҳон инчунин бар зидди дуздӣ, ҳанноти ва бадмасти низ чораҳои қатъӣ биандешид.

Маллаҳон бо фармони дигари хеш, падару модаронро вазифадор намуд, ки кӯдаконро ба мактабҳо диҳанд, ҳурмати калонсолон, уламо ва шайхонро ба ҷо оранд.

Дар атрофи Маллаҳон лашкаркашони обрӯманд ва соҳибтаҷриба, аз ҷумлаи Қаноатшоҳи тоҷик, Мулло Олимкул эшиқ оғозӣ, Шодмонҳочӣ, Яъқуббеки Хучандӣ, Қосим додхоҳ, Абдуқаҳҳор додхоҳ ва дигар одамони обрӯманд гирд омаданд.

Дар навбати худ Маллаҳон ба қипчоқҳо андаке сабуқӣ дод, ин сиёсати хон ба тоифаи ашрофзодаи шаҳрӣ чандон хуш наомад. Ихтилофи байни тоифаи бодиянишинҳои турк дар симои қипчоқҳо ва аҳолии муқими шаҳр боз аз сари нав тезу тунд ғашт.

Яке аз падидаи хуби ин давр ин аст, ки хонии Қўқанд бо Русия муносибати тичоратӣ дипломатӣ устувор намуд. Масалан, соли 1805 бо пешниҳоди хони Қўқанд Олимхон (1800-1810) тоҷирони Қўқанд имконияти бо Русия савдо карданро ба даст дароварданд. Ин ғашаббус аз ҷониби вазири савдои Русия Н. П. Румянцев дастгирӣ шуд. Аввалин қорвони тоҷирони рус бо сардории Нерпин ном тоҷири рус ба сӯи Қўқанд равон гардид. Вале тоҷир Нерпин танҳо то шаҳри Туркистон расид, то шаҳри Қўқанд боз хеле роҳ монда буд.

Сафари тоҷирони шаҳри Калугаи Русия Иван ва Аким Свешниковҳо нисбатан хуб анҷомид. Қорвони онҳо бо роҳбарии тоҷир Семён Алейников соли 1811 то шаҳри Қўқанд расид. Хони Қўқанд Умархон аз натиҷаи ғашолияти тоҷирони рус бо сарвари Свешниковҳо

қаноатмандӣ намуда, аз ҳукуматдорони Русия хоҳиши «кушодани савдои озод аз роҳи Сибир бо табааи он» муроҷиат карданд. Ин дархост ба мақсадҳои ҳукумати Русия низ мувофиқ буд. Ташаббускори ин пешниҳод чунонки дертар маълум гашт, сафир Шокирбек будааст. Маводҳои бойгонӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки доираҳои тиҷоратии Русия ба мустаҳкам намудани робитаи иқтисодии бо хонии Қўқанд ҳавасмандии ҷиддӣ доштанд. Чунонки андаке пештар ишора рафт, соли 1828 фиристодагони дарбори Муҳаммад Алихон Ҷамол ва Ҳоҷӣ Муҳаммад ба шаҳри Петербург сафар орошанд. Дар ин шаҳр онҳоро худи Николаи I пазиروي намуд. Сафорат ба ватан бо тўҳфаҳои пурқимат баргашта омад (Халфин.1974.с.222).

Соли 1813, ба хонигарии Қўқанд барои ҳалли масъалаҳои ҷудогонаи вобаста ба рабитаҳои тиҷоратии байни Русия ва хонии Қўқанд ба сифати намоёндагии Русия тарҷумони ҳайъати алоҳидаи кишвари Сибириё Филипп Назаров сафарбар гардид. Ф. Назаров эътиборнома ва

тӯҳфаҳои шоҳи Русияро ба Умархон (1810-1822) пешкаш намуд. Филипп Назаров ба корвони дорои 100 уштури савдогарони Русия сарварӣ мекард. Арзиши умумии молиёти ин корвон ба 200 000 сӯм мерасид. Ҳайъати тоҷирони Русияро дар Қўқанд вазири Умархон пешвоз гирифт. «Ман ба ӯ ҷавоб додам, ки, - менависад Назаров, - барои бо онҳо ба роҳ мондани равобити савдоӣ омадем...» (Назаров 1963.с. 38-39).

Дар аснои ин сафар Ф. Назаров аз шаҳри Хучанд ва шаҳрҳои дигари Шимоли Тоҷикистон, ки дар аснои ҷангҳои байни Бухорою Қўқанд басо хароб гашта буданд, маълумоти саҳеҳ овардааст. Дар вақти бозгашт ба Русия Ф. Назаров корвони тоҷирони Қўқандро бо номҳои ҷавобии хони Қўқанд ҳамроҳӣ намуд. Соли 1821 дар яке аз чопхонаҳои Петербург «Дафтари қайдҳо»-и Назаров ба чоп расид. Соли 1968 бошад, ин асар дар нашриёти Москва дубора рӯи чопро дид. Дар «Дафтари қайдҳо»-и Назаров вазъи сиёсии кишвар, ҳаёти аҳолии водии Фарғона, минҷумла тоҷикон, сатҳи ҳунармандӣ, тичорат, маълумот оид конҳои маъдани Консой ва дигар масоили ҳаётан муҳими иқтисодии водии Фарғона маълумот зикр намудааст¹.

Соли 1829 ҷавобан ба ташрифи фиристодагони Қўқанд ба дарбори Русия якҷоя бо намояндагони Қўқанд Турсунхўча ва Ҳочӣ Мирқурбон донишманди Русия Н. И. Потанин аз шаҳри Қўқанд дидан кард. Дар шаҳри Қўқанд намояндаи Русия Потанин панҷ ҳафта меҳмон шуд. Ниҳоят 16 моҳи январи соли 1830 Потанин роҳи Петербургро пеш гирифт. «Дафтари қайдҳо»-и Потанин рӯи чопро дидааст ва он барои шинохти таърихӣ кишвар моҳияти калони илмӣ дорад.

¹ Филипп Назаров Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии.-М.,1968.-с.78 ва диг.

Солҳои 30-уми асри XIX муносибати Русия бо хонии Қўқанд муташанниҷ гардид. Сабаби рух додани чунин нооромӣ дар ҳамин аст, соли 1726 хони қазоқҳо Абулхайр аз номи қазоқҳои жузайи хурд ба Императори Русия нома ирсол намуда, аз ӯ хоҳиш кард, ки қазоқҳои ин қитъаро ба раиятӣ қабул кунад. Соли 1731 ин хоҳиш қабул гардид. Жузайи маркази сиёсии он Тароз ва Чимкент, ки дар тобеияти хонии Қўқанд буданд, аз ин амал худдорӣ намуданд. Ибтидои соли 1831 сафорати ба Русия фиристодаи хони Қўқанд дар шаҳр Омск боздошт гардид. Ин сафорат худи ҳамон сол тавассути шаҳри Тоболск ба Қўқанд бозгашт.

Дар солҳои 60-уми асри XIX дар навбати худ омаду рафти ҳайъати мамлакатҳои Аврупою Афғонистон, масалан Англия ба Қўқанд бисёр гардид. Масалан, дар соли 1860 боз ҳамон Маллахон дар Эски Ўрдаи Қўқанд намоёндагони ҳайъати давлати англис, афғон ва дигар мамлакатҳоро қабул намуд. Мавзӯи асосии ин мулоқот рафъи таҳдиди давлати Русия ба хоки Осиёи Миёна буд, ки он ба манфиати давлати Англия дар ин минтақа ва бевосита мустамликаи Англия Ҳиндустон низ таҳдид мекард.

Қанотшоҳ фурсати муносибро дарёфт карда, бо хоҳиши Маллахон аз сарвари сафорат дархост кард, ки то расидани баҳор ба Қўқанд 2 000 адад туфангча, 3 ҳазор адад яроқи оташфишон ва се нафар донишманди санъати ҳарбиро фиристад. Ин пешниҳод қабул шуд. Аммо сиёсати Маллахон ба баъзе аз гурӯҳҳои дарбор, ки онҳо манфиатдори барқарор намудани робитаҳо бо Русия буданд, хуш наомад. Моҳи феввали соли 1862 дар натиҷаи сӯйқасди дарбори Маллахон ба ҳалокат расид. Умарои Қўқанд, ба ҷои писари Саримсоқ яке аз набераҳои Шералихон Шохмуродро ҳамон соли 1862 ба тахти хонӣ бардоштанд.

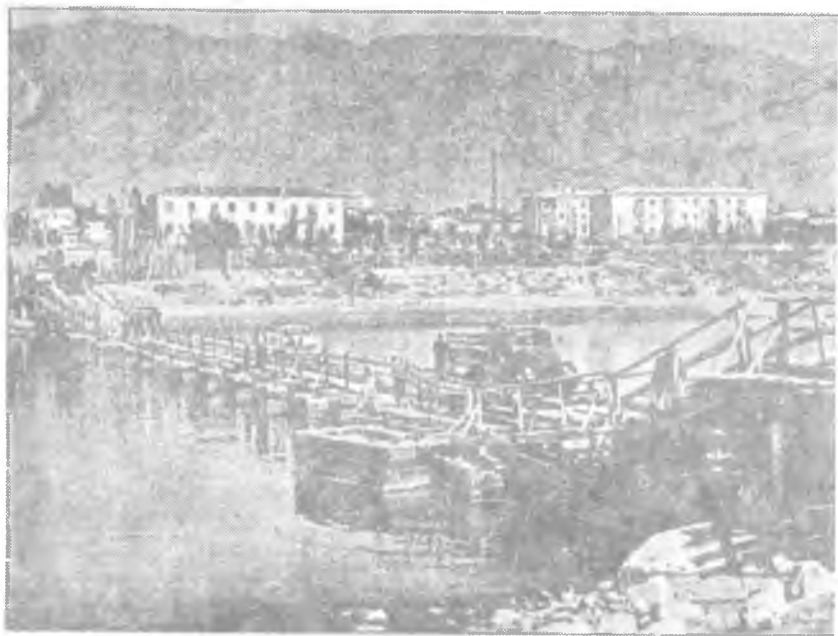
Ҷулуси Шохмурод дар мамлакат норозигиро аз сари нав пурзӯр намуд. Худоёрхон, ки чашмдошти маҳз чунин

рух гирифтани воқеот буд, фаъолияти хешро ҷоннок намуд. Ашрофзодагони Тошканд ва ҳарбиён ба сарвариин Қаноатшоҳ, ки вай ҳам дар ҳамин вақт дар Тошканд қарор дошт, бар зидди интиҳоби хони нав баромада, Худоёрхонро ба Тошканд даъват намуданд.

Шоҳмурод бо мақсади пахш кардани исёни Тошканд ба ин шаҳр аскари сершуморе равон сохта, шаҳри Тошкандро ба муҳосира гирифт. Дар ҳамон солҳо роҳи байни Қўқанду Тошканд асосан аз Сомғори имрӯза, Консой, шаҳраки Янтоқ, ҳоло Бўстон мегузашт. Ишғоли Тошканд ба Шоҳмурод насиб нагашт. Дар навбати худ уламои шаҳри Тошканд бо сарвариин Мулло Солеҳ, Мулло Охунд ва дигарҳо ғатвие содир намуда, эълон карданд, ки куштани лашкари Шоҳмурод чун қотили Маллаҳон савоб аст.

Ғатвои номбурда ба муҳофизони шаҳр рӯҳу қувваи тоза бахшид ва онҳо нагузоштанд, ки шаҳри Тошканд ба дасти одамони Шоҳмурод дарояд. Ёдрас менамоям, ки кулли ин ҳаводиси сиёсӣ ва моҷароҳо дар маҳалҳои назди Хучанд рӯй медоданд ва он ба ҳаёти шаҳри Хучанд низ таъсири манфӣ мегузошт.

Қуруқи қўша аз болои дарёи Сир. Солиҳи 60-ум.

Дар як вақт амири Бухоро Музаффар бо хоҳиши Худоёрхон ба сӯи Тошканд барои дастгирии Худоёрхон лашкар кашид. Аз Тошканд Худоёрхон ва аз Ёротеппа амир Музаффар ба сӯи Хучанд ҳаракат намуданд. Дар маҳали деҳи имрӯзаи Октеппа ду қўшун рӯ ба ҳам омаданд ва ба сӯи Хучанд ҳаракат намуданд. Иттифоқчиён Хучандро ба даст дароварда, сӯи Қўқанд ҳаракат намуданд. Худоёрхон Қўқандро ба даст дароварда, ҳамон қабилҳои қипчоқу қирғизи ин шаҳро сарқўб намуд. Ба ҳамин минвол соли 1862 дар арафаи ба сӯи Тошканд лашкар кашидани аскари Русия Худоёрхон дафъаи дуюм тахти хониро соҳиб шуд.

Вале саркардаҳои қирғизу қипчоқ як лаҳза ҳам аз қасди баргардонидани тахти хонии Қўқанд даст

накашида буданд. Пас аз андаке қипчоқҳо писари нӯҳсолаи Маллахон Султон Саидбекро ба тахти хонӣ бардоштанд. Исёнгарон шаҳрҳои Андиҷон, Билиқчӣ, Қуввасой, Асака. Шаҳрихон, Ҷш ва Пойтуғро ба даст дароварда, ҳокимияти худро дар ин маҳалҳо устувор сохтанд. Худоёрхон чун илоҷи дар танҳой бо ҳарифони худ ҷангиданро надошт, аз ин сабаб барои кӯмак боз ба амир Музаффар рӯ овард.

Амир Музаффар дар Хучанд монда, ба сӯи Қӯқанд аскари 20- ҳазораи худро равон намуд. Амир Музаффар пас аз як задухӯрд дид, ки ин аскари 20- ҳазора барои басанда намудани исёни қипчоқҳо кофӣ нест, ҳудаш ба қувваи иловагӣ ҳозир шуда, бар зидди қипчоқҳо ҷанг оғоз кард.

Ба шаҳри Қӯқанд ҳозир гаштани амир Музаффар дар як марҳилаи ҳассос, ки аскарони Русия дар дами дарвозаи Тошканд ҷой доштанд, тамоман хиёнат буд. Баъди ба дасти русҳо афтодани шаҳри Тошканд дар таърихи 29-уми июни соли 1865 аскарони рус моҳҳои май-сентябри соли 1866 шаҳрҳои Хучанду Ўротеппаро низ ба даст дароварданд.

Худоёрхон баъди ба дасти Русия даромадани шаҳри Хучанд ба генерали рус Романовский номаи шодбошӣ равон намуда, вайро бо ин ғалабаи ҳарбӣ табрик кард. Русҳо пас аз ишғоли шаҳри Хучанд гуфтушуниди сулҳро бо Худоёрхон оғоз карданд. Ишғоли шаҳри Қӯқанд ва пароканда намудани ин хонигариро сиёсатмадории Русия бо сабабҳои дигар, аз эҳтимол бо сабаби ба сӯи шаҳри Қошғар сар даровардани давлати Хитой, ба мӯҳлати дигар мононданд.

Пас аз андаке гуфтушуниди сулҳ дар байни Худоёрхон ва генерал Кауфман, ки ӯ ваколатдори шоҳи Русия ба ҳисоб мерафт, оғоз гардид. Худоёрхон шарти сулҳро, ки

Кауфман ба ӯ пешниҳод кард, бидуни эътироз қабул кард. Шартномаи сулҳро байни Русия ва хонии Қўқанд генерал Кауфман ва Худоёрхон миёнаҳои соли 1867, 6 моҳ пеш аз имзои шартномаи сулҳ дар байни Русия ва амири Бухоро ба имзо расониданд. Дар асоси ин шартнома Худоёрхон ба сифати хон эътироф шуд ва ӯ боз 6-7 сол салтанати худро тамдид намуд.

Хонии Қўқанд танҳо соли 1875 пас аз шӯриши халқӣ бо сарвари Абдурахмони Аштобачӣ, ки он бар зидди ҳокимияти Худоёрхон ва сиёсати таслимкоронаи вай равон гардида буд, зӯран пароканда карда шуд ва Фарғона ба ҳайси як вилоят ба ҳайъати генерал-губернатории Туркистон шомил гардид. Худоёрхон соли 1875 шармандавор аз ғазаби халқи худ тарсида, тахти ҳимояи дастаи 300 - нафараи аскарони рус бо фармондеҳии генерал Скобелев шаҳри Қўқандро якумра тарк кард ва ба сӯи шаҳри Хучанд равон шуд.

24-уми июни соли 1875 Худоёрхон зери паноҳи аскарони Русия ба Хучанд омада расид. Худоёрхони гуреза ин ҷо чанд муддат ба сифати нафақахӯри давлати Руссия зиндагонӣ намуда, пас соли 1876 барои зиндагонии доимӣ ба шаҳри Тошканд кӯчонида шуд ва то охири умр дар зери назорати маъмурони генерал-губернатории Туркистон қарор дошт¹. Чунин аст, оқибати кори хону амирони Бухорою Қўқанду Хева, ки оқибат бозичаи сиёсатмадорони Руссия шуданд.

¹ Турсунов Н. Таърихи тоҷикон. - Хучанд, 2001, - с. 641

ФАСЛИ 23.

ШАҲРАКИ «ЎРУСҲО»

Ё худ «Маҳаллаи русҳо» чунин ном дошт як қисми соҳили шаҳр, ки амалдорони рутбаи поёнтари ишғолгарони Русия пас аз воқеаи моҳи майи соли 1866 он ҷойро маҳалли зистӣ доимӣ ихтиёр намуданд. Афсарон ва асокири рус бошад дар ўрдаи шаҳр ҷой шуданд.

Маҳалле, ки амалдорони рус ҷойгиршуданд, то ин вақт «Боғи ҳоким» ном дошта ва он аз самти ҷанубии мазор ва масҷиди ҷомеаи Ҳазрати Бобо қарор дошт. Маъмурияти ҳокими Хучанд, меъмории мазор ва масҷиди ҳамном дар гузашта як маҷмаи меъморию ташкил дода, атрофи он, ба амсоли девори шаҳр истехкоме дошт. Ин девор то соли 1872 по бар ҷо буд. Соли 1870 кишваршиносии рус А.Л.Кун онро аксбардорӣ карда буд. Ин акс дар альбоми ба ном «Генерал Кауфман» ҷой дода шуда аст.

Дар гузаштаи начандон дур, тақрибан то охири солҳои 50-уми асри XX, ҳокӣ, Мазор ва Масҷиди Ҳазрати Бобо, дар маҷмӯи марзи шимоли ҷанубию ғарбии шаҳраки навтаъсиси руснишинро дар соҳил ташкил медоданд. Шаҳраки руснишин ҳудудеро дарбар мегирифт, ки дар аҳол матбааи шаҳр, собиқ идораи рӯзномаи «Ҳақиқати Сугд», меҳмонхонаи «Ленинобод», идораи Бозрасии автомобилӣ, Шӯбаи корҳои дохилии шаҳри рост собиқ мактаби ба номи Пушкин, ҳоло гимназияи ба номи Бехбудӣ ва собиқ синамои «Тоҷикистон», (бинои Маркази ҷавонони шаҳр) ҷой гиранд.

Собиқ маҳаллаи Миршабхона, аз соли 1927 кӯчаи «Хужум», ки он то соҳили дарё мерасид, марзи шарқӣ ва шимолии маҳаллаи руснишин ба шумор мерафт.

Калисон православии Хучанд. Сурати солҳои 60-уми асри XX.

Мутобиқи маълумотҳои бойгонӣ, масоҳати умумии ин қитъаи шаҳр чандон калон набуда ва он аз рӯи ченаки қадимаи русӣ ба 8803 мураббаъ сажен (як сажен баробари 72 см) баробар будааст. Амалдорони руси шаҳри Хучанд аз тангии шаҳрак мунтазам шикоят мекарданд. Гурӯҳи мансабдорон дар номаҳои хеш ба сарнишинҳои Тошканду Самарқанд зарурати ба маҳалли берунаи девори шаҳр, бо номи «Даштак»- и Исписор кӯчонидани «Шаҳри урус»-хоро қотеъона талаб доштанд. Воқеан ҳам маҳалли Даштак, ки дар якҷоягӣ бо шаҳри имрӯзаи Чкаловск, Гафуров ва деҳаи Исписор, масоҳати хело ҳам бузургро ишғол менамояд. Ин маҳал дар навиштаҳои муаррихони куҳан низ дучор меояд. Масалан, муаллифи рисолаи таърихӣ «Зафарномаи Хусравӣ» амири Бухоро

Идораи пристави шаҳр. Ҳали дар ин ҷо матбааи
вилоятӣ ҷойгир аст.

Насруллоҳон соли 1840-ум дар айёми лашкаркашињояш ба сӯи шаҳри Қўқанд бо мақсади танбеҳ додани хони он, амир дар урдаи шаҳри Хучанд ҷой шуда, аммо аскарони сершумори ӯ дар маҳалли Даштаки деҳи Исписор «дар болои роҳи Хўқанд хиргоҳ барпо намуда аскарони амир «фавҷ-фавҷ, байрақ-байрақ аз даруни Хучанд гузашта, лашкаргоҳ карда фуруд омаданд».

Худи ҳамон муаллиф дар ҷойи дигар оварда, ки асокири амири «Дар болои роҳи Хўқанд, дар Сангзори майдони Исписор нузули иҷлол арзонӣ фармуд».

Вале дар интиҳоби шаҳраки ояндаи аҳолии руснишини Хучанд нуқтаи назари амалдорони Русия

якхела набуд. Онҳо аз тарси дар байни аҳолии маҳаллӣ рӯй надодани балвое зидди аҷнабиён дар ҳамсоягӣ бо тоҷикони Хучанд зистанро муфид шуморида, дар соҳили дарё шаҳраки руснишинро таъсис доданд.

Аҷнабиён дар маҳалли соҳили чапи рӯди Сир, тахминан аз пули нахустини оҳанубетони аз болои рӯди Сир, то чойхонаи тозабунёди «Сирдарё» ва андаке боз шарктари он чои иқомат интиҳоб намудаанд. Аз ин манзилҳои руснишинҳо то ба рӯзҳои мо 3 - 4 бино омада расидааст. Аз маҳалли меҳмонхонаи «Ленинобод» дар шимол то бинои почтаи кӯҳна дар ҷануб аз тобистони соли 1866 то соли 1886, яъне тӯли наздик 20 сол, яке аз қисмҳои ҷарбии Русия, ки дар санадҳои бойгонӣ бо номи «Солдатская слобода» маъруф аст, чойгир шуда буд. Ҳамон соли 1886 бо сабаби ба Фарғона кӯчонида шудани ин қисми низомӣ, қитъаи ҳолӣ мондаи шаҳр дар байни аҳолии русзабон ба фуруш рафт.

Солҳои 90-уми асри XIX ва даҳсолаҳои аввали асри XX обёрии дашти Мирзочул ба суръат оғоз ёфта, дар заминҳои обёрӣ шуда шаҳрчаҳои руснишин ба миён омадаанд. Аз рӯи маълумоти муаррих Н.Қосимов, шумораи ин шаҳрҳо ба 16 адад расида, қариб кулли онҳо, ба истиснои шаҳраки Дилварзин, дар соҳили чапи рӯди Сир, яъне дар ҳудуди уезди Хучанд қой доштанд. Мутобиқи маълумотҳои омории соли 1892 аз 2044 шумораи умумии муҳоҷирони русзабони уезди Хучанд 647 оилаи онҳоро казакҳои вилояти Кубан, минатқай Урал ва даштҳои соҳили Волга буданд, ки аз рӯи ночорӣ ба ин маҳаллҳо кӯч баста омада буданд. Яке аз аввалин шуда шаҳраки руснишин дар маҳалли деҳаи Ҳаштияки имрӯзаи Спитамен ба вучуд омад. Аз хусуси казакҳои

мухочир устод Раҳим Ҷалил дар «Маъвои дил» низ ёдвар шудаанд.

Иддае аз ин казакҳои гурезаю дар зиндагӣ дармонда шуда, ба шаҳраки бе ин ҳам танги руснишини Хучанд ҷойгир гаштанд. Ғайр аз ин ба муносибати боло рафтани майдони пахта ва ба зироати шаҳраки уруснишини Хучанд русзабон, аз 30 адад корхонаҳои хурди саноатии шаҳраки уруснишини Хучанд 11 адади он тахассус ба пахтатозакунӣ доштанд. Соҳибони ин корхонаҳо ва аҳли аёли онҳо низ ба манзил ниёз доштанд.

Ҳанӯз аз охириҳои солҳои 60-уми асри XIX майлу рағбати корчаллонҳои Русия ба коркарди пилла ва абрешимресӣ афзуда, ин соҳаи саноат диққати соҳибкорони русро ба худ кашид. Масалан, дар соли 1880 дар маҳалли руснишини Хучанд се адад корхонаи абрешимресӣ фаъолият менамуд. Аз рӯи як ахбори дигар, ки ба моҳи декабри соли 1894 рост меояд, намояндагони баъзе фирмаҳои Русия бо аҳли оилашон ба шаҳраки мазкур омада, дар он контораҳои худро кушоданд.

Ба ин сабаб зарурати аз ҳисоби манзили аҳолии таҳҷоии Хучанд васеъ намудани шаҳраки руснишин ба миён омад. Ҳукуматдорони шаҳр, ки ба ҳайъати он намояндагони аҳолии маҳаллӣ низ шомил буданд, як ҳайъати нархгузорӣ ташкил доданд. Наздик 300 нафар аҳолии таҳҷоии шаҳр, асосан сокинони маҳаллаҳои Ҳазрати Бобо ва Бешкаппа манзилҳои хешро ба аҳолии русзабон фурухта, ҷубу чаҳси онро бо худ гирифта, дар маҳаллҳои дигари шаҳр замин харида, манзили нав бино намуданд. Дар бойгонии шаҳри Тошканд шикояти шаш нафар аминони маҳаллаҳо, ки аз номи 300 нафар соҳибони ҳавлиҳо навишта шудааст, ниғахдорӣ мешавад.

Чанде аз аҳолии тахҷойи маҳаллаҳои Бешкешпа, Ҳазрати Бобо ва дигарҳо, ки дар ҳамсоғӣ бо казакҳои рус зиндагӣ доштанд, аз бадмастию мочарои ҳамсоғии нави худ ба дод омада, ҳавлиҳои худро ихтиёран ба казакҳои рус фурӯхта, дар китъаи дигари шаҳр ҷою ҷалол бино карданд.

Собиқ сардори уезди Хучанд, Н.Ликошин, ки аз соли 1908 то соли 1912 сарвари уезди Хучандро дар дӯш дошт, борҳо навишта буд, ки шаҳраки руснишини Хучанд оянда надорад. Ба ин сабаб Н.Лыкошин яке аз аввалинҳо шуда зарурати ба маҳалли истгоҳи роҳи оҳани Исписор кӯчонидани шаҳраки руснишини Хучандро дар назди губернатори кишвар пеш оварда буд.

Соли 1866 зурурати сохтани калисо ба миён омад. Сохтмони он соли 1867 ба итмом расид. Нахустин бинои калисо, ки аз ҷӯб буд ва он дар маҳалли ҷимолӣ-ғарбии меҳмонхонаи «Ленинобод» ҷой дошт. Нахуст калисо аз ҷӯбу тахтаи сафедори маҳаллӣ бино шуда, шакли ромбро дошт. Дар сари равшани рӯшондихандаи он салиберо устувор карданд. Зангӯлаҳои калисо бошанд дар болои дари даромади калисо ҷойгир буд. Дар як маъҳазе омада аст, ки зангӯлаҳо аз филизи тӯпи истеҳсоли бухорӣ, ки дар болои қалъа буданд, рехта шуданд.

Маблағи сохтмони калисо бо як душвории калон ҷамъоварӣ гардид. Дар сохтмони калисои номбурда оқсақолҳои се даҳаи шаҳр Хучанд низ ҳиссагузорӣ намуданд.

Сохтмони калисои нав, ки он аз хишти пухта буда, то солҳои 60-уми асри XX маҳфуз буд, соли 1872 оғоз ёфт ва соли 1884 ба итмом расид. Калисо дар ҷойи меҳмонхонаи ҳозираи «Ленинобод» ҷойгир буд. Зангӯлаҳои ин калисо низ аз тӯпҳои бухорӣ рехта шудаанд. Бинои

калисо аз ҳисоби маблағи андозхое, ки аз тамоми уезди Хучанд ҷамъоварӣ мешуданд, сохта шуд. Ходимони сершумори калисо низ аз ҳисоби андози солонаи аҳолии уезд ниғаҳдорӣ мешуданд. Аристарх Нартсиссов ном попе солиёни тӯлонӣ сарвариин калисоро дар дӯш дошт. Хароҷоти солонаи калисо наздик ба 2 ҳазор сӯм мерасид.

Дар шафати калисо мактаби ибтидоии ҷаҳорсола низ фаъолият дошт. Мутобиқи маълумотҳои бойгонӣ, соли 1867 дар он ҷамагӣ 9 нафар писарбача таҳсил менамуданд. Дар солҳои минбаъда ба муносибати афзудани аҳолии аврупоии шаҳр шумораи талабагон низ афзуда, соли 1871 шумораи умумии хонандагон ба 25 нафар писарбача ва 4 духтарак расид.

Дар солҳои 1871-1872 дар маҳалли «Боғи ҳоким»-и шаҳр сохтмони бинои дафтархонаи маъмурияти сардори уезди Хучанд, аз паҳлӯи ҷанубии он бошад бинои Раёсати хоҷагии уезд (собик идораи рӯзномаи «Ҳақиқати Суғд») ва дар соҳили рӯди Сир (ҳоло идораи Бозрасии автомобилии шаҳри Хучанд) сохтмони Ситоди ҳарбии уезди Хучанд оғоз ёфтанд. Ин биноҳо то ба рӯзҳои мо омада расидаанд ва ҳоло ҳам дар ҳолати хуб қарор доранд. Бинои Ситоди ҳарбӣ ва ҳам Калисои православӣ дар як хат-қатор ҷой дошта ва дар фосилаи байни онҳо манзили истиқомати сохти аврупоии сокинони русзабони шаҳраки «Ўрусҳо» ҷой доштанд. Қатори якуми кӯча аз маҳалли қабристони мазори Ҳазрати Бобо дар самти шарқ оғоз шуда, дар самти ғарб то маҳалли кӯча-гулбоғи имрӯзаи шаҳрамон омада мерасид. Қатори дуюми кӯча ва манзилҳои истиқоматию маъмурӣ, ки ба онҳо ишора намудем, дар самти шарқ аз маҳалли масҷиди ҷомеаи Ҳазрати Бобо оғоз гардида, дар самти ғарб он то маҳалли даромадгоҳи бинои меҳмонхонаи «Ленинобод» рафта мерасид. Дар

ду тарафи кӯча манзилҳои истиқоматии сохти аврупоии хуштарҳ қад кашида, онҳо то охириҳои солҳои 50-уми асри XX бе ягон осеба омада расидаанд. Онҳо аввалҳои солҳои 60-уми асри XX, ба муносибати сохтмони бинои меҳмонхонаи «Ленинобод» аз байн рафтанд. Аммо кӯча то ба рӯзҳои мо барҷост. Дар манзилҳои истиқоматии хуштарҳи ин кӯча маъмурони се раёсати маъмурии уезди Хучанд истиқомат доштанд. Почта, телеграф ва дигар биноҳои маъмурии шаҳарки номбурда низ дар ҳамин маҳал ҷой доштанд.

Манзилҳои номбурда аз ҳисоби маблағи андозҳое, ки аз аҳолии уезди Хучанд ҷамъоварӣ мешуд, бино ёфтанд. Кулли биноҳои тарҳашон аврупоӣ аз хишти пухта бино гардида, пудратчии асосии хишти пухта истиқоматкунандаи маҳаллии Намозгоҳи шаҳр ва тарозубони бозори собиқ Чоршанбеи кӯҳнаи шаҳрамон Қобилбой Муллобойи пудрат ба шумор мерафт.

Барои сохтмони танҳо бинои сардори уезди Хучанд 240 ҳазор хишти пухта ба маблағи 3600 сӯм масраф шудааст. Кулли биноҳои номбурдаи маъмуриро устоҳои маҳаллӣ аз рӯи лоиҳаи меъморони рус сохта, ба истифода додаанд. Бинои ситодӣ ҳарбӣ таҳхона низ дошт. Солҳои 50-60-уми асри XX дар ин бино Раёсати бехатарии шаҳрию вилоятӣ ҷойгир буданд.

Солҳои 70 – уми асри XIX, бозори қадимаи Чоршанберо, ки он дар зери девори шафати шарқии қалъа ҷой дошт, пас аз шӯриши халқии моҳи апрели соли 1872 ба маҳалли собиқ Намозгоҳи шаҳр (ҳоло маҳалли Бӯстонсарои ҳукуматӣ ва бинои раёсати ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров) кӯчониданд. Соли 1927 бозори номбурдаро ба маҳалли қабристон ва мазори Хӯҷаи Бикробод кӯчониданд. Бозори Чоршанбе то аввалҳои

солҳои 60-уми асри XX дар ҳамин маҳал ғайолият дошт. Бозор дар он танҳо рӯзи чоршанбе доир мегашт.

Аз чорабиниҳои дигари шаҳрдорони нави Хучанд метавон ташкили булвар – гулгаштро номбар кард, ки он ба амсоли гулгаштҳои шаҳри Петербург, Тошканд, булвар - гулгашти Самарқанд бино ёфта буд. Дар арзани сардори уезди Хучанд капитани Расс аз таърихи 16 оятябри соли 1902 зарурати дар шаҳр, дар рӯ ба рӯи девори самти шарқии қалъа ташкил кардани як гулгашти зебо баён ёфтааст. Аз рӯи нақша гулгашти номбурда дар самти шимол аз соҳили рӯди Сир ибтидо гирифта, дар ҷануб то бозори навбунёди Чоршанбе (ҳоло маҳалли театри ба номи Камоли Хучандӣ) рафта мерасид.

Дарозии умумии гулгашт ба 135 - 140 м, бари он 65 - 70 м буд. Аз рӯи лоиҳа дар самти ҷанубии гулгашт мебоист бо хиёбон-гулгашти доирашакле хотима меёфт. Ин тарҳи доирашакл минбаъд дар ғӯиши худ русҳо ва тоҷикони шаҳр номи «круг»-ро гирифта ин истилоҳ то солҳои 60-уми асри XX, мавриди истифода буд.

Дар маркази ин доира сарварони шаҳр соли 1893 чоҳе канданд. Чоҳи дигар дар сахнаи ҳавлии бинои сардори уезди Хучанд канда шуд. Чоҳи дар «круг» канда шуда бахусус барои аҳолии таҳҷойи шаҳрамон ва ҳам барои корхонаи кӯхнаи нонпазӣ, ки он дар маҳалли дармонгоҳи №1 ҷой дошт, бахусус дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ хидмати арзанда намудааст.

Ин масоил дар рисолаи банда «Историческое наследие Худжанда» (1995) ба таври муфассал баён шудаанд. Ҳоло бошад метавон ба таври фишурда таъкид намуд, ки аз даврони қадим ва то асрҳои миёна, ду шоҳи рӯди кӯхнии Тақоб, дертар Хӯҷаи Боқирғон, яке аз зери девори шарқии қалъа ва шоҳи дигари он аз самти ғарбии

хлебони Регистон чорӣ шуда, оби худро то рӯди Сир бурда мерасонид.

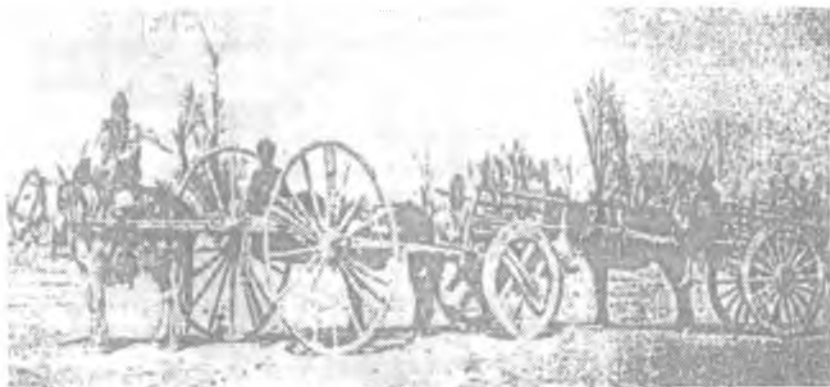
Пеш аз оғози кори тахту ҳамвор кардани гулгашти помбурда, бо фармони капитан Росс ҳайъати корие ташкил шуда, муваззаф гардид, ки кулли иншоотҳоеро, ки дар маҳалли гулгашти оянда ҷойгиранд, ба рӯйхат (ведомость) дароранд. Мутобиқи ин санад, ки он ҳоло дар Бойгонии марказии ҷумҳурӣ ниғаҳдорӣ мешавад, дар ин маҳал 88 номгӯи иншоот мавҷуд буд. Масалан, зери рақами №7 манзили яҳудии маҳаллӣ Юсуф Аронов, №38 ду адад дӯкони савдои Отабойи Валамӣ (падари санъаткори маъруф Ғаффори Валаматзода), №39 дӯконҳои баққолӣ ва ҳаммоми Қобилбойи Муллобой ва зери рақами 44 мазори Эшонӣ Содик ва дигарҳо номнавис шудаанд.

Миёнаҳои соли 1893 мубоисаҳо дар атрофии тарҳи ояндаи эспланада – гулгашт ба итмом расид ва сардори нави уезди Хучанд Глушановски фармоне содир сохта фармуд, ки ба ташкили гулбоғ амалан оғоз намоянд. Бо сабаби дар ҳуди шаҳри Хучанд нарасидани дарахтон ва гулҳои ороишӣ, онҳо аз гулхонаи шаҳри Марғилон дастрас гардиданд. Ҷамъулҷамъ 735 адад ниҳоли сояфкан ва гул, аз ҷумла 500 ниҳоли акатсия ё худ дарахти акоқиё, ниҳоли маклерӣ 100 адад, сирен ё худ ниҳоли ёс 10 адад, ёсуман 5 ниҳол ва дигар гулу гулбуттаҳои сершумор ба ин гулбоғ оварда шудаанд.

Дарахтон ва буттазори гулбоғ бо оби наҳри Кӯрхона ба навбат шодоб мегаштанд. Солҳои 90-уми асри XIX ва даҳсолаҳои аввали асри XX дар гулгашти назди бинои сардори уезди Хучанд фасли тобистон оркестри нафасӣ бош карда, он ҷо ракс доир мегашт, ки дар онҳо ғайр аз афсарон ва аскарбачаҳои калтаи шаҳр, ҳамчунин ҷавонони таҳҷоии шаҳрамон низ иштирок мекарданд.

Дар маъхазҳо омодааст, ки дар чараёни чунин шоми раксу сурур тоҷикписаре бо ном Очилбой ба духтараки русе дил бохта, онҳо аҳду паймон намуданд, ки оиладор мешаванд. Ин рӯйдод дар ёддошти собиқ сардори уезди Хучанд Н. Лыкошин пурра қаламдод шудааст. Мухтасари ин қисса чунин аст, ки Очилбой бо ҳамроҳии дилбохтааш ба қозии шаҳр мурочиат карданд, ки онҳоро никоҳи мусулмонӣ кунад. Вале мурод ҳосил нашуд. Ба Тошканд рафтанд. Калисои провославии русҳо низ ба доди ин ду ҷавон нарасид. Аз рӯи навиштаи боз ҳамон Н. Лыкошин ин ду ҷавон дар деҳаи Сомғор, дур аз шаҳр зиндагириро ихтиёр карданд.

Гулгашти номбурда, ки таърихи зиёда аз 100 - сола дорад соли 2009 аз сари нав эҳё шуда ва яке гӯшаҳои зеботарини шаҳрамон гашт.

*Аробаҳои сохти қўқанӣ. Намунаи аробаи
устоҳои аробасози Хучанд*

НАХУСТИН ПУЛ АЗ БОЛОИ РҶДИ СИР

Аз қадим ду соҳили шаҳри Хучандро кема, ба истилоҳи русӣ - паром пайваст менамуд. Кӯҳи Мевағул як ҷузъи муҳими ҳастии хучандиён ба шумор рафта, он шаҳриёро бо сӯзишворӣ, маводи сохтмон, хошоку мевачот таъмин менамуд.

Гуруҳи аҳоли бошад, чорвои майдаи хонагиро баҳорон дар доманаи ҳамин кӯҳ парвариш мекарданд. Нақшҳои сершумори гӯсфандон ва бузу бузгола, ки бостоншинос А.Панфилов дар тахтасангҳои ин кӯҳ ошкор сохтааст, аз он шаҳодат медиҳад, ки кӯҳи Мевағул ҳанӯз аз асри биринҷӣ маҳалли иқомати одамон будааст. Дар доманакӯҳҳои самти ҷанубӣ ва шимолу шарқии ин кӯҳ бостоншинос Б.Литвинский ҳанӯз солҳои 50-уми асри XX осори сершумори муғхонаҳо-дафнгоҳҳои ақвоми чорводори зардуштиро ошкор намуда буд. Пасмондаҳои ин муғкадаҳо то миёнаи солҳои 50-уми асри XX ба ҷанм мерасиданд.

Кемачигӣ пешаи сердаромад ҳам буд. Бо супориши тоҷирони маҳаллӣ ва бурунмарзӣ, устоҳои кемасоз аз ҷубу тахта сол ҳам месохтанд, ки бо он тоҷирони худӣ ва русу қазок хушкмеваю дигар молҳои дар бозорҳои Хучанд харидаашонро бо роҳи об то худи соҳили шимолу шарқии баҳри Арал расонида ва сипас онҳоро ба уштуру пешо бор карда, то кишвари Сибир ва Шарқи Дур бурда мерасониданд. Аз ин хусус дар бойгонии шаҳрҳои Петербург, Тошканд ва Душанбе маводи фаровоне пайдо кардан мумкин аст.

Табиатшиноси маъруфи рус А.Федченко, ки соли 1870 аз Хучанд дидан карда буд, сифати бартарию кemasозони Хучандро барҷаста каламдод намудааст.

Баъди ба дасти Русия афтодани шаҳри Хучанд ҳукуматдорони ин кишвар зарурати дар маҳалли Кемачии шаҳрамон (ҳоло атрофи бинои Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳри Хучанд), сохтани пулро аз болои рӯди Сир пеш оварданд, ки он мебоист бо осонӣ шаҳри Тошкандро бо шаҳрҳои водии Фарғона пайваст намояд.

Пас аз мулоқотҳои тӯлонӣ собиқ сардори гарнизони ҳарбии Хучанд, афсари мустафӣ Н.Флавитский пудратчии сохтмон интихоб шуд. Аз рӯи қарордоди баимзорасида, Н.Флавитский пас аз ба итмом расидани сохтмони пул мебоист ба хазинаи шаҳр ба тариқи иҷорапулӣ сола дар ҳаҷми 5150 сӯм пардохт мекард¹.

Дар бойгонии марказии шаҳри Душанбе ва Тошканд матни пурраи қарордоди байни пудратчӣ ва Раёсати вилояти Сирдарё, ки дар таърихи 20 ноябри соли 1870 ба имзо расидааст, маҳфуз аст. Дар асоси ин санади ҳуқуқӣ ба пудратчӣ Флавитский ва авлоди вай ҳуқуқи дар давоми 30 сол соҳибӣ қардани даромади аз истифодаи пул бадастомада дода шуд. Дар ин шартнома боз таъкид гардида, ки дар давоми 20 соли ба истифода додани пул пудратчӣ ғоидаи пулро дар танҳои истифода мекунад. Дар дах соли дигар бошад, яъне аз соли 1890 то соли 1900 пудратчӣ ӯҳдадор аст, ки ба хазинаи шаҳр сола 3000 сӯм ба сифати андоз пули даромадро пардохт намояд.

Дар асоси шартномаи мазкур ба Флавитский инчунин буридани дарахти чӯб ба миқдори 2000 адад

¹ Мирбабаев А. Кистории городского хозяйства дореволюционного Ходжента // Ахбороти АИ РСС Тоҷикистон. - 1986. - №2. - с. 49, 50

аз кӯҳи назди Намангон иҷозат дода шуд. Чӯбҳо то Хучанд бо оби рӯди Сир омада расиданд. Бо фармони генерал-губернатори Туркистон Кауфман хони Қўқанд Худоёрхон ӯҳдадор гашт, ки дар шаҳри Намангон, дар соҳили рӯд бозори фурӯши чӯбро омода созад. Мардикорон чӯбҳои дар кӯҳҳои Намангон буридаро то соҳили Сирдарё ҳозир намуда ва пас аз пардохти ҳақ онро ба оби рӯд мебартофтанд. Аз ин хусус муаррихи ҷинохтани Ёзбекистон Р.Н.Набиев ҳанӯз аввали солҳои 70-уми асри ХХ ахбори муфассал пахш карда буд.

Дар маъхазҳои бойгонӣ инчунин омадааст, ки як ҷузъи чӯбҳои аз Намангон то ба Хучанд расида дар сохтмони нахусткалисои православии шаҳр ба истифода рафт.

Лоихаи пули ояндаро аз болои рӯди Сир меёмор аз шаҳри Петербург Леханов мураттаб намуда буд, ки он дар бойгонии марказии шаҳри Душанбе ниғаҳдорӣ мешавад. Лозим ба ёдоварист, ки дар таҳияи лоихаи пули номбурда инчунин муҳандиси роҳи оҳани Русия Зубов ном шахс иштирок дошт.

Пулро бинокорони рус дар давоми зиёда аз як сол ба итмом расониданд. Дарозии умумии пул наздик ба 163 метр, бари он наздик ба 13 метр расида ва он як роҳи ниёдагард ва ду роҳи аробагард дошт. Сохтмони пул 3-юми майи соли 1874 ба итмом расида ва барои истифода омода гашт¹.

Ҳайъати махсус барои санҷидани устувории пул ҷамъгирон гузаронид. Ба ин мақсад ба як аробаи бисёрчарха 1350 адад хишти хомро бор намуданд, ки он якҷоя бо ҳуди ароба бо ченаки имрӯза наздик 9600 кг вазн дошт. Дар

¹ Мирбобоев А. Историческое наследие Худжанда.-Душанбе, 1995.-с.40

як вақт аробаро аз соҳили чапи дарё то соҳили рости он зиёда аз сад нафар аскарбачагон ҳамроҳӣ намуданд. Пас аз он аз самти чапи роҳи аробагарди пул ба 6 адад асп тӯпҳои тирандозиро бор намуда, то соҳили рост гирифта гузаштанд ва ба роҳи нақлиётгарди самти рост бо соҳили рост омада расиданд. Пас аз он аз ду самти роҳи нақлиётӣ 500 нафар (7-ум баталиони қисми ҳарбии Туркистон) аз болои пул гузаштанд.

Пас аз чунин санҷиш ҳайъати бонуфуз пулро новобаста ба камбудии ошкоргардида, масалан, пул аз ду самт панҷараи муҳофизатӣ надошт қобили истифода шумурд.

Дар вақти ифтитохи кӯпрук сардори уезди Хучанд барон Нолде ва инчунин аъзои Раёсати шаҳри Хучанд Мирзо Саидусмон Фозилов, Мулло Раҳматулло ва Хӯча Тиллохӯҷаев ширкат доштанд. Дар сохтмони пул 70 ҳазор сӯм масолеҳ масраф гардид.

Дар асоси моддаи 12-уми қарордоди ҷонибҳо роҳпулии устувор барои гузаронидани бор ва ҷорҳои калону майда муқаррар гардид. Масалан, аз болои кӯпрук гузаштани як пиёдагард 3 тин, уштур бо бораиш-15 тин, асп-10 тин, як адад маркаб ва ҷорҳои калони шохдор-5 тин, буз ва ғӯсфанд-2 тин, ароба бо як адад аспаш-20 тин, бо ду асп-30 тин, аз зери пул гузаронидани соли ҷӯбу тахтадор-100 сӯм, наю қамиш-30 сӯм ва ғайра. Қисмҳои ҳарбӣ ва афсарони савори аспу фойтун бидуни пардохти ҳаққи истифодаи пул мегузаштанд.

Соли 1894 дар масъалаи аз соҳили рости рӯд ба соҳили чапи он гузаронидани 149 адад уштур гандум дар байни завҷаи Флавитский ва ҳукуматдорон муноқишаи ҷиддӣ сар зад. Хонум Флавитская ба раёсати шаҳри Хучанд ҳамоно чекеро ба маблағи 22 сӯму 35 тин пешкаш

намуда, пардохти пули аз кўпрук гузаронидани борро талаб намуд.

Соли 1900 пас аз ба итмом расидани қарордод иншооти пул ба ихтиёри идораи Раёсати хочагии шаҳри Хучанд гузашт. Ҳоло, ки шаҳрвандони мо низ ба иқтисоди бозоргонӣ рӯ овардаанд, омӯхтани таҳияи матни қарордоди байни пудратчӣ ва сохибкор аз манфиат ҳолӣ нест.

Баҳори соли 1907 баъд аз як обхезии калон пул корношоям гардид. Соли 1908 ба хулоса омаданд, ки кўпрук ба қисмҳо чудо карда, масолеҳаш ба аҳоли ба фуруш пешкаш шавад, то ки харҷи масрафи таъмири ҳарсолаи пул пӯшонида шавад. Дар ҳафт соли истифодаи пул барои таъмири он аз ҳазинаи шаҳр 598 сўму 37 тин харҷ шудааст. Бо қарори сардори уезди Хучанд гузаргоҳи паромӣ аз болои рӯди Сир дар ҳамон маҳалли пули кўҳна ташкил карда, ба ин мақсад аз ҳазинаи шаҳр 5949 сўму 26 тин чудо карда шуд. Дар як вақт ҳукуматдорони шаҳр ба Раёсати вилояти Самарқанд хаттӣ мурочиат карда, дар он дархост намуданд, ки дар солҳои наздик барои бунёди кўпруки оҳанин аз болои рӯди Сир маблағи даркорӣ чудо намоянд. Вале бо сабаби дарёфт нашудани пудратчӣ сохтмони пули оҳанин кашол ёфт.

Чунонки куҳансолони шаҳри Хучанд оғайи доранд, то ба қор андохтани нахуст пули оҳану бетонӣ аз болои рӯди Сир паромӣ кўҳна дар хидмати шаҳриён қарор дошт.

ОБОДИҲОИ ШАҲР ДАР АЙЁМИ РУСЗАБОНҲО

Маъмурони нави рус аз солҳои аввали соҳиб шудан ба шаҳри Хучанд барои ба тарзи нави аврупоӣ идора намудани он чораҳои зиёдеро андешиданд. Масалан, шаҳри уруснишин дар як рӯз се навбат обпошӣ мешуд. Ба ин мақсад ба ҷӯйи Қӯрхона, ки як шоҳаи он аз маҳаллаи руснишин ҷорӣ мегашт, бенавбат ҳамеша 0,5 санг об дода мешуд мегашт. Маъмурияти шаҳр фасли тобистон чор нафар обпошро бо додани 1 сӯм моҳона ниҷадорӣ менамуд. Дар ҳудуди шаҳри уруснишин ин чунин ду адад ҷоҳои об кофта шуд. Яке аз онҳо дар рӯи ҳавлии бинои сардори уезди Хучанд, дигаре дар хиёбони Чоршанбе қарор дошт.

Дар соли 1893 дар маҳаллаи Чуқур (ҳоло дар шафати ғарбии Театри драмавии ба ном Камоли Хучандӣ), ҳаммоме бино шуд, ки он бо номи Қобили пудрат шӯҳрат дошт. Аз ин ҳаммом асосан афсарон ва сипоҳиёни гарнизони ҳарбии қалъаи Хучанд ва аҳолии шаҳраки руснишин истифода мекарданд.

Худи ҳамон сол губернатори вилояти Самарқанд ба сокини Хучанд Фёдор Рызаков рухсати кушодани гармобаи дигареро дар Хучанд дод. Ин гармоба низ дар самти ҷанубии қалъаи шаҳр дар сероҳаи кӯчаҳои Ҳаким Карим ва дар собиқ кӯчаи маҳаллаи Тӯбахон бино шуда то рӯзҳои мо дар истифода аст. Андаке дертар бо иҷозати губернатори вилояти Самарқанд сохтани як душхонаи тобистона дар маҳалли Бешкаппаи руснишин иҷозат дода шуд. Дар сохтмони ин душхона 530 сӯм аз хазинаи шаҳр масраф гардид.

Бино ба навиштаи як рӯзноманигори «Туркестанские ведомости» дар шумораи №55-ми ҳамин рӯзнома «чун моҳ дар паси абр пинҳон гашт, кӯчаву пасткӯчаҳои шаҳри Хучандро низ торикию зулумот фарогириӣ мекунад». Барои ислоҳ намудани чунин норасоии ҳаёти шаҳр равшаникунонии кӯчаҳои шаҳр яке аз вазифаҳои ҳалталаби рӯз гардид.

Аз солҳои 80-ми асри XIX шабона ба таври мунтазам ҷароғон намудани кӯчаҳои аҳолии руснишин оғоз гардид. Чунончи, соли 1898 барои ин кор аз хазинаи шаҳри 680 сӯму 20 тин харҷ гардид. Дар соли 1905 бошад 772 сӯму 12 тин ва ғайруҳу.

Барои ҷароғон кардани кӯчаҳои шаҳр, минҷумла кӯчаҳои алоҳидаи аҳолии таҳҷой, фунусҳои истеҳсоли фирмаи «Поляк», ки бо керосин кор мекарданд, истифода гардид. Дар соли 1912 шаҳр дорои 55 адад чунин фонус гардид. Истифодаи чунин фонусҳо, ки барои қорбасти онҳо инчунин спирт ба кор мерафт, барои бучаи шаҳри хеле гарон меафтод.

Дар рӯшноӣ додани кӯчаҳои шаҳр инчунин аз ҷароғҳои оддии тоҷикӣ, ки онро «Ҷароҷи кандил» гӯянд, низ истифода мешуд. Истифодаи чунин ҷароғ як қадар камхарҷ буд. Барои истифодаи фонусҳо дар штати қории шаҳрдорӣ 6 нафар фонусчӣ ва як нафар механик пешбинӣ шуда буд. Ба қулли онҳо Мирорифов Иброҳим ном сокини маҳаллӣ сарварӣ мекард. Фонусчии қалон дар як моҳ 25 сӯм, ёвари он 22 сӯм ва механик, ки аз байни русҳо буд-75 сӯм моҳона дошт¹.

Дар солҳои минбаъда хиёбони Ҷоршанбе ва Панҷшанбе низ шабона равшан мешуданд. Сарварони Хучандсоли 1912 барои бо нерӯи барқ равшан кунонидани

¹ Мирбобоев А.-Мақолаи номбурда.-с.53

манзил ва кӯчаҳои шаҳр масъалагузорӣ намуданд. Дар маъхазҳои бойгонӣ омадааст, ки 5-ми моҳи декабри соли 1912 Саридораи хоҷагии вилояти Самарқанд ба соҳибкор Е.Гамкрелидзе иҷозати дар шаҳри Хучанд шинонидани дастгоҳи барқдихӣ дод. Дертар бошад чунин иҷозатнома ба сокини шаҳри Қўқанд В.Комаровский ва К.Лерх низ дода шуд. Ба ин муносибат ҳатто дар рӯзномаи «Ферганские ведомости» аз таърихи 14 марти соли 1914 Садороти хоҷагии шаҳри Хучанд эълонро ба ҷои расонида, соҳибкорони ин шаҳрро барои ба роҳ мондани кори ҷароғон кардани Хучанд даъват намуд.

Соҳибкорон, дар асоси қарордоди ба имзо расида, ўҳдадор шуданд, ки аз ҳар истифодабарандаи қувваи барқ-яъне абонент, барои истифодаи 1 киловаттсоат барқ-30 тин, барои ҳар як аз фонусҳои кӯчагӣ дар як соат 100 сўм ҳақ гиранд.

Солҳои 1913-1914 танҳо як қисми шаҳри руснишин бо як дизели барқи равшан мегардид. Кӯчаҳои шаҳр бошад чун давраи пеш бо лампаҳои керосинӣ равшан карда мешуданд.

То ба ҳайъати Русия шомил шудани шаҳри Хучанд, ягона воситаи нақлиёти мусофиркаш аробаи дучархаи сохти фарғонагӣ ва фойтуну избош ба шумор мерафт. Аз боби истифодаи ин воситаҳои нақлиёт шумораи зиёди устохонаи «аробахона»-ҳо дар шаҳрамон, ки онҳо дар маҳаллаҳои Карнайчи, Гузари замон, Дари шикоф, Намозгоҳ, Чоршанбе ҷой доштанд, шаҳодат медиҳад.

Соли 1907 ба муносибати афзудани мусофирон дар роҳи нақлиёти Хучанд-Исписор, яъне то истоғи роҳи оҳан, роҳбарони шаҳр дар ин роҳи тўлонӣ аробаҳои сохти аврупоиро, ки диличанс ном доштанд, ба роҳ дароварданд. Чунин ароба ҷойи нишастии зиёд дошта ва онро дар роҳи

масофааш дур истифода мекард. Чунин аробахоро ду ва аз он зиёдтар асп мекашид. Сафар дар чунин ароба аз Хучанд то Исписор 50 тин арзиш дошт. Аммо, новобаста ба ин навоварӣ, арзиши сафар дар фойтун паст нашуд. Сафар бо фойтун дар роҳхати Хучанд-Исписор 1 сӯму 50 тин арзиш дошт. Ҳоло, ки 400 гр гӯшт дар бозори қассоб ҳамагӣ 20 тин арзиш дошт.

Аз рӯи маъхазҳои соли 1879 дар Хучанд зиёда аз 40 адад избош мавҷуд буд, ки онҳо дар як сол то 6 сӯм андоз месупориданд. Дар Хучанд нахустин автомобилро соли 1909 Г.Могилин ном шахрванди Тошканд интиқол дода аз шахрдорон хоҳиш намуд, ки ба ӯ барои ба роҳ мондани нақлиёти автомобилии байни шаҳри Хучанду истгоҳи роҳи оҳани Исписор иҷозат диҳанд. Ин хоҳиши Г.Могилин хуш пазируфта шуд. Ин соҳибкор мебоист дар як сол ба намуди андоз ба қассаи шаҳр 50 сӯм гузаронад.

Соли 1914 истиқоматкунандаи Хучанд Мулло Ғафур Ҳочимуҳаммад Юнусов ба шаҳр якбора ду автомобилро интиқол дод. Ронандагони ин мошинҳо Афанасйев ва Аваков буданд. Ҳайъати махсус ҳолати мошинҳоро санчида, ба онҳо рухсат дод, ки онҳо дар роҳи ҳамвор аз рӯи сурати 12 км дар як соат ва дар гардиш аз рӯи 9 км ҳаракат намоёнд. Соли 1916 бошад писари оқсақоли маҳаллаи Қалъаи нави шаҳр Абдулқодир ном одам, аз маҳаллаи Меҳтари шаҳр як мошинаи дигареро низ овард, ки дар ин бора академик З.Ш.Рачабов дар ёддоштиҳои хеш ёдовар шудаанд(З.Ш.Рачабов. 1975. с.18).

Дар аввалҳои соли 1917 дар шаҳрамон боз як воситаи дигари нақлиёт, ки онро имрӯз велосипед мегӯянд пайдо шуд. Пирамардон ва кӯҳнапарастон онро ҳамона «чин» ё худ «шайтонарба» ном карданд.

Кино дар шаҳри Хучанд бори нахуст соли 1913 пайдо гардид. 22-ми апрели соли 1912 генерал-губернатори кишвар бо фармони хеш ба шаҳрванди Хучанд Мирраҷаб Ёўлдошев иҷозат дод, ки аз самти шарқии «Боғи хоким»-и шаҳр қитъаи заминеро ба иҷора гирифта, дар он ҷо кинотеатр созад. Дар айёми наврасии банда ин, кинотеатр номи «Ватан»-ро дошта, дар маҳалли Маркази ҷавонони ба номи Лоик Шерали ҷойгир буд. Иҷорагир М. Ёўлдошев барои иҷораи замини номбурда ба хазинаи шаҳр ба маблағи 302 сўму 50 тин андоз месупорид.

Моҳи марти соли 1914 бошад шаҳрванди Фаронса Виктор Ларсен дар рӯзҳои иди Наврӯз дар маҳалли идғоҳ ё худ Сайлғоҳ қитъа заминеро иҷора гирифта, дар он ҷо кинотеатри сайёрро бино ниҳод.

Чойхона низ дар ҳаёти фарҳангии Хучанд як чизи нисбатан нав буда, пайдоиши он ҳам бо русҳо алоқаманд аст. Дар ибтидо ин муассисаи нави ҷамъиятиро аз калимаи «самовор»-и русӣ «Самоворхона» меномиданд. Дар шароити тобистони гармӣ Хучанд таъсиси чойхона ба ҳамагон хеле хуш омад. Даҳсолаҳои аввали асри XX дар атрофи бозори Чоршанбе, Панҷшанбе ва дар гузари маҳаллаҳои шаҳрамон наздик 300 чойхонаи оммавӣ фаъолият доштанд. Оиди таърихи чойхонаҳои шаҳри Хучанд дар яке аз шумораҳои маҷаллаи «Фарҳанг», ҳамчунин «Илм ва ҳаёт» аввалҳои солҳои 90-ми асри гузашта ба тафсил нақл карда будам. Солҳои аввали ҳукумати Шӯравӣ чойхонаҳои шаҳрамон ягона маркази сиёсӣ ва ҷамъиятӣ буданд, ки он ҷо корҳои фаҳмондадиҳии сиёсати давлати ҷавони шӯравӣ гузаронида мешуд. Ба ин сабаб ҳам чойхонаҳои ин давраро мардум «Чойхонаи сурх» ном карда буданд.

САҲМИ ТАБИБОНИ РУС ДАР БЕҲДОШТИ САЛОМАТИИ ШАҲРИЁН

Ин баҳши ҳаёти Хучанд мутаасифона, ҳанӯз аз ҷониби муаррихон таҳқиқ нашудааст. Аз рӯи навиштаи рӯзноманигор ва муаррихи шинохта Ҳасанбой Шарипов дар рисолаи бунёди «Манзили аҷдодии мо», дар айёми ишғоли шаҳри Хучанд, дар таърихи 24 моҳи майи соли 1866, 2600 нафар мардону занон аз ҷониби аҳолии шаҳри Хучанд кушта шуданд. Аз рӯи шаҳодати як тоҷикписари хучандӣ ҳамон вақт дар госпитали ҳарбии русҳо 370 нафар сипоҳию афсарони захмбардоштаро буданд, ки аз байни онҳо ҳар рӯз 4-5 нафари ҷон медоданд. Табибони рус дар қатори дигар маҷрӯҳон ба аҳолии маҳалли низ ёрии тиббӣ мерасониданд. (Ҳ. Шарипов .2007.с.59)

Аз ҳамин воқеаҳои мудҳиши соли 1866 сар карда, дар Хучанд низ тиббӣ аврупоӣ ҷорӣ гардид. Ховаршиноси Русия А. Лерх, ки ибтидои солҳои 60-уми асри XIX ба шаҳри Бухоро сафар карда буд, дар рӯзномаи сафари хеш навишта, ки «аҳолии Бухоро ба илми тиб тавачҷӯҳи хоса доранд. Рисолаи «Тиббӣ Юсуфӣ» барои онҳо дар муолиҷаи беморон дастури асосӣ аст». Дар Хучанд низ табибони хушсалиқа зиёд буданд. Онҳо ба амсоли ҳампешагони бухороии худ, иллати беморонро аз рӯи набзи вай беҳато муайян мекарданд.

Табибони Хучанд низ мизочи беморро ба сард ва гарм, хушку тар ҷудо намуда, дармону дорувориро аз рӯи ҳамин нишонаҳо ба беморон тавсия мекарданд.

Табибони Хучанд аз рӯи тахассусмандӣ ба табиби дарди дандон, табиби ҷарроҳ, табиб-қаҳқол, табиби

дарди даҳон, шикастабанд, сартарош ва дигар гуруҳҳо чудо мешуданд. Хучандиён барои муолиҷаи бемории тарбод аз реги тафсони деҳаи Кӯптулуқи шаҳри имрӯзаи Қайроққум, дафъи касалии зардча аз оби Деҳмой ва аз моҳиҳои он фаровон истифода мекарданд. Муаррих ва кишваршиноси рус Г.Маллитский, ки соли 1916 бори аввал чашмаҳои Деҳмойро дидааст дар дафтари хотироташ навишта, ки ин ҷо ин қадар моҳӣ парвариш меёбанд, ки онҳоро ҳатто бо даст доштан мумкин аст. Моҳии ин ҷоро хучандиён дар муолиҷаи зардпарвин истифода меkunанд. Ба ин мақсад онҳоро ба кӯзаҳои калонҳаҷм ҷой дода, бо ароба ба шаҳри Хучанд интиқол медиҳанд.

Табибони маҳаллӣ ҳамчунин дар муолиҷаи беморон аз гиёҳҳои шифобахши маҳаллӣ, ба амсоли пудина, испанд, муҳаллас, испаркон ва гиёҳҳои дигар фаровон истифода мекарданд. Бино ба маълумоти омӯӣ, соли 1910 дар бозори Панҷшанбеи шаҳрамон зиёда аз 14 дӯкони фурӯши гиёҳҳои шифобахш амал мекарданд.

Чанд сол пеш аз Хучандро ишғол кардани аскарони Русия, дар шаҳр ва деҳаҳои гирду атрофи он бемории сироятӣ вабо ва домана васеъ доман паҳн карда буд. Як нафар воқеанигори шаҳрамон, ки исми ӯ номаълум монда аст, чунин навишта: «Дар таърихи санаи 1244(1828-1829) ба соли муш буд дар шаҳр чунон вабои азиме шуд, ки одамони зиёде бимурданд». Чунин вабо боз соли 1261(1845-1846) ва соли 1311(1893-1894) дар соли наҳанг рух додааст.

Вабои азими соли 1871-1872 аз назари ин воқеанавис мутаасифона дур мондааст. Дар ин офати табиӣ дар шаҳр зиёда аз 50980 нафар одамон фавтиданд. Табибони рус бо мақсади гирифтани пепси роҳи ин касалӣ ба ҷет намудан ё худ эм намудани кӯдакони навзод ва одамони калонсол

пардохтанд. Баъзе аз диндорони хурофотпараст овоза паҳн карданд, ки «русҳо бо ин амали хеш мецоҳанд мо мусулмонхоро низ кофир кунанд». Ба тарики эътироз ба ин амали табибони рус дар Хучанд 14 моҳи апрели соли 1871 шӯриши халқи сарзад. Ошӯбгарон аввал дар масҷиди Гузари Охун чамъ омада, ба сӯи маҳалли Намозгоҳи шаҳр (ҳоло маҳалли Бӯстонсарои ҳукумат) чамъ омаданд. Ошӯбгарон закотчи шаҳр Чулбарс ва қозикалони шаҳр Муҳаммад Собирӣ аълабро низ ин ҷо ҳозир намуданд. Шӯришгарон Чулбарс ва Муҳаммад Собирӣ аълабро сангсор намуда, ба ҳалокат расониданд. Аз рӯи навиштаи шоҳидони ин воқеа, дар шӯриш зиёда аз 10 ҳазор аҳолии шаҳр иштирок доштанд. Дар натиҷаи даҳолати казакҳои Русия ошӯб паҳн гардид¹.

Аз байни ошӯбгарон 29 нафар ғаёлон дастгир шуда ба мӯҳлати 20 сол аз озодӣ маҳрум шуда, ба кишвари Сибир онҳо бадарға гаштанд.

Бо мақсади санҷидани сабаби хуруҷи вабо бо иштироки сардори уезди Хучанд, духтурҳои шаҳр ва оқсақолҳои се қитъаи шаҳр як ҳайъати махсусе созон дода шуд. Ҳайъати номбурда вазъи санитарии шаҳри Хучандро санҷида, ба хулоса омад, ки яке аз сабабҳои асосии хуруҷи вабо ин дар андаруни девори шаҳр ҷой доштани қабристонҳо ва аз мобайн ва паҳлуи онҳо ҷорӣ шудани ҷӯйи об аст, ки дар ниҳоят онҳо то ба ҳавзаҳои маҳалла рафта мерасанд ва аҳолии маҳаллаҳо маҳз аз онҳо истифода мекунанд.

Воқеан ҳам то миёнаҳои солҳои 70-уми асри XIX дар маҳалҳои андаруни девори шаҳр наздик 17 хокҷой ё худ қабристон ғаёлият доштанд. Масалан, роқими ин сатрҳо дар ёд дорад, як шоҳи самти ғарбии ҷӯйи Раззоқи

¹ Юсупов Ш. Восстание 1872 г. в Ходженте // Исследования... - с. 188

шахрамон аз мобайни қабристони Чорчирок қорӣ шуда (ҳоло МТХ №17), ҳавзи чақари Қиёқҳо ва ҳавлию боғоти гузари Кӯпулки баландро бо об таъмин менамуд.

Дар солҳои 90-уми асри XX қор ба дараҷае расид, ки дар натиҷаи хуруҷи кирми ғӯристони Чорчирок ҳукумати шаҳр маҷбур гардид, ки як қисми одамонро, ки дар ҳамсоягӣ бо қабристони номбурда истиқомат доштанд, кӯчонида, бо манзил таъмин намуда, ин маҳалларо зери назорати қатъии идораи санэпидстансия қарор диҳад.

Чунин аҳвол дар маҳаллаҳои дигари шаҳр низ ба ҷашм мерасид. Ниҳоят бо фармони генерал-губернатори Туркистон аз таърихи 3 апрели соли 1894 қарор намуд, ки қабристони Ҳазрати Бобо, Бузирақ ато, Хӯҷаи Моҳрӯй, Хӯҷаи Рӯшноӣ, Шайх Низомиддин, Тағи савр, Шайх Маслиҳатдин, Хӯҷаи Бикробод, Хӯҷа Камол, Намозгоҳ, Тубохон, Чорчирок ва дигарҳо ба беруни девори шаҳри кӯчонида шуданд. Дар харитаи №2 ин қабристонҳо бо аломати махсус ишора шудаанд.

Шаҳрдорони рус бо мақсади роҳ надодан ба ҳама гуна қавравӣҳо, дар шаҳр курси кӯтоҳмуддати эмкунӣ ташкил намуда, дар он аз байни ҷавонписарони тоҷику ўзбек гурӯҳи эмкунандагонро омӯзонида, ба шаҳру деҳаҳои уезд раван намуд. Бино ба маълумотҳои бойгонӣ, дар солҳои 70-80-уми асри XIX дар округи Хучанд наздик 6 нафар эҷӣ фаъолият доштанд. Аз байни ин шаш нафар эҷӣ маъруфтаринашон Саримсоқов Содик ё худ Содикдухтур буд (1850-1924).

Сабаби дигари хуруҷи вабори гурӯҳи табибони рус дар фаъолияти дӯконҳои қассобии бозорҳои Панҷшанбе, Чоршанбе ва маркази гузарҳои сершумори шаҳр донистанд. Аз рӯи маълумоти омории соли 1910, танҳо дар ҳудуди ду бозори қалони шахрамон зиёда аз 85

дӯкони қассобӣ фаъолият дошт. Дар гузашта дар назди ҳар дӯкони қассобӣ моле забҳ ва он ба фурӯш омода карда мешуд. Чунин ҳолат дар гузарҳо низ ҷой дошт. Ба ин сабаб соли 1910 бо ташаббуси сардори уезди Хучанд, марди фозилу донишманд, ки аз байни русҳо аввалин шуда «Таърихи Бухоро»-и Муҳаммад Наршахиرو соли 1898 аз забони фаронсавӣ ба забони русӣ тарҷума карда буду бо ҳаёти мусулмонони кишвар аз наздик ошноӣ дошт, дар маҳалли ба ном Арали шаҳр (ҳоло бинои таваллудхонаи рақами №1 шаҳр), аввалин кушишхона ба кор оғоз намуд. Ин кушишхона то миёнаҳои солҳои 50-ум дар ин ҷо фаъолият менамуд.

Ошӯби халқии соли 1872 барои шаҳрдорони рус санҷиши ҷиддӣ гардид. Бо мақсади пешгирии чунин ҳолат онҳо четкунандаҳоро аз байни аҳолии маҳаллӣ тайёр намуданд¹. Масалан, онҳо 6 нафар ҷавонро аз шаҳру деҳаҳои қаламрави уезд ба Хучанд даъват намуда, асрори чет карданро омӯзониданд. Пас аз гузаштани санҷиш ба онҳо роҳхат дода, ба маҳалҳои истиқоматиашон худ равон сохтанд. Дар байни ин гурӯҳ зодаи шаҳри Хучанд Саримсоқов Содик ё худ Содикдухтур (1850-1924) низ буд, ки ӯ аз нахустин пизишкони бо усулҳои тибби аврупоӣ муолиҷакунанда дар шаҳри Хучанд ба шумор мерафт.

Камина бо фаъолияти Содик духтур ва дигар табибони русзабони шахрамон аз маводи бойғониҳои шаҳрҳои Ленинград (ҳоло Санкт-Петербург), Тошканд, Душанбе ва шаҳри Хучанд ошноӣ доштам. Вале, чунин иттифок афтод, ки моҳи январӣ соли 2009 банда барои муолиҷаи навбатӣ ба Шӯъбаи касалиҳои асаби беморхонаи шаҳр муроҷиат кардам. Аз рӯ ба рӯи кати хоби ман марди миёнакад, аммо дар синну сол андаке аз

¹ Мирбобоев А., Махмудов О. Худжанд по пути прогресса. - с.137

ман дида ҷавонтаре ҷой гирифт. Ин мард худро Иброҳим Содиқов гуфта муаррифӣ намуд. Бадеҳатан пурсидам: «Кадоме Содиқовҳо?» - Гуфт: «Содиқ духтури шахрамон-дия». Ва иловатан шарҳ дод, ки вай набераи Содиқ духтури машҳур, писари Муҳиддин Содиқов мешавад. Падарам касбу кори бобои маро идома дода, аммо бармаҳал, соли 1948 дар синни 48 - солагӣ вафот намуд.

Хотири Иброҳимҷон-ако ба сабаби беморӣ андаке коҳиш дошт. Аз ин сабаб гайр аз он, ки вай набераи Содиқ-духтур аст, чизи дигареро дар ёд надошт. Маълумоти ба ин мавзӯ заруриро ман аз ҳешу ақрабои сершумори Иброҳимҷон-ако, ки ба аёдаташ меомаданд, пурсида мегирифтам. Чунончи, яке аз рӯзҳо ба аёдати Иброҳимҷон модарарӯси 84-солаи вай омад. Ин зани солхӯрда аз маҳаллаи Чармгарон будааст. Воқеан, ҳавлии Содиқ-духтур ҳам дар маҳаллаи собиқ Тутзор, дар маҳалли имрӯзаи дӯконҳои гулфурӯшӣ ва мачмаъи қаҳвахонаю мағозаи Хесон, дар ҳамосагии собиқ маҳалли Чармгарони шахрамон ҷой дошт. Маҳаллаҳои ин қитъаи шахрамон, аз ҷумлаи Миршабхона, дертар кӯчаи Хучум, Чармгарон, Тутзор, Мирзоён ва дигарҳо дар миёнаҳои солҳои 50-уми асри гузашта ба муносибати сохтани пули оҳану бетон аз болои рӯди Сир аз байн рафтанд.

Модар-арӯси Иброҳимҷон-ако низ тасдиқ намуд, ки аз падари худ оиди фаъолияти Содиқ духтур бисёр чизҳоро шунидааст ва Содиқ духтур писари калонии Қобил-пудрат аз маҳаллаи Намозгоҳ мешавад. Ба аёдати Иброҳимҷон-ако як рӯз Мулло Аҳмадҷон ном пайвандаш омад. Дар аснои сӯҳбат ин меҳмон тасдиқ намуд, ки низ аз авлоди Қобил-пудрат Муллобойи Намозгоҳи аст. Маҳз аз нақли Мулло Аҳмадҷон аён шуд, ки Содиқ-духтур писари калонии ҳамон Қобил-пудрати Намозгоҳии машҳур

аст. «Саримсоқ» исми бачагии Содиқ духтур буда, ин лақабро ба вай чӯрахояш гузоштаанд. Дар ҳамон асрҳо лақабгузори дар Хучанд хеле доман паҳн карда буд.

Ин ду фард. падару писар, аз чехраҳои шинохтаи Хучанди солҳои 50-90-уми асри XIX ва ду даҳсолаи аввали асри XX буданд. Аз рӯи маълумотҳои бойғони аён шуд, ки Қобили Муллобобо, дертар ба ӯ чӯрахояш барои ҳамкорӣ бо русҳои шаҳрамон, лақаби «пудрат»-ро часпонидаанд, истиқоматкунандаи маҳаллаи Намозгоҳи шаҳрамон буда, шугли асосиаш тиҷорат ва соҳибкорӣ ба шумор мерафт. Қобил пудрат ханӯз пеш аз ба шаҳрамон соҳиб шудани русҳо дар беруни самти ҷанубии шаҳр, дар маҳалли қаҳвахонаи «Пчёлка», ду хумдони хиштпази дошта, бар замми ин заминдори калон будааст. Ғайр аз ин ӯ инчунин дар бозори Чоршанбеи кӯҳна дар саройи ғаллафурӯшии Аҳмади Мирзочони Шалақ тарозудорӣ низ менамуд¹. Қобилбой аз ин ҳисоб ҳам даромади хуб дошт. Мизочони саройи ғалла ва кулли фурӯшандагони бозор, ки аз тарозуи Қобилбой истифода мекарданд, ҳафтае як бор ба тарозудор аз 5 тин то 20 тин бо пули кӯҳна андози тарозу месупориданд.

Рӯзноманигори хушсалика ва муаррихи пухтакору сермаҳсул марҳум Ҳасанбой Шарипов дар асари хеш «Манзили аҷдодин мо» аз накли як нафар собиқадори сохти шӯравӣ Мурод Тоҷибоев навиштааст, ки падари мавсуф то ҳуди соли 1917 дар заминҳои бойҳои шаҳр «Хоча Ёрмон, Қобил пудрат, Валами бойбача чорякқори менамуд» (Асари номбурда.с.132).

Иброҳим-ако низ ба хотир меовард, ки то солҳои 50-уми асри XX деҳқонони ношинос, аз рӯи эҳтимол собиқ

¹ Мирбобоев А. Қиссаи Қобили пудрат ва писари ӯ Содиқ духтури хучандӣ//Тирози ҷаҳон.-11 апрели соли 2009

чорякорони бобокалонҳояш, ба ҳавлии онҳо чуволӣ гандум, сабзиву пиёз ва меваҳои хушқу тар оварда, «ин ҳаққи меросии шумоён» гуфта монда мерафтанд.

Чунонки дар яке аз фаслҳои ин китоб ишора намудем, шӯҳрати Қобил-пудрат баҳусус пас аз ба Хучанд сар даровардани русҳо яқубора афзун гашт. Вай ба тезӣ ба дилу дидаи соҳибони нави шаҳр роҳ ёфт. Ёро ба сифати яке аз соҳибкорони обрӯманди шаҳр ба кулли машваратҳо, ки дар назди сардори уезди Хучанд доир мешуд, даъват мекарданд.

Қобил пудрат дар навбати худ аз ин шиносӣ бо амалдорони руси шаҳр моҳирона истифода карда, писари ягонаи худ Содиқ лақабаш Саримсокро, ба ҳамон гурӯҳи 6 нафараи шунавандагон ва коромӯзони пешаи четгарон ё худ эмкорон, ки пас аз эътирози оммавии моҳи апрели соли 1871 дар шаҳр таъсис шуд, номнавис намуд. Содиқи ҷавон дар фурсати кӯтоҳ ин пешаи барояш навро аз худ карда, соҳиби касбу кор шуд. Яке аз олимони бахши таърихи тиб Ю.Д.Гендлина навишта, ки Содиқи ҷавон аз солҳои нахустини фаъолияти маркази тиббии қабулгоҳ-оромгоҳи шаҳрӣ, дар соли 1872, дар он ба кор қабул гардид. Аз рӯи маълумотҳои бойгонӣ Содиқи ҷавон бидуни ёрии тиббӣ расонидану эм кардани кӯдакони наводӣ шаҳри Хучанд, ба аҳолии деҳаҳои дурдаст низ кӯмаки тиббӣ мерасонид.

Содиқи ҷавон соли 1877 барои бозомӯзии ҳунари духтурӣ ба шаҳри Тошканд фиристода шуд. Ин ҷавони боғайрат пас аз бозгашт аз Тошканд, тахти назорати духтур П. Смолина рӯз аз рӯз касби хешро сайқал меод¹.

Вай муддате нагузашта муоинаи чароҳат ва банду басти энро ба ҳуби азхуд карда, дар як вақт ҳунари

¹ Мирбобоев А. Историческое наследие Ленинабада, -с.44,45

дандонканӣ, навиштани ресепт, пур кардани дафтарчаи беморию бо хуруфи лотиниро ёд гирифт.

Соли 1887 ба Содиқ духтур унвони «духтури хурд» ва каме сонитар унвони фелдшери уезди Хучандро доданд. Соли 1877 Содиқи ҷавон барои хизмати шоёнаш бо нишони нукрагии «За усердие», соли 1880 бошад бо ҷомаи бекасаби ифтихорӣ сарфароз гардонида шуд.

Содиқ духтур аз одамони обрӯманд ва сарватманди шаҳр ба шумор мерафт. Аз 13 адад дӯконҳои шохифурӯшии тими бозори Панҷшанбе, 3 адади он ба Содиқ духтур тааллуқ дошт. Аз рӯи нақли Иброҳимҷонако, тими бозори Исписорро, ки то рӯзҳои наздик обод буд, низ Содиқ духтур созонда, ба иҷоракорон додааст. Содиқ духтур дар маҳаллаи Мирзоён манзил дошт ва соҳиби се зан буд. Аз ин занҳо ду писар ва як духтар ёфт.

Духтараш Анбарнисо ва писари хурдӣ Муҳиддин Содиқов аз паси касбу кори падар шуданд. Содиқ духтур соли 1924 пас аз вафоташ дар қабристон, ки дар шафати ҷанубу-шарқии мазори Шайх Маслиҳатдин ҷойгир аст, қабр гардид.

Миёнаҳои солҳои 80-уми асри XX, ба муносибати тармим ва азнавсозии маҷмаи меъмории Шайх Маслиҳатдин ин ҳокҷой аз байн рафт. Турбати Содиқ духтур паҳлӯи қабри писараш Муҳиддин Содиқов (1900-1948) дар қабристони имрӯзаи Болтухон тӯра дубора қабр шуд.

Набераи Содиқ духтур, писари Муҳиддин Содиқов ханӯз дар кайди ҳаёт буда, дар маҳаллаи «тӯйхонаи Раҳимӣ» истиқомат мекунад. Писари эшон, ки ҳар дуяшон ҳам духтур мебошанд, дар шаҳри Москва иқомат дошта, пешаи бобо ва бобокалони худро идома медиҳанд.

Падари Содиқ духтур Қобили пудрат ҳамона пешаи соҳибкорию идома дода. Ибтидои солҳои 90-уми асри

XIX андаке чанубтар аз бурчи чанубии қалъаи Хучанд, дар рӯ ба рӯи саройи Мирзо Ахмади Шалақ, ҳоло кӯчаи Мақсудҷони Танбурӣ, гармобае бино кард. Дар ин гармоба асосан аскарон ва афсарони рус шустушӯ мекарданд. Гармоба то миёнаҳои солҳои 50-уми асри XX обод монда, дар бинои он анбори идораи Обшепити шаҳр ҷойгир буд. Баъди саршавии сохтмони театри ба номи Камоли Хучандӣ ин гармоба низ аз байн рафт.

Солҳои 1922-1924 бисёре аз иншоотҳои хусуси шаҳрамон миллий шуданд. Соли 1925 «Местхоз»-и шаҳр озмунеро дар бораи иҷора супоридани гармобаи Қобили пудрат эълон дошт. Дар байни рӯйхати иҷорагирандагон дар навбати аввал боз ҳам номи Қобили пудрат ҷой гирифта буд. Соли 1927 боз озмуни навбатӣ гузаронида шуд. Ин дафъа дар рӯйхат номи Қобили пудрат набуд. Ин навбат гармоба насиби зодаи маҳаллаи Маддоҳони шаҳрамон М.Миркалонов гашт. Ин иҷоракор ҳамон сол ба хазинаи шаҳр ба сифати иҷоранули 7259 сӯм пул гузаронид.

Вафоти Қобили пудратро соли 1926 фарз карданд. Сину соли Қобил пудрат наздик ба 90 расида буд. Падар нисбат ба фарзанди хеш, Содик духтур 2-3 сол зиёд умр дидааст.

То ба ҳоки кишвар сар даровардани русҳо табибони Хучанд низ аз илми тиб дониши хуб доштанд. Масалан, онҳо дар дармони касалии пӯст, касалиҳои сирояткунанда ботачриба буданд. Як ҷузъи муҳими тибби халқӣ муолиҷаи шикасту банд, машшотгарӣ ва дигарҳо ба шумор мерафт. Машшотагон асосан занҳо буданд. Таваллуди кӯдакон таҳти сарпарастии нигоҳубини момодояҳо сурат мегирифт. Дар ин ҷо меҳодам воқеаи аҷибро нақл кунам. Миёнаҳои солҳои 80-ум дар яке аз дахмаҳои Куркат

бозефте ба даст омад, ки ба шакли панчаи одам шабоҳат дошта аз филизи биринҷӣ рехтагарӣ шуда, буд. Дар бораи ин бозефт ба модарам Мирбобоева Биробия нақл кардам. Ё ба ман воқеаи дигарро ҳикоя кард: заниамакашро дард гирифтаасту, зоидаиаш хеле мушқил шудааст. Амаки модарам Усто Зарифи дуредгар аз навдаҳои дарахти бихӣ шохеро, ки ба панҷ панчаи дасти рости одамии шабоҳат дорад, аз танаиш бурида ва дар ҳолати таротарӣ он шохро қат карда мекушонад ва шохчаҳои нодаркорро мебурад. Дар натиҷа он шох шакли панҷаро ба худ мегирифт. Дояҳои корозмудай Хучанд дар ҳолати душвор афтодани зоидаи зани ҳомиладор, он тӯморро ба оби шир гарм андохта, андаке мегузоштанд. Дар ҳолати бо зудӣ кушода шудани «ангуштҳои панҷа», доя шод мешуд. Дар ҳолати бо душворӣ кушода шудани панҷаҳои тӯмор, доя боз чораҳои дигари иловагиро ба мақсади осонтар зоидаи зани ҳомиладор меҷуст ва ҳоказо. Чоду низ як ҷузи тиббии халқӣ ба шумор мерафт, ки баъзе унсурҳои он ҳанӯз ҳам аз байн нарафтааст.

Аз рӯзҳои ба Хучанд соҳиб шудани ҳарбиёни Русия, ин ҷо дармонгоҳи ҳарбӣ фаъолият дошт. Дармонгоҳ 47 ҷойи хоб дошт. Дар соли 1886 дар ҳавлии тоҷири рус Грудинин, воқеъ дар маҳалли хонаи маишии «Наврӯз» бемористоне барои дармони занҳои маҳаллӣ ба фаъолият пардохт. Дар ибтидо сардухтур О.Фавитская ном зан таъин гардид. То ба Хучанд омадани русҳо дар байни занҳои шаҳр амрози занона хеле ҳам доман пахн карда буд. Аз рӯи навиштаи О.Фавитская, ки он дар яке шумораҳои рӯзномаи «Туркестанские ведомости» ба чоп расида буд, танҳо дар як соли фаъолияти ин беморхонаи занона аз хидмати он зиёда аз 3798 занони маҳаллӣ баҳрабардори намуданд.

О.Фавитская дар дафтари қайдҳо. дар баробари сабти ном, синну сол ва иллати беморӣ, ҳамчунин миллати беморонро низ босубот сабт менамуд. Дар асоси ин дафтари қайдҳо маълум гашт, ки аз байни 3798 беморзан миллати танҳо ду нафари зан ӯзбек, дигар беморон ҳама тоҷик буданд. Ба ҳамин сабаб О.Фавитская дар дафтари хотироти хеш шаҳри Хучандро «тоҷикшаҳр» ном ниҳодааст. Дар дармонгоҳ бидуни табиб боз як нафар тарҷумон, фаррош ва посбон адои вазифа мекарданд.

Соли 1899 дармонгоҳ ба корвонсаройи Мирҳомид Муъминбоев, воқеъ дар маҳалли Гузари Замон, ҳоло Театри наврасон кӯчид. Саройи номбурда то солҳои 50-уми асри XX обод буда ва дар он яке аз беморхонаҳои шаҳрамон ҷой гирифта буд.

Соли 1898 сартабиби ин бемористон Юлия Козлова таъин гардид. Ҳамон сол шӯъбаи дар Хучанд будаи ҷамъияти фуруши дорувориҳои Русия ба тариқи ройгон ба ин дармонгоҳ ба маблағи 207 сӯму 26 тин дорувор тӯҳфа дод. Дар Хучанд нахуст бемористони сохташ аврупоӣ соли 1872 бино гардид. Он дар соҳили чапи рӯди Сир, дар маҳалли бемористони бемориҳои дил ҷой гирифта, дорои 64 утоқ буд. Дар яке аз биноҳои асосии он, ки соли 2008 аз байн рафт, сабти соли сохтумони ин бино мавҷуд буд.

Ф А С Л И 27.

ЯХУДИЁНИ ХУЧАНДШАХР

Аҳолии андаруни девори шаҳри Хучанд дар овони куҳан ва асрҳои миёна аз нигоҳи таркиби наҷодӣ якхела буданд, яъне тоҷик. Ба ин сабаб ҷуғрофидонони садаҳои X-XII дар навиштаҳои хеш сокинони Хучандро даризабон, яъне тоҷик қаламдод кардаанд.

Ватани аҷдодии яҳудиён ҳоки Фаластин аст. Дар аввалҳои садаи VII, аниқтараш, дар солҳои 633-637 вақте арабҳо ҳоки Мисру Фаластинро зӯран ишғол карданд, аҳолии яҳуди ночор дар ҳоки Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр сарпаноҳ ёфтанд.

Чунонки ховаршиносии шинохтаи рус В.В.Бартолд навишта дар асри IX-X дар ҳоки Хуросону Мовароуннаҳр шумораи аҳолии яҳудӣ, ки хучандиён онҳоро «ҷухуд» меноманд, нисбат ба пайравони дини масеҳӣ бештар буд. Чунончи, дар маъхазҳои ҷуғрофӣ аз хусуси шаҳри яҳудинишин дар шаҳраки Майманаи музофоти Балх ва «Дарвозаи яҳудиён» дар ҳуди андаруни девори шаҳри Балх суҳан рафтааст. Ё худ аз аҳолии 40-ҳазораи шаҳри Ҳамадони асри XIX-и Эрон наздик 2 ҳазор нафарро яҳудиён ташкил медоданд. Дар шаҳри Исфакони замони асрҳои XIV-XVI «Дарвозаи Яҳудиён» ба қайд даромадааст. Дар ҳамон Исфакон як ҷузъи шаҳр исми «Яҳудия»-ро доштааст. Дар аҳди гузашта шумораи яҳудиён дар шаҳри Ургути имрӯза нисбат ба масеҳиён бартарӣ дошт.

То ба ҳайъати Русия ворид шудани ҳоки Осиёи Марказӣ яҳудиён асосан дар шаҳрҳои Бухоро ва Самарқанд иқомат доштанд. Дар шаҳри Бухоро яҳудиён

ҷомеаи басо сершумори шаҳрро ташкил меоданд. То омадани русҳо ҳукуматдорони аморати Бухоро нисбати яҳудиён безътиной ва бераҳмӣ зоҳир менамуданд. Чунончи, яҳудиёни ин шаҳр аз рӯи шариати мусулмонӣ вазифадор буданд, ки андози иловагии чизя супоранд. Инчунин дар кӯчаву бозорҳо, умуман дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, бояд сару либос муқаррар кардаи амалдорони Бухороро мепошиданд. Яҳудӣ инчунин мебоист аввалин шуда ба мусулмон салом меод. Ба яҳудӣ дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, масалан, дар бозор, ҷойхона бо мусулмон якҷоя нишаста, таом тановул кардан ё худ ҷой нӯшидан қатъӣ манъ буд.

Яҳудиёни шаҳри Бухоро ба тобеияти Россия даромадани хоки Осиёи Миёнаро хуш пазируфтанд. Ба ин муносибат яҳудиёни Бухоро низ ҳуқуқи ба шаҳрҳои дигари кишвар кӯч бастанро пайдо карданд. Мутобиқи Маҷмуаи қонуни соли 1886 қабулгардида, яҳудиёни Осиёи Миёна низ дар қатори дигар халқиятҳои камшумор баробарҳуқуқӣ пайдо намуданд. Дар яке аз ҳуҷҷатҳои бойгонӣ омадааст, ки соли 1868 гурӯҳи калони яҳудиён шаҳри Бухороро тарк карда, дар шаҳрҳои Хучанд ва дар Қўқанд сокин гаштанд.

Яҳудиён дар Хучанд ватани дуюмини худро пайдо намуда, бо аҳли ҳунари шаҳр унс гирифтанд. Онҳо батадриҷ бо хучандиён риштаи дӯстӣ ва ҳатто ҳешу таборӣ низ пайвастанд.

Бино ба шаҳодати маводи ҳаттӣ ва сӯҳбат бо яҳудиёни солхӯрда яҳудиён даставвал дар маҳаллаи Карнайчӣ ва Таги Сада ҷойгир гаштанд. Мутобиқи маълумоти барӯйхатгирии аҳолии соли 1897, дар Хучанд танҳо даҳ оилаи яҳудӣ иқомат дошт. Бо гузашти солҳо нуфуси оилаи яҳудиён афзуда, онҳо асосан дар маҳаллаҳои

атрофи бозори Панҷшанбе, ба амсоли маҳаллаҳои Дукчи, Бозори ҳезум, Бозори ғӯза, Чақари кӯрпа, Қӯшмасчид, Ниёздегча, Гузари Охун, Чуғурчукон (аз паси маркази савдои Ҳоҷӣ Абдулазиз) ва дигарҳо иқомат доштанд. Як оилаи тоҷири яҳудӣ, мутобиқи гувоҳдоди маъхазҳо дар маҳаллаи Чуқури Хучанд, дар шафати ҷанубии девори қалъаи шаҳрӣ иқомат дошт.

Чунонки зикраш рафт, яҳудиён ҳеҷ вақт як маҳалли томи яҳудинишинро ташкил наодо, балки ҳамеша дар ҳамсоиягӣ бо тоҷикони маҳаллӣ дар паҳлӯи ҳам, бо сулҳу салоҳ қору зиндагӣ мекарданд. Дар ибтидои асри ХХ шумораи яҳудиёни Хучанд як қадар афзуда, мутобиқи маълумоти соли 1910, ба 170 нафар расида буд. Аз рӯи маълумоти расмӣ соли 1912 бошад, шумораи умумии аҳолии яҳудии шаҳр 197 нафарро ташкил меод. Ба ин шумора яҳудии аврупоӣ забон шомил нестанд.

Вале дар санади дигари расмӣ, ки онро ёвари губернатори Туркистон А.А.Семенов дар таърихи 3 сентябри соли 1916 имзо гузоштааст, омадааст, ки дар шаҳри Хучанд ҳамагӣ 4 оилаи яҳудӣ иқомат доранду ҳалос. Дар тамоми ҳудуди уезди Хучанд бошад, дар ин сол 31 оила, аз ҷумла 3 оила дар шаҳри Ўротепна иқомат доштанд. Эҳтимол дар ин санад саҳве рафтааст. Чунки яҳудиён танҳо дар шаҳри Хучанд истиқомат доштанду бас. Сабаби дар соли 1916 кам шудани нуфуси аҳолии яҳудизабон эҳтимол дар он бошад, ки дар он солҳо дар тамоми қаламравии генерал-губернатории Туркистон сафарбарии оммавии аҳолии таҳҷой ба қорҳои ақибгоҳ ба шаҳрҳои марказии Русия гузаронида мешуд. Аҳолии маҳаллӣ аз иштирок дар ин маърака саркашӣ мекард. Ба хотир оред шӯриши июли соли 1916-ро дар Хучанд, ки он низ ба муқобили ҳукуматдорони подшоҳӣ нигаронида шуда буд.

Пушида нест, ки иддаи аҳолии дорои шаҳр аз байни тоҷикон ба амалдорон ришва дода, фарзандони худро аз мардикорӣ озод менамуданд. Гурӯҳи яҳудиён бошанд, Хучандро тарк намуда, бо аҳли байташон дар деҳҳои дурдасти қирғизнишини уезд паноҳ ёфтанд. Барои пешгирӣ намудан аз ин ҳаракати номатлуб генерал-губернатори Туркистон Куропаткин аз таърихи 28-уми августи соли 1916 ба чунин мазмун фармон содир намуд: «Дар ҷараёни тақсими коргарон аз вилояти Самарқанд ба баробартақсимкунии даъватшавандагон ба корҳои ақибгоҳ дар байни мусулмонон ва дар байни яҳудиёни маҳаллӣ ҷиҳати алоҳида диҳед. Тафтишот гузаронаму ошкор созам, ки нисбати аҳолии яҳудӣ шумоён гузаштҳо намудасд, бидонед, ки онро бидуни ришвахурии амалдорони маҳаллӣ дигар ҳел баҳо додан мумкин нест».

Эҳтимол ба ин сабаб шумораи аҳолии яҳудии Хучанд дар маълумотномаи амалдорони русзабони шаҳр ба фоизи кам омада бошад.

Ниҳоят, маълумоти охирини оморӣ расмӣ доир ба нуфуси аҳолии шаҳрамон ба соли 1927 марбут аст. Мутобиқи ин санади оморӣ, дар Хучанд 75 оилаи яҳудӣ иқомат дошта, ва шумораи умумии онҳо ба 300 нафар мерасид. Аз ин шумора танҳо 130 нафар яҳудӣ ба корҳои муфиди ҷамъиятӣ фарогир шуда буданду халос.

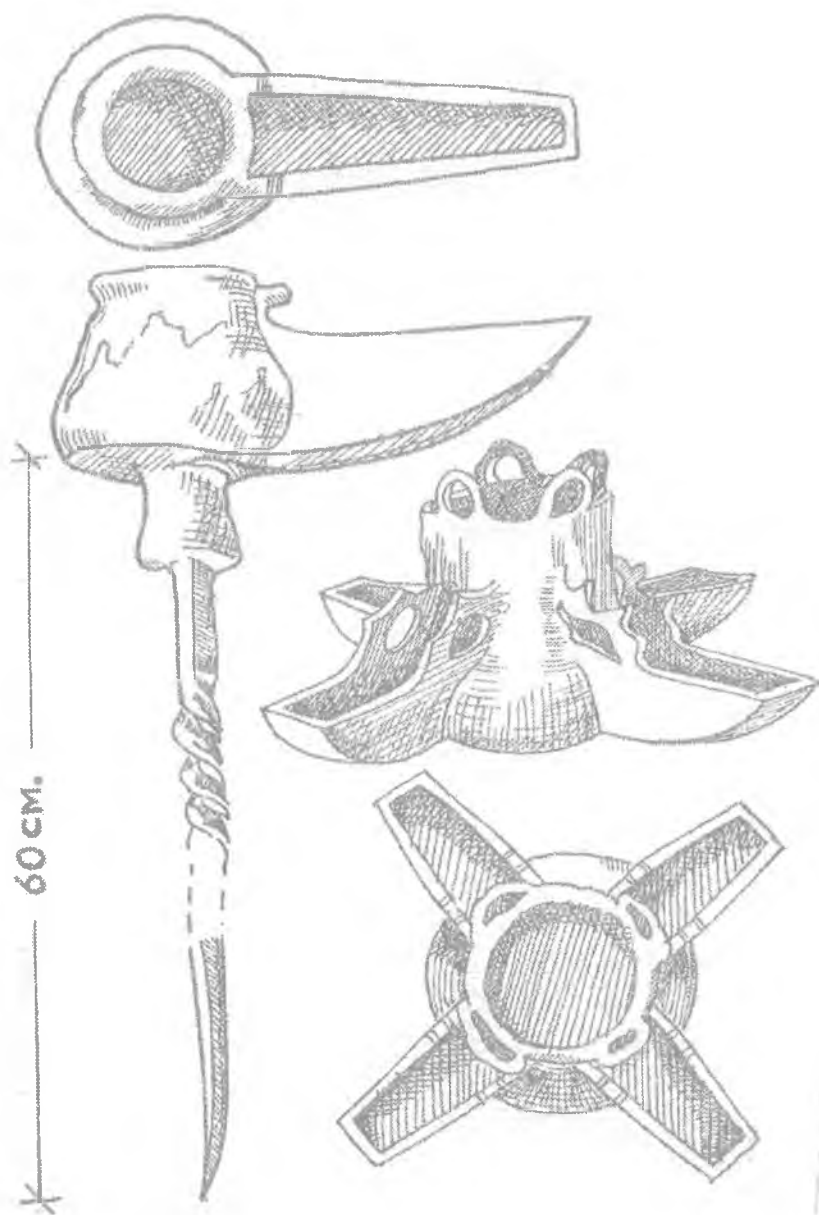
Чунонки борҳо овардем, то солҳои 50-уми асри XX шаҳри Хучанд макони косибон буд. Дар шаҳр намояндагонизии аз 300 пеша машғули меҳнат буданд. Иддаи зиёди косибон бо риштаи абрешим ва ресмонресӣ сарукор доштанд. Ба ин сабаб яҳудиёни шаҳр асосан бо рангрёӣ ишғол меварзиданд. Бино ба маълумоти бойгонӣ, ба ҳунари рангрёӣ зиёда аз бист оилаи яҳудӣ сарукор доштанд. Читгар ва атласбофони Хучанд тори

абрешим ва ресмони пахтигиरो назди яҳудиёни рангрез меоварданд. Яҳудиёни рангрез бошанд, риштаҳоро дар оби ҷӯй шуставу пас ишқор дода, барои додани ранг омода менамуданд. Пас аз чунин омодагии душвор устоҳои абрбанд ба рангрезӣ мепардохтанд. Нозукиҳои ин пеша дар повести Абдумалик Баҳорӣ «Ду моҳи пурмағал» бо тамоми ҷузъиёташ қаламдод шудааст.

Барои андаке ҳам бошад, сабук намудани душвории устоҳои матоъбофи хучандӣ бародарони яҳудӣ дар чанд нуқтаи шаҳрамон устохонаҳои рангрезӣ таъсис дода буданд. Масалан, рангрезон Усто Бадалу Аърон Бадаловҳо дар маҳалли Пули Чукур устохонаи рангрезӣ доштанд. Усто Абои рангрез бошад, дар гузари Маддохон устохонаи рангрезӣ таъсис намуда буд.

Рангрезон низ чанд гурӯҳ буданд. Масалан, як усто абреширо ранг медод дар дегҳои калони мисӣ. Дигаре абрбандӣ менамуд ва ғайра. Дар рангрезӣ танҳо рангҳомавданҳои табиӣ қорбаст мешуд. Рангрезон онҳоро аз байни гиёҳҳои табиӣ кӯҳҳои Мевағул ва Давону Қошғар, воқеъ дар самти ҷанубии Хучанд дастрас менамуданд. Дар дарёфт қардан ва фуруши масолеҳи рангубор аҳолии қирғизи ин маҳалҳои кӯҳӣ низ фаъол иштирок доштанд.

Яҳудиёни шаҳри Хучанд барои пешрафти маънавиёти хеш тамоми шароити заруриро доштанд. Чунончи, эшон дорои мактаби ибтидоӣ-хедер буда, дар он таълим ба забони яҳудӣ сурат мегирифт. Мактаби яҳудиён, аз рӯи гуфтаи шохидон, дар Саройи яҳудиён фаъолият дошт, ки он дар шафати Бозори қоқ дар Панҷшанбе бозор қарор дошт. Сарой дорои дӯконҳои сершумори атторӣ буд. Дар солҳои аввали сохти шӯравӣ дар он дар як вақт клуби яҳудиён низ фаъолият менамуд. Дар мактаби яҳудӣ, ки аз пахлуи клуб қарор дошт. Абрам Бадалов, Мирзо Хабиб ва Заҳариё Ёкубов барин омӯзгорон дарс мегуфтанд.

Яҳудиён дорои масҷиди намозхонӣ низ буданд. Он то солҳои 90-уми асри XX фаъолият дошт ва дар он Маркел Бадалов ном яҳудӣ вазифаи имоматиро иҷро менамуд. Бояд таъakkур дод, ки авлоди Бадаловҳои Хучанд аз оилаҳои куҳантарини яҳудии маскунӣ шаҳрамон буданд. Аз рӯи ривоятҳо, саравлоди онҳо Усто Бадали рангрёз ханӯз соли 1918 вафот намуда, куҳнатарин яҳудии Хучанд маҳсуб меёфт. Усто Бадал зодаи шаҳри Каттакӯргони Самарқанд буда, оилаи Бадаловҳо дар мавҷи аввали муҳочирати яҳудиён ба шаҳри Хучанд омада буданд.

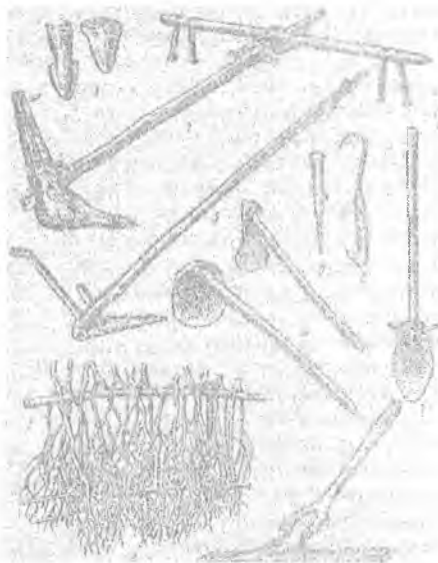
Яҳудиён хокҷойи алоҳида доштанд, ки он дар маҳалли дарвозаи Қалъаи нави шаҳр, дар паҳлуи ба ном «Қабристони русҳо» («Гӯри ўрус») қарор дошт. Дертар яҳудиён бо сабаби афзудани нуфус аз беруни самти ҷанубу ғарбии шаҳр, аз маҳалли маъруф бо номи Оқили Бӯлус заминеро харида, дар он хокҷойи нави худро бино ниҳоданд, ки он то рӯзҳои мо фаъолият дорад ва алҳол аз ҷониби яке аз сокинони ин маҳал посбонӣ мешавад.

Яҳудиёни Хучанд дар ҳаёти ҷамъиятӣ, давлатӣ ва омӯзгории шаҳрамон фаъолон иштирок доштанд. Масалан, яке аз онҳо Н.К.Довудов аълоҷии маорифи ҶТ. факултаи педагогика ва психологияи донишқадаи ИДПЛ-ро хатм намуда, то мудирии кафедраи педагогика (1952-1979) расида буд. Омӯзгори дигари ҳамин донишгоҳ А.Н.Довудов дастпарвари ҳамин донишқада буда, аз соли 1937 то соли 1985 ба сифати омӯзгор, сармуаллими кафедраи математикаи олӣ (1937-1956), сармуаллими кафедраи математикаи элементарӣ (1956-1970) кор кардааст.

Мирхай Нишонов ва Рушал Шахмуров ба сифати мурибони шинохта шӯҳрат доштанд. Симо Бадалов бошад, яке аз фаъолони ташкилоти комсомолӣ ба ҳисоб мерафт. Симо Бадалов дар Ҷанги Бузурги Ватании солҳои 1941-1945 қаҳрамонона ҳалок шудааст. Бадалов Бохур

ва Мушиев Ёска бошанд, дар солҳои 30-40-уми асри XX дар Стансияи мошину тракторӣ адои вазифа намудаанд. Завалунов Котон, Бадалов Эллезер ва Қобилов Зухурро хучандиён ба сифати омӯзгори мохир мешинохтанд.

То инқилоби шӯравӣ дар Хучанд корхонаи пахтадозакунӣ фаъолият мекард, ки бо номи Исроили яҳудӣ шӯҳрат дошт.

*Асбобҳои кори деҳқонони
Хучанд*

Дар Хучанд боз як гурӯҳи қавмӣ истиқомат доштанд, ки онҳоро мардуми таҳҷой «чалаҳо» ном карда буданд. Онҳо яҳудиёне будаанд, ки оини исломро пазируфта, аз қавми худ ҷанда шудаанд. Чалаҳо асосан бо касбҳои либосдӯзӣ, бо истилоҳи қадим-«мошинаҷигӣ» сарузор дошта, онҳо дар маҳаллаҳои Тағи Сада, Карнайҷӣ, Испаракон, Оғолукон иқомат доштанд. Пешвои чалаҳо Мулло Полвони Чала ном дошт ва ӯ ханӯз дар замони зиндагӣ

дар Бухоро дини исломро қабул карда буд. Чалаҳои шаҳри Хучанд ҳеле бармаҳал бо аҳолии шаҳр наздик шуда, ҳатто бо онҳо омезиш ёфта буданд.

Асилзодагони хучандӣ чояш ояд, дар муоширати байни худ «ӯ аз авлоди чалаҳо» буд, ё худ «вай аз авлоди чалаҳост» гӯён дар байни худ ва чалаҳо тафовутро пеш меоварданд, ки ин суннат го ханӯз идома дорад.

ЧОЙХОНАҲОИ КУҲАНИ ХУЧАНД

Чойхонаҳои шаҳрамон аҷоиб сарнавиште доранд. Имрӯз тариқи рӯзномаву маҷаллаҳо меҳонам, ки ҳокими фалон шаҳри Аврупо шефтаи чойхонаи тоҷикӣ шудаву устоҳои гулдасти хучандро ба ватани хеш даъват намуд, то бинои мӯхташамӣ чойхона маркази шаҳри ӯро низ ишнат бахшад. Имрӯз чойхонаҳои тарзи сохти хучандӣ дар шаҳрҳои Клагенфурт, Боулдер, ки онҳо аз ободтарин шаҳрҳои Аврупою Амрико ҳастанд, қомат афрохтаанд. Солиҳои 90-ми асри XX сокинони шаҳри Линколн ИМА низ соҳиби чойхонаи тоҷикӣ гаштанд.

Овардаанд, ки дар шаҳри Нью-Йорк зиёда аз 20 ҳазор нафар тоҷикзабонон иқомат доранд, ки онҳо дорои маркази маданӣ, ошхона ва чойхонаи милли ҳастанд. Чуни шухрат пайдо кардани чойхонаҳои тоҷикӣ мороводор мессад, ки ба таърихи пайдоиши онҳо каме ҳам бошад назар андозем.

Дифтаан қониз аст ин суолро ба миён гузорем, ки оё чойхона воқеан моли тоҷикон аст ё аз халқҳои дигар? Бояд таваққуф дод, ки ҳам лугати «чой», «чойник» ва ҳам исботе, ки дар он обро ҷӯш медиҳанд-«самовор» моли бегона буда, онҳо ба шаҳри Хучанд бо роҳҳои қорвонӣ инқирати омада ва ба сабаби иқлими гарми Хучанд он ба индирҷ як ҷузъи фарҳанги мо шуданд.

Масалан, 70-80 сол пеш аз тоҷики кӯҳистон ва ҳатто аз сокини шаҳри Бухоро мепурсидед, ки «чойхона» чист? Киф дарҳам мекашид. Зеро он вақт ӯ воқеан ҳам аз ҷи будани асрори самоворхона хабардор набуд. Ҳаққони Ҳафироф бояд кард, ки «чойхона» ва «самоворхона»

дар таърихи тамаддуни тоҷикони водинишин истилоҳи комилан тоза мебошад. Вакте ба пайдоиши чойхона аз лиҳози фарҳанги менигарем, зуд пай мебарем, ки Саъдии бузургвор ҳақ буда, ки гуфтааст: «Одамон дар офариниш узви якдигаранд», балки таърих ва фарҳанги онҳо низ ба ҳам пайванд аст

Дар асл истилоҳи «чой» вожаи чинист, яъне хитой. Чойник, пиёла, косаву табақи ошхурӣ низ ба кишвари мо аз садаҳои IX-X ва то ба имрӯз аз Хитой содир мешавад. Истилоҳи чойхона дар ягон лугати тоҷикӣ шарҳу маънидод нашудааст. Вале ин чунин маъно надорад, ки мардуми мо умуман аз нӯшидани оби чӯшида парҳез доштанд. Чойник ва пиёлаҳои сафоли, ки бостоншиносон аз зери хок ба даст меоранд аз он башорат медиҳад, ки тоҷикон аз қадим дар халқаи оила, ёру дӯстон, махсусан дар меҳмонхонаҳои орияти ва ҳам қорвонсаройҳо одати деринаи чойнӯшӣ доштанд. Онон обро дар дегҳои мисин ва дар офтобаҳо, ки сонитар як навъи он чойчӯш ё худ аз рӯи ғушҳои аҳолии Хучанд-қумгон, ном гирифт, чӯш медоданд. Бо ибораи дигар агар ғӯем, ибтидои одати чойнӯшӣ бо ҳунари рехтагарӣ ва истеҳсоли фулузоти мис саҳт марбут буд. Маводи ҳуди чой низ дар аввал мухталиф буд. То солҳои 30-40-уми асри XX аҳолии кӯҳистон маводи чойро аз растаниҳои ҳудруӣ кӯҳӣ ба монанди чойқаҳақ, чойгул, зирачой, қароқотчой тайёр мекарданд. Ба сифати маводи чой аз навъҳои наъно, пудина, хулбӯй ва дигар ғиёҳҳои кӯҳӣ фаровон истифода мебуданд. Хучандиён бошанд, масалан, чойро аз навдаи дарахти биҳӣ ва пусти дарахти гелос тайёр мекарданд. Ба ин мақсад хучандиёни дар зиндагӣ миришкор тобистон навдаҳои иловагии биҳиро бурида, онро ба амсоли бугумҳои ангушт пора карда қоқ мекарданд ва дар халтачаҳои махсус нигоҳ

медоштанд. Дар ҳолати ба обичӯш андохтани 2-3 бугуми навдаи баҳӣ, чойи рангсабз ҳосил мешуд.

Дар он оилаҳо, ки чойи сиёхро хуш доштанд, онҳо мавизи сиёхро дар деги ош андаке таф дода, чанд донҳои онро ба чойник меандоштанд ва чойи сиёҳ ҳосил мешуд. Чунонки ҳафрийети манзилҳои қадима нишон дод, кулли дегдонҳо аз ду оташдон иборат буданд. Яке барои пухтани таом, дигаре барои ҷӯш додани об. Дар хонаводаҳои ҷудогонаи шаҳрамон занҳо бидуни чой боз дар наҳорӣ ва дар вақти ҳӯроки ҷошт ширчой ва фаллаҷой омода мекарданд. Ширчойро, чунонки маълум аст, наменӯшанд, балки чун ҳӯрок истеъмол мекунанд ва он дар фасли тирамоҳ ва зимистон дар ҳақиқат ҳам чойи ҳӯрокро ишғол мекунад. Таомули тайёр кардани ширчой чунин аст: ба деги пур аз шир чанднавдаи қоқи бихӣ ва ангурро андохта, онро андаке ҷӯш медиҳанд. Танҳо дар итмоми кор ба деги шир намак ва чойи сиёҳ андохта. Онро боз ками дигар ҷӯш медиҳанд. Пас аз андаке дам додан ширчойро ба косаҳои нонпорадор мекашанд. Дар шаҳри Бухоро аз рӯи мушоҳидаи мардумшиноси варзида Е.М. Пешерева, ки солҳои 30-50-уми асри XX аз Хучанд, Исфара, Хистеварз низ дидан дошт, боз як тарзи тайёр кардани ширчой чой доштааст, ки онро бухороиён «чойи сиёҳ» ном ниҳода буданд. Тарзи тайёр кардани чойи сиёҳ чунин будааст: дар хавлӣ дар ҳолати набудани чойи қоқ, пеш вақтҳо бо сабаби гарон будани нархи чой ин ҳолат зуд-зуд рӯй мебуд, қадбону ба оби дег шамаи чойро андохта ҷӯш мебуданд ва дар хотима намаки дегро ҷоқ намуда, пенн аз ба косаҳо кашидани сиёҳчой, ба дег чанд донҳои думбул ва ҳам қаламфур меандоштанд. Дар ин ҳолат таъом ниҳоят бомазза ва хушхӯр мегашт. Иддае аз тадқиқотчиён чунин таъомро моли халқҳои туркнажод донистаанд, ки

ба ақидан камина билкул ғалат аст. Ба хотир бояд овард робитаи тичоратии сугдиёни бостониरो бо давлати Чин. Муаллифи китоби бунёдии «Шафтолуҳои тиллоии Самарқанд» Эдуард Шеффер собит кардааст, ки миёни давлат аз садаҳои аввали милодӣ тичорат расм шуда буд. Бозоргонони Сугди Бузург ва ҳам Хучанд, ватани моро бо Чин ва маҳсули ҳунармандони он кишварро, махсусан қоғазро, то шаҳрҳои Сугд ва берун аз он дар садаҳои IV-VII мунтазам интиқол меоданд. Шаҳракҳои сугднишин дар Чанъан, Гуанджоу ва дигар манотиқи ин кишвар зиёд буданд, ки Э.Шеффер оиди ин шаҳракҳо маълумоти пурра пахш кардааст.

Дар навиштаи ғуруҳи донишмандон омадааст, ки давлати Чин чойро дар садаҳои III-IV-ми милодӣ кашф кард. Вале ба сифати нӯшокӣ истифода шудани он танҳо аз асрҳои V-VI маъмул гардид. Бино ба маълумоти маъхазҳои хаттӣ чой дар қитъаи Аврупо бо кӯшиши тоҷирони Португалия дар соли 1517 пайдо шуд. Соли 1638 он ба хоки Русия низ ворид шуд. Дар Ғурҷистон, кишваре, ки он шӯҳрати чойпарвариро имрӯзҳо дорад, чой бори аввал дар он соли 1770 пайдо шуд. Ҳамин сол шоҳи Русия Екатеринаи III ба шоҳи Ғурҷистон Иракли I самовори чойчӯшони ва зарфҳои чойнӯширо тӯҳфа кард.

Дар Ҷопон, Ҳиндустон, Ҷазираи Ява ва Сейлон низ парвариши растани чой танҳо дар миёнаҳои асри XIX маъмул гашт. Эҳтимол меравад, ки сугдиён бо асрори чой бармаҳал шинос буданд. Дар зиёда аз 300 шаҳракҳои сугднишин, ки асрори онҳоро бостоншиносон ошкор намудаанду ва онҳо дар сари роҳи давлати Чин қарор доштанд, аҳолии сугднаҷод аз эҳтимол бо асрори истифодаи чой бархурдор буданд.

Дар солҳои 60-70-ми асри XIX бо сабаби ба хоки кишвар сар даровардани тоҷирони Русия, ки аз ин боб дар яке аз фаслҳои ин китоб муфасссал сухан кардем, ҳамаи тоҷирони Русия ба шаҳрҳои Тошканд ва Хучанд низ аввалин самоворҳои истеҳсоли шаҳри Тулаи Русияро интиқол доданд. Тоҷирони ҷаҳондидаи Хучанд, ки дар ғайрат ба қавле «беустухон» буданд, бо ин дастгоҳи пурастори ҷойҷӯшонаки русҳо ошноӣ доштанд. Аз рӯи маводҳои мардумшиносие, ки Е.М. Пешерева дар шаҳрҳои Тошканд ва Самарқанд ғирдоварӣ кард, ҳамаи ғирамардон бо як овоз гуфтанд, ки ба кишварамон ҳокаи ҷой аз Чин, самовор бошад аз Русия интиқол ёфтааст. Воқеан ҳам дар Хучанд низ то солҳои 70-80-ми асри XX ин муассисаҳои ҷамъиятиро «самоворхона» гуфта ном мекардан. Истилоҳи русии «самовор» бо калимаи «хона»-и тоҷикӣ пурра шуда ва дар натиҷа истилоҳи «самоворхона» ба миён омад.

Дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Тошканд ва шаҳрҳои сиринумори водии Фарғона аҳоли ин ҷойи нави ҷамъиятиро ҳамаи он «самоворхона» талаффуз мекарданд. Собик сардори ӯсди Хучанд Н.Лыкошин ҳоло солҳои 90-ми асри XIX ёдовар шуда буд, ки ин асбоби рӯзгор подир буд, ба ин сабаб онро, яъне самовори русиро ба сифати ғуҳфаи подир дар рӯзи тӯйи арӯсу домодӣ ба ғайрониздорон ғуҳфа мекарданд¹.

Солҳои 70-ми асри XIX қорчалонҳои шаҳр манфиати иқтисодии ин дастгоҳи сеҳрангези ҷойҷӯшониро дар шаронги тармон тобистони ин ҷо зуд дарк намуда, ба таъсиси нахуст ҷойхонаҳо дар атрофи бозорҳои сиринумори шаҳр, маркази маҳаллаҳо, гузарҳо ва дар роҳҳои қорвайн пардохтанд.

¹ Лыкошин Н.С. Пол жизни в Туркестане.-Петроград, 1916.-с.119

Омили дигари муҳими маҳз дар шаҳри Хучанд ва ноҳияҳои он маъмулу машҳур шудани «самовор»-и русӣ боз дар ҳамин аст, ки дар Хучанд аз миёнаҳои солҳои 40-ми асри XIX ва шояд аз он ҳам бармаҳал, истихроҷи ангишти кони Сулукта ба роҳ монда шуд. Чойи нахустин «тахтачой» ном дошт ва он ба шаҳрҳои Хучанду Самарқанд ва Бухоро аз шаҳри Қашғар омада мерасид. Ҷосуси Русия П.И. Демезон, ки соли 1830 аз Бухоро дидан дошт, дар хотироти хеш оварда, ки тоҷирони чойи хушкро дар ҷуволҳои аз нусти асп дӯхта интиқол меоданд (Демезон П.И., 1934.-с.80-81).

Аз рӯи маълумотҳои бойгонӣ соли 1888 танҳо дар шаҳри Хучанд 94 чойхона, соли 1910 бошад 207 чойхона ва ниҳоят аз рӯи маълумотҳои омории соли 1912 дар шаҳрамон наздик 300 чойхона фаъолият доштанд. Танҳо дар фосилаи роҳи калони ом, ки он дар маҳалли давозаи Қӯканд воқеъ дар самти шарқ оғоз гардида ва пас аз гузаштан аз бозори Панҷшанбе дар хиёбон ва бозори собиқ Чоршанбеи кӯҳна ба итмом мерасид, зиёда аз сад адад чойхона фаъолият дошт. Наздики 200 чойхонаҳои дигар дар маҳалли бозори Панҷшанбе, Чоршанбе, дар маркази маҳаллаҳо, гузарҳо фаъолият доштанд.

Аввалҳои асри XX мисгарону оҳангарони Хучанд дар тақлид ба «самовор»-и русӣ чойчӯшҳои кӯчакро офариданд, ки ғунҷоиши онҳо то 2 литр об буд. Онҳо низ тавассути ангишт кор мекарданд. Ин самоворҳо офтобшакл буда ҷуммаку даста доштанд ва дар миёнаҷойи танаи чойчӯш оташдон ва мӯрии дудбаро низ дошт¹.

Чойхонаҳои қадима дар як вақт вази фаимхонаҳо низ адо мекарданд. Онҳоро дорони оташдон, дегу табак ва

¹ Мирбобоев А. Чойхонаҳои тоҷикӣ // Фарҳанг.-1992,- №9-10.-с.60-61

дигар лавозимаи ошпазӣ буданд. Аз ин сабаб шаҳрдорони Хучанд аз сохибони чойхонаҳои калони шаҳри соле ҳаворҳо сӯм андоз чамъоварӣ мекарданд¹.

Чойхонаҳои бозорҳои Чоршанбе ва Панҷшанбе дар як вақт маркази муллоқот ва сӯҳбатҳои хотирмон бо дӯстон ва меҳмонон ба шумор мерафт. Рӯзҳои ид ва истироҳат дар чойхонаҳои маҳаллаҳо ташкили ошӣ ҳарифона дар Хучанд то ба рӯзҳои мо чун одати суннатӣ маъмул аст. Дар Хучанди солҳои 20-30-ми асри XX дар як вақт дар шаҳр ду нуқтаи обичӯшфурӯшӣ фаъолият доштанд. Яке аз онҳо дар даромадгоҳи кӯчаи Карнайчӣ, дигаре дар маҳалли Гузари Замон. Чунин муассисаҳо дар шаҳрҳои Самарқанд ва Бухоро низ амал мекарданд. Фаъолияти Обичӯшхонаҳо дар шаҳри Хучанд, Бухоро ва Самарқанд аз он башорат медиҳанд, ки аҳолии ин шаҳрҳо дар зиндагӣ хеле ҳам басарфа буданд.

Мардуми ноисоли варзидаи рус О.А.Сухарева оварда, ки дар шаҳри Бухоро, ба амсоли шаҳрҳои дигари Осиеи Миена, дар гузарҳои шаҳр чойхона ба сифати макони истироҳат ва мулоқот қой надошт. Дар Бухоро танҳо оби чӯш сандо менсуд. Чун одат бухороиён вақти наҳори кардан писарбичаҳоро барон овардани оби чӯшида равон мекарданд. Дар Самоворхонаҳои ин шаҳр инчунин милюҷон аз камарбанди хеш халтачаи чойро гирифта ба чойник мубоқиқ хоҳиши худ чойи хушк меандохтанд, пас пешниҳат ба он оби чӯш мерехт.

Фаъолияти Обичӯшхонаҳо дар шаҳрҳои тоҷикнишини кишвар аз он башорат медиҳанд, ки дар гурӯҳи оилаҳо пардаи қардани ҳезуми ангишт ва чӯш додани оби хунук,

¹ Мирбобоев А., Панфилов О. Феномен чайханы // Комсом. Таджики. 1 августа 1989

² Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодальной Бухары. - М., 1976. - с. 23

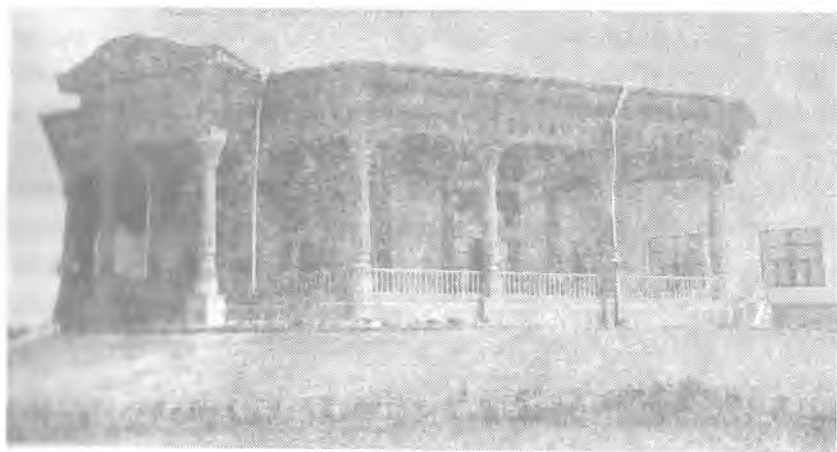
бахусус дар фасли зимистон, хеле гарон меафтод. Чун дар оилаҳои камбизоат харидани ҳатто самовори худсохт гарони мекард, ба ин сабаб дар ин оилаҳо дар аксари вақт ҷойро дар оташдони хӯрокпазӣ ҷӯш медоданд. Дар оилаҳои дорой Хучанд бошад, аз рӯи хотироти Н.Лыкошин дар тӯйҳои домоду арӯсӣ падари духтар дар рӯзи домодбинон ба духтари худ «самовор»-и истеҳсоли шаҳри Туларо, ки гунҷоишаш то ба 5-6 литр об мерасид, ҳадя меовард.

Чойхонаҳо дар як вақт маркази ҷамъиятӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ низ махсуб меёфтанд. Академик Султон Умаров, зодаи маҳаллаи Довудхӯҷаи шаҳрамон, дар хотираҳои хеш овардаанд, ки дар қадим дар баъзе чойхонаҳои шаҳрамон маҳфилҳои «Шоҳномаҳои» ва «Бедилҳои» доир мешуд. Маркази гузари Кӯпруки Баланд, ки маҳаллаи Чуқурак низ дар тобеъияти он қарор дошт, аз силсилаи иншоотҳои зерини меъморӣ чун чойхона, мағозаи хӯрока, раёсати қитъаи маҳаллаҳо, масҷиди одина, хоначае барои нигоҳ доштани тобут ва ошхонаи хурдакае иборат буд.

Дар солҳои аввали сохти давлати Шӯравӣ чойхонаҳо маҳалли таълимоти сиёсати сохти нави давлати Шӯроҳо қарор гирифтанд. Чунонки марҳум Абдусамад Қодиров, зодаи деҳи Марғузора оварда, ки дар солҳои 20-ми асри XX дар шаҳрҳои Хучанд, Конибодом, Ўротеппа, Драгомирово (ҳоло Ҷ.Расулов) ва дар дигар маҳалҳо «Чойхонаҳои сурх» рӯи қор омаданд. Ин чойхонаҳо бо қолин ва сӯзаниҳо ороиш ёфта дар онҳо оҳангҳои миллий ва аврупоӣ садо медоданд. Дар ин чойхонаҳо кормандони давлатию ҳизбӣ бо аҳолии оддӣ сӯҳбатҳо орошта ба таври содда сиёсати давлати ҷавони Шӯроҳоро ба халқ мефаҳмониданд. Дар чунин чойхонаҳо «мизи сурх» низ ҷой дошт ва дар онҳо брошюра, рӯзнома ва дигар

адабиёти таблиғоти буд¹. То қойе, ки ман огаҳӣ дорам, чунин як «мизи сурх» то солҳои 50-60-ми асри XX дар қойхонаҳои гузари Кӯпруки Баланд ва Гузари Замон қой доштанд.

Қойнӯшӣ дар қойхонаҳои Хучанд низоми худро дошт. Ғараз аз қойхона рафтан танҳо нӯшидани қой набуд. Ба ин сабаб қойро дар пиёлаи хурд ва рӯи меъёри кам мерехтанд. Рӯзе аз як деҳаи канори Хучанд рафике ба меҳмонӣ омад. Дастархон кушодам. Аз рӯи одати русуми қойнӯшии шаҳриён ба меҳмон пиёлаи қойро дароз кардам. Меҳмон ғайри чашмдошт қойи пиёларо каме чайқа дода ба замин пошид. Пурсидам. Чаро чунин кардӣ? – Гуфт: Гумон бурдам, ки ин қадар қойи камро ба ман баҳри чайқа кардани пиёлаи қой додаӣ! Дуямон ҳам хандидем.

*Меъморини муосири яке аз қойхонаҳои
канори шаҳри Хучанд*

¹ Қодиоров А. Создание социалистической культуры в Северном Таджикистане (1917-1924). – Душанбе, 1977. – с. 68

ХУЛОСА

Чуноне, ки дар фаслҳои чудагонаи ин ёдовар шудем, Хучанд аз даврони қадим яке аз марказҳои намоёни ҳунармандӣ, тичоратӣ дар сарғаҳи водии Фарғона ба шумор мерафт. Аз ин хусус бозёфтҳои сершумори осори маданияти замонҳои биринҷии Қайроққум, харобаҳои Нуртеппа, воқеъ дар осоишгоҳи Ҳавотог, харобаи Курушкада ва ҳуди дижи шаҳри Хучанд, ки таърихи зиёда аз 3-ҳазорсола дорад, шаҳодат медиҳанд.

Дар аввалҳои ҳазораи I – уми то милод дар ҳавзаи рӯди кӯҳии Тақоб, низ як силсила маданиятҳои шаҳрӣ, аз ҷумлаи маданияти Қайрағоч, Қаробулоқ дар сарғаҳи рӯди Ширин харобаи машҳури Мунҷоқтеппа арзи ҳастӣ кард, ки тавассути онҳо тоҷирони Хучанд ва шаҳрҳои дигари водии Фарғона бо шаҳру шаҳракҳои дар ду соҳили рӯди Сир ҷой дошта, равобита доштанд. Аз ин роҳи обӣ тоҷиронӣ қазоқу аҳолии кишвари Сибирё то аввалҳои асри XX истифода мекарданд.

Соли 1974 дар қараёни кофтани ҳандақи №28 воқеъ дар теппаи дижи қалаи шаҳр аз чуқурии 28 м осори асрҳои VIII – VI – ми то милод ба даст омадаанд. Чунин осор аз ҳандақи №27 ва №29, ки ҳамон солҳо дар маҳалли қалъа ва дар маҳалли самти ҷанубии беруни девори қалъа кофта шуданд, ба даст омаданд.

Аз зери қабатҳои поёнии девори самти шарқии қалъа бошад бостоншиносон осори як ҷузъи девори 4-метраро ошкор сохтанд, ки онро аҷнабиёни юнонӣ тобистони соли 329 то милод бошитоб баҳри ҳифзи ҷони хеш аз аҳолии муқими эронитабори сакоии ҳавзаи рӯди Яксарт бино ниҳода буданд.

Ин ва дигар бозёфтҳо тирамоҳи соли 1986 ба маърази бостоншиносон-иштирокдорони ҷалси 2500-солагии таъсиси шаҳри Хучанд гузошта шуда буд. Таърихи зиёда аз 3 ҳазорсола шаҳри Хучанд ҳамоно солҳо бебаҳс амиқ бошад ҳам, вале, мутаасифона, бо фишори роҳбарияти ҳамоноҷаи Тоҷикистон ва Академияи илмҳо 2500-солагии Хучанд таҷлил карда шуд. Аз ҳамоно шохидони талошҳои солҳои 80-ум то ба имрӯз танҳо банди дар қайди ҳаёт мондаам. Аммо устод Нӯмон Неъматов, ки аз ҷунин сурат гирифтани таҷлили 2500-солагии шаҳрамон розӣ набуданд, соли 2005 дар як мақолаи ҷамъбастии ҳеш, ки ба таърихи таҷлили 2500-солагии шаҳри Хучанд бахшида шуда буд аз ин ноумедии ҳеш изҳари ақида намуданд.

Дар садаҳои II-III-и давраи милодӣ яке аз шохаҳои ҷанубии Шохроҳи Абрешим аз шаҳри Хучанд мегузашт. Ҷунин мавқеи қулай ҷуғрофӣ тичоратии шаҳрамон то аввалҳои асри XX ҷой дошта ба ин сабаб дар Хучанд насбат ба шаҳрҳои дигари Осӣи Марказӣ, ҳунармандӣ, кирмакпарварӣ, абрешимпарварӣ, адрасбофӣ ва намуди дигари истеҳсоли молҳои мавриди ниёзи бозори дохилию хориҷи рушду нуму намуданд. Ҷунончи, дар ибтидои асри XIX дар шаҳри Бухоро абрешим истеҳсоли косибони Хучанд хеле бозоргир буд. Аз Хучанд ба шаҳри Бухоро наздик 10-12 намуди маҳсули ҳунармандии интиқол меёфт.

Оид ба савдои берунии мевачоти хушк молҳои дастии ҳунармандони шаҳрамон дар яке аз фаслҳои ин китоб муфассал суҳан рондаам.

Ҷочирони шаҳри Хучанд дар маъхазҳои XV-XX бо номи «сорт» ёдрас шудаанд. Рокими ин сутур бахшида ба тифсиру ташреҳи истилоҳи сорт яе силсила мақола таълиф намуда, пайдоиш ва паҳншавии онро аз нуқтаи назари

илмӣ асоснок кардаам. Точирон-сортҳои шаҳрамон тавассути Шохроҳи Абрешим меваҳои шакарбори боғоти сершумори шаҳрамон ва деҳкадаҳои атрофи онро аз ҷумлаи гулинг, мавиз, бодом, чормағз ва ҳам маҳсули косибони шаҳрамонро ба хоки Русия, кишвари Сибир, Шарқи Дур ва ба дигар мамлики дурдасти кишварҳои Аврупо интиқол меоданд.

Солҳои охир бостоншиносии Русия аз ҷумла устоди донишгоҳи шаҳри Владивосток Э.Шавкунов ва дигар олимони аз вилоятҳои дурдасти Сибир, кишвари Олтой, Шарқи Дур ва дигар маҳалҳо осори сершумори шаҳракҳои истгоҳ-қорвонсаройҳои сӯғдию тоҷикиро пайдо намуданд. Доир ба тадқиқ ва эҳёи ин роҳи тиҷоратии қадима бо ҳамдастии донишмандони Тоҷикистон, Русия, Қазоқистон, Ўзбекистон ва Қирғизистону ИМА даҳсолаҳои охир тадқиқотҳои басо муфид ба анҷом расидаанд.

Як мисоли мушаххас. Ба муаррихони тоҷик сурати санги қабри як тоҷири Хучанд дастрас гардид, ки ин фард дар асри XII зиндагӣ карда, бо кадом иллате дар яке аз шаҳрҳои кишвари Сибир ғавтидааст. Навиштҳои рӯи санги қабр бо ҳуруфи арабӣ, вале бо забони тоҷикӣ китобат шудааст.

Бинобар гуфти профессор Шавкат Шарипов акси номбурдари собиқ ходими илмии Шӯъбаи асрҳои миёнаи Пажӯҳишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, дӯсти деринаи олимони тоҷик А.П. Окладников ба ҳазинаи Шӯъбаи таърихи асрҳои миёнаи Пажӯҳишгоҳ тақдим кардааст.

Ҷунони дар яке аз фаслҳои ин китоб овардем, Хучанд аз соир шаҳрҳои дигари кишвар ҳамеша бо ягонагии

куллии хайати миллии хеш тафовут дошт. Яъне, аҳолии андаруни девори шаҳр 99 фисад тоҷик буд. Бесабаб нест, ки яке аз кишваршиносони насли кӯхнаи Русия Хучандро чун «Шаҳри тоҷикон» қаламдод карда буд. Ман дар яке аз фаслҳои ин китоб бо сабабҳои муайян ба ин масоил андаке равшани андохтаам. Аммо яке аз муаррихони охирҳои асри XIX Русия Л.Костенко ин масоилро хеле ва хеле барҷаста қаламдод кардааст. Ин донишманди мушоҳидакор навишта, ки «Хучанд дар баробари шаҳри калону сернуфуз будан, инчунин бо ягонагии таркиби миллии хеш фарқ дорад. Дар ин ҷо асоси аҳолиро тоҷикон ташкил медиҳанд».

Мутаасифона ин падидаи нодир соли 1924, дар замони табартақсимкунии марзию милли ба эътибор гирифта нашуд.

Хучанд дар садаҳои IX-XII аз лиҳози маъмури низ шаҳри мустақил ва худидоракунанда махсуб шуда. Ҳокими он малик унвон дошт ва он ба эътибори баланд соҳиб буд. Дар асрҳои баъдина, шаҳри Хучанд пас аз Бухорою Самарқанд ҷойи сеюмро ишғол дошт. Аммо, мутаасифона, дар охирҳои асри XVIII ва ибтидои асри XIX Хучанд ва воҳаи он бо сабаби ташкили хонигарии Қўқанд ва огози ҷангҳои сершумори байни аморати Бухорою хонигарии Қўқанд зери суми аспони қабоили мингу, юзу қипчоқияи бодинишинҳо афтода, мақоми ақалии хешро як муддат аз даст дод. Танҳо ишғоли Хучанд аз ҷониби Русия ба ин ҷангҳои доманадори харобиовар хотима бахшид. Тиҷорат, ҳунарманди, илму маориф ва адабиёту фарҳанг дар Хучанд аз солҳои 70-80-ми асри аз сари нав боло рафт.

Ҳамоно пас аз ба ихтиёри Русия шомил шудани Хучанд соҳибкорони Русия ба таври оқили ба таъсиси

корхонаҳои хурди саноати, аз ҷумла корхонаҳои коркарди пилла, абрешимреси, истехсоли ангишт, маъдани кӯҳи, истехсоли зарфҳои шишагӣ пардохтанд. Аз охириҳои асри XIX ба иқтисодиёти шаҳрамон, минҷумла соҳаи кишоварзӣ, муомилоти бонкию молӣ сар дароварданд. Инчунин маҳз бо ташаббуси маъмуриҳои нави шаҳр аз аввалиҳои солҳои 70-уми асри XIX, ба муносибати дар Хучанд доман паҳн кардани касалии вабо, табибони рус дар ҳифзи саломатии аҳолии Хучанд ва деҳкадаҳои он чораҳои судманд андешиданд. Пеши роҳи вабо, домана ва дигар касалиҳои сирояткунанда гирифта шуд. Бо фармони ҳукуматдорон 17 адад қабристони андаруни шаҳр ба беруни девори қалъа бароварда шуда, боз барои дафъи вабо чораҳои дигари очили андешиданд.

Аз охириҳои солҳои 80-ми асри XIX дар шаҳрамон нахустин мактаби русӣ-маҳаллӣ (русско-туземная) ба фаъолият пардохт. Як вақт ба ин мактаб мардумшиносии М.С. Андреев низ сарварӣ намудааст. Дар радифи хатмкунандагони ин мактаб А.Раҳимбоев, М.Хӯчаев, Раҳимбоев Қорӣ Пӯлод, Х.Умаров, А.Азимов, Қори Ниёзӣ, бародарон Мавлонбековҳо ҳамъ 50-55 нафар ҷавонписарони хучандӣ буданд, ки маҳз онҳо дар солҳои нави сохти Шӯравӣ пешсафони ба ном инқилоби мадавӣ дар Тоҷикистони Шӯравӣ ба ҳисоб мераванд. Устод, академик Зариф Раҷабов ва чанде аз ҷавонписарони Хучанд, мактаби руси-маҳалии шаҳри Андичонро хатм намуда, минбаъд баъзеашон дар мактаби «Бухорониён»-и шаҳри Москва ва дар донишгоҳҳои дигари шаҳри Москва таҳсили илм доштанд.

Дар солҳои 90-ми асри XIX дар шаҳри Хучанд халқҳои нави илмию адабие ба миён омад, ки ба он шоир

ва маорифпарвар Тошхуча Асири сарвари мекард. Устод, академик Нуъмон Нейматов дар шаҳри Москва солҳои 70-ми асри XX, аз ҷаҳлияти доманадори ин маҳфили илмию-адабии Хучанд гузориши муфассали илмӣ карда буд.

Оварданд, ки доираи илмию адабии Хучанди он солҳо нуфузи басо калон дошта, он бо доираҳои илмию адабии Бухоро, Самарқанд, Қўқанд ва соир шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳр робитаи устувор дошт. Чунончи, шоирон Муқими, Фурқат, Қоми, ки забонашон зотан тоҷикӣ аст, борҳо меҳмонӣ Хучанд шуда, дар яке аз хучраҳои мадраси Шоҳии шаҳрамон дар маҳзилҳои адабӣ ҷаҳолони ширкат варзидаанд. Дар ҷаҳни Наврӯз, ки соли 1908 дар маҳалли идҷойи соҳили ҷаҳи рӯди Сир доир шуд, бори нахуст ба маърази тамошобинон сурудҳои патефон, соли 1914 бошад автомобил гузошта шуд.

Соли 1910 дар маҳалли русишини шаҳрамон маҳфили театри ба ҷаҳолият пардохт. Ҳаваскорони театр дар як муддати кӯтоҳ асари А.Островский «Дар ҷойи сермағал», сонети А.П.Чехов «Амаки Ваня» ва дигар песаҳоро ба рӯи сахна гузоштанд, ки дар тамошои ин намоишҳо Тошхуча Асирӣ, Ҳочи Юсуф ва дигар амалдорони Хучанд низ иштирок доштанд. Бо сабабҳои муҳталиф ҳаёти сиёсӣ ва ҳам фарҳангии Хучанди замони пеш аз инқилоби басо ҷаҳол ба ҷаҳм мерасид. Чунончи, соли 1908 рӯзноманигори шинохтаи рус В.Г.Рык-Богданико дар Хучанд шумораи аввалини маҷаллаи «Красное солнышко»-ро нашр кард. Солҳои 1913-1914 бошад бо ташаббуси як гурӯҳ соҳибкорон дар маҳалли имрӯзаи Маркази ҷавонони ба номи Лоик Шералӣ синамо ба ҷаҳолият пардохт.

Ин ва дигар падидаҳои фарҳангӣ ва навовариҳои техники, ҳарчанд ҳанӯз камшумор бошанд ҳам, аммо онҳо дар ташаккули афкори сиёсӣ, зебоинарасти ва ҷаҳоншиносии насли навраси солҳои аввали асри XX нақши бориз доштанд.

Мусаллам аст, ки солҳои 20-ми асри XX, сиёсати Бюрои сиёсии Ҳизби коммунисти Иттиҳоди Шӯравиро нисбати ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ як гурӯҳ сиёсатмадорон, аз қабили Чичерин ва дигарҳо таҳрезӣ мекарданид. Ин гурӯҳ дар масъалаи ҷобачо гузоштани кадрҳои маҳалли зиёдтар ба ҷавонони болаёқати Хучанд, ки дар мактабҳои олии Москва ва шаҳрҳои дигари Русия таҳсил доштанд, тақя намуда онҳоро ба мансабҳои роҳбарикунанда тавсия менамуд.

Ин ҷавонони роҳбарикунандаи милли дар баробари хубдонистани забони руси, дар як вақт аз сиёсати миллии роҳбарияти давлати ҷавони Иттиҳоди шӯравӣ низ то андозае бархурдор буданд.

Вале боз ҳамон роҳбарияти сиёсии Иттиҳоди Шӯравӣ дар ҳолати пайдокардани ҷузъитарин шубҳае дар қорбарии чунин кадрҳои маҳалли зуд онҳоро аз вазифа сабуқдуш намуда, ба қатл ҳукм мекард. Масалан, бо чунин «гуноҳ»-и беасос гурӯҳи калони зодагони Хучанд аз ҷумлаи Раҷабов Шариф соли 1937, Абдулло Раҳимбоев соли 1938, Раҳимбоев Қорӣ Пулод соли 1938, Абдураҳим Ҳочибоев соли 1938 ва боз чанде аз дигарон ба қатл маҳкум шуданд. Чунин буд баъзе аз тазоду ғочаҳои солҳои аввали давлатдории ҳукумати Шӯравӣ дар Тоҷикистон.

Дар ҳаводиси баҳори соли 1991, мутаасифона, аз ҷониби баъзе ашхоси аз донишҳои таърихӣ хеле ва хеле

дур афтодаи «Мандоии шаҳидон»-шаҳри Душанбе дар ҳаққи озодазодагонии Хучанд, ки қони хешро дар хидмати Тоҷикистони ҷавон писор карданд, баъзе ҳарфҳои почур садо доданд, ки онҳо ба маъниати Ваҳдати миллии нестанд.

Дар рисолаи «Муқаддимаи таърихи Хучанд» го ҷое, ки даст дод, камина бори аввал дар ғимми Хучандшиносии чанд андеша маълумотро ба миён гузоштам, ки онҳо моҳияти нодири илми доранд. Инчунин бори дигар ёдрас мекунам, ки яке аз омилҳои **махз** тоҷикзабон мондани аҳолии Хучанд аз он иборат аст, ки дар ин шаҳр аз давраҳои қадим қонуни нонавингтан ба ном «Ҳаққи шафат» амал мекард. Махз ин қонун омилҳои асосии тоза нигоҳдӯштани забон ва расму русуми аҷдодони гардид. Мухтасаран моҳияти ин қонуни нонавингтаро чунин шарҳ додан мумкин аст: агар хучандие ҳавлиашро фуруҳтани шавад, бояд онро аввал ба ҳамсоиягонии ҳамшафат, сипас ба аҳли маҳаллаи худаиш ва баъдан ба ҳамсоия маҳаллаҳои пешниҳод мекард. Дар натиҷа, ба маҳаллаҳои аслии тоҷикнишини шаҳр ворид шудани аҷнабиён хеле мушкил буд.

Низоми номбурда танҳо то соли 1925 идома дошт. Дар ҳамин сол шаҳрдорон қонунро доир ба «Комуналии қунонии манзил» қабул карданд. Дар асоси ин қонун агар соҳибхона пардохти андозии манзили хешро сари вақт наҷро наменабуд, манзили ӯ ба ихтиёри шаҳр мегузашт. Масалан, дар маҳаллаи Чуқураки шаҳрамон (ҳоло кӯчаи Ҳаким Карим), ки дар он ман таваллуд шуда ба камол расидам, солҳои 40-70-ми асри XX наздик 18 хонаводаи русзабонҳо зиндагӣ доштанд, ки онҳо махз дар натиҷаи амалкунии қонуни мазкур муқимии маҳаллии тоҷикнишини гардида буданд.

Ҳамчуни мусаллам аст, ки таърихи воқеабинонаи хаводиси солҳои 20-30-ми асри XX ва саҳми хучандиён дар ташаққули ҷумҳурии ҷавонони Тоҷикистон, то ҳанӯз ба таври возеҳ рӯи қор наомадааст. Чунончи, сиёсатмадорони солҳои 20-уми асри XX бо сарвари Чичерин, ки сиёсати хориҷии Русияи Шӯравии ҷавонро таҳрезӣ менамуд, аз тасри он, ки тоҷикони Осиёи Марказӣ бо форсизабонони Афғонистону Эрон забон як қарда, давлати ҷудогонаи форсигуёнро дар марзҳои ҷанубии Русия таъкил надиҳанд, вилоятҳои тоҷикзабони Бухоро, Самарқанд, Хучанд (то соли 1929), Фарғона ва ҳам вилояти Хоразмро, ки аҳолии он ба истинои ноҳияҳои шимолӣ назди баҳри Орол қуллан тоҷикзабон буда шумораи умумии онҳо наздик ба 2 млн. нафар мерасид, ба ҳайати ҷумҳурии худмуктори Туркистон шомил намуданд.

Ниҳоят лозим ба ёдоварист, ки қариб қулли роҳбарияти сиёсӣ давлатии солҳои 20-30-ми асри XX Тоҷикистони ҷавони Шӯравӣ хатмқунандагони мактабҳои руси-маҳалли вадонишқаҳои олии шаҳрҳои Москва, Ленинград, Тошқанд ва шаҳрҳои дигари Иттиҳоди Шӯравӣ буда ва аз забони русӣ хеле хуб бархурдор буданд. Ба ин ва дигар сабабҳо нақши тоҷикнасарони Хучанд ва шаҳрҳои дигари Шимолӣ Тоҷикистон дар раванди идорақунии Тоҷикистони навҷавони солҳои номбурда басо арзанда ба ҷашм мерасид. Чунин аст, баъзе тазоди таърихи талхи солҳои аввали давлатдорӣ Тоҷикистони сохти шӯравӣ ва манзалати воқеабинонаи фарзандони Хучанд, ки онро иддаи муаллифони муосир номида мегиранд.

НОМҲӢИ МУХТАСАРИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ

- Абдуллозода Х. Абӯмахмуди Хучандӣ ва таърихи астрономияи халқи тоҷик.-Хучанд, 2005
- Авасто. Гузориш ва пажӯҳиши Ҷалили Дӯстхоҳ.-Душанбе, 2001
- Адабиёти Паҳлавӣ. Пажӯҳиш ва тарҷумаи Д.Саймуддинов.- Душанбе, 2003
- Айнӣ С. Асарҳо.-Ҷ.12.-Душанбе, 1976
- Арриан. Поход Александра.-Л., 1972
- Аҳмад Махмуди Донӣ. Рисола ё мухтасаре...доир ба хонадони Манғития.-Душанбе, 1992
- Балъамӣ Абуали Мухаммад. Таърихи Табарӣ.Дар се ҷилд.- Душанбе, 1992
- Балъамӣ Абуали. Тарҷумаи Таърихи Табарӣ// Дурдонаҳои наср. - Душанбе, 1987
- Бартольд В.В. Асарҳо Ҷ.1-М.,1963
- Бартольд В.В. Асарҳо.Ҷ.2.қисми1.-М., 1963
- Беляева Т.В. О работе Ленинабадского отряда в 1976 г.//АРТ.- Вып.XVI.-Душанбе, 1982
- Беляева Т.В. Археологическая стратиграфия Ленинабада// Известия АН Тадж.ССР.-№2/2.-1986
- Беляева Т.В.Археологический,античныйираннесредневековый Ходжент//Исследования по истории и культуре Ленинабада.- Душанбе, 1986.-с.82-100
- Беляева Т.В. Исследование Ходжентского отряда в 1977 г.// АРТ.-Вып.XVIII.-Душанбе, 1983 и др.
- Белинская Н.А. Эстетические основы искусства Ходжента// Исследования по истории и культуре Ленинабада.-Душанбе, 1996
- Бертельс Б.Е. История персидско-таджикской литературы.-М., 1960
- Берунӣ. Китоб-ут-тафҳим.-Душанбе, 1973
- Берунӣ. Осор-ул-боқия.-таҳти назари А.Девонакулов.- Душанбе, 1990
- Билалов А.И., Беляева Т.В. Исследование цитадели Ходжента в 1975 г.//АРТ.-вып.XV.-Душанбе, 1980

- Бойматов Темурмалик.-Душанбе, 2006
- Брикина Г.А. Юго-западная Фергана в первой половине 1 тыс.н.э.-М., 1982
- Бубнова М.А. добыча полезных ископаемых в Средней Азии в XVI-XIX вв.-М., 1876
- Бушков В. Население Ходжента и его округи последней трети XIX –нач.XX вв.//Исследование по истории и культуре Ленинабада.-Душанбе, 1986.-с.176-179
- Вамбери А. Путешествие по Средней Азии.-Спб., 1865
- Воронина В.Л.Народная архитектура Северного Таджикистана. - М., 1959
- Гафуров Б.Г., Цибукиддис Д.И. Александр Македонский и Восток.-М., 1980
- Гендлина Ю. О медицинских школах и медицинских знаниях Средней Азии// Здравоохранение Таджикистана.-1974
- Геродот.История.-М., 1972
- Горбунова Н.Г. Фергана по сведениям античных авторов// История и культура народов Средней Азии.-М., 1976
- Григорьев Г.В. Тус-тупи//Искусство.-1937-№1
- Григорьев В.В. О скифском народе саках. Спб., 1871
- Гумилев Л.Н.Древние турки.-М., 1967
- Гафуров Б.Г. Тоҷикон, таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав.-Душанбе, 1998
- Дадабаев Р.К. Вопросу о датировке первого мавзолея Шейха Муслихиддина в Ленинабаде//Исследование по истории и культуре Ленинабада.-Душанбе, 1986.-с.135-146
- Девонакулов А. Асрори номҳои кишвар.-Душанбе, 1989
- Джурабаев Дж. Из истории жилищной культуры таджиков.- Худжанд. 2009
- Додхудоев Р.Х. К этимологии астонима Ленинобод (Хучанд)- Известия АН Тадж.ССР.-1986.-Вып.2
- Древний Самарканд в работах известных античных авторов.- Перевод и критич. текст Пьянкова И.В.-Душанбе, 1972
- Ершов Н.Н. Система водопользования в дореволюционном кишлаке Костакос//Советская этнография.-1955.-№1

- Зафарномаи Хусравӣ.-Хучанд, 2011
- Захриддин Мухаммад Бобур. Бобурнома.-Тошканд, 1983
- Ибн Ал-Балхӣ. Форснома.-Душанбе, 1979
- Ибн Хурдодбех. Ал-мамолик ва ал-масолик.-Техрон, 1370
- Ильин Н.А. Водные ресурсы Ферганской долины.-Л., 1959
- Истахри.Масолик ва мамолик.-Техрон, 1367
- История таджикского народа.Т.2., кн.-2-ая-М., 1964
- Ишанқулов Х.Г. Брак и свадьба у населения Ходжента в новое время.-Душанбе, 1972
- Касымов Н. Прогрессивное значение образования русских частей в Ходжете и Уратюбе//Материалы по истории городов Таджикистана.-Душанбе, 1975
- Комӣ. Таърихи манзума.-Дастнавис
- Костенко Л.Ф. Тоифаи Осиёи Марказӣ.-Техрон, 1372
- Кун А. Очерки кокандского ханства.-Спб., 1876
- Кушакевич А.А. Города Ходжент и Уратюбе//Ежегодник материалов для статистики Туркестанского края.-Спб. 1872
- Лисицин Ю.А. Режим реки Ходжабакирган и возможности хозяйственного использования//Доклады АН Тадж.ССР.-1978.т.21.-№2
- Литвинский Б.А.,Окладников А.П.,Ранов В.А. Древности Кайраккумов.-Душанбе, 1962
- Лыкошин Н.Н. Встреча весны-сайл в Ходжете//Туркестанские ведомости.-1903.№22
- Лыкошин Н. Хороший тон на Востоке//Среднеазиатский вестник.-1896-август
- Лыкошин Н. Пол жизни в Туркестане.-Петроград, 1916
- Маев Н. От Ташкента до каты-кургана.Русский вестник.-Т.86.-1870
- Маджи А.Е.История феодального Ходжента//Материалы по истории таджиков и Таджикистана.-Ташкент, 1945
- Мамаджанова М.,Усманов К. Строительная культура Северного Таджикистана XIX-XX вв.-Душанбе, 2001
- Марофиев С.Ш. Крепостные сооружения равниной части Северного Таджикистана.рукопись дисс.канд.ист.наук.-Душанбе, 1967

- Марофиев С.Ш. Ҳоҷӣ Юсуф Хучандӣ.-Хучанд, 1995. Бо Ҳамқаламӣ.
- Марофиев С.Ш. «Невеста мира» у жемчужиной реки.-Худжанд, 1995
- Марофиев С.Ш. Мақбараи масҷиди Шайх Маслиҳатдин.-Хучанд. 1995
- Маҳмуд ибн Вали. Море тайн.-Ташкент, 1977
- Маҳмудов Н.К. Истории Ходжабакирганского ирригационного участка Ходженского уезда//Из истории культурного строительства в Таджикистане.-Вып.4.-Душанбе, 1973
- Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару.-М., 1975
- Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины.Спб, 1968
- Мирбабаев А. Учебные и научные центры Ближнего и Среднего Востока в древности //Хорезм и Мухаммад ал-Хорезмӣ.-Душанбе, 1983
- Мирбобоев А. Хучанднома.-Хучанд, 1996-8,76 ҷ.ч.
- Мирбобоев А. Историческое наследие Худжанда.-Душанбе, 1995
- Мирбобоев А. Накши ориёиҳо дар тамаддуни ҷаҳон.-Хучанд, 2006
- Мирбобоев А. Из истории мадраса Худжанда//Материалы по истории и археологии Таджикистана.-Душанбе, 1977
- Мирбобоев А.К. Истории городского хозяйства дореволюционного Худжанда//Ахбороти АФ Тоҷикистон.-1986-№2
- Мирбобоев А.К. Ходжентские квартальные бани «мурича» // Исследование по истории культуре Ленинабада.-Душанбе. 1986
- Мирбобоев А.К. Этимологии топонима Испаракон в квартальной структуре Худжанда// Исследование по истории культуре Ленинабада.-Душанбе, 1986
- Мирбобоев А. Чойхонаҳои Хучанд//Маҷаллаи Фарҳанг.-№9-10
- Мирбобоев А. Древнеиранские элементы и культура Худжанда //Шелковый путь Альманах.-Вып.1.-Душанбе, 1990

- Мирбобоев А. Находки импортных изделий на отрезке пути «Ворота Худжанда»//Формирование и развитие трасс ВШП.- Самарканд, 1990
- Мирбобоев А.Суннатҳои Хучандиён//Илм ва ҳаёт.-1990.-№3
- Мирбобоев А.Леденщики Худжанда//Памир.-1991.-№9
- Мирбобоев А. Испанҷ, Испонӣ,Исписор//Илм ва ҳаёт.-1991.-№3
- Мирбобоев А. Қалъаи Хучанд: вопросы регенерации и использования //Труды ТГУ.-Душанбе.-1993.-соавтор Р.Мукимов
- Мирбобоев А. Русские в Худжанде//Памир.-1993.-№5-6
- Мирбобоев А.Удельный вес горной добычи в экономике Худжанда//История и перспективы...-Худжанд, 1994
- Мирбобоев А.Вожаҳои форсӣ бостон дар номгуӣ маҳаллаҳои Хучанд//Язык фарси: язык науки.-Душанбе, 1994 (ба ҳуруфи арабӣ)
- Мирбобоев А.Хучанднома.-Душанбе,1994. Дар ҳаҷми 5 ҷ.ҷ (ба ҳуруфи арабӣ)
- Мирбобоев А. Мадраса Таджикистана.Душанбе, 1994.-Қисми 1
- Мирбобоев А. История мадраса Таджикистана.Душанбе, 1994.-Қисми 2
- Мирбобоев А.Медицинские учреждения и архитектура Центральной Азии средних веков.-Душанбе, 2001.-ҳамқалам Муқимова С.Р.
- Мирбобоев А.Средневековая городская культура Центральной Азии/Раҳнамои таълим/.-Душанбе, 2001.- ҳамқалам Муқимова С.Р.
- Мирбобоев А. Омиҳҳои таърихӣ ба миён омадани мактаби фарҳангшиносии академик Неъматов Н.//Академик Нуъмон Неъматов.-Хучанд, 2012.-с.39-150. ҳамқалам М.Ғайбуллоева
- Мирбобоев А. История водоснабжения Худжанда и его округи.-Худжанд, 2005
- Мирбобоев А. Нақши ориёӣҳо дар тамаддуни ҷаҳонӣ.-Хучанд. 2006

- Мирбобоев а. Мазори Шайх Бурхониддини Қилич//Рӯдакӣ.- Душанбе, 2007.-с.103-108 (бо ҳуруфоти арабӣ)
- Мирбобоев А. Худжанд по пути нового исторического пути.- Худжанд, 2008. ҳамкалам О. Маҳмудов
- Мирбобоев А. Археологические памятники Согдийской области.-Хучанд, 2008. ҳамкалам Н.Раҳимов
- Мирбобоев А. Таърихи халқи тоҷик.-ҷ.1.-Хучанд, 2008 дар ҳамкалами бо дигар муаллифон
- Мирбобоев А. Роль Худжанда в истории Коканда XIX в.// Номаи садоқат.-Хучанд, 2012 ҳамкалам М.Файзуллоев
- Мирбобоев А. Народное образование в старом Худжанде// Худжанд. Энциклопедия.-Душанбе, 1999.-с.51-54
- Мирбобоев А. Здравоохранение в дореволюционный период// Худжанд. Энциклопедия.-Душанбе, 1999.-с.57-59
- Мирбобоев А. Экономика Худжанда досоветского периода// Худжанд. Энциклопедия.-Душанбе, 1999.-с.39-42
- Мирбобоев А. Худжанд.Энциклопедия.-Душанбе,1999. Дар ин асар ба қалами А. Мирбобоев наздик 300 мақола-қайдҳо мансуб аст. ки қисми аз онҳо бо Н.Турсунов муштарақ таълиф шудаанд.
- Мирбабаев А. Даҳмаки курката: Раскопки и исследования// Древняя Уструшана-Душанбе, 2003.-с.267-526
- Мирбобоев А. Мазори Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ// Чаҳордах мазор.-Душанбе, 2001
- Мирбобоев А. Қадамҷойи Шайх Камол дар Хучанд//Чаҳордах мазор.-Душанбе, 2001.-с.150-155
- Мирбобоев А. Мазори Хоча Боқирғон//Чаҳордах мазор.- Душанбе, 2001.-с.156-157
- Мирбобоев А. О термине «сарт» как о синониме этнонима таджик//Духовная культура таджиков в истории мировой цивилизации.-Душанбе, 2002.-с.183-196
- Мирбобоев А. Вклад ученых выходцев из Худжанда в развитии мировой культуры//Вклад таджиков и персоязычных народов..., -Душанбе. 2002
- Мирбобоев А.Таърихчаи манзили Хоча Камол дар Хучанд // Фарҳанг. 2002.-№1.-с.35-37

- Мирбобоев А. Қиммати санги Хучанд ҳам биниканад бозорро//
Чодаи абрешим.-Техрон, 1375.-с.31-32
- Мирбобоев А. Слагаемые элементы европейской культуры
старого Худжанда // Номаи донишгоҳ.-Хучанд, №9.-2005.-
с.52-66. ҳамқалам М.Файзуллоев
- Мирбобоев А.Исторические реалии Яксарта-Куркагского
прохода накануне военной компании греков в 329 г. до н.э.//
Номаи донишгоҳ.-Хучанд, №10.-2005.-с.113.
- Мирбобоев А. Традиции арийской культуры в памятниках
Сырдарьинского бассейна//Номаи донишгоҳ.-Хучанд, №1.-
2005.-с.80-84.
- Мирбобоев А. Об историческом ландшафте и климате
Худжанда//Актуальные проблемы гуманитарных наук.-
Вып.2.-2005.-с.47-61. соавтор Н.Рахимов
- Мирбобоев А. Памятники древнего обеспечения Худжанда и
его округа//АРТ.Вып.26.-Душанбе, 2005.-с.36-65
- Мирбобоев А., Бўстонава Н. Ещё раз о семантике арийской
символики//Центрально-Азиатские гуманитарные
исследования. Вып.7.-Худжанд, 2008.-с.117-131
- Мирбобоев А., Файзуллоев М. К вопросу календарного цикла
празднования праздника Навруз в г.Худжанде и его округе//
Номаи донишгоҳ, №1(29).-Худжанд, 2012.-с.124-135
- Мирзо Абдул Азим Сомӣ. Таърихи салотини мағития.-М.,1962
- Мирзо Қаландар Мушрифӣ Исфарағӣ.Шоҳномаи Умархонӣ -
Дастнавис
- Мирзоев А. Биной.-Душанбе, 1957
- Мукимов Р.С.,Мирбабаев А.К. Қалъаи Хучанд: Вопросы
регенерации и использования //Тр.серия: Строительство и
архитектура.-Душанбе, 1993
- Мукимов Р.С., Раҳматов А. Худжанд: Архитектура вчера,
сегодня, завтра.-Душанбе, 2001
- Мукимов Р.С., Мамаджанова С. Архитектурное наследие
Худжанда.-Душанбе, 1993
- Мулло Муҳаммад Ниёзи Қўқандӣ.Торихи Шоҳруҳӣ. Қазон.
1885.-ба ҷоп ҳозиркунада Н.Пантусов

- Мухтарам Ҳотам. Ориё - тоҷикон: 1800 сол пеш.-Душанбе, 2004
- Мушкетов М.В. Собр. Соч.-Вып.1,2-Спб., 1910-1912
- Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства.-Ташкент,1973
- Назаров Филипп.Записки о некоторых народах и землях средней части Азии.М., 1968
- Наливкин В.П.Краткая история Кокандского ханства.-Казань. 1886
- Наршахӣ.Таърихи Бухоро.-Душанбе, 1979
- Негмати Н.Праздник Навруз в Ходженте.-Душанбе, 1989
- Негмати Н.Земледельческие календарные праздники древних таджиков и их предков.-Душанбе, 1989
- Негматов Н. Мавзолей Тубахон // Известия АН Тадж.ССР.- №14, 1957
- Негматов Н. К истории архитектурного комплекса Ҳазрати Бобо // Известия АН Тадж.ССР.-№1, 1960.-соавтор С.Хмельницкий
- Негматов Н.Исследование в Северном Таджикистане.-М..1973
- Негматов Н.Историко-географический очерк Уструшаны с древнейших времен по X в. н.э.-М.-Л., 1953
- Негматов Н.Географы IX-XII вв. о Ходженте и его области // Известия АН Тадж.ССР.1956-№8-с.103-109
- Негматов Н. Предварительный отчет о работах Ходжентского отряда в 1954 г.//АРТ в 1954 г.-с.33-41
- Негматов Н. Страницы из истории Ходжента // Археологи рассказывают. – Сталинабад, 1959.-с.67-75
- Негматов Н. К истории Ходжентской цитадели // Известия АН Тадж.ССР.-1962-№1
- Негматов Н. Ходжент во второй половине XIX и в начале XX вв.//Известия АН Тадж. ССР.-1967.-№1
- Негматов Н. О Ходжентской академии XIX - начала XX вв. // Международный конгресс по истории науки СССР.-М., 1971.-с.7-8
- Негматов Н. Найдена Александрия эсхата//Преподование истории в школе.-1976.-№1.-с.124-125

- Негматов Н. Государство Саманидов.-Душанбе, 1977
- Негматов Н. Раскопки на цитадели Ленинабада и локализация Александрии Эсхаты//АО 1977 г.-М., 1977-с.569
- Негматов Н.,Абдуллозода Х. Абу Махмуд Хучандӣ.-Душанбе, 1986
- Негматов Н.Макоми Хучанд дар таърих//Садои шарқ.-1986.- №9.-с.50-56
- Негматов Н.Ходжент. Основные этапы истории//Исследования по истории культуре Ленинабада.-Душанбе, 1986.-с.3-15
- Неъматов Н.Давлати Сомониён.-Душанбе, 1989
- Неъматов Н. Торжества посвященные – 2500 летию города Худжанда в 1986 г.//АРТ. Вып.26, 1986.-Душанбе-Худжанд, 2005, - с.11-35
- Низомулқулк.Сиёсатнома.-Душанбе, 1989
- Низоми арузи Самарқандӣ.Чаҳор мақола.-Душанбе, 1986
- Очилозода О.Субҳи Хучанд.-Душанбе, 1987
- Панфилов О. Ходжентские горы. //Исследования по истории и культуре Ленинабада.-Душанбе, 1986
- Петровский Н. Туземная единица объема и способ деления// СКСО.-Вып.5.-1897
- Писарчик А.К. Ива в новогодних и других весенних обрядах таджиков//Этнография таджиков.-Душанбе, 1989
- Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство.-Фрунзе, 1977
- Посланник Петра I на Востоке.-М., 1876
- Пулатов У. К этимологии топонима Рӯмон - пригорода Ходжента // Исследования по истории и культуре Ленинабада.-Душанбе, 1986.-с.202-204
- Пьянков А. Александрия Крайняя в известиях античных авторов// Исследования по истории и культуре Ленинабада.- Душанбе, 1986.-с.73-81
- Раджабов З.Ш.Дорогой знаний.-Душанбе, 1975
- Раджабов З.Ш.Страницы прошлого.-Душанбе, 1986
- Раҳим Ҷалил Маъвои дил.-Душанбе, 1970.-қ.1-2
- Романовский Т.Д. Об исследованиях месторождений некоторых общепользовных минералов в Сырдарьинской

- области//Записки Русско-технического общества.Спб., 1875.-
Вып.9
- Рык-Богданник. Навруз в Худжанде//Туркестанские ведомости.
-1906.-№40
- Саймиддинов Д. Адабиёти пахлавӣ.-Душанбе, 1989
- Салтовская Е.Д. К вопросу о первых поселениях архаического
Ходжента//Известия АН Таджикской ССР.-1986.-№4
- Свен Гедиян. В Средней Азии. Памир. Тибет. Восточный
Туркестан.-Спб, 1899
- Сулаймон Боқирғонӣ.Китоби Боқирғон.-Тошканд, 1991
- Тер-Мкртичан Л.Х.Армянские источники о Средней Азии.-М.,
1979
- Тоҷири Хучандӣ.Ғароиби сипоҳ. Муаллифи пешгуфтор
Асадуллоев С.-Хучанд, 1993
- Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандской долины.-Спб.1882
- Турсунов Н.Шаҳри офтобӣ.-Душанбе, 1989
- Турсунов Н.О. Оид ба таърихи истеҳсолоти хунармандии
Хучанд //Ученые записки.-ЛГПИ.-1964
- Турсунов Н.О. Ходжент и его население //Ученые записки.-
ЛГПИ.-Вып.30, 1968
- Турсунов Н.О. Предприятия крупных ходжентских устокооров-
текстильщиков// Ученые записки. -ЛГПИ. -Вып.30.
Ленинабад, 1968
- Турсунов Н.О. Ленинабадский кратер и луврская ваза Сосибия//
Вестник древней истории.-1971.-№3.-соавтор Литвинский Б.
- Турсунов Н.О. Из истории возникновения и развития
Ходжента.//Труды ЛГПИ.-Ленинабад, 1971
- Турсунов Н.О. Из истории ремесленных цехов Средней Азии//
СЭ.-№1.-1972
- Турсунов Н.О. Из истории городского ремесла Северного
Таджикистана. -Душанбе, 1974
- Турсунов Н.О. Сложение и пути развития городского и
сельского населения Северного Таджикистана в XIX-нач.
XX вв.-Душанбе, 1976
- Турсунов Н.О. Ленинабад в предколониальный период//
История Ленинабада.-Душанбе, 1986

- Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикского в XVIII-нач.XX вв.-Душанбе, 1991
- Турсунов Н.О. Таърихи фарҳанги мардуми Хучанд.-Машҳад, 1378
- Турсунов Н.О. Ҳафтхони Темурмалик.-Хучанд, 2003
- Турсунов Н.О. Хучанд//ДС.-ҷ.2.Хучанд, 2008.-ҳамқалон А.Ҳасанов
- Турсунов Н.О. Таърихномаи Хучанд.-Хучанд, 2002
- Фарҳанги забони тоҷикӣ.-Ҷ.2-Душанбе, 1969
- Фридернике Н. Четыре дня в Ходженте // Туркестанские ведомости.-1873.-№17
- Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии.-М., 1974
- Худуд-ул-олам.Ба ҷоп ҳозиркунанда Н.Қосимов.-Душанбе, 1983
- Хусейнов М. Памятник природы (Тути калон). // Коммунист Таджикистана. - 1988, 5 октября
- Ҷаҳонов У.Тоҷикони Косон.-Хучанд, 1972
- Ҷунайдуллоҳ Авазӣ Қўқандӣ-Таърихи ҷаҳоннамо.-Дастнавис
- Шарифов Ҳ.Яқуббеки бодавлат.-Хучанд, 2001
- Шарифов Ҳ.Манзили аҷлодии мо.-Хучанд. 2007
- Шахсеймаӣр Ф. Александр Македонский.-М., 1984
- Шефер Э.Золотые персики Самарканда.-М., 1981
- Юлдашев А. Ходжент в «Ал-камил-фи-т-таърих» Ибн Асира // Исследования по истории и культуре Ленинабада.-Душанбе, 1986.-с.101-107
- Юсупов Ш., Мирбабаев А. Ещё раз о Рык-Богданিকে// Коммунист Таджикистана.-1991, 6 апреля
- Юсупов Ш. Восстание 1872 года в Худжанде//Исследование по истории и культуре Ленинабада.-Душанбе, 1986

ISBN 978-99947-994-1-1

Абдуллои Мирбобо

МУҚАДДИМАИ ТАЪРИХИ ХУЧАНД

Мухаррир: Мухайё Воситзода,
Абдумавлон Самеев,
Неъматӣ Оташ
Мухаррири техникӣ: Мухиба Ҳочибоева

Ба матбаа санаи 16.09.2013 супорида шуд. Ба чопаш 7.10.2013
имзо шуд. Коғазн офсет. Чопи офсет. Ҷузъи шартии чопӣ 26,04.
Андозаи 60x84/16. Гарнитурани ҳуруф «Times New Roman Tj».
Супориши № 3135. Теъдод 240 нусха.

Матбааи «Ношир»
735714 Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Хучанд, кӯчаи Сейтвелиев 2
Тел.: (83422) 5-65-95
www.noshir.tj

